2008 112

Toplum ve Bilim

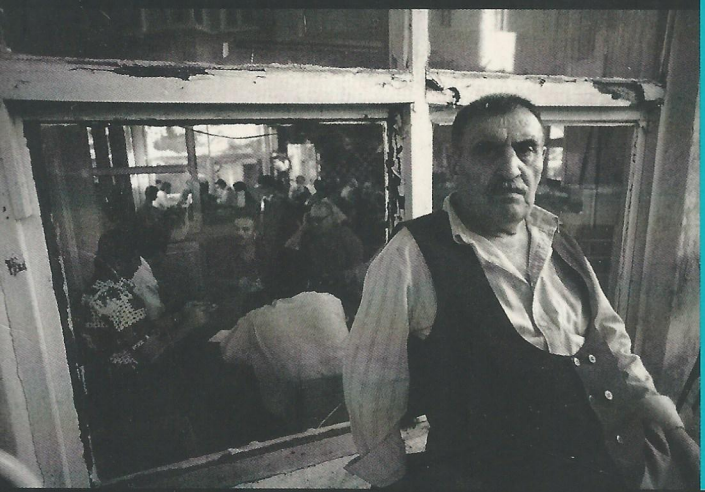

GÖRÜNMEZ SINIFLAR VE CİNSİYETLER

Tüketimin sınıf ölçütlerini görünmezleştirici etkisi	Ali Ergur
Enformel bir emek biçimi olarak sokak toplayıcılığı	Betül Altuntaş
Lefkoşa'nın dışlanmış göçmen-enformel emekçileri	H. Kurtuluş - S. Purkis
Sessiz ve görünmez, "genç" ve "kadın": Ev kızı	G.D. Lüküslü - K. Çelik
Erkeklik çalışmaları için bir imkân olarak Pierre Bourdieu	H. Bahadır Türk
Cinsiyet ve mekân: Erkek kahveleri	Nurhak Polat
Dönüm noktasında hayat ve siyaset: Orak, çekiç ve mübadiller	Aytek Soner Alpan
Birikim, hegemonya ve Yuvarlak Masacılar	Eren Düzgün
Weber'deki Marksizm	Deniz Kundakçı
İktisatsız bir "Değer Kuramı": Negri ve Hardt	Yiğit Karahanoğulları
Yeni liberalizmin kökleri var (mı?): Bir eleştiri üzerine	A. Dinç Alada

Toplum ve Bilim

SAYI 112 • 2008

Ali Ergur
Sanayi ve sanayi-sonrası sektör çalışanlarında kimlik stratejisi olarak tüketimin sınıf ölçütlerini görünmezleştirici etkisi 7

Betül Altuntaş
Enformel bir emek biçimi olarak sokak toplayıcılığı: Ankara örneğinde sektöre ve çalışanlarına ilişkin bir bilgi ve deneyim paylaşımı 31

Hatice Kurtuluş - Semra Purkis
Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a göç dalgaları: Lefkoşa'nın dışlanmış göçmen-enformel emekçileri 60

G. Demet Lüküslü - Kezban Çelik
Sessiz ve görünmez, "genç" ve "kadın": Ev kızı 101

H. Bahadır Türk
Eril tahakkümü yeniden düşünmek: Erkeklik çalışmaları için bir imkân olarak Pierre Bourdieu 119

Nurhak Polat
Cinsiyet ve mekân: Erkek kahveleri 147

Aytek Soner Alpan
Dönüm noktasında hayat ve siyaset: Orak, çekiç ve mübadiller 158

Eren Düzgün
Birikim, hegemonya ve Yuvarlak Masacılar: Avrupa'dan bir kesit 182

Deniz Kundakçı
Weber'deki Marksizm: *Genel Ekonomi Tarihi* üzerine mukayeseli bir giriş 205

DEĞİNİ

Yiğit Karahanoğulları
İktisatsız bir "Değer Kuramı": Negri ve Hardt'ın Marksizme katkıları 227

A. Dinç Alada
Yeni liberalizmin kökleri var (mı?): Bir eleştiri üzerine 242

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 247

Toplum ve Bilim

DÖRT AYLIK DERGİ

KAPAK: Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI: Ara Güler, "Kahvenin önünde oturan adam, Silivrikapı-İstanbul, 1993". *Yüzlerinde Yeryüzü*, Ana Yayımcılık, 1995.

DÖRT AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
İsmet Tanıl Bora

YAZI KURULU
Fethi Açıkel
Suavi Aydın
Ulus Baker (1960-2007)
Ahmet Çiğdem
Necmi Erdoğan
Refet Gürkaynak
Alev Özkazanç
Mithat Sancar
Semih Sökmen
Yüksel Taşkın
Nilgün Toker

YAYIN DANIŞMA KURULU
Ayşe Buğra
Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak

YAYIN SEKRETERLERİ
Asena Günal
Kerem Ünüvar

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
İsmet Tanıl Bora

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Özlem Özkal
Ali Artun
Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11 Topkapı
34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

BİRİKİM YAYINLARI
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han
Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

Bu sayıda...

İki ağırlık merkezi var *Toplum ve Bilim*'in elinizdeki sayısının: Sınıf yapıları ve toplumsal cinsiyet araştırmaları. Her iki alanda üçer makaleye yer veriyoruz.

Toplum ve Bilim'in dikkatli okur ve yazarları, "Sınıf" konulu sayımızı birkaç kez ertelediğimizi farketmiştir. Bunun nedeni, sayının çerçevesine ilişkin niyet metninde belirttiğimiz gibi, rastgele bir 'sınıf etüdleri' derlemesi yapmakla yetinmek istememiz. Bunun yanısıra, 'sınıftan kaçış'a karşı dururken, *pan-kapitalizm* çağının maddî ve tinsel-zihinsel yapısal dönüşümlerini görmek istemeyen bir "sınıfa kaçış" dogmatizmiyle cevap vermeye razı gelmememiz. Sınıf inşalarının ve sınıfların yeniden üretiminin yeni dinamiklerine analitik ve kritik bir teorik bakışın imkânlarına, önümüzdeki (113.) sayıda yoğunlaşmayı hedefliyoruz. Elinizdeki sayıdaki üç makalelik küçük dosyayı, bir giriş veya bir haberci sayabilirsiniz. Bu makaleler, "zamanımızın" sınıf oluşumlarına damgasını vuran enformelleşmenin, esnekleşmenin, bilişsel ve bilinçsel fragmantasyonun muhtelif veçhelerini dikkatimize getiriyorlar.

Ali Ergur, meselesini daha yazısının başlığında sarahatle tanımlıyor: "Sanayi ve sanayi-sonrası sektör çalışanlarında kimlik stratejisi olarak tüketimin sınıf ölçütlerini görünmezleştirici etkisi". Makale, farklı iş ve statülerden bir çalışanlar kümesinin tüketim davranışlarını, "zevklerini" ve bunu anlamlandırma biçimlerini soruşturan mülakatlara dayanıyor. Ergur, bir kimlik belirlenimine dönüşen tüketimin, özneyi tarih-dışılaştırdığını ileri sürüyor. Tüketim bilincinin uçuculuğu, anlıklığı, tarihselliğiyle anlam ifade eden sınıfın görünmezleşmesine yol açıyor. (Yazarın bu çalışması, *Toplum ve Bilim*'in 102. sayısında yayımladığımız "Kredi kartı kullanımında zaman algılaması ve borçlu yaşam" başlıklı makalesiyle irtibatlı okunabilir.)

"Marjinal" olmaktan çoktan çıkmış, belki daha doğrusu, marjinal olarak değerlendirmenin analizi eksikli kılacağı çoktan anlaşılmış olan enformel emek biçimlerine dair, saha çalışmalarına dayanan iki makale yayımlıyoruz. Betül Altuntaş, "en

pisinden bir kapitalizm hikâyesine" bakıyor; Ankara örneğinde, sokak toplayıcılarının durumunu inceliyor. Bu kayıtdışı emek süreci kadar, emekçilerin anlam dünyalarına ilgi duyarak... Hatice Kurtuluş ile Semra Purkis, Lefkoşa örneğinde, Kuzey Kıbrıs'taki Türkiye kökenli göçmen-enformel emekçilerin hallerini inceliyorlar. Global enformel emek göçünün bir örneğidir bu haller. Bu makale ayrıca, Kıbrıs'ın ve Türkiye-Kıbrıs ilişkilerinin, "Kıbrıs sorunu"nun mâhut afakanlı gündemi dışında da birtakım gerçeklikleri olduğunu hatırlatması bakımından önemlidir.

Toplumsal cinsiyet araştırmalarıyla ilgili makalelerin ikisi erkeklik üzerine, birisiyse kadınlık, daha doğrusu "kızlık"! Sonuncusundan başlayalım. G. Demet Lüküslü ve Kezban Çelik, kızlık kelimesinin Türkçe'deki cinsiyetçi-ahlâkçı imâsıyla, bakir(e) bir alana giriyorlar: Ev kızlarının sessiz ve görünmez yaşam dünyasına nüfuz etmeye çalışıyor; buradaki iki farklı (redci/olumsuz ve kabullenen/olumlu) ev kızı tipinin ataerkil pazarlıktaki konumlarını yorumluyorlar. Aksu Bora'nın bu makalenin de atıfta bulunduğu *Kadınların Sınıfı* kitabındaki vargısını düşünürsek, bu makaleyi pekâlâ sınıf dosyası kapsamına da yerleştirebileceğimizi ekleyelim.

Nurhak Polat'ınki de, belki daha düz anlamıyla "yeni bir alana girme" denemesi sayılabilir: kadın olarak bulunmanın müşkül olduğu bir mekâna, bir çay ocağına girme (girememe?) deneyiminden hareketle, erkek kahvehaneleri örneğinde, cinsiyet mekânlarının işleyi ve 'işleyişi' üzerine düşünüyor o. Burada da, bakir bir araştırma alanının perdesinin aralandığını görüyoruz. (Yine bir hatırlatma: 104. sayımızda Sevim Odabaş'ın makalesinde modern zamanlarda bir kadın eyvânı olarak baktığı güzellik salonlarını cinsiyet mekânı veçhesiyle ele almak verimli olurdu.) H. Bahadır Türk, Pierre Bourdieu'nün teorik edevâtını, erkeklik çalışmaları ve eril tahakkümün analizi için bir imkân olarak değerlendiren makalesiyle, yine geniş ve boş bir çalışma gündemine işaret ediyor.

Elinizdeki sayıda yer bulan 'müstakil' yazılara gelecek olursak... Aytek Soner Alpan'ın 1923 Nüfus Mübadelesiyle Anadolu'dan Yunanistan'a göç ettirilen Rum nüfusla Yunanistan Komünist Partisi arasındaki ilişkiyi inceleyen makalesi, birçok farklı ilgiye hitap edecektir. Yunanistan'ın ve Yunan ulusunun inşasının tarihi, sol tarih, kendine mahsus bir etno-kültürel grubun monografisi – ve tabii geçmişle hesaplaşma. Alpan'ın yazısı, ilgisi bu konularla kesişmeyenleri dahi bir 'hikâye' olarak cezbedecektir.

Toplum ve Bilim'de yayımlanan dosyalara veya tek tek makalelere yine makale suretinde gelen yankılara ne denli sevindiğimizi biliyorsunuz. A. Dinç Alada, 108. sayımızdaki "Öncü iktisat düşünürleri yeni liberalizme karşı (mı?)" başlıklı makalesine Ahmet Bekmen'in 109. sayıda getirdiği eleştiriye mukabele ediyor bu sayıda. Liberalizmi 'ciddiye alarak' tartışmanın verimlerini hatırlatan bir katkı, aynı zamanda... Yiğit Karahanoğulları'nın, Negri ve Hardt'ın "İktisatsız Değer Kuramı"nı tartıştığı katkısı da, kuşkusuz, Ulus Baker'in "derslerini" ve yol izlerini takip ettiğimiz geçen sayımızın kimi başlıklarıyla beraber düşünülmeye müsaittir. Eren Düzgün'ün, ulus-aşırı sermayenin, bütünleşmiş bir Avrupa projesine –"Avrupacı"-ko-

rumacı sermaye fraksiyonuyla rekabet içinde– nasıl belirleyici etkide bulunduğunu inceleyen çalışmasıyla, neo-liberal hegemonyayı çözümlemeye yönelik rotamızı da izlemeye devam ediyoruz.

1960'tan veya 1950'den sonra yayımlanmış kitapları pek o kadar ciddiye almayan 'klasisist' filozof-tinbilimci tavrını, –ki hesabı daha eski (çok daha eski!) tarihlerde kesenler de olur–, bağnazlık ve snoblukla damgalamakta acele etmemek gerekir. *Toplum ve Bilim*'in müktesebatı da, evrensel, global ve "güncel" olanın "zamâne"yle mahdut olmadığını bilmeye elveriyor. Deniz Kundakçı'nın "Weber'deki Marksizm: *Genel Ekonomi Tarihi* üzerine mukayeseli bir giriş" başlıklı makalesini, tekerrür mâhiyetinde olmayan tekrarların lüzumuna bir örnek olarak yayımlıyoruz.

TANIL BORA

ULUS BAKER BULUŞMASI CONFERENCE 2008

11-14 TEMMUZ
ANKARA
JULY 11th - 14th

Ulus Baker'i geçtiğimiz sene kaybetmemizin ardından, çalışma arkadaşları olarak değerli anısına hazırladığımız Ulus Baker Buluşmalarının ilkini 11-14 Temmuz tarihleri arasında Ankara'da yapacağız. Bu buluşmalarla, Ulus Baker'in entellektüel faaliyetlerini yoğunlaştırdığı alanlarda çalışan, benzer düşünsel çizgi ve açılımları izleyen, benzer politik duyarlılıklara sahip olan insanları her yıl biraraya getirmeyi arzuluyoruz.

Bizlerin Ulus'la birlikteliği, kurumsal yapıların dayattığı zoraki ilişkilerin bir parçası olarak kurulmadı; kamusallığın farklı alanlarında, birarada düşünmenin ve üretmenin coşkusuyla ve bu alanları dönüştürme arzusunun ortaklığında kuruldu. Ulus'un da içinde olduğu azımsanmayacak sayıda insan, birlikte düşünüp üreterek kendimizi geliştirdik, dönüştürdük, hayallerimizi zenginleştirdik. Entellektüel üretimin kamusal doğasının aksine, bu üretimin giderek özelleşme ve uzmanlaşma eğilimine girmesi karşısında bilim, sanat, felsefe ve siyaset alanlarını enine kateden bu türden deneyimleri hâlâ önemsiyoruz. Kamusal alanlarda kurulan bu tür coşkulu ortaklıkların dönüştürücü gücüne inandığımızdan, dostumuzu kaybetmenin üzüntüsüne, bu paylaşım alanlarının daralmasından duyduğumuz endişe de ekleniyor. Görünen o ki, bu dönüştürücü güce bugün hâlâ ihtiyacımız var, ve yarın muhtemelen daha fazla ihtiyacımız olacak. Bu nedenle, Ulus'un anısına düzenleyeceğimiz buluşmanın kamusallığın farklı noktalarında kurulan birliktelikleri yakınlaştırmasına ve yeni birlikteliklerin kurulmasına vesile olmasını ümit ediyoruz. Dostumuzun anısıyla kendimizi yeniden üretebildiğimiz ve çoğaltabildigimiz sürece, onu "kaybetmiş" ve kendimizi "eksilmiş" saymayacağız.

Girişimimiz böylesi kaygılarla belirlendiğinden, doğal olarak bu buluşmanın, katılımcılarının yaratacağı olanaklarla ve kaynaklarla (kurumsal yapıların sponsorluğu veya evsahipliği olmaksızın, onlardan bağımsız olarak) yürütülmesi fikrini benimsedik. Her sene tekrarlanmasını hedeflediğimiz buluşmanın içeriğini dostumuzun düşünsel pratiğini ve entellektüel dertlerini paylaşan insanların sunacağı onun ilgi alanlarıyla kesişen konularda dersler, atölye çalışmaları ve sunumlar oluşturacak.

Ulus Baker Buluşması 2008'de sizleri de aramızda görmeyi ümit ediyoruz. Buluşma hakkında bilgi edinmek için UlusBaker@korotonomedya.net adresinden bizimle iletişim kurabilirsiniz.

Birikim Dergisi, KozaVisual, Körotonomedya, Norgunk Yayıncılık, Virgül Dergisi, Toplum ve Bilim Dergisi

PROGRAM

11 Temmuz Cuma

18:00	Açılış toplantısı	Tanıl Bora, Aras Özgün, Süha Ünsal, Harun Abuşoğlu

12 Temmuz Cumartesi

10:00		
11:30	Anette Baldauf	Alışveriş Köyleri, Mega Alışveriş Merkezleri ve Şehrin Geleceği
13:30	Aras Özgün	Post-Fordizm, Neo-Liberalizm ve Kültürel İktisat
15:00	Yahya Madra / Fikret Adaman	Neo-Liberalizm Bohçası: Bir İktisadi Düşünce Tarihi Yaklaşımı
16:30	Arianna Bove	Düşüncenin Özelleştirilmesi Olarak Fikrî Mülkiyet
18:00	Paolo Carpignano	Becerinin İletişimi

13 Temmuz Pazar

10:00	Can Gündüz / Bilge Demirtaş	Andrei Rublev'e Katlanmak
11:30	Tansu Açık	
13:30	Levent Kavas	
15:00	Alber Nahum	Spinoza'nın Toplu Mektupları
16:30		
18:00	Can Sarvan	Tarihin Hızlandığı Ada

14 Temmuz Cumartesi

18:00	Toplum ve Bilim Dergisi Paneli	Medya ve Kanaat Toplumu Zamanında Politik Söz

Sanayi ve sanayi-sonrası sektör çalışanlarında kimlik stratejisi olarak tüketimin sınıf ölçütlerini görünmezleştirici etkisi*

*Ali Ergur***

Giriş

19. yüzyılın son çeyreğinden bu yana, kendini, yapısal olarak köklü ve hızlı bir dönüşüm süreci içinde eskisinden çok daha esnek bir hale getiren kapitalizm, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasından itibaren, mevcut çözümleme kavramlarının kullanımını gitgide güçleştiren bir karmaşıklığa evrilmiştir. Karl Marx'ın, ünlü proletarya devrimi öngörüsünün gerçekleşmemesinde, ekonomi politiğin ulusal sınırların dışına taşıp bir dünya pazarı bütünleşmesi politikası halini almasının yadsınmaz bir payı vardır. Marx, belli bir tarihsel dönemde devrimci fikirlerin var olmasını, devrimci bir sınıfın varlığı için bir kanıt saymaktaydı (Marx, 2006a: 10). Ancak kapitalizm, kendi tarihi boyunca bu devrimci enerjiyi nötrleştirmeyi hedefleyen politikaları geliştirmeyi de başarmıştır. Bu nedenle, sermayenin küresel bir ulus-ötesi niteliğe bürünmesini kolaylaştıracak olan bilimsel-teknolojik atılım da bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu, hiçbir çağda olmadığı kadar hızla dönüşen, yenilenen teknik olanaklar bütünü, dünyayı büyük, esnek ve bütünleşik bir pazar haline getirmenin vazgeçilmez koşulu olmuştur. Çoğu zaman, 1980'lerden bu yana geçen birkaç on yılla kısıtlanan küreselleşme sürecinin tarihsel başlangıcını, kapitalizmin emperyal bir aşamaya geçmesi anlamına gelen 1870'lerden başlatmak, bu nedenle hem yöntembilimsel olarak gerekli hem güncel toplumsal olguların geniş erimli anlam-

(*) Bu makaleye konu olan araştırma, Galatasaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Destekleme Fonu tarafından desteklenmiştir (Proje n.06.502.001). Bu makalenin yazımında, sosyolog Aslı Gülener'in çok değerli katkıları olmuştur. Yazar, Aslı Gülener'e, verdiği destek ve yaptığı mesleki işbirliği için teşekkürlerini ifade eder. Yazar, ayrıca katkılarından ötürü, Duygu Fendal ve Esin İleri'ye de teşekkürlerini sunar.

(**) Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü / Toplumsal Araştırmalar Merkezi.

landırılması bakımından yararlıdır. Bu nedenle, biz de bu mütevazı çözümlememizi bu tarihsel bakış açısının genişliğine oturtma kaygısını gütmeyi tercih etmekteyiz. Zira, bugünün toplumsal gerçeklik kurgusunun ne denli kırılgan, çoklu, parçalı, uçucu ve biçimlendirilemeyen halde olmasının yol açtığı bir kavramsallaştırma güçlüğü, toplum bilimlerini derinden etkilemektedir. Çağdaş kapitalizmin varmış olduğu aşamanın çözümlenmesinde, kapitalizmin kavramsallaştırılması için geliştirilmiş ölçütlere ister istemez başvurulmaktadır. Oysa, yeniden yapılanan bu esnek dünya kapitalizmi, en başta bu kavramsallaştırmaların çözümleme birimi olarak kullanılmalarını önemli ölçüde engellemektedir. *Toplumsal sınıf* kavramı, bu bulanıklaşmadan en çok nasibini alanların başında yer almaktadır. Ayrıca, sınıfın oluşumunda temel konumda olan emek bedellerinin belirlenme biçim ve süreçleri, küresel bütünleşik ekonomi koşullarında daha önce öngörülemeyen karşıtlıkları da beraberinde getirmektedirler. Günümüzde, istihdam ilişkilerinden iki tip ücret kaynağı ortaya çıkmaktadır: Bileşik ücretler ve tekel ücretleri. Birinciler, özel uzmanlıkla, ikinciler ise toplumsal ölçekteki örgütlü taleplerin etkileriyle oluşmaktadır (Sørensen, 2000: 39). Bunca karmaşıklaşmış ve yapısal elemanları bunca parçalılanmış bir üretim ilişkileri bağlamında, tanım üretebilmenin güçlüğü kaçınılmaz olarak terminolojik bir yetersizliğe varacaktır. Bununla birlikte, bu etkinin sanıldığı ve göründüğü kadar, temel çözümleme birimlerini tamamen iptal ettiğini iddia etmek de, bizce bilimsel olarak pek temkinli bir yaklaşım sayılmaz. Toplumsal sınıfın, iyi tanımlanmış bir referans olma özelliği elbette artık mevcut değildir. Ancak bu durum, sanıldığının aksine onun tamamen ve fiilen yok olmasından değil, onu mümkün ve anlamlı kılan temel toplumsal-ekonomik ölçütlerin hızla perdeleyici bir işlev kazanmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim, bugünün bütünleşik küresel ekonomik düzeninde üretim ilişkilerinin kaynağını saptamak, birbirleriyle ilişkilenme biçimlerini ayrıştırmak, sonuçlarını zamansal ayrımlama içinde düşünebilmek, maddi ve somut temellerini sarih bir şekilde tanımlamak hayli güç, hatta çoğu zaman olanaksız hale gelmiştir. Bu ayrıştırılamazlık, üretim ilişkilerinin içinde varlığını anlamlandıran öznenin, kaçınılmaz olarak, kendisine başka kimlik göstergeleri aramasına yol açmıştır. Bu sürece, bütünleşik pazarda dolaşıma sokulan metâ niceliğinin artışı, dolaşım süresinin kısalması, metâya atfedilen göstergesel toplumsal anlamın noktasallaşması dinamiklerinin de eklemlenmesiyle, üretim-merkezli bir kendilik algılayışından tüketim-merkezli bir kimlik stratejisine geçiş gözlemlenmiştir. Böylece kimlik stratejisinin başlıca toplumsal ifade ve tanım yordamı haline geldiğini gözlemlemekteyiz. Farklı adlandırmalarla da olsa, sonuçta tüketim eyleminin üretim sürecinden daha baskın olarak anlam türettiği bir bütünleşik küresel pazar ekonomisi biçimlendirilmiştir. Bu yeni üretim düzeni, en başta çalışan yani üretimin bizatihi eyleyicisi olan öznenin kendilik kurgusunda ciddi bir kaymaya neden olmaktadır. Bu bağlamda tüketim, vazgeçilmez

ve hatta yegâne toplumsal konumlandırma ölçütü olarak çağdaş bireyin yanı başında, ona her an eşlik etmektedir. Bu makale, ne tüketim toplumu olgusunu büyük kuramsal bir çerçevede yineleyici ve aktarmacı bir şekilde yeniden betimlemeyi hedeflemektedir, ne kapitalizmin dönüşümünün yol açtığı kavramsal karmaşayı gidermeye yönelik bir iddiayı barındırmaktadır. İlerleyen sayfalardaki tartışma, belki Robert K. Merton'ın "orta erimli kuram" adını verdiği bir girişimin ilk adımları olarak değerlendirilebilir. Bu bakımdan, araştırma nesnemizi gündelik yaşamın ayrıntılarından türeyen küçük varsayımlar ile büyük kavramsallaştırmalar arasında (Merton, 1965: 13) dengelemeye çalışmanın, toplumsal sınıf olgusunun dönüşümünü anlamlandırmada gözardı edilmez bir yöntembilimsel araç olduğu kanaatindeyiz. Özgül araştırmamızın görgül verilerinin, toplumsal sınıf ölçütünün görünmezleşmesi olgusu içinde ne oranda anlamlı bir yeri olduğunu sunmaya çalıştığımız bu metin, yalnızca kapitalizmin evrensel-küresel gidişatı hakkındaki soyutlamaları değil, çoklu bir değişme dinamikleri bütünü içinde, dönüşme süreci daha da karmaşık bir hal arz eden Türkiye özelinde karşımıza çıkan yerel-özgün boyutları da açımlamaya çalışacaktır. Buradaki orta erimli kuramsal soyutlamaların temelini, Kasım 2005 - Ocak 2006 tarihleri arasında, dört farklı tipteki kuruluşta birbirlerinden farklı konumlarda çalışan yirmi bir katılımcı ile gerçekleştirmiş olduğumuz görüşmeler oluşturmaktadır. Dört kuruluştan biri, tipik olarak sanayi-sonrası üretim ilişkilerini barındırdığını düşündüğümüz, ABD kökenli uluslararası sermayeye örnek olan bir pazar araştırma şirketidir. Diğer üçü ise, birbirlerinden nitelikçe olabildiğince farklı sanayi kollarını, böylece farklı üretim örgütlenmelerini gösterecek şekilde seçilmişlerdir. Buna göre; küresel sermaye örneği olan bir Japon kökenli otomobil fabrikası, yarı-yerel bir sentetik boya fabrikası ve orta ölçekli bir tekstil atölyesi çalışma sahası olarak belirlenmiştir. Böylece çalışılan sahanın, hem sektör hem ölçek farklılıklarına dayanması arzu edilmiş, aynı zamanda küresel pazarla bütünleşme eğilimi de bu değişkenlerin arasına katılmaya çalışılmıştır. Sanayi-sonrası yeni çalışma biçimlerinin dayattığı kendilik algı çerçevelerinin, yalnızca tipik olarak sanayi-sonrası sayılabilecek sektörlerde değil, farklı biçim ve etkilerle bile olsa, geleneksel olarak 'sanayi' olarak adlandırılan somut metâ üretimine dayanan sektörlerde de belirgin dönüştürücü etkileri olduğu varsayımından hareket eden bu araştırmanın verileri, kuşkusuz tek başlarına büyük iddiaları inşa etmeye muktedir addedilemezler. Ancak, bu araştırmanın yine de yeni çalışma biçimlerine ve çalışanın tüketim üzerinden kimlik edinme stratejilerine bir ışık tutmaya kabaca yetebilecek bir kesiti açtığı kanısındayız. Günümüz dünyasının toplumsal gerçekliği, bir dizi karşıtlık, anlaşmazlık, tahakküm ve direnişi olduğu gibi, ayrışmaları, karışmaları ve en önemlisi, dünyadaki toplumsal dönüşümü iki ayrı aşamada soyutlayan *anakronizm* fikrini de içinde barındırır. Bu bağlamda, üretimin bireysel kimlik ve toplumsal sınıf açısından önemini yitirmiş olduğu ve yerini

daha geçici, kırılgan ve çabuk buharlaşan bir süreç olan tüketime bıraktığı açıktır. Birey, böyle belirsiz bir dünyada tek göreli istikrar unsurunun kendisinden başka bir şey olmadığını acı verici bir şekilde fark etmektedir (Boltanski - Chiapello, 1999: 443). Bizi; çalışanların kapitalizmin eski sektörlerindeki tüketim biçimleri ve pazarın dünyayla bütünleşmesindeki esnek koşullara özgü olup bundan dolayı sanayi sonrası toplumun hatlarını şekillendiren tüketim kalıpları üzerine bir araştırmaya yönelten de bu bakış açısı ve yöntemsel kaygı olmuştur. Çalışmamız İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Türkiye 19. yüzyılda sanayileşmiş ülkelerden farklı olarak, sadece sanayileşme sürecine bağlı sosyo-ekonomik özellikleri değil, aynı zamanda sanayi sonrası-kapitalizm ve küresel kültürle bütünleşme yönündeki kuvvetli eğilimi barındırmakta; bu da, onun genel olarak bilindik ve kendine özgü yanını oluşturmaktadır. Bu makaleyi esinleyen araştırma, 2005 yılının ikinci yarısında üçü sanayi, biri hizmet sektöründe etkinlik gösteren toplam dört farklı kuruluşta yapılmıştır. Bu ekonomik birimlerin türlerini ve çalışma alanlarını mümkün olduğu kadar çeşitlendirmeye çalıştık. Ayrıca, araştırmanın genelini farklı türde çalışanların oluşturduğu konumlara göre ayırdık (farklı seviyelerdeki 'beyaz yakalılar' ve 'mavi yakalılar'). Yirmi bir kişiyle gerçekleştirdiğimiz görüşmelerimiz, bu makalenin kavramsal çerçevesini besleyen verileri sağladılar. Bununla birlikte, bu tartışma ölçeğinde önceledeğimiz 'toplumsal sınıf' kavramının genel bir betimlemesi yapılmadan değerlendirilmesi, kuşkusuz, ölçeği mütevazı da olsa, çözümlemeyi güdük bırakabilecektir. Bu, çalışmamızın kuramsal çıkarsamalarının gerek tarihsel süreklilik gerek kavramsal tutarlılık açısından sağlam bir zemine oturabilmesi için gereklidir.

Maddi temel ve metafor olarak toplumsal sınıf

Sınıfların belirginleşmesi, esas itibariyle emek sürecinin öğelerinin nasıl örgütlendiğiyle ve buradan ne tip hükmetme ilişkileri türediğine göre değişir. Emek süreci; işin kendisi, işin konusu ve işin araçlarından oluşur (Marx, 1986: 194). Bu bağlamda, 'iş'in doğasını oluşturan yerel ve evrensel özelliklerin belli bir denge noktasında buluştukları söylenebilir. Böyle bir üretim temelli tipikleşme, ister istemez benzer özelliklere sahip bireylerin belli ortak çıkarların hedef ve kaynakları olarak, tarihsel-politik konumlanmalarını gerektirmiştir. Kuşkusuz, burada bahsedilen özellikler, üretim, üretici güçler ve üretim ilişkileri içindeki konumlarının cinsinden ifade edilebilecek nitelikte olanlardır. Sınıf olma durumunun, aynı sömürünün (veya burjuvazi için, sömürme ayrıcalığının temsilcisi) parçası ve mağduru olma hissinin mayaladığı bireysel hissedişin bir toplumsal ortak paydada görülür olması, bir sınıfın varsayımsal mensuplarının kendilerini *orada ve içerilmiş* olarak algılamaları ile yakından ilgisi vardır. Bir toplu hissedişi harekete geçiren ve böylece bir *sınıf bilinci* oluşturan süreç

kader birliği bileşkesiyle bu şekilde başlar. Bu ortak hissin, burjuva ideolojisi ve onun yasal/kurumsal unsurlarının çalışma biçimi itibariyle parlamentoda gerçekleştirilemeyen bir devrimci mücadelenin kitlesel boyutta örgütlenmesine ve nihayet 'parti'de billurlaşmasına kadar varacak bir farkındalığa tekabül ettiği sıklıkla tahayyül edilmiştir (Gramsci, 2006 [1921]: 2). Üstelik, kader birliği hissi, yalnızca benzerlerin birleştirici düzleminde değil, ondan daha da belirleyici olarak, karşıtların, yani zıt yönde çıkarları kendi sınıf çıkarları edinenlerin (örneğin proletarya açısından burjuvazinin) aynasında kesin olarak belirginleşir. Farklı çıkarları savunan sınıflar, birbirlerinin tarihsel belirleyicileridirler. Bu anlamda, sınıf bilinci, mutlak bir tarih-üstü durum değil, karşıtıyla gelişen diyalektik bir süreçtir (Lukács, 1960: 93). Tarihsel diyalektik içinde dönüşen sınıf bilinci, saf bir cevher halinde salt ekonomik olanda teşhis edilemez. Zira, varoluş nedeni her ne kadar tamamen maddi koşullarla, ekonomik olanla belirlenmiş olsa da, sonuçta sınıf bilinci, siyasi, dinsel, kültürel, vb. ile *kesilip alınamaz* bir şekilde iç içe geçmiştir (Lukács, 1960: 78).

Toplumsal sınıfın yalnızca bir maddi temel olmadığının, bundan öte, onu kuşatan üretim ilişkilerini mümkün kılan bütün yapısal destekler üzerinde etki yapmaya muktedir topyekûn bir ilişkiler toplamı halinde belirdiğinin altını çizmek gerekir (Poulantzas, 1992: 60-61). Öyleyse, toplumsal sınıf, onu maddi olarak oluşturan ama kavramsallaştırılması, ister istemez belirgin bir soyutlama ve tahayyüle dayalı bir somut kitle (örn. Belli bir pazar çerçevesi içinde, üretime bağlı aynı türden çelişkileri yaşayan, aynı toplumsal konumlanmaya mâruz kalan 'işçiler'in tamamının oluşturduğu varsayılan hayalî demografik bütün.) olmaktan ziyade, bir ilişkisellikler ve bunların doğal belirlenmişlik-tesadüfilik dengesini içeren kültür olgusudur. Bu noktada, işçi sınıfının belki hiçbir zaman tam anlamıyla bir sınıf olmamış olduğu, mevcut yegâne tarihsel sınıfın burjuvazi olduğu dahi iddia edilmiştir (Baudrillard, 1994: 114). Çağımızdaki sınıfa ilişkin temel sorun ise, bu görüşe göre, bir yandan çalışmanın evrensel bir soyutlamasının yapılması; diğer yandan, çalışma kavramının kendisinin evrensel soyutlamasının ve bunun bütün toplumlar için geçerli olduğuna dair yanılsamasının eşzamanlı yayılmasıdır (Baudrillard, 1994: 59). Taşıdığından fazla bir anlam atfetmemek için özen göstersek de, toplumsal sınıf, kendini üretimdeki konumlanışı itibariyle onun parçası addeden insanların oluşturduğu topluluğun maddi temelini oluşturur. Bununla birlikte sınıf, aynı zamanda, kendi varlığını imleyen göstergeleri sürekli olarak yeniden üreten bir maddi-olmayan kültür alanı olarak da tanımlanmalıdır. Bu da, sınıfın esas itibariyle bir metafor işlevi gördüğünü vurgulamaktadır.

Toplumsal sınıfın metafor değeri, öncelikle, varsayılan bütünün teyidi işleviyle belirginleşir. Bununla birlikte, modern bir kategori olarak toplumsal sınıf, doğal olarak, modernliğin başlıca ikilemlerinden beslenen niteliktedir. Bunların arasında özellikle *birleşme-parçalılanma* çelişkisi, bireyleşme ve sınıflaşma

arasındaki diyalektiği de özetlemektedir (Giddens, 1991: 189-190). Diğer bir deyişle, aslında tek başına, kendinde bir varlık olmayan sınıf kavramı, bütünleştirdiği üretim ilişkileri matrisi içinde kavramsal atıf merkezi işlevini korudukça, ona tarihsel maddi anlamını kazandıran üretici güçlerin, üretimlerinin maddi ve maddi-olmayan sonuçlarını, üzerinde somutlaştırdığı bir çeşit metaanlatı ekseni haline gelir. Toplumsal sınıf, bir yanda üretim ilişkilerinin somutlaştığı bir somut üretim koşulları bütünü ile bunlardan türeyen ürünlerden oluşan bir maddi dünya biçimlerken, diğer yanda üretimin, üretimin öznesi tarafından anlamlandırıldığı atıfsal yaşam alanını da bir zihinsel kavram olarak ana hatlarıyla belirler. Bu nedenle, maddi gerçekleşme ve metafor boyutlarını, sınıfın, birbirini tamamlayıcı unsurları olarak değerlendirmek, onu bütünsel bir tablo içine yerleştirmemize yardım eder. Toplumsal sınıf, son tahlilde, kendisini o sınıfa ait hisseden ve bu hissedişin maddi temellerine sahip bireylerin, bu varsayımsal biraradalığın temsillerini üretmeleriyle oluşur. Temsilin şiddeti, bireysel bilinçle sezilemeyecek kadar özgül bir durum arz eden özel bir kolektif bilincin yapılanmış olmasına bağlıdır (Halbwachs, 1972: 53). Sanayi-sonrası üretim örgütlenmesi, somut üretimin, dolayısıyla sınıfın metafor değerini ciddi anlamda yok etmiştir. 19. yüzyıl tipi bir endüstri uygarlığı, yalnızca maddi üretim koşullarıyla değil, çalışmaya dair kanaat ve değerlerin de kökten dönüştüğü bir çağa yerini bırakmak üzere, büyük oranda tasfiye olmuştur. Artık, kimi düşünürlerin 'sanayi-sonrası toplum' olarak adlandırdıkları ve bireyin pazarda acımasız bir rekabetle tekrar baş başa kaldığı bir parçalılanma dönemini yaşamakta olduğumuz rahatlıkla iddia edilebilir.

Sanayi-sonrası toplum ve neo-liberal politikalar

Marx, burjuva ideolojisinin en fethedici özelliklerinden birisinin, emekçinin kendisini bir özgürlük yanılsaması içinde hayal etmesine yol açması olduğu kanısındaydı (Marx, 2006a [1845]: 3). Bu yanılsama, kapitalist sömürü sürecindeki emekçiyi bir kısır döngüye sokarak, daha fazla çalışması için onu benzerleriyle keskin bir rekabet düzenine dahil etmekteydi (Marx, 2006 [1845]: 3). Marx'ın, sınai üretim sürecinin doğasında gözlemlediği yabancılaşma olgusu, her ne kadar işçiyi ürününe zihinsel bir mesafelenmeye sevk edecek psişik etkiyi gizleme yeteneğine sahip idiyse de (hatta bu gizleme etkisinin kendisi yabancılaşmanın başlıca dinamiğidir), sonuçta, anlamsızlaştırıcı bir mekanikleşme şeklinde tezahür eden, ama toplumsal-psişik belirtilerinden teşhis edilebilir bir durum arz etmekteydi. Oysa, ağırlık merkezini sınai etkinliklerden sanal değer dolaşımı ve bunların gerektirdiği hizmetler çeşitliliğine kaydırarak köklü bir yapısal dönüşüm geçiren günümüz küresel kapitalizmi, üretimi ayrıştırılabilir olmaktan çıkararak, üretici bireyin üretimiyle özdeşleşmesine önemli ölçüde ket vurmuştur. Doğal olarak, yabancılaşma süreci de, bağlantı-

landırılabileceği üretim bağlamı kolay ayrıştırılabilir olmayınca, sanayi kapitalizminde olduğundan daha görünmez ve daha derin psişik etkili bir hale bürünmüştür. Sanayi-sonrası çalışma biçimlerinin parçaladığı başlıca toplumsal ortaklık birimi, bu nedenle sınıf olarak görünmektedir. Zira, ne sanayi kapitalizmine özgü çelişkiler ortaya çıkabilmiş, ne bunlar ortak bir duyarlılık ve yaşanmışlık toplamı olan toplumsal sınıfı oluşturabilecek bir bütünlük içinde cereyan edebilmiştir. Üstelik, küresel kapitalizm, yalnızca mevcut sınıfların temellerini zayıflatmakla kalmamış, bunları yeni sınıfımsı katmanlara bölmüştür. Özellikle uzmanlığı olmayan ve eğitimi hayli kısıtlı yığınlar; ayrıca, göçmen, azınlık, genç, kadın alt-katmanlarının varlığı sayesinde yeni ayrımcılık etkenleriyle de parçalı hale gelmektedirler (Amin, 1979: 226). Sanayi-sonrası üretim örgütlenmesi, Marx'ın tarif ettiği türde bir yabancılaşmaya bile izin vermeyen bir parçalılanma halinde ortaya çıkmaktadır; işçinin aşırı uzmanlaşması, artık aynı fabrikanın içindeki bütünsel üretime uzaklaşma anlamını taşımamaktadır; fabrikanın kendisi uzmanlaşmış ve bütün bir ürünün yalnızca bir parçasını üreten birim haline gelmiştir. Zaten, küresel kapitalizm, sistemin doğru bir zamanlamasını ancak sınıf mücadelelerinin koşullarını kökten bir şekilde değiştirerek yapabilirdi (Amin, 1976: 144). Bu parçalı toplumsal-ekonomik doku, sanayi-sonrası toplumun en belirgin özelliği olarak, bir yanıyla gitgide daha fazla keskinleşen bir bireyselleşme eğilimini, diğer yanıyla mevcut toplumsal unsurlar arasında çoğul bir cemaatleşme yönelimini mümkün kılmıştır. Böylece, bireyleri ortak üretme paydasında buluşturan ve tarihsel bütünlüğü olan kurumsal ya da yarı-kurumsal oluşumların sürekli kategoriler olarak varlıklarını sürdürmeleri olanaksızlaşmıştır.

Klasik anlamda sanayi örgütlenmesine dayalı kapitalizmin kendi içsel dönemsel krizlerinin artışı, 19. yüzyılın ikinci yarısında, pazarın ulusal sınırların dışına taşmasını ve dünya ölçeğinde bir değişim düzeni kurulmasını gerektirmiştir. Bu durum, küçük işletmeciliğin yaygın olduğu, 18. yüzyıl tipi bir sanayi kapitalizminden, etkinlik alanı bütün yeryüzü olan ve doğal olarak bu hedefe uygun akışkan bir ekonomik örgütlenmeyi gerektiren yayılmacı bir kapitalizme geçişi zorunlu kılmıştır. Makineleşme, zanaatkârları mesleksiz bıraktıkça, bunlar da emek mücadelesine katılan güçler haline gelmişlerdir (Kautsky, 2006 [1896]: 8). Yeni ekonomik örgütlenme ise, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren, ama özellikle 1980'lerden bu yana, bunun tam tersi yönde, esnek bir sermaye yapısı ve onun çalışma biçimlerini düzenlemiştir.

Esnek birikim, modüler üretim, çokuluslu sermaye

1980'lerden itibaren, kapitalizm, küçük ölçekli üreticilerin oluşturduğu ulusal pazarlardan, sermayenin küresel boyutta yoğunlaştığı ve merkezileştiği ve finans aktörlerinin egemen olduğu yeni bir hale doğru evrilmiştir. Sermayenin

yoğunlaşması, daha fazla artı-değer üretebilmesi, merkezileşmesi ise daha az sayıda grubun elinde birikmesi anlamına gelmekteydi (Bukharin, 2006 [1917]: 2). Diğer yandan, bu tür bir akışkan kapitalizmin doğal sonucu olarak, 'üretim biçimi'[1] gitgide statik bir kavram olmakla eleştirilir hale gelmiştir. Bu nedenle, üretim biçimi kadar, ona bağlı dolaşım, bölüşüm ve tüketim biçimlerinin de belirleyici önem arz ettiğine dair genel bir kuramsal yaklaşım benimsenir olmuştur (Wolpe, 1984: 29). Artık kapitalist artı-değer üretimi ve kapitalist sömürü kavramları, parçalı ama akışkan bir piyasada, gözlemlenmesi daha güç, belli bir ulusal ya da yerel değişim bağlamında sabitlenmesi olanaksız hale gelmiştir. Toplumsal sınıfın, artık kolaylıkla ayırt edilemez olmasının başlıca nedenlerinden birisi, işte bu bağlamlar arası geçişkenlik ve bağlamda sabitlenemezliktir; sermaye sabitlenemediği gibi, ona kaçınılmaz olarak bağlı olan emek de sabitlenemez. Üstelik rekabet-temelli ve teknoloji-güdümlü yeni küresel ekonomi, sınıfın temeli olan işin doğasını da kökten dönüştürmekte, geçici ve yarı-zamanlı çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasını sağlamaktadır (Castells, 1998: 265). Elbette, emeğin hareketliliği, sermayeye oranla görece kısıtlıdır; ancak, bunca esnek bir birikim rejiminin işlevi olan emek, sanayi kapitalizmindekinden çok daha esnek bir istihdam düzleminin kaygan zemininde yer almakta, sermayenin geçirdiği bütün dalgalanmaları çok doğrudan ve derin etkilerle yaşamaktadır. Bu nedenle, bireysel kurtuluş stratejilerinin, topyekûn direnme ve mücadele ülküsü aleyhine geliştiklerini son otuz yıl içinde birçok düşünür gözlemlemiştir. Emek sürekli olarak belirsiz, riskli, salınan bir istihdam ortamı ve politikalarıyla çevrilmiştir. Bu koşullarda, emekçi kitlesinin bazan neye ya da kime karşı mücadele vermesi gerektiğine dair soru bile kolay yanıtlanamaz olmaktadır. Emekçi, yalnızca sermaye tarafından nesneleştirilmekle kalmamakta, kendisi de kendini bir nesne olarak pazara metâ değeri kazanma arzusuyla sunmayı gönüllü olarak ister hale gelmektedir. Bu iradi teslim oluş ilkesi, sanayi-sonrası çalışma biçimlerinin kurucu nitelikte bir özelliğidir. Zihnin parçalı ve evcil hale gelmesinde, onun, içinden türediği üretimin örgütlenmesindeki yapısal değişikliklerin doğrudan payı elbette vardır: Bütünsel ve mekâna az çok sabitlenebilen bir üretimden, belirsiz akışkanlığın tedirginliğine uzanan yolda, yalnızca parçasal olanda uzmanlaşmış kurumların kalıpları, emekçi bireyi, aynen içinde çalıştığı düzen gibi, modüler bir kişilik geliştirmeye itmiştir.

Narsisizm, bireyselcilik mantığı ve onun hazcı uzantıları; nesneler ve simgeler evreniyle etkilenen tüketim ideolojisine başvurarak artan bir şekilde mo-

1 Her ne kadar, Türkçe literatürde yaygın bir şekilde, 'üretim tarzı' terimi kullanılmaktaysa da, biz 'tarz' kavramını 'mode' karşılığı değil, 'style' karşılığı olarak kabul etmeye ve çözümlememizde bu tercihi sürdürmeye eğilimliyiz. Bu nedenle, Türkçe çevirisi 'üretim tarzı' olarak yapılan 'mode de production' veya 'mode of production' kavramını üretim biçimi olarak kullanmayı benimsiyoruz. Bu ayrımın, günümüzde 'tarz' kavramının, genel kullanılışındaki değişmeye bağlı olarak, daha da önem kazandığı kanaatindeyiz.

dern-sonrası öznenin yadsınamaz özellikleri olarak görünmektedir (Yaraman, 2003: 77). Sonuçta, bundan temel bir çelişki ortaya çıkmaktadır: Bir yandan, birey özellikle değişim değeriyle ifade edilen nesnelerin bolluğuyla çevrilidir; ama öte yandan, nesnelerin bu sonsuz arzu alanı, içinde simgelerin şekillendiği piyasanın görünmez kurallarına göre ayarlanmaktadır. Diğer bir deyişle, sonsuz görünümüne rağmen sınırlı seçeneğe indirgenmektedir. Ayrıca, özellikle gençlerin, geleceği anlamlandırmada, sürekli olarak bir piyasanın *tam-zamanında*'sı (*just-in time*) ile almakta oldukları eğitimin *gerektiğinde*'si (*just-in-case*) arasında taktik bir denge kurmaya çalıştıkları gözlemlenmiştir (Vaughan, 2005: 181). Zaten sürekli olarak kendiliğini, bir kişilik pazarının tesviye edici değerleri cinsinden ifade eden sanayi-sonrası çalışanı, kentli, anonim bir kitleye hizmet vermek için, bürokratik bir üst yetkeye tâbi olmayı peşinen kabullenmiş demektir (Mills, 1970: 214). Bu olgu, ilk bakışta kendine ait mantık yapılarını etkileyen sanayi-sonrası çağın özelliği gibi görünmektedir. Bununla birlikte, medya destekli satış söylemlerince karşısına getirilen az çok standartlaşmış yaşam biçimleri nedeniyle, sanayi sektörlerinin de tüketim çelişkisiyle çevrili olduğu görülmektedir. Sonuçta, iki tip sektördeki çalışanları karşılaştırdığımızda, gözlemleyebildiğimiz budur. Çalışanların tamamında, zevk ve yaşam tarzında yatay bir standartlaşma tespit ettik; ama mesleki statüleri ve toplumsal aidiyet gruplarına göre değişen bu durumun aksine, sektörlerin içinde belirli bir eşitlik ortaya çıkmaktadır. Bu standartlaşmış çeşitlilik, özellikle müzik zevkinde kendini göstermektedir. İşçiler toplumsal çoğulluk simgesi Arabesk müziği tüketme eğilimi gösterirken, mühendisler daha sabit ama seçkin zevk olarak değerlendirilen görece kısıtlı bir matriste yoğunlaşır. Böylece müzik zevklerinde rock, caz, yabancı pop gibi ama çoğu zaman Batılı kodlarla uyarlanmış bir çeşitlilik bulunmaktadır. Hizmet sektörü çalışanlarına gelince, onlar daha ziyade, 1980'lerden beri geliştirmiş olduğu tarzında, Anadolu ve İstanbul etnik gelenekleri ile Doğu Akdeniz tınısını Batılı orkestra teknikleriyle harmanlayan Sezen Aksu'nun müziğinden etkilenmektedirler (Stokes, 2002: 252). Aynı şekilde, üretim sektörü çalışanlarının tatil etkinlikleri anlayışları ile hizmet sektöründekilerin anlayışları bu benzerliğe açıkça örnek teşkil etmektedir. Çalışanlar, tatil zamanını ikiye ayırma eğilimi göstermektedirler. Birinci bölüm genelde yaz tatili olarak 'her şey dahil' tatil köylerinde, ikinci bölüm ise kış tatili olarak Türkiye'nin en tanınmış yerleşim yerlerinde genelde kayak yaparak geçirilir. Mühendisler ve hizmet sektörü çalışanları arasındaki benzerlikler hariç, ikinci grupta onları dağcılık, dalış, rafting gibi uç sporları yapmaya iten kuvvetli bir macera isteği gözlemledik. Onları sanayi çalışanlarından farklı kılan bir başka özellik, dışarı açılma eğilimi, diğer bir deyişle ait oldukları sermayenin türüyle de ilintili olarak, yabancı ülkelere seyahatlerdir. İşçilerde ise maddi olanaksızlık her zaman ağır basmakta, yanı sıra onları yaz tatillerinde memleketlerine gitmeye zorlayan kültürel kısıtlamalar bulunmaktadır. Bunun-

la birlikte, bu artık aynı katılıkta uyulan bir pratik değildir. Kimi zaman köken kültürle bağlantılı olan toplumsal bağların mevcudiyetini, kimi zaman da artan kentlileşmeye bağlı olarak, bunların giderek zayıflamakta olduğunu gözlemledik. Bunun dışında işçiler için tatiller, maddi olduğu kadar kültürel tevazuya bağlı olarak, şehirden fazla uzaklaşmadan Adalar gibi dinlenme yerlerine gitmeyi de tercih etmek anlamına gelmektedir.

Bu çalışma çerçevesinde, aynı zamanda yiyecek alışverişi eğilimi ile ilgilendik. Bu açıdan, çalışanların tamamında özellikle yiyecekler söz konusu olduğunda, fiyatı o kadar da göz önünde bulundurmadan, marka ve kalite önceliği olduğunu keşfetmek hayli şaşırtıcı oldu. Aynı şekilde, pazar araştırma şirketinin daha çok kadın çalışanları için, kozmetik ürünlerinin markası ve görselliği ile "light" besin ürünlerinin temel bir önemi bulunmaktadır. Bunlardan farklı olarak, mühendisler ve işçilerin çoğunluğu, satın aldıkları ürünleri fiyat-performans ölçütüne göre değerlendirmektedir. Üstelik mühendisler tanınmış markaların ürünlerini satın almak için genelde indirim ya da promosyon günlerini beklemektedir.

Son olarak dikkat çeken nokta, ev ve otomobil gibi temel malvarlığı düzeyidir. Mekânın, özellikle İstanbul'da, ulusaşırı sermaye, metâ ve imge akışı ile yeniden kurulduğu açık bir gerçekliktir (Keyder, 2005: 128). Küresel akış sistemlerine ayrılmasına rağmen, hizmet sektörünün kapalı iş yaşamı, çalışanların yaşam alanı seçiminde açıkça görülmektedir. Bu kişilerin dörtte üçü, özellikle güvenlik alanında bir dizi hizmetin sunulduğu kapalı sitelerde (*gated communities*) yaşamaktadır. Bu, mühendislerde daha nadir bir durum olmakla birlikte, işçiler arasında hiç görülmemektedir. Sanayi-sonrası yaşam biçimlerinin kapalılığı, zihinsel ve ilke olarak dünyanın geri kalanından ayrı tutulan özel site, alışveriş merkezi, büro ("plaza") üçgeniyle çevrelenmiş oldukça standart ve neredeyse kapalı bir devre içindeki hizmet sektörü çalışanları örneğinde belirginleşmektedir. Ama bu döngüsel sistem, durağan olmaktan uzaktır. Kredi kartı, otomobil gibi ekonomik ve coğrafi kesintisiz bağlantıyı garanti etmek için kullanılan, ama aynı zamanda sanayi-sonrası sınırların bölgesel ve zamansal bağlantıları şeklinde işleyen dalgalı hareketlilik araçları sayesinde oldukça dinamiktir. Daha önce kredi kartı sahipliği ve kullanımının genel hatlarını sunmuştuk. Otomobile gelince, görüşme yapılan çalışanların neredeyse istisnasız hepsi için, bunun tam anlamıyla bireysel hareketlilik simgesi olduğu sonucu çıkarılmaktadır (Pérouse - Danış, 2005: 108). Otomobil, tüm sektörlerdeki çalışanlar ve her toplumsal tabaka için, ideolojik olduğu kadar işlevsel olan merkezî yerini korumaktadır. Bu da, çoğunluğu şirketin sağladığı ulaşım aracından ("servis") yararlanan çalışanlarda %60, işçilerde %43 ve mühendislerin tamamı şeklindeki oldukça yüksek otomobil sahipliğini açıklamaktadır.

Sanayi-sonrası kapitalizmin esnek birikim modelinin doğal sonucu ve yapısal/araçsal tamamlayıcısı modüler üretim düzenidir. Makro ölçekte uzmanlık-

lara ayrışmış ama aynı zamanda, anında birbirlerine erişebilen bu üretim birimlerinin en belirgin özelliği *bağlantılılık*tır; küresel bütünleşme, bu bağlantılılık sayesinde hem parçalı hem bütünleşik halde durmaya devam edebilmekte, *işlevsel yakınlık* kavrayışını geliştirmektedir (Tomlinson, 2004: 19). Bir yandan hizmetler sektörü hızla alan kazanıp baskın hale gelirken, diğer yandan, dönüşen sanayide artık uzmanlaşma, (mekân birliği ile ifade edilebilen) bir üretim biriminin tamamına yayılmıştır. Diğer bir deyişle, esas itibariyle ulusal bir ekonominin sınırlarında, bir ürünü çeşitli uzmanlık alt-birimlerinden oluşan bölümlerde üreten üretim birimleri (örn. fabrika), sanayi-sonrası örgütlenmede, artık bir üst birim olan *birleştirme birimi*nde bir araya getirilecek parçaların üretiminde uzmanlaşan yeni alt-birimler haline gelmişlerdir. Küreselleşme, bir yanıyla bir sermaye, mal, enformasyon ve emek dolaşımı anlamına geliyorsa, diğer yanıyla, hareket alanı yeryüzünün tamamı olan bir sermaye bütünleşmesi sürecine dayanır. Köken itibariyle bir ulusal pazarla özdeşleştirilebilecek olsa da, artık uluslararası düzeyde manevra kabiliyetine sahip, sürekli olarak uluslarüstü unsurları içererek büyüyen bir çokuluslu ya da daha doğru bir deyişle, ulusaşırı sermaye, ulusal sınırlarla az çok kısıtlı bir emeğe hükmeder hale gelmiştir. Küreselleşmenin emek-sermaye ilişkisine getirdiği en temel dönüşüm belki de bu noktada düğümlenmektedir. Zaten yapısal olarak asimetrik olan sermaye-emek ilişkisi, sermayenin küresel ve esnek bir özellik kazanması ile kökten nitel bir dönüşüm geçirmektedir. Sermaye, küresel düzeyde hacimce gitgide genişleyen, sektörler ötesi bir kapsayıcılığa son derece esnek bir hareketlilik olanağı içinde sahip olurken, emek, belirsizleşmiş bir istihdam ortamında görece yerel, ancak benzer kaderi paylaşan benzerlerin bütünleşmesini engelleyecek denli uçucu bir ölçüt haline gelmiştir. Toplumsal sınıf, bu nedenle, bir kez daha zamanda ve mekânda belli bir istikrar gösterebilecek, benzerliklerin ortak politika üretmeyi muktedir olduğu bir birleştirici kategori olmaktan uzaklaşmaktadır. Kendisini, varlık nedeni olan üretim süreci ve ilişkilerinin dışındaki belirleyicilerle algılamakta ve yansıtmakta olan sınıf, gitgide daha soyut hale gelen bir temsil varsayımından ibaret olmaktadır.[2] Uluslaraşırı sermayenin en kayda değer özelliği, belki de, emeğin muhatabı olamayacak bir seyyaliyet ve sınırlandırılamazlıkta ortaya çıkmasıdır. Bütün yeryüzünü tek bir ekonomik saha olarak gören, akışkan bir şekilde, sektörleri ve ulusal pazarları keserek hareket edebilen bir sermaye yapısı, kuşkusuz, karşısında kapitalist çelişkiyle konumlanan emek-temelli kitlelerin örgütlü hareket etme olanağını en çok kısıtlayandır. Üstelik sınırlandırılamaz varlığı, hem her yerde mevcut bir iktidara hem hiçbir yerde olmayan sorumluluk ahlâkına bağlandığı için, sahici

2 Sınıf ve onun temsili arasındaki ilişki, Jameson'a göre, onları doğrudan ilişkilerinden uzakta dışsal bir bölgede belirleyen, Sartre'ın *analogon* adını verdiği aracılar üzerinde belirlenmektedir. Sınıf için günümüzün en temel analogonu tüketim ve onu taşıyan medya söylemi olmak gerekir (Jameson, 1992: 53).

bir emek-sermaye çelişkisinin, tanımlanabilecek şekilde belirginleşmesi mümkün olmamaktadır. Emeğin sömürüsü, böylece hem daha yoğun ve şiddetli bir mecrada gerçekleşmekte hem yansıyabileceği toplumsal ifade kanallarından yoksun kalacak bir belirsizliğe mahkûm olmaktadır.

Üretimin köksüzleşmesi ve tarih-dışılaşması

Esnekleşmiş ve belli bir toplumsal-ekonomik bağlama sabitlenemez bir sermaye yapısı, onun gerektirdiği modüler üretim biçimleri, emeğin anlamını, üretme eyleminin doğasıyla birlikte kökten dönüştürmüştür. Bu, esasen, genel anlamda bir estetik temsil sorunudur. Zira, sanayi-sonrası kapitalizm, anlamın üretilme bağlamını köktenci bir şekilde dönüştürmüştür: Anlam artık *gösteren*den *gösterene* bir hareket haline gelmiştir (Jameson, 1984: 74). Çalışma zamanının esnekleşmesi, hem işçinin kendi emeği üzerinde daha fazla denetim kazanması, hem işverenin, bu yolla, esnekliği verimli çalışma için bir araç olarak kullanması sonucunu doğurabilmektedir (Adam, 1990: 103). Bu anlamda, sanayi-sonrası kapitalizminin esnekleşmiş zamanı, karmaşık ve çelişkilerle dolu bir yeni toplumsal alan inşa etmektedir. Günümüzde, daha ziyade köklerinden kopmuş bir üretimle karşı karşıyayız. Sanayi-sonrası üretim örgütlenmesi, dünyaya yayılabilen sıvı bir mekânsallık tasavvurunu getirmiştir. Mekânın böyle bir yeniden örgütlenişi, daha doğru bir deyişle, yayılarak *gayrı-mekân* haline gelişi, yer ile kısmen de olsa özdeşleşen üretimin bu bağını hızla koparmıştır. Artık yeryüzü ölçeğinde ayrımsızlaşmış mekânların (Urry, 1999: 204) birbirleri arasındaki ozmos hareketinden bahsetmek mümkündür. Bu bağlamda, coğrafi sabitliğin büyük oranda aşınması, üretimin mekândaki köklülüğünü, bir sürekli uçuculuk hali ile değiştirmiştir. İkinci olarak; üretimin köksüzleşmesi, bir kavramsal dönüşüme tekabül etmektedir. Üretme ediminin kendisi, artık sürekli bir yineleme örüntüsü olmaktan ziyade, hayli belirsiz koşullar içinde, anlık mikro kararların özgül yeniden biçimlendiriciliklerine mâruz kalan ve her an yeniden tanımlanabilen kapsamlarda kurulan bir istikrarsızlık düzeninin parçası olmuştur. Bunda, piyasanın içsel paradoksu olan metâ ile fetişist ilişkinin yadsınmaz bir belirleyiciliği vardır. Zira insanlar, aslında metâlaşmış paranın, toplumsal ilişkilerin bir şeyleşme biçimi olduğunu bilirler; ancak, gündelik yaşam deneyiminde, bu sanki böyle değilmiş gibi yaparlar. Böylece fetişist yanılsama yeniden üretilmiş olur (Žižek, 2004: 21).

Sanayi-sonrası kapitalizminde, üretim, kendi başına bir erdem olmaktan çıkar, gündelik yaşam deneyiminin önemli bir kısmını oluşturmasına karşın, görünür ve bireyce algılanır olmaktan uzaklaşır. Varlığın toplumsal anlamı, üretim etkinliğindeki ağırlığından ziyade, üretim-dışı alanlardaki temsilî dolaşımı ile bağlantılanmıştır. Üretim-dışı alanların başlıcası kuşkusuz tüketimdir. Sanayi-sonrası ekonomide, bireyin bir yandan kendisini toplumsal olarak ifade et-

mesi, diğer yandan kendini özerk bir varoluş birimi olarak tanımlaması, genellikle, daha görünür, anlık olanda sürekli baskın gelen tüketim yordamlarıyla gerçekleşmektedir. Tüketim, doğası gereği anlıksallaşmış bir hazzın elde edilme arzusuna bağlı olması ve anda başlayıp biten bir deneyim olması nedeniyle, görece kalıcı, belli bir zaman diliminin yineleyici pratiğiyle biçimlenmiş üretimden çok farklı bir nitelik arz eder. Ancak üretim, artık tüketimin *gizli yüzü* haline gelmektedir; ancak kendisinin bir var oluş alanı olarak tanımlanması gitgide güçleşmektedir. Tüketimi üretimden ayıran başlıca yenilik, süreye ve uçucu olana bağlı değerlerin alt-üst oluşudur (Bauman, 2006: 109). Bu nedenle, mekâna, zamana ve kavrama bağlantıları önemli ölçüde kopmuş, akışkan ve belirsiz bir üretim süreci, günümüz dünyasının ekonomik tabanını oluşturmaktadır.

Doğal olarak, köksüzleşmiş üretim, bir zamansal parçalanma anlamına gelmektedir. Sermaye kadar akışkan olmayan emeğin, belli bir tarihsel bağlamda deneyim, anlam ve simge biriktirmeye çok daha yatkın olduğu düşünülebilir. Bu birikimsel derinlik, emeğin faili olan öznenin kendini bir tarihsel süreklilik içinde kurması ile sonuçlanır. Sanayi-sonrası kapitalizmin üretim ilişkileri, böyle bir tarihselliği büyük oranda olanaksız kılmaktadır. Postmodern durum, klasik kapitalizmin bütün kalıntılarını süpürerek, bireyin tarih hissini ufalamakta, küreselleşen üretim ilişkilerine, her ne kadar bu kavram içsel farklılıkları ve dönüşme olanakları ile tasavvur edilse de, direnme gücünü kırmaktadır (Jameson, 1989: 39). Böylece tarih-dışılaşmış, yani birikimsel bir diyalektik içinde dönüşmeyen, buna mukabil anlık yeniden biçimlendirmelerin süreksizleştirdiği bir üretim kavramının, bugünün küresel bütünleşmeci stratejilerine denk düştüğünü iddia edebiliriz. Birikimsel eklemlenme ve kendini tarihsel bütünlük içinde anlamlandırma yeteneği kısıtlanmış bir emekçi kitlesinin, *sınıf* olma özelliği de ciddi ölçüde erimiştir. Bu anlamda toplumsal sınıf, kapitalist sömürü karşısında ortak bir konumlanışı paylaşmaktan ziyade, zevkler, beğeniler ve üslûplar düzleminde daha fazla belirginleşebilmektedir; çünkü zamansal bir süreklilik, yerini mekânsal bir akışkanlığa bırakmakta, toplumsal eylemin anlam dayanağı üretimden tüketime dönüşmektedir.

Köksüzleşmiş bir üretim içinde konumlanmanın önemli bir sonucu iş ahlâkının dönüşmesinde gözlemlenir. Daha 60'lı yıllarda bazı öngörülü düşünürler, üretim ilişkilerinde olduğu gibi emeğin örgütlenişinde de kökten değişmenin başlangıcından bahsettiler. Sanayi kapitalizmi, çok daha esnek ve özellikle teknik bilginin yoğun kullanımına dayalı bir yapıya dönüşerek son bulmaktaydı (Bell, 1973: 235). İşletme, bütünsel bir sistemin bir uzantısı değil, belli özerklikleri olan bir çeşit siyasi birim olarak da belirginleşmeye başlamaktaydı (Touraine, 1969. 253). Fakat yeni iş kavramının tam anlamıyla yerleşmesi, 1980'lerde bütünleşmeci küresel pazarın inşasını kuvvetlendirici etki yapan ve yeryüzündeki birçok politik güç tarafından benimsenen neo-liberal politikala-

rın dayatılmasıyla olmuştur. Türkiye'de oturtulan küresel pazara bütünleşme ile uyum içindeki yeni ekonomik ve toplumsal düzen, yani işin geçiciliği ve işsizliğin hızlı artışı, mesleki ve maddi güvensizliği yoğunlaştırmaktadır. Eski ve yeni sektörler arasında hiçbir anlamlı fark olmadan, hem gençlerde hem deneyimli kişilerde, diplomaların ve vasıfsız işlerin giderek artan bir değer kaybına uğrayacağı endişesi açıkça mevcuttur. Buna göre, ne anlık yaşamaya ve hızlı tüketime gönderme yapan hayat üslûbu, ne çalışmayı ve sürekli birikim yapmayı yücelten püriten değerler, tek başlarına özne-çalışanın yaşamının temel hatlarını özetleyebilirler.[3] Çalışanlarla yapılan görüşmeler, bu yaşamsal ikiliğin, diğer bir deyişle hazcı ve püriten olmak üzere iki tip mantığın birarada bulunuşunun kanıtı durumundadır. Görüşme yapılanların tamamı, özellikle iş yüzünden özel yaşamlarına ayırdıkları zamanın azalmasından ve sonuç olarak, şehirde gece dışarı çıkma sıklığı toplumsal statü, medeni durum ve cinsiyete bağlı oldukça geniş bir aralıkta değişse de, sosyal etkinliklerde bulunamamaktan şikâyet etmektedirler. Hizmet sektörü çalışanlarının aksine mühendisler, motivasyonu, tüketim etkinliği aracılığıyla anlık zevklerin devamlı arayışı olan bir yaşam sürmemektedirler. Bu kesim arasında, kültür festivallerine (daha çok sinema ve müzik festivali) ve pek sık olmasa da arkadaşlarla İstanbul'un belli bölgelerindeki kafe ya da barlara gitmek şeklinde belli aralıklarla gerçekleşen bir eğlence algılayışını görmek mümkündür. İşçilere gelince, sosyal etkinlik olarak çoğunlukla geleneksel yaşam biçiminin devamından bahsedebiliriz. Hafta sonlarını daha çok ailelerine, kimi zaman arkadaş ya da yakınlarını ziyarete ayırmakta, ayrıca ailece çay bahçelerine ya da yalnız olarak mahalle kahvesine gitmektedirler. Ailece yapılan geziler, bazıları artık gerilemedeki eski sanayi bölgeleri olan yaşadıkları mahallenin yakınlarında gerçekleşmektedir. Sonuç olarak, kitle kültürünün, boş zaman, tüketimle kendini gerçekleştirme, özel hayat için pratik reçeteler ve kitle iletişim araçlarınca teşvik edilen model-kahraman mitinin sağlayıcısı olarak işlediği bir sosyokültürel bağlamda, kitle kültürünün sunduklarının, özne-çalışan açısından, onun şemalaştırılmış ve neredeyse yalıtılmış yaşamındaki eksik uyumu sağladığı görülmektedir. Çalışan, tüm haftayı püriten değerlerin gereklerine göre çalışarak ama kendine ait olan hafta sonlarını düşünerek geçirmekte, bu zaman aralığında iş dışı yaşamla mümkün olan tek ortak bağ biçimi olarak hazcı kültüre az çok gönderme yapmaktadır. İkili yaşam, bir değerler yarılması olduğu kadar, bir ahlâki kırılmaya da tekabül etmektedir. Tüketimi frenleyen ve zenginliklerin anlık hazzına karşı

3 Benzer varsayımlarla üniversite öğrencileri arasında püriten ve hedonist ahlâkın göstergelerini ölçen bir araştırma gerçekleştirmiş olan Veysel Bozkurt, bu konuda, hedonizm yanı ağır basan ayrıştırılabilir bir dönüşüm saptamıştır. Oysa, araştırmamız, her iki ahlâkın, farklı görünümler altında, birbirleriyle zaman zaman ve işlevsel olarak buluştuklarını, böylece çiftdeğerlikli kişilikleri biçimlediklerini göstermiştir. Bozkurt'un araştırması, daha çok tutumlar düzeyinde ve henüz iş yaşamına atılmamış gençlerle yapılmış olduğu için bu farklılığı doğal kabul ediyoruz (Bozkurt, 2000).

çıkan püriten bir tasarruf ahlâkı (Weber, 1964: 234), önemli ölçüde, kendi zıddıyla harmanlanmakta, hem küresel kapitalizmin ruhuna hem Türkiye'nin çoğul modernleşme görünümlerine uygun bir ruh halini mayalamaktadır. İşçilere gelince; gelenekselden geçen bir sanayi-sonrası yeniden şekillenmenin hâkim olduğu mantık ve yaşam üslûbuna geçiş süreci içinde bulunduklarını saptayabiliriz.

İş ahlâkındaki dönüşümün ikinci sonucu, kolektif bilince rağmen anlıksallığı teşvik eden bireyselciliğin yükselmesi nedeniyle, öteki ile ilişkide yansımaktadır. Nitekim, küresel boyutta bütünleşen yeni ekonomi, gitgide üretimin çok esnek örgütlenmesini ve buna yönelik dünya algılamasını gerektirmektedir. Bundan dolayı, sanayi-sonrası sektörlerde, ötekinin araçsallaşması gözlemlemektedir. Liberal ruhun vurgulu hale getirdiği, ama bir o kadar da çelişikleştirdiği 'özerklik' tutkusu, kaçınılmaz olarak ötekini de araçsal bir boyutta algılamayı gerektirmektedir (Sennett, 2003: 144). Pazar araştırma şirketi örneğinden de, çalışanlarca hayal edilen ve algılanan işin, birincil konuma yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Mesleki tatmin üzerine yapılan mülâkatlarda, vurgu açık bir şekilde iş üzerinedir; ama nedenleri farklıdır. İşin doğası ile sürekli araştırma, düzenleme, ölçü, dinamizm ve kalıcı bilgi gerektiren işin içeriği, bu çeşitliliğin bileşenleridir. Bu yüzden, sürekli ortaya çıkarılan korkuya rağmen, az ya da çok uçucu/geçici bu tip bir iş mantığının meşrulaştırılması gerekliliğinde, gizli bir motivasyon bulunmaktadır. Hizmet sektöründe çalışanlarla karşılaştırıldığında, mühendislerin mesleki tatmin konusunda çok daha az ayrıntılı bir algılama geliştirmiş oldukları görülmektedir. Motivasyonlarının üç temel noktasını 1) bireysel tatmin 2) maddi kazanç 3) sorumluluk alma isteği olarak tanımlamaktadırlar; hâlbuki bu, hizmet sektörü çalışanlarında kendilik algısını ve ötekinin konumunu canlandıran, işin özünde var olan bir eylemdir. Ancak işçilere göre, çalışma etkinliği özellikle üretimi, uğraşıyı, tempoyu ve arkadaşlar arasında bulunmayı simgelemektedir. Bu duygusal boyutun, özellikle işçilerde ağır bastığı görülmektedir. Araştırma sırasında, toplumsal sınıf veya belli bir sektörel ayrım yapmaksızın tüm çalışanlarda, her seferinde, iş arkadaşlarıyla daha çok bireylerarası ilişkilerinde kalan bir rasyonellik tespit ettik. İş ortamında bireyin tamamen yalıtılmışlığını değil, fakat tam da bu noktada çalışmanın, aynı zamanda bireylerarası ilişkilerin işlevsel ve yararcı algılamasının artmasıyla, kolektif bilincin bozulduğunu varsaymak mümkündür. Uzun süreli hiçbir anlaşma varlığını sürdürmemekte, bu durum bu kadar belirsiz bir dünyada bireyin araçsallaşmasını daha da meşrulaştırmaktadır. Böyle bir düşünce tarzının doğal yayılması, aşırı yüklenmiş geleceği ortaya çıkaran zamanın baskısıyla var olan bireyin tarihsel deneyimiyle özetlenir. İlk bakışta, görece kısa sürede bitirilen işlerle yüklendikleri için, bu anlamsal ve zamansal yer değiştirmeden en çok etkilenenlerin çalışanlar olduğu sanılmaktadır. Hizmet sektörü çalışanları, böylece stresi gündelik yaşamın *leitmotiv*'i yapan zamansal baskı al-

tında, hareketliliklerini kısıtlayan bir alana sıkışmış görünmektedirler. Buna karşın mühendisler ve işçiler, zaman baskısından neredeyse şikâyet etmemektedirler. Bu çoklu durum, özellikle sanayi-sonrası işin doğasını oluşturan, çalışanın insani özünü hızla tüketen aşırı yüklü şimdiki zamanın anlıksallık kuralına uymak için, öznenin tarihsel kopuşunu hızlandırmaktadır. Bununla birlikte, zaman sıkışmasının yalnız işin doğasına bağlı olmayan, içinde önemli ölçüde tüketim pratiklerini de barındıran, gündelik yaşam deneyimi çoğullaşması ve farklılaşması ile yakından ilişkisi vardır (Southerton - Tomlinson, 2005: 236). Ancak karakterin bu indirgenişi, öznenin yok olmasıyla değil, tersine, kendine aşırı değer biçmesi ile sonuçlanmaktadır. Yalnız bu pahalıya mal olmakta, kendilik, toplumsal alanda ancak tüketim yoluyla var olmakta, öte yandan, bu ise çalışanı borçluluk ekonomisinin içine çekmektedir. Borçluluk, kuşkusuz aynı zamanda görünmez bir denetimi de beraberinde getirmektedir (Haesler, 1995: 73).

Tüketim-yaşam tarzları-kimlik ödünç alma bağlamı

Sanayi-sonrası küresel ekonomi koşulları altında, tüketim, artık yalnızca bir arzular, üslûplar, nesneler ve tercihler bütününden daha fazlasını ifade eder hale gelmiştir; her ne kadar, mutlak anlamda bir küresel tüketim standartlaşmasından bahsetmek sanıldığı kadar kolay değilse de, tüketim bugün artık kendine özgü bir *çalışma* olmuştur (Appadurai, 2005, 136). Tüketimin başat toplumsal eylem ivmesine dönüşmesi, bir yandan toplumsal yaşamı eskisinden çok daha anlıksallaştırmış, diğer yandan yeni kimliklenme süreçlerinin biçimlenmesine yol açmıştır. Metâların kendilerinden ziyade, onların değer temsillerinin dolaşımına ve yeryüzü ölçeğinde bir akışkanlığına dayanan yeni ekonomi, yeni sınıfların yükselişini müjdelemiştir. Aynı zamanda yeni bir ahlâk da biçimlenmiş, tasarruf ve kanaatkârlıktan, gösteriş ve zenginliğin teşhirine doğru bir dönüşüm söz konusu olmuştur. Gösterişçi israf, beğeni ölçülerini koşullayarak, kullanımdan ziyade estetiğe ağırlık veren bir tüketimciliği erdem haline getirmiştir. Tüketim, bu anlamıyla insan yaşamının gelişimi için en önemli araç olarak algılanmaya başlanmıştır. Ancak, ucu hep *daha iyi yaşama* yönelmek hedefi olan tüketimin görünen yönünün dışında, bir de göreli ödeme gücünün kanıtlanması gibi ikincil bir işlev belirginleşmiştir (Veblen, 1970: 101). Tüketim kültürü, bir yandan kolektif kimliklerin ifade edilebilmesi için evrensel araçlar, simgesel ve maddi rehberler sunarken, diğer yandan, bütünleşme ve uyuma karşı direnme araçları sağlamaktadır (Zukin - Smith Maguire, 2004: 189). Tüketim üzerinden kimlik edinme ya da belki de, bunca hızlanmış bir değişim düzeninde kimlik ödünç alma olarak adlandırabileceğimiz süreç, sanayi-sonrası ekonomiye bağımlı bireyin, başlıca anlam üretme politikası olarak görünmektedir. Verili yapısal-ideolojik araçları doğrudan doğruya emen tüketi-

ciler; öncelikle reklâmın tek enformasyon kaynağı olarak kendini dayatması (Adorno, 2001: 85) veya kültür endüstrisinin, sürekli uzayan ve hiç gerçekleşmeyen vaatlerle tüketicisini kandırması (Adorno - Horkheimer, 1995: 139) sonucunda, diğer yandan, tüketimin bir sınıf kurumu olarak çalışması sayesinde, nesneler karşısında herkesin, okul karşısında farklı şanslara sahip olmasında olduğu gibi, farklı bir konumlanışıyla, sonuçta fetişist-yönelimli bir eşitsizlik düzenini yeniden üretirler (Baudrillard, 1970: 76-77). Buna karşın, modernliğin tüketimci aşamasının, kültürel dinlencenin kitlesel demokratikleşmesi, deneysel tüketimcilik ve belleğin eğlence-gösteri'ye dönüşümünün zaferi (Lipovetsky, 2004: 128) olarak da algılandığı bilinmektedir. Bu iki zıt yönlü yaklaşım tarzının[4] yalnız başına bütün bir karmaşık tüketim sürecini açıklamaya yetmeyeceği kanısındayız. Bu nedenle, tüketimin hem ideoloji ve sistemsel strateji, hem bireysel dönüştürme ve anlam inşa etme alanı olarak kavramsallaştırılmasından yanayız.

Tüketimin, sanayi-sonrası kapitalizmde gündelik yaşam kurgusunu biçimlendirmede birincil bir konuma geçmesi, küresel bir dolaşımın ve bulutsu üretim ilişkilerinin yarattığı genelleşmiş dinamik belirsizlik hali ile birleştiği zaman, toplumsal sınıf önemli ölçüde saydamlaşmakta, hatta görünmez olmaktadır. Sınıf kavramının yansıladığı göreli süreklilik, istikrarlı bir aidiyet esası, yaşanmışlıkta benzerlik, üretim ilişkileri içindeki konumlanışta ortaklık gibi özellikler hızla dağılmaktadır. Bu değişken, çok bilinmeyenli ve hayli müphem dünyada, üretici gücünün değer yaratıcı sonuçlarını ayırt etme gücü elinden önemli ölçüde alınmış emekçi, kendini inşa etmek amacıyla, artık benzerleriyle hayalî bir cemaate ait olmaktan çok daha az bütünlüklü bir kendini tanımlama çabasına girmiştir. Böylece, sınıf bir kimliklenme unsuru özelliğini de ciddi oranda yitirmiş görünmektedir. Daha doğrusu, sınıflar arasındaki eşitsizlikler, artık sürekli olarak paylaşılan bir sınıf kaderine yaslanmamaktadırlar. Başta tüketime bağlı yaşam tarzları olmak üzere, toplumsal cinsiyete, etnikliğe, cinselliğe bağlı farklılaşmalar, çağdaş modernliğin yüksek riskli özelliğiyle, sınıf kaderi hissini yok etmektedirler (Scott, 2002: 33). Bütünsel bir kimlik inşasını mümkün kılacak kavramsal ve somut araçların kaybolması, *kimlik* yerine bir *kimlik stratejisi*nin öncelenmesi anlamına gelecektir; tüketim, tarı olarak böyle bir parçalı ve dinamik süreçle eklemlenmektedir. Zira tüketim, doğası gereği, anlıksal ve geçicidir; bir haz vaadi/haz ötelenmesi ikilemine mahkûm, ama yalnızca o döngüsellikte mümkün olabilen bir eylem türüdür. Tüketim, hele bunca bolluk söylemi ve görüntüsüne boğulmuş bir dünyada, daima daha fazlasının mümkün olduğunu imleyen, o fazlayı hep öznenin yaşam deneyiminin dışında gösteren göstergelerle donanmış bir *özlem yönetimi* olarak ortaya çıkar.

4 Bu yaklaşımların yegâne temsilcileri elbette burada zikredilenler değildir. Ancak konumuzun kavramsal çerçevesi bu boyutu genişletmemizi gereksiz kılmaktadır. Bu nedenle, burada en temsil edici olduğunu düşündüğümüz savların sahiplerinin anılmasıyla yetiniyoruz.

Metâlaşmış arzu nesnesini satın alma ânı, aynı zamanda onun trajik biçimde yitirildiği andır; bu noktada, üst üste binmiş iki zıt yönlü ruh halini noktasal bir şekilde birleştiren bir *tüketimin sıfır noktası*ndan bahsetmek yanlış olmaz. Bu bakımdan, mutlak ya da kalıcı bir tüketim hazzı yoktur; tüketimin sağladığı haz, öncelikle onu arzulamanın gerilimi ve satın alma ânındaki katartik yitirişin koşulladığı yeni tüketme motivasyonunda bulunur. Diğer bir deyişle, öncesi ve sonrası olan, ama kendisi varsayımsal bir haz ânından başka bir şey olmayan bir ruh hali, tüketimin başlıca ayırt edici özelliği sayılmak gerekir. Böyle bir arzu/yitiriş/arzu denklemine yazılan tüketim, bu çok bâriz özelliğini, metâ ve ona bağlı anlam taşmasının, tek birey tarafından baş edilmesinin güçleştiği sanayi-sonrası ekonominin, amortisman süresi son derece kısalmış ürünler üzerinden çok daha yoğun bir şekilde gerçekleştiğini belirtmek de gerekmektedir. Üstelik tüketime açılmış nesnelerin bolluğu ve tüketme arzusundaki şiddetlenme, yalnızca ürünlerin teknik yapısal özellikleriyle açıklanamaz; aynı zamanda bunlara bağlı bir anlam patlaması ve uçucu bir ekonomik mantık da tüketimin yeni veçhesine eklemlenir. Bolluk ve lüks arayışı, kapitalizmin sınaî özelliklerinden sıyrılmaya başladığı bir özellik olarak zaten 19. yüzyılın ikinci yarısında belirginleşmeye başlamıştır.[5] Sanayi-sonrası kapitalizmi bu süreci hem hızlandıran hem yoğunlaştıran, gündelik yaşamın her ânına yayan bir etki yapmıştır. Gitgide hızlanan bir gündelik yaşam kurgusu içinde, tüketim hem sürekli bir var olma bağlamı, hem kesintili, çoklu ve akışkan bir mübadele süreci olarak çalışır. Bu ortam, bireyin yaşam deneyiminin artık uçucu, uçarı, metinlerarası yatay bağlantılanmaya dayanan bir hale evrildiğini göstermektedir. Böyle bir akışkan anlam üretme dünyası, doğal olarak, göreli bir istikrar içinde tesis edilmiş *yaşam güzergâhlarını* değil *yaşam tarzlarını* önceleyecektir; zira, *tarz*ın kendisi, anlamın yegâne kaynağı olmuştur. Yaşam tarzının, daha doğrusu tarz üzerine yap-boz oyununun en mükemmel tamamlayıcısı elbette tüketim olmak gerektir. Promosyon söylemi başta olmak üzere, birçok özendirici, yönlendirici, esinleyici kaynaklar, hazır yaşam tarzı imgeleri üretmekte,

5 Alman tarihçi yaklaşımını kültür sosyolojisi alanında özgün bir çözümleme için yeniden kalıba döken, günümüzün karmaşık dünyasının anlaşılmasında önemli bir düşünsel köşe taşı olabilecek, ama buna karşın kadri pek de bilinmeyen Sombart'a göre, lüks her zaman var olmuş olmasına karşın, 19. yüzyıl tipi, esas itibariyle finans kapitalizmi temelli yeni tanımındaki farklılığı, onun her şeyden önce *dişileşme*sidir. Kadınların, toplumsal değişmedeki payının artışı, lüksün dönüşümünü doğrudan belirlemiştir. Bu dönüşümün başlıca dört göstergesi vardı: (1) Evcilleşme eğilimi: Lüks kamusal olmaktan eviçi olmaya doğru evrildi; (2) Nesnelleşme eğilimi: İşlevsel ve aralıklı şenliklerden sürekli bir festival haline geçilirken, lüksün kendilerine senyör tarafından lütfedildiği kitleler, artık gitgide artan lüks harcamaların yan-görüngüsüdürler; (3) Duyusallaşma ve incelme eğilimi: Zevkin hayvanileşmesi ile lüks tüketime harcanan emek miktarının artışı, zıt yönlü gibi görünüp karşılıklı olarak birbirlerini belirleyen bir özelliği biçimlemektedirler; (4) Zamanı daraltma eğilimi: Lüks tüketim hem sürekli festival ve gösteri halini beslemekte hem 'hemen ve şimdi' arzusuna hitap edebilecek bir üretimi teşvik etmektedir. Böylece, birey, toplumsallığın birimi haline geldikçe, kendi yaşam sürecinde toplumsal değişmeye tanık olmak istemekte ve bunu bireyselleşmiş haz arayışı üzerinden gerçekleştirmeye çalışmaktadır (Sombart, 1998: 131-133).

bunları, denetledikleri kitle iletişim araçları üzerinden yaygın ve hızlı bir şekilde toplumsal dolaşıma sokabilmektedirler. Sanayi-sonrası üretim ilişkilerinin müphem doğasının perdelediği emek süreci, sonsuz tüketime açılmış bireyin, bu simgesel mübadeleden doğan yaşam tarzı imgelerinde kendini konumlamasına yardımcı olacağını düşündüğü tüketim nesnelerini arzulayarak, onun bütünleştiremediği kimliğinin yerine bir kimlik stratejisi oyunu ikame etmektedir. Böylece birey, bir yandan tükettiği nesneler aracılığıyla özgül mikro-anlam birimleri ve anları yaratmakta, bunları kendilik inşası amacıyla kullanmaktayken, diğer yandan, yaşam tarzı imgelerinden ödünç alınan kimlik parçaları, tıpkı tüketilen giysiler gibi giyilen, farklı kombinezonlarda kullanılabilen, kısa bir süre sonra da, yerini yenilerine terk edecek göstergeler halinde, gitgide daha fazla cazibe kaynağı özelliğini edinmektedirler. Tüketimi bir anlamlandırma stratejisi haline getirmek, belli ölçüde eğitim değişkenine ve onun yakından koşulladığı kültür sermayesine bağlıdır. Zira bilgiyi, özellikle kültürel beğeni bağlamında öznelleştirmek, eğitimin göreli belirleyiciliğiyle sağlanmaktadır (Veenstra, 2005: 276). Bu bağlamda, ileri derecede parçalılanmış bir toplumsal dokuda, üstelik belirsiz ve istikrarsız üretim örgütlenmesinde, tüketim, yarattığı anlık haz politikaları ile, bireyleri (emekçileri) görece süreğen ve tutarlı kimliklerden uzaklaştırıp bir kimlik ödünç bağlamına yerleştirmektedir.

Diğer yandan, böyle bir kırılgan deneyimin ağır bir bedeli de vardır: Borçluluk artık sürekli bir durum, neredeyse ontolojik bir sabit gibidir. Elektronik teknolojisinin büyük ölçüde belirlediği bilişim çağında, kredi kartı, banka kartı ve satış kartları gibi taksit araçlarının çoğalması ile paranın giderek görünmezleşmesinden bahsedilmektedir. Bu, sermayenin yapısal olmaktan ziyade 'deneysel' hale geldiği bir ekonomiyi gerektirmiştir (Batsch, 2002: 106). Çalışmasının doğası ne olursa olsun, çalışan, kaçınılmaz bir şekilde bu geleceği olmayan sistemin bir parçası haline gelmekte, üstelik ekonominin yeniden üretimini sağlayacak şekilde içine çekildikçe, tüketimin fazlasıyla sağlandığı anlamlar dünyasının devamı için, daha da fazla borçlanmaktadır. Çalışmamız net bir şekilde çalışanların zihnindeki, mümkün olan *daha iyi bir yaşam* idealini güçlendiren kitle iletişim araçlarının rolünü açığa çıkarmaktadır. Öte yandan bu durum, kendi boğucu yaşamına mahkûm edilmiş çalışanınkilerden şüphesiz daha iyi durumdaki başka hayatların kurgu, özellik ve simgeleriyle özdeşleştirme iddiası içindeki var olmayanı tüketerek, kendini gerçekleştirme politikasını desteklemeye yardımcı olmaktadır. Biz de, çalışanların medyada sunulan gözde kişiler ya da tamamıyla kurgusal olan medyatik imgelerle kendilerini özdeşleştirme derecelerini ölçmeye çalıştık. Öncelikle, okunan gazete / dergi, izlenen kanal / yayın ile takip ettikleri kişi arasında bir paralellik bulunduğunun altını çizmek gerekmektedir. Saha araştırması, beş işçiden dördünün düzenli bir şekilde yerli dizileri, yalnızca popüler kanallardaki öğretici yayınlarla birlikte magazin programlarını izlediğini, buna karşılık pazar araştırma şirketi çalışanlarının yabancı

dizileri, hatta tam olarak Amerikan dizilerini takip ettiğini gösterdi. Mühendislere gelince, onlar daha çok televizyon haberlerini ve aynı zamanda tartışma ya da yorum programlarını takip etmektedirler. İşçiler arasında ise sürekli gazete alma alışkanlığına rastlamak zordur. Ayrıntıya girmeden, bu durum, çoklu seçeneklerin dinamik eğilimlerinin mevcut olduğu sonucuna götürmekte, buna karşın, kitle iletişim araçlarının ortak pazarı aracılığıyla kültürel sınırları yıkan bir beğeni içeriği karışması göstermektedir. Hizmet ve üretim sektöründe çalışanların arzuladıkları hayatın simge taşıyıcıları olarak medyatik kişiler, kitle medyasının, özneleri tüketimine dayalı bir yola sokarak hangi şekilde motive ettiğini kavramak açısından daha da anlam kazanmaktadır. *Daha iyi yaşam* ülküsü, aynı zamanda kendilik algıları ile onları, medya tarafından şekillendirilmiş ve toplumsal kabulü olan imgelerle özdeşleşme sürecine bağlayan tüketim rasyonelliği arasındaki sürekli ilişkiyi sağlamaktadır. Sınai olarak üretilen ve tüketime açılan maskelerin çoğulluğu ve heterojenliği, farklı imgeler, maskeler ve kimlikler seçip satın alan 'noktasal kendilik'in yüzeydeki kendi imgesinden başka bir şey değildir (Rosa, 1998: 209). Bu sonsuz seçimler, kesintisiz bir reklâm söylemi ve onun dayandığı bütün bir reklâm sanayinin akıllara ve bedenlere yaydığı iyi yaşam vizyonu sayesinde süregitmektedirler (Rosa, 1998: 204). Ancak bireyin bu kimlik güzergâhı, doğrusal ya da başka anlamlara gelmeyen şekilde değil, aksine genelde çelişik bir duruşla kendini gösterir. Zira, tüketimcilik ideolojisinin biçimlediği pazar içindeki birey, kendilik stratejilerini, yalnızca edilgen bir konumda, metâları ve onların ideolojik yükünü emerek edinmez; onları kendi özerk ifadelerini kurmak için de kullanır (Chaney, 1996: 127). Tüm sektörlerdeki çalışanların çoğunluğu, magazin programlarından, burada sunulan kişilerden ve yaşam tarzlarından memnun olmadıklarını, bunları abartılı hatta ahlâki yönden olumsuz bulduklarını vurgulamakla birlikte, çalışanlar arasında bu kişilikleri kimlik modeli olarak takip etme isteğini gözlemlemek de mümkündür. Bu durum futbolcular ve televizyon dizilerinin hayalî karakterleri kadar, basının özel hayatlarını medya söylemlerinde fazlasıyla ifşa ettiği medya insanları için de geçerlidir. Öyleyse, sadece ifade edilen kanaat ve gizli imrenme arasında çelişkili bir yaklaşımı değil, aynı zamanda toplumsal gerçeklik ve kurgu arasındaki görünür karışıklığı da saptamaktayız. Elbette mülâkat yapılanların tümünün yönlendirici algılamasının daha iyi bir hayat imgesi ile özdeşleşmek şeklinde olmadığının altını çizmeliyiz. Örneğin mühendislerin birçoğu medya tarafından vurgulanan bu tür bir yaşam tarzına olan güvensizliklerini belirtmekte, ama bazı entelektüel kişilerin (daha çok gazetecilerin), toplum örgütleri öncülerinin (Nasuh Mahruki gibi) yerinde olmak istediklerini de eklemektedirler. Dolayısıyla aradaki fark mahiyet değil, derece farkıdır; çünkü magazin programlarına yönelik olumsuz söylemlerine rağmen, rol modeli olarak aldıkları kişiler, genelde medyadaki kişilerdir; ve toplumsal tanınırlıkları aynı medyatik akıl yürütme sistemi içinde şekillenmektedir.

Açık ya da gizli kavramsal bir rehber olarak alınır alınmaz, "daha iyi bir yaşam" ideali kaçınılmaz bir şekilde, maddi göstergeleri kendine uygun hale getirme yükümlülüğü ile sonlanır. Bu simgelerin kullanımı değil ama sahipliği, çalışanın daha iyi bir yaşam yolu içinde konumlandığı yapıntısal alana anlık da olsa, kendini ait hissetmesine yol açar. Buna ulaşmak için tek olasılık, maaşı ne olursa olsun maddi sınırlamaları olan çalışanın, en anlık ve en ulaşabilir olanını kapsayan dünya içinde, mümkün olduğu kadar çeşitli malların tüketilmesidir. Bu, belki belli bir doyma noktasına ulaşabilecek (Kaufmann, 2004: 282), ancak bir süre sonra yine bir tüketme arzusunu harekete geçirebilecek itkiyi oluşturur. Zira tüketim, kimlik kurucu bir unsur haline gelmiştir. Tüketim, kendi gündelik yaşamının romansını yaşayan kahraman olarak hiper-modern bireyin en önemli deneyim kaynağıdır (Cova - Cova, 2004: 201). Günümüzde borçlanma araçları zamanından önce edinme ekonomisine en uygun yöntemleri sunmaktadır. Bu noktada, sanayi sektöründe orta düzey yöneticiler (mühendisler) ve işçilerde olduğu gibi, aynı şekilde hizmet sektörü ve sanayi sektörü çalışanları arasında daha çok nicel bir fark bulunmaktadır. Pazar araştırma şirketinin tüm çalışanları, istisnasız bir şekilde kredi kartı kullanmaktadırlar; ancak fark, kullanma şekillerinde yatmaktadır. Her çalışan yaklaşık üç ya da dört tane kredi kartına sahiptir. Bunlardan kendilerini kontrol altında tutabilmek, ayrıca harcamalarını iyi takip edebilmek için, sadece iki tanesini etkin olarak kullanmaktadırlar. Birinci kart daha çok esas karttır; ve limiti oldukça yüksektir. Buna karşın ikincisi ise, çalışanlar arasında yaygın bir uygulama olarak, daha çok taksitli ödemelere ayrılmaktadır. Ancak çalışanların gündelik davranışlarından, sanayi-sonrası ekonominin temsilcisi olan hizmet sektörünün borçluluk mantığıyla çok daha fazla şekillendiği görülmektedir. Mülâkat yapılanların yarısı en küçük alışverişte bile kredi kartı kullanmayı tercih etmektedir. Kredi kartının bu sık kullanımı iki temel nedenle meşrulaştırılmaktadır: 1) Güvenlik nedeniyle yanında nakit para taşımamak 2) bir ay arayla ödeyerek kazancı asgariye çıkarmak. Taksitli alışverişler konusunda, işçiler kadar keskin olmasa da, mühendisler de benzer şekilde, gündelik alışverişlerde kullanmak üzere iki ana karta sahiptirler. Buna karşılık, işçilerin nerdeyse yarısı genellikle ekonomik nedenlerden dolayı borçlanma araçlarının kullanımını kesinlikle reddetmektedir. Aynı zamanda, üçte bire yakınının da, geçmişte yaşadıkları zorluklar sonucu kredi kartlarını iptal ettirmiş olduklarını belirtmek gerekir. Ancak kısıtlı olanakları taksitli alışverişi büyük bir avantaj olarak algılamaya itmektedir. Genel olarak bu araştırma bize hizmet sektörü çalışanları ve işçiler arasında, kredi kartının kullanımına yükledikleri değer açısından açık bir fark olduğunu gösterdi. Pazar araştırma şirketi çalışanları, yaşam kavrayışı ve kısıtlı bütçeleri nedeniyle, küçük hesaplamalar üzerine kurulu işçilere oranla, hazcı yaşam kavramının doğallığına alıştıran daha anlık bir yaşam akışına sahiptirler. Bu bakımdan işçiler, hizmet sektörü çalışanlarından farklı bir çalışma ahlâkına sahip olan karakterlerinin doğası ya da şikâyetçi oldukları maaşları nedeniyle

geleceklerinden açıkça kuşku duymaktadırlar. Tüm bu nedenlerden dolayı, işçilerde, hizmet sektörü çalışanlarında olduğu gibi, kredi kartı kullanımı, sıradanlaşmış değildir. Bu da, hizmet sektöründeki gibi, kredi kartı aracılığıyla toplumsal çevreleriyle bütünleşme eğilimini zorlaştırmaktadır.

Sonuç

Görece kısıtlı araştırmamız, yaşam biçimlerinin genel görünümünü ve onları düzenleyen tüketim ideolojisinin yerini az çok çizen bir dizi sonucu ortaya koymaktadır. Yeni ekonomi, sanayi-sonrası üretim biçimleri ve işlevlerinin artışı ile şekillenmekte, tüm sanayi biçimlerini kendisine dâhil etmek için, bu yeni sosyo-ekonomik örgütlenme biçimine özgü sektörlerin ötesinde yayılmaktadır. Nesnelerin edinimi, kesintisiz bir tüketim dolayımıyla kimliklenme arzusu, küresel kapitalist koşullarda çalışan ve toplumsallaşan birey için, mutlu bir bilinç oluşturmanın da yoludur. Bu yeni ahlâk ve kişilik bağlamında suçluluk duygusuna yer yoktur; hesap, bilincin yöneticisi olmuştur (Marcuse, 1970: 117). Ancak bu hesap, bir zamansal sürekliliği değil; tam tersine yoğunlaşmış bir anlıksallığı erdem haline getirir. Tüketim, böylece bir toplumsal konum belirleme ve kimliklenme aracı haline dönüşmektedir. Diğer yandan, dünya, bütünleşik bir pazara dönüştükçe ve bunun gereği olan esneklik, ekonomik-maddi olgular kadar maddi-olmayan dönüşümleri de harekete geçirdikçe, üretim, bir varoluş metaforu olmaktan uzaklaşmaktadır. Zira, üretimin maddi koşulları kadar, onun değerleri de görünmezleşmekte ve bireyin kendisini özdeşleştirebileceği bir anlam bağlamı olmaktan çıkmaktadır. Bu koşullar altında, üretimde birlik, paydaşlık, kapitalist sömürü karşısında çıkar birliği gibi tarihsel ivmeli etkenlerle biçimlenen toplumsal sınıfın ayırt edici ölçütleri belirsizleşmektedir. Üretimin sağlayamadığı anlamı tüketim sağlamakta, ancak bunu yaparken, elbette, kendi anlıksallığının gereği olarak, özneyi tarih-dışılaştırmaktadır. Üstelik, ürettiği anlamlar, son derece uçucu, kolay bozulabilir, kısa erimli simgesellikler ortaya çıkarmaktadır. Böyle bir anlıksallık, tarihselliğiyle anlam ifade eden sınıfın da görünmezleşmesi sonucunu doğurmaktadır. Küresel ekonomi ile gittikçe daha fazla bütünleşen Türkiye örneğinde olduğu gibi, her çeşit çalışan, önemli ölçüde tüketim ve onun toplumsal temsilleri yoluyla kimlik stratejileri edindiği için, geniş bir zevk ve üslûp matrisinde harmanlanan farklı üretim türlerinin zamansal yığılması bunun kanıtıdır. Türkiye, bir yanıyla dünyaya koşut olarak, küresel pazarın bir parçası olmak için yoğun bir çaba sarf etmekte, diğer yanıyla, gelişmiş kapitalist ulusların geride bırakmış oldukları aşamaları da aynı anda yaşamaktadır. Bu açıdan, sanayi ve sanayi-sonrası sektörlere yönelik bir tüketim incelemesi, bu araştırmanın hayli kısıtlı çerçevesinde dahi önemlidir. Daha ayrıntılı ve doğru çözümler yapabilmek, aynı doğrultudaki başka araştırmaların gerçekleştirilmesine bağlıdır.

KAYNAKÇA

Adam, Barbara (1990) *Timewatch, The Social Analysis of Time*, Polity Pres, Cambridge.

Adorno, Theodor W. - Max Horkheimer (1995) *Dialectic of Enlightenment* ["The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception"], Verso, Londra, New York.

Adorno, Theodor W. (2001) *The Culture Industry* ["The Schema of Mass Culture"], Routledge, Londra, New York.

Amin, Samir (1976) *L'impérialisme et le développement inégal*, Les Editions de Minuit, Paris.

— (1979) *Classe et nation dans l'histoire et la crise contemporaine*, Les Editions de Minuit, Paris.

Appadurai, Arjun (2005) *Après le colonialisme, Les conséquences culturelles de la globalisation*, Petite Bibliothèque Payot, Paris.

Batsch, Laurent (2002) *Le capitalisme financier*, La Découverte/Repères, Paris.

Baudrillard, Jean (1970) *La société de consommation* ["Théorie de la consommation"], Denoël, Paris.

Baudrillard, Jean (1994) *Le miroir de la production*, Galilée, Paris.

Bauman, Zygmunt (2006) *La vie liquide*, Le Rouergue/Chambon, Rodez.

Bell, Daniel (1973) *Vers la société post-industrielle*, Robert Laffont, Paris.

Boltanski, Luc - Eve Chiapello (1999) *Le nouvel esprit du capitalisme*, Gallimard, Paris.

Bozkurt, Veysel (2000) *Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği*, Alesta, Bursa.

Bukharin, Nikolai I. (2006 [1917]) *Imperialism and World Economy*, ["Reproduction of the Processes of Concentration and Centralisation of Capital on a World Scale"], http://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1917/imperial/10.htm, (27.10.2006).

Castells, Manuel (1998) *The Rise of the Network Society*, Blackwell Publishers, Oxford.

Chaney, David (1996) *Yaşam Tarzları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Cova, Bernard - Véronique Cova (2004) "L'hyperconsommateur entre immersion et sécession", Nicole Aubert (der.), *L'individu hypermoderne*, Editions Erès/Sociologie clinique, Ramonville Saint-Agne içinde, s. 199-213.

Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-identity*, Polity Press, Cambridge, Oxford.

Gramsci, Antonio (2006 [1921]) *Selections from political writings (1921-1926)*, ["Worker' control"], http://www.marxists.org/archive/gramsci/1921/02/workers_control.htm (27.10.2006).

Haesler, Aldo J. (1995) *Sociologie de l'argent et postmodernité*, Librairie Droz, Cenevre.

Halbwachs, Maurice (1972) *Classes sociales et morphologie*, Les Editions de Minuit, Paris.

Jameson, Fredric (1984) "Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism", *New Left Review*, 145, s. 53-94.

— (1989) "Marxism and Postmodenism", *New Left Review*, 176, s. 31-45.

— (1992) *Signatures of the Visible*, ["Class and Allegory in Contemporary Mass Culture: *Dog Day Afternoon* as a Political Film"], Routledge, New York ve Londra.

Kaufmann, Jean-Claude (2004) *L'invention de soi, Une théorie de l'identité*, Armand Colin, Paris.

Kautsky, Karl (2006 [1896]) "The Class Struggle", http://www.marxists.org/archive/kautsky/1892/erfurt/ch05.htm (27.10.2006).

Keyder, Çağlar (2005) "Globalization and Social Exclusion in Istanbul", *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(1), March, s. 124-134.

Lipovetsky, Gilles (2004) *Les temps hypermodernes*, Grasset, Paris.

Lukács, Georg (1960) *Histoire et conscience de classe*, Les Editions de Minuit, Paris.

Marcuse, Herbert (1970) *L'homme unidimensionnel*, Editions de Minuit, Paris.

Marx, Karl (1986) *Kapital, Birinci Cilt*, Sol Yayınları, İstanbul.

— (2006a [1845]) *The German Ideology*, ["Individuals, Class, and Community"], http://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/german-ideology (27.10.2006).

— (2006b [1847]) *Wage Labour and Capital*, ["Effect of Capitalist Competition on the Capitalist Class the Middle Class and the Working Class"], http://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/wage-labour/ch09.htm (27.10.2006).

Merton, Robert K. (1965) *Eléments de théorie et de méthode sociologique*, Plon, Paris.

Mills, C. Wright (1970) *Les Cols Blancs*, François Maspero, Paris.

Perouse, Jean-François - Didem Danış (2005) "Zenginliğin mekânda yeni yansımaları: İstanbul'da güvenlikli siteler", *Toplum ve Bilim*, 104, s. 92-123.

Poulantzas, Nicos (1992) *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Belge Yayınları, İstanbul.

Rosa, Hartmut (1998) "On Defining the Good Life: Liberal Freedom and Capitalist Necessity", *Constellations*, 5(2), s. 201-214.

Scott, John (2002) "Social Class and Stratification in Late Modernity", *Acta Sociologica*, 45, s. 23-35.

Sennett, Richard (2003) *Respect, De la dignité de l'homme dans un monde d'inégalité*, Hachette Littératures/Pluriel, Paris.

Sombart, Werner (1998) *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Sørensen, Aage B. (2000) "Employment relations and class structure", R. Crompton, F. Devine, M. Savage, J. Scott (der.), *Renewing Class Analysis*, Blackwells, Oxford içinde, s. 16-42.

Southerton, Dale - Mark Tomlinson (2005) "'Pressed for time' - the differential impacts of a 'time squeeze'", *The Sociological Review*, 53(2), May, s. 215-239.

Stokes, Martin (2002) "Turkish Rock and Pop Music", Virginia Danielson, Scott Marcus, Dwight Reynolds (der.), *The Garland Encyclopedia of World Music, vol.6*, Routledge, New York içinde, s. 247-253.

Tomlinson, John (2004) *Küreselleşme ve Kültür*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Touraine, Alain (1969) *La société post-industrielle, Naissance d'une société*, Denoël, Paris.

Urry, John (1999) *Mekânları Tüketmek*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Vaughan, Karen (2005) "The Pathways Framework meets Consumer Culture: Young People, Careers, and Commitment", *Journal of Youth Studies*, 8(2), June, s. 173-186.

Veblen, Thorstein (1970) *La théorie de la classe de loisir*, Gallimard, Paris.

Veenstra, Gerry (2005) "Can Taste Illumine Class? Cultural Knowledge and Forms of Inequality", *Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie*, 30(3), s. 247-279.

Weber, Max (1964) *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, Plon, Paris.

Wolpe, Harold (1984) "Üretim Tarzlarının Eklemlenmesine Giriş", Çağatay Keskinok - Melih Ersoy (der.), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara içinde.

Yaraman, Ayşegül (2003) *Toplumsal Değişme ve Kişilik Özellikleri, Prometheus'tan Narkissos'a*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Žižek, Slavoj (2004) *La subjectivité à venir, Essais critiques sur la voix obscène*, Climats, Castelnau-le-Nez.

Zukin, Sharon - Jennifer Smith Maguire (2004) "Consumers and Consumption", *Annual Review of Sociology*, 30, s. 173-197.

Enformel bir emek biçimi olarak sokak toplayıcılığı

Ankara örneğinde sektöre ve çalışanlarına ilişkin bir bilgi ve deneyim paylaşımı**

*Betül Altuntaş***

Giriş

> "Bu, en pisinden bir kapitalizm hikâyesi. Gözlerden ırak tutuldukça daha da kokuşan bir çöp hikâyesi. Birkaç gün önce Ankara'da 25 yaşında Evliya Kahraman adlı bir üniversite öğrencisi-çöp toplayıcısı Numune Hastanesi yoğun bakıma yatırıldı. Kafa içi kanaması vardı. Çünkü, çöp toplayıcılarının iddiasına göre Çankaya Belediyesi çalışanları tarafından dövülmüştü. Bu yaşadıkları ilk kayıp değil. Son bir yıl içinde 5'i çocuk, 9 çöp toplayıcısı öldü. Samsun'da bir kişi iş makinesi altında kaldı. Kayseri'de beş çocuğa araba çarptı. 30 yaşındaki Necati Özdemir ise Sofulu çöplüğünde iş makinesi üzerine yürüyünce çöplerin arasında kayboldu. Cesedi 8 gün sonra bulunabildi. Ankara'da toplayıcı Eyüp Şahin, toplayıcı çocukları trafik kazasından korumak isterken araba çarpması sonucu öldü. Neden peki?" (Ece Temelkuran, 13.06.2007, *Milliyet*).

Bu ve benzeri haberler kuşkusuz, görmezden gelinen bir grubun, kabul edilemez bir işin artık görmezlikten gelinemeyecek boyutlardaki görünürlüğünün ifadeleridir.

Bu yazı, beş seneyi aşkın bir süredir üzerinde çalıştığım ve son iki senesi de yoğun olarak örgütleyici bir çalışma içerisinde geçen 'Katı Atık Toplama Sektörü' hakkında, Ankara örnekleminde sektöre ve çalışanlarına ilişkin bir bilgi ve deneyim paylaşımını içermektedir. Yazıya temel olan veriler 2005 ve 2006 yıllarında Ankara'da sokak toplayıcılarıyla yapılan niteliksel araştırmaya dayan-

(*) 2000-2006 yılları arasında sektöre ve çalışanlarına ilişkin yapılmış araştırmalarım ve 2005 yılında Atık Kâğıt İşçileri Derneği kurucu üyesi ve ilk yönetim kurulu başkanı olmam sıfatıyla örgütleme çalışmaları dolayımında edinilen bilgi ve deneyim yazıya veri oluşturmuştur.

(**) Muğla Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.

maktadır. Onlarca toplayıcı ile yüz yüze görüşmeler yapılmış, çöp mahallelerinde (Türközü, Altındağ-Hamamönü, İskitler, Yahyalar) depolarda ve sokakta, çoğu kez çalışma esnasında toplayıcılarla görüşülmüştür. Günün belirli zamanları görüşmeler için planlanmıştır. Örneğin, çöp depolarında görüşülecek ise katı atığı toplamaya çıkmadan önceki saatler (16.00'dan önce), toplama esnasında yapılacak görüşmeler için ise akşam ve gecenin ilerleyen saatleri tercih edilmiş ve katılımcı gözlem tekniği kullanılmıştır. Toplayıcılardan 40 kişi ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca depo sahibi olan toplayıcılar ve presçilerle de görüşülerek sektör ve çalışanlarının durumu her düzeyde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Yanı sıra ev ziyaretlerinde, düğün ve taziye gibi önemli sosyal ve kültürel ortamlarda, mitinglerde, eylemlerde, nasıl bir örgütlenme fikrinin yoğun olarak tartışıldığı grup toplantılarında toplayıcılarla sık sık bir araya gelinerek onlardan doğru mesele okunmaya, talepler netleştirilmeye, mücadele perspektifi belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmalarda yoğun bir empati duygusu hâkim olmuş, kurulan güven ilişkisi 'biraraya gelme' dinamiğini güçlendirmiştir. Demokratik kitle örgütleri ve sendikalar ile işbirliğine geçilmesi ise sorunun tartışılma zeminini genişletmiştir. Bu çalışmayı belki de diğerlerinden farklılaştıran, meseleye içerden bakma gayretinin yoğun olarak hissedilmesi, 'bir şey yapılmalı' çabasının 'bir şey yapılabilir' arzusu ile hayata geçirilmeye çalışılmasıdır.

Görüşmeler ile sektördeki güce dayalı ağ ilişkileri, Ankara'daki belli başlı çöp mahalleleri, bu mahalleleri yaşama ve çalışma alanı olarak kullanan toplayıcıların benzeyen ve farklılaşan özellikleri, toplayıcıların sosyo-kültürel arka planları, çalışma koşulları, kente eklemlenme ya da dışlanma biçimleri, siyasal duruşları, polis, zabıta, belediye ile yaşanılan sorunlar belirlenmeye çalışılmış, toplayıcıların sektörün işleyişine ve örgütlenmeye ilişkin değerlendirmeleri ele alınmıştır.

Bu çalışma, çöplerden atık madde toplamanın yoksulluğun en yakıcı boyutlarıyla baş etme biçimlerinden birisi olduğunu kabul etmektedir. Ancak bu tartışmaların ardında dev bir sektörün olduğunu ve meselenin salt kentsel yeni yoksulluk ve kentteki yeni geçinme biçimleri ekseninde okunamayacağını, homojen olmayan bu grup içinde, toplayıcılık işine başlama dinamiklerinin, etnik yapılarının, siyasal kavrayışlarının, örgütlenme konusundaki düşüncelerinin de onların işçileşme sürecinde önemli değişkenler olduğunu iddia etmektedir. Kaldı ki sözü edilen bu grubun kendilerini 'Atık Kâğıt İşçileri', 'Ankara Katı Atık Madde İşçileri' olarak tanımlamalarının da bu kimlikleşmenin yönelimini göstermesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmanın, sektörü çalışan araştırmacılar kadar, Atık Kâğıt İşçileri Derneği ve diğer demokratik kitle örgütlerine de yol açması umut edilmektedir.

Küreselleşme, enformelleşme, marjinalleşme

19. yüzyılın büyük endüstri kentlerindeki işçilerin yoksulluğunun yerini günümüzde işçi olmayan kent içi yoksul sınıflar almıştır. Genel olarak baktığımızda, kent içi yoksul sınıflar 19. yüzyılda fabrikada çalışan işçi figürünün aksine, belirli bir işi olmayan, enformel sektörle bağlantılı bir şekilde hayatını idame ettiren ve yaşamlarını dönüştürme olanaklarından yoksun bir kesimdir. Bu yeni yoksulluk deneyimi ekonomik yoksulluğun yanında kendini şiddetle hissettiren bir toplumsal dışlanmayı da içinde barındırmaktadır.

Enformellik en genel anlamda sözleşmeye dayalı ve yasalarla düzenlenmiş istihdam dışında kalan bütün gelir yaratıcı faaliyetlerdir (Sassen, 2000: 9). Ancak enformelleşme süreçlerinden yola çıkılarak bu süreci olanaklı kılan ve teşvik eden dinamikleri saptamak gerekmektedir. Enformelleşmenin gerek merkez gerekse çevre ve yarı çevre ülkelerde aynı dönemde hız kazanması onun ortak bir kökeni olduğunu ve sadece iç faktörlerle açıklanamayacağını, küresel ekonomik yeniden yapılanma süreçlerinden kaynaklandığını göstermektedir. Çevre ülkelerde ihracata dayalı stratejiler ile durgunluğun aşılması çabaları, enformelleşme sürecini güçlendirmekte, bol iş gücü arzına yol açarak enformelleşmeyi hızlandırmaktadır (Portes ve Sassen, 1987: 55).

'Çöpten kazanma' olgusu, küreselleşmenin tüm sonuç ve etkilerinin görülebildiği bir alandır. Post-Fordist üretim sistemlerinin yaygınlaşması ile imalatın, çevre ve yarı çevre ülkelere kayması, emeğin değerini düşürücü düzenlemelerle sözleşmeli, yarı zamanlı esnek ve geçici çalışma biçimlerinin geliştirilmesi, firmada üretim organizasyonunun yine emeğin değerini düşürecek biçimde yeniden yapılanması, işgücü piyasasının kutuplaşması, devletin tarım sektöründen çekilmesi bu yeni durumun göstergeleridir. Ayrıca kır kent dengelerinin bozulması, zorunlu göçle kentlere yığılan nüfusun sorunlarının çözümsüz kalması, kente tutunamayan bu kitleler açısından yeni iş kollarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Refah devleti anlayışının değişmesi ve vurgunun garantili sosyal haklardan sosyal hakların kazanılmasına kayması, ekonomi politikalarında önceliği tam istihdam yerine rekabetin alması ve özelleştirme, liberalleştirme, kuralsızlaştırma ve esnekleştirme yönünde politikalar uygulanması ve bu politikalara uyum sağlayabilen ve çıkarı olan kesimlerle diğer kesimler arasındaki sosyal kutuplaşma, enformelleşme ve marjinalleşmeyi teşvik etmektedir. Marjinalleşmiş kesimler ya büyük firmalara bağlı olarak piyasaya daha açık koşullarda ve fiyat baskısı altında kendi hesaplarına çalışarak ucuza mal üretirler ya da enformel işlerde çalışırlar. Bu yolla işsizlik olduğundan daha az görünmekte ve devletin sosyal harcamalarını azaltmaktadır (Zoran, 2005). Yanı sıra çevre ve yarı çevre ülkelerde devletin yabancı sermayeye özel olarak tahsis edilmiş alanlarda vergiden, iş yasalarından arınmış serbest bölgeler oluşturması da enformel ekonominin bir stratejisidir.

Toplayıcılık sektörü, 1980'li yıllarla birlikte ağırlığını hissettiren neo-liberal politikaların yarattığı kayıt dışı iş kollarından birisidir. Sektör, bu anlamda neoliberal politikaların işlemesindeki aksaklıkların değil, tam aksine işliyor olmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Lash ve Urry'ye (1994) göre, yeni iktisadi süreçlerin yarattığı etki, en iyi yeni kentsel işkolları ve kentsel mekân dağılımları ile çözülebilir. Bu sektörün yeni yoksulluk söylemi içinde nereye oturduğu, toplayıcıların bu söylem içinde nerede durdukları bu nedenle önemlidir.

Zoran'a (2005) göre; aşağıdan yukarıya enformelleşme, ekonominin yeni örgütlenme biçiminden dışlanmış, pazarlık konumları en zayıf grup ve bireylerle ilgilidir. Özellikle büyük kentlerde belirginleşen marjinalleşme, söz konusu grup ve bireyleri ekonomik sömürünün öznesi haline getirmiştir. İş gücü piyasasının kutuplaşmış yapısı ve formel iş olanaklarının azalması onlara genellikle enformel işlerde çalışmaktan başka çare bırakmamıştır. Bu grupların dışlanarak sisteme daha dezavantajlı koşullarda yani uzun saatlerde, düşük ücretlerle, kötü çalışma koşullarında ve güvencesiz olarak dahil edilmeleri, hâkim sistemin ve ilişkilerin yeniden üretilmesini sağlarken bir yandan da patlamaya hazır bir potansiyel oluşturmaktadır.

Yeni kentsel sınıfların ya da tabakaların ortaya çıkması 'kentsel yeni yoksulluk' bağlamında ele alınmaktadır. Kentsel yeni yoksulluk kavramı gerek zorunlu göç kapsamındaki büyük yer değiştirmelerin gerekse küreselleşmenin ortaya çıkardığı düşük nitelikli işgücünün kentlere akışının bir çıktısı olarak yeni göç ve yeni kentli analizlerinde anahtar bir kavram olarak kullanılmaya başlanmıştır (Güvenç, 2000; Kaygalak, 2001; Buğra ve Keyder, 2003). Ayrıca yoksulluğun hangi kategorilerle tanımlanacağı, yeni iş kollarının kentte yarattığı yoksulluk ve yoksullukla birlikte yaşama biçimlerine ilişkin çalışmalarla birlikte ilerlemektedir. Kentsel işgücünün yeni nitelikleri üzerine çalışmalar, özellikle işin ve çalışmanın yeni biçimleri ve kentsel meslek ve iş dışı alanlara ilişkin açıklamalar bu çerçevede değerlendirilmektedir. Örneğin, Özgen (2001: 98) Denizli ve Samsun çalışmalarında; sokak toplayıcılarının kente eklemlenme kalıplarındaki değişime vurgu yapmaktadır. Doğrudan kazanç ya da kazancın miktarı, düzenliliği ve sürekliliği gibi değişkenlerin, çöp toplayıcılığı örneğinde işlemediğini, Türkiye'de pek çok kentte var olan yeni değişkenlerin tartışılması gerektiğini, kent yoksulluğunu pekiştiren etkenlerin başında, kente eklemlenme ve kentle formel ilişki kurma yollarının engellenmesini pekiştiren güç ilişkileri olduğunu belirtmektedir.

Gunnar Myrdal'ın literatüre kazandırdığı "under class" (sınıf altı) kavramı genelde ırksal özelliklerle bağlantılı olarak yoksulluğun kronikleşmesi ve derinleşmesi olgusundan söz etmektedir. 1980'lerden sonra "sınıf altı" üzerinde yoğunlaşan tartışmalara göre sınıf altının temel özelliği, niteliksiz işgücünün, işgücü piyasası dışına atılması; kronik işsizlik, yoksulluk ve toplumsal dezavantajlı gruplara dahil olma olarak belirlenmiştir. Geniş anlamı ile kendi kay-

nakları ile geçinemeyen, devletin ya da başka kurumların desteğini almak zorunda kalan kesimleri tanımlamaktadır. ABD örneğinde yürütülen tartışmalar, sınıf altının temel öğeleri arasına siyah olmayı, farklı ırk mensubu olmayı özel olarak katmaktadır. ABD'de yaşanmakta olan yoksulluğun boyutlarının inanılmaz artışı, zencilerin yanı sıra beyazların da bu kavram içinde değerlendirilmesinin gereğine ilişkin öncül tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Parkin (2000) "non labor"ın (işçi olmayan) üç kategori ile belirlenebileceğini belirtmektedir: Irk, cinsiyet ve etnisite. Hartigan'a (1997) göre ise sınıf altı olmak, ırklardan bağımsız, işsizleşme süreci ile artan kronik yoksulluğu tanımlamaktadır. Bu yeni grup, ya da yeni toplumsal sınıf, toplumsal sınıf kategorilerinin hiçbirine dahil edilemez, çünkü, mevcut statülerin korunması telaşına düşmüş tüm sınıflar tarafından dışlanmaktadırlar. Treanor da benzer bir saptamayla, yeni eşitsiz kategorilerin; salt etnisite, ırk, gelir gibi eski kriterlerle açıklanamayacak yeni bir kast sistemine doğru evrildiğine dikkat çekmektedir.

Yeni üretim sistematiği ve kentsel sınıf analizlerinde (Pahl 1984, 1988; Payne 1987; Goldhorpe ve Marshall, 1992'den aktaran Özgen, 2001), istihdam edilenler ile işsiz kategorileri arasında belirgin yaşam stilleri ve tüketim kalıpları farklılıkları vurgulanmakta, yeni endüstriyel paradigma teorileri ise analizlerinde ücret yapılarını ve işgücü pazarını doğrudan ekonomik pazarın birer bağımlı değişkeni olarak ele almaktadır. Neo klasik ekonomi politikaları doğrultusundaki uygulamalarla, hem küresel ölçekte hem de tek tek ülke ve bölgeler düzeyinde, kapitalizmin eşitsizlik, farklılaştırma, dışlama, kutuplaştırarak yeni güç ilişkileri yaratma dinamikleri doğrultusunda nüfusun ' 'li bölümlerinin, sermayenin yeni birikim mantığına uygun olarak dışlanmaları, sermayenin birikim mantığının tamamen dışına çıkması anlamını taşımamaktadır. Bu sadece onların işlevsel olarak farklı bir biçimde sisteme yeniden entegrasyonu anlamına gelmektedir (Amin, 2003). Samir Amin bu gruba kritik sınıf adını vermektedir. Bu grup, işsizlerden, düzenli ya da düzensiz göçmenlerden, ırk ve cinsiyet nedeniyle pazarlık güçleri zayıf olanlardan, mevsimlik işçilerden, tarım kesimindeki gizli işsizlerden, enformel işlerde tam ve yarı zamanlı biçimde kendi hesabına, ücretli ya da ev eksenli parça başı çalışanlardan oluşmaktadır. Bauman (1998), yeni yoksulları 'istenmeyen, görülmeyen, ihtiyaç duyulmayan' bir kategori olarak tanımlamaktadır. Bir çok çalışmada ikincil iş gücü pazarı ya da enformel sektörün daimi üyelerinin kadınlar, göçmenler, siyahlar, kent yoksulları ve 13-18 yaş grubu çocuklar oldukları vurgulanmaktadır. Sözü edilen bu grupların sisteme daha dezavantajlı olarak yeniden entegre edilmeleri ve ekonomide enformelleşme süreçlerinin hız kazanması, sistemin krizden çıkması ve kârların yeniden maksimize edilmesi süreçleri ile yakından ilişkilidir

İdeolojik ve politik ölçütler ile baskılanıp 'ötekileştirilen' bu gruplar ekonomik sistemin kıyısına itilerek marjinalleştirilmektedir. Mekânsal ve zihinsel tahayyüllerin dışına atılan ve dışlanan bu kesimler giderek istenmeyen ve hatta

tehlikeli sınıflar olarak da kodlanmaktadır. Bu tür söylem ve pratikler bir yandan orta sınıf değerleri güçlendirirken diğer yandan çalışan sınıfların sınıfsal bütünlüğünü de tehdit etmektedir. Bu tür bir bölünme özellikle nitelikli ve niteliksiz işçiler arasında çok belirgin bir duruma gelmiş, nitelikli işgücü kendisini, İngiltere ve ABD'de olduğu gibi çalışan sınıflardan çok orta sınıfın bir parçası olarak görmeye başlamıştır. Dahası niteliksiz işçilerle işsiz ve devlet desteğine bağımlı kesimler arasında da benzer biçimde ciddi bir ayrım ve kimlik farklaşması çıkmaya başlamıştır. Kuşkusuz istenmeyen kesim bu son gruptakilerdir. Sınıf dışı ile betimlenen ve yeni yoksulluğun odağında yer alan grup da bu kesim tarafından oluşturulmaktadır.

Katı atık madde sektörü ve güce dayalı ağ ilişkisi

Çöpün giderilmesi ve yeniden dönüşümünü örgütleyen tüm faaliyetler kentlerde belediyelere ait bir hizmet alanıdır. Ev çöpünün alınması, zehirli ve zararlı atığın, tıbbi atıkların, yeşil atıkların, inşaat atıklarının, pazar ve sokak atıklarının ve sanayi atıklarının bertaraf edilmesi, çöpten kazanılabilir maddelerin ayrıştırılması vb. tüm işlemler çöpten gelir sağlayan bir sektör oluşturmuştur. Çöpün atıldığı ilk andan başlayarak geri dönüştürme, depolama ve kompose etme, yani çöpü yok etme ve yeniden kazanma aşamaları, Güney ülkelerindeki kentlerde vazgeçilmeyen ama görmezden gelinen ve meslek onuru düşük bir grup olarak çöpten geçinenleri ve çöp toplayıcılarını yaratmıştır (Özgen, 2001: 91). Türkiye'de toplayıcıların sayılarına dair istatistiki bir araştırma bulgusu olmamakla beraber yaklaşık 200 bin katı atık toplayıcısı olduğu tahmin edilmektedir (Soykan, 2007). Bir toplayıcının günde yaklaşık olarak 250-300 kg geri dönüşümü mümkün atık topladığı düşünüldüğünde günde yaklaşık 50 bin ton atığın geri dönüşümü sağlanmaktadır (Soykan, 2007). Örneğin, atık kağıdın 2000 yılında geri dönüşüm oranı % 36'dır.

Atık maddenin geri dönüşümüne ilişkin emek süreçlerinde formel alanla enformel alanın iç içe geçip bütünleştiği görülmektedir. Sektör, çeşitli illerden metropollere gelen yığınların yaşama tutunmasına yardım etmiş ve giderek de kalıcı bir çalışma ve yaşama alanına dönüşmüştür. İstihdam olanaklarının kriz ve yeniden yapılanma sürecinde alabildiğine daralması sonucunda da, daha önce KOBİ'lerde çalışabilenler, önce bir süreliğine ve zamanla sürekli bu sektöre sığınır hale gelmiştir.

Atık madde dönüşüm sürecinin yalnızca atık madde toplayıcılarıyla sınırlı olmadığını ve farklı aşamalardan geçen dev bir sektör olduğunu söylemek mümkün. Bu sektörel döngünün ilk aşamasını ağırlıkla çocuk, genç ve yetişkin erkeklerce gerçekleştirilen çöpten atık maddelerin toplanması işlemi oluşturmaktadır. Bu maddeler, karton, beyaz kâğıt, metal, plastik, cam ve demirdir. İkinci aşama, toplayıcılar tarafından el arabalarıyla toplanan kâğıt ve diğer

ürünlerin genellikle sokak aralarında bulunan depolara satılma aşamasıdır. İrili ufaklı çok sayıda depo aynı zamanda yüzlerce toplayıcıyı barındıran yaşam alanlarıdır. Üçüncü aşama, depolardan kamyonlarla, ana depoya gelen atık maddelerin, preslenmesi aşamasıdır. Dördüncü aşamada maddeler 700-1000 kg'lık balyalar haline getirilmekte, her türlü sosyal güvenceden uzak depo çalışanları da sektörün bir uzantısı durumuna gelmektedir. Beşinci aşamada balyalanan ürünler fabrikalarda yeniden ayrıştırılmaktadır. Örneğin Ankara'da atık kâğıt alt sektöründe Dönkasan-MOPAK, OlmukSA, Eren gibi fabrikaların aktif olduklarını söyleyebiliriz. Bu aşama enformel alanla formel alanın buluştuğu son duraktır. Altıncı aşamada balyalanan ürünler cinsine göre ayrılarak, kimyasallarla yeniden buluşturulmakta ve çeşitli aşamalardan geçerek yeniden kullanıma hazır hale gelmektedir.

Katı atıkta yeniden kazanım, çöpü üretime kazandırmanın da en belirgin ve vazgeçilmez yoludur. Çöp sadece atılması, yok edilmesi gereken bir madde olmaktan çıkmış aksine hızla çevre, sağlık ve emniyetle ilgili, kâr amaçlı bir nesne meta haline dönüşmüştür. Bu açıdan çöpteki maddelerin geri kazanılması önem taşımaktadır. Gelişmiş ülkelerin bir kısmında bu işlem evde yaptırılırken, bazılarında belediye hizmeti olarak görülmekte ya da özel sektöre yaptırılmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise çöpü sokaktaki konteynırdan, çöp tenekesinden veya atık alanlarından ayıklayarak hem kentsel bir hizmeti yerine getirip hem de geçimlerini sağlayan insanlar bir iş kolu oluşturmuştur. Bu yolla örneğin, Türkiye'nin büyük kentlerinde çöpün yeniden kazanım oranı, İngiltere'nin yeniden kazanım oranının üstüne çıkmaktadır (Özgen, 2001: 91). Gelişmiş kapitalist ülkelerde çöpü değerlendirmeye çalışan şirketlerin ciddi boyutlarda rant sağladığı görülmektedir.

Birçok kentte olduğu gibi Ankara'da da geri dönüşüm projesi hayata geçirilmeye başlamıştır. Bu kapsamda Mamak Çöplüğünün üzeri on binlerce ton toprakla kapatılarak, çöplükten sızan metan gazı ile elektrik santralleri yoluyla elektrik enerjisi üretilmeye çalışılmaktadır. Çöpleri ayrıştıracak tesisler kurularak, tesislerde, geri kazanılabilir kâğıt, cam, alüminyum, bakır vb. gibi atıklar ayrıştırılacak ve yeniden üretime sokulacaktır. Geriye kalan çöplerden gübre elde edilerek bunlar organik tarımda kullanılacaktır. Aynı zamanda hafriyat atıkları da (inşaat atıkları, yıkılan yapıların yığıntıları) geri dönüştürülebilecektir.

Geri kazanım, üretkenlikte büyük bir artış anlamına gelmektedir. Örneğin, bir alüminyum kutunun geri dönüştürülmesi, gerekli hammaddenin elde edilmesinden başlayan sıfırdan üretime göre yüzde 95, plastik için yüzde 97 enerji tasarrufu sağlamaktadır. Aynı şekilde bakır bileşimlerin, geri kazanılması için gereken enerji bu metalin madenlerden çıkartılması için gereken enerjinin sadece % 13'ü ve demir/çelik için % 19'u kadardır. Böylece yalnızca hammadde tüketimi azaltılmakla kalmamakta, birçok ürünü üretmek için toplumsal olarak

gerekli emek-zaman da azalmaktadır. Böylece doğaya zarar vermeyen enerji üretimi için ciddi bir alternatif geliştirilirken pek çok sektörde çalışma saatlerinde azalma, kötü koşullarda barınma sağlayan gecekonduların ve yerleşimlerin düşük maliyetlerde yeniden inşası, sağlıksız şartlarda ayrıştırma işini yapan katı atık toplayıcılarının insani çalışma koşullarında istihdam edilmesi gibi pek çok toplumsal fayda sağlanabilirdi. Ancak kapitalist üretim ilişkileri olmasaydı...

Projenin ekonomiye kazandıracağı belirtilen yıllık 500 milyon doların anlamı elbette bu kadar da değildir. Projeyi alan İsviçre merkezli ITC (Invest, Trading and Consulting - Yatırım, Ticaret ve Danışmanlık) çevre sorunuyla ilgili bir organizasyon olmayıp, yüksek kâr oranlarıyla sermayesini genişletme çabası içinde olan uluslararası bir finans şirketidir. Proje alındıktan sonra kurulan ITC'nin çoğunluk hissesi Tepe Grubu'na satılmıştır. Tepe Holding'in katı atıkla enerji, kâğıt, mobilya, savunma teknolojileri, inşaat, altyapı ve daha birçok alanda faaliyet göstermesinin kuşkusuz pek çok nedeni olmakla beraber, tüm bu şirketlerin temel amacı kâr oranlarını artırmaktır. Bu yüzden tekeller çöpte buldukları 500 milyon doları edinirken, iddia edildiği gibi yeni istihdam alanları açılacak olsa bile, toplamdaki enerji yani emek-gücü tasarrufu, ilgili tüm sektörlerde çalışma saatlerinin düşüşüne değil daha fazla işsizliğe işaret etmektedir. Aynı zamanda maliyet fiyatlarında rekabetin gerisinde kalan şirketlerin ve pres fabrikaları gibi entegre olmayan, yalnızca atığı geri kullanılabilir hale getiren küçük işletmelerin, depocuların vs. yıkımına, bugüne kadar kentlerin çöplerine itilmiş katı atık toplayıcılarının artık bir sahibi olan çöplerden de atılmasına neden olmaktadır. Geri dönüşüm, her türlü kapitalist üretimden farksız hale gelmekte ve kapitalizmin yasası çöpten de değişmeden çıkmaktadır. Bir yanda sermaye birikimi ve merkezileşmesi, öte yanda yoksulluk ve sefalet birikiminin büyümesi (Ufuk Çizgisi, 03.12.2006). Kâğıdın geri dönüşümünü sağlayabilen SEKA'nın tasfiyesi, toplayıcıların kâğıdın kilosu başına aldıkları fiyatın aşağı doğru inmesine neden olmuştur. Bu yüzden toplayıcılar başka maddelere yönelmiş, bu ise toplanılan diğer maddelerde de fiyatların düşmesine yol açmıştır. Geri dönüşümde sağladığı kâr, diğer ürünlere göre düşük olan kâğıdın kilo başı fiyatları o denli düşmüştür ki, toplayıcılar artık kâğıt toplamamaktadır. Kâğıt, söz konusu uluslararası firmanın da öncelikleri arasından çıkmıştır. ITC'nin şimdilerde ilgisi gecekondu yıkımlarının ardındaki hammaddedir.

Kuşkusuz gecekondu yıkımlarından elde edilen sermaye, emekçilerin konut ihtiyacının giderilmesinde kullanılmamaktadır. İşletme hakkı 49 yıllığına ITC'ye verilen Mamak Çöplüğü'nün çevresindeki arazide, lüks konut ve alışveriş merkezleri inşa edilmeye başlanmıştır. Doğukent'te 32 bin, Egekent'te 7 bin 200, Durali Alıç'ta 4 bin 500 ve İmrahor'da 5 bin 500 konutun inşaatının sürdüğü belirtilmektedir ('Lüks inşaatlar başladı' başlığıyla ankarahaber.com). Bu gerçeklik tam da yeniden yapılanma sürecinin hâkim olduğu 1980'li yıllar ve

sonrasında yaratılan iki uluslu projenin mekânsal anlamdaki karşılığına denk gelmektedir. İkili kent yapılanması (Şengül, 2001) ile bir yandan büyük sermayenin gelişmiş alt yapıları ve konut alanları kentsel alanda hâkim kılınmakta, diğer yandan da daha marjinde, kentin daha görünmeyen alanlarında niteliksiz ve sağlıksız alt yapı ve konutlar bulunan mahalleler yükselmektedir.

Geri dönüşüm projesinde kentin tüketim merkezleri, üretimin hammadde girdisinin sağlandığı alanlara dönüşerek üretimle iç içe geçmekte, kent geçirdiği tüm dönüşümle birlikte bir fabrika haline gelmektedir. İstanbul Etiler'de çöplerdeki ambalaj atığı oranı yüzde 40 iken bu oran, Dudullu'da yüzde 5'tir. Dahası sistemin iyi işlemesi için hammaddenin titizlikle kaynağında ayrıştırılması yani atığın plastik, cam, organik vb. olarak ayrı ayrı depolanması gerekmektedir. 1 Ocak 2005'te yürürlüğe giren ve çöpten geçinen binlerce insan için tek bir sosyal koruma önlemi dahi öngörmeyen Ambalaj ve Ambalaj Atıklarının Kontrolü Yönetmeliği'nin geri kazanım hedeflerine göre (md. 18), 2015'e değin sorumlu ekonomik işletmeler ambalaj atıklarının ağırlık itibari ile en az yüzde 60'ını geri kazanmakla yükümlüdürler. Bu, pazarın büyüklüğünü göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır. Kendi adına çalışanlar, düşük ücretlerle bu şirketlerde çalışmaya zorlanmaktadır. Ankara'da kâğıt toplama işinin yalnızca, lisans belgesine sahip 5 firma ve onların elemanlarınca yapılabilmesi ise sektördeki tekelleşmeyi yansıtmaktadır. Dahası atık toplamaya her geçen gün daha fazla insanın katılması, toplanan atık fiyatlarının daha da düşürülmesine ve sokaklarda rekabetin artmasına neden olmaktadır.

Ankara'da 2005 yılında 500 dolayında atık kâğıt deposu ve bunlara bağlı olarak çalışan 10 binden çok kişi varken, 2007 yılında depo sayısı 50'ye sektörde çalışan kişi sayısı ise 6-7 bin kişiye düşmüştür (Atık Kâğıt İşçileri Derneği Raporundan, 2007). Bunun nedeni, ITC'nin (Invest Trading & Consulting AG) Büyükşehir Belediyesi ile, SİMAT'ın (İnşaat Makina Gıda Taahhüt ve İhracat İthalat Pazarlama ve Ticaret Ltd. Şti.) ise Çankaya Belediyesi ile ortak çalışmalarının ardından sokak toplayıcılarının sektörden uzaklaştırılmalarıdır. Bu baskı yöntemleri, depo yıkımları, çöp toplama araçlarına zabıta ekiplerince el konulması şeklinde olduğu gibi doğrudan fiziksel saldırı şeklinde de olmaktadır. Toplayıcılardan Ahmet[1] süreci şöyle değerlendirmektedir:

> "Özellikle son dönemde Büyükşehir belediyesi zabıtalarının fiziki ve psikolojik saldırılarına maruz kalmaktayız. Toplama arabalarımıza el konulmakta ve geri verilmemektedir. Topladığımız katı atıkları işletmelere satmak için kullandığımız motorlu araçlara ağır para ve parka çekme cezaları verilmektedir. Mamak çöplüğünün ihalesini alan ITC şirketiyle çalışmayı kabul etmemiz durumunda çalışmamıza izin verileceği bizzat Büyükşehir Belediyesi zabıtaları tarafından söylenmektedir. Araçlarına el konan arkadaşlarımıza araçlarınızı almaya geldiğinizde adınızı yazdırın ve topla-

1 Yazıda adı geçen isimler gerçek isimler olmayıp gizlilik ilkesi gereği takma isimler kullanılmıştır.

dığınız malı ITC şirketine verin böylece sizin çalışmanıza izin verilecek denilmektedir. Gerçekten de zorla ITC şirketi ile çalışmayı kabul eden arkadaşlarımıza müdahale edilmemektedir."

Bu nedenle kimi toplayıcılar zaten iki yıldır düşmekte olan kilo başı fiyatları daha da aşağıya çeken ve kendilerine getirilecek miktar için belirli bir kota koyan ITC için çalışmayı kabul etmek durumunda kalmaktadır.

Çöp mekânları

Sokaktan topladıkları kâğıt, plastik, cam, metal, demir, bakır gibi geri dönüşebilir katı atıkları, aracı kişi ve kurumlara satarak geçimlerini sağlayan toplayıcıların yaptıkları iş, çoğu kez gündelik yaşamlarının hemen tümüne ve çevreleriyle kurdukları ilişkilere de yansımaktadır. Bu açıdan toplayıcıların yaşam ve çalışma koşullarının belirli ölçülerde benzerlikler gösterdiğini kabul edebiliriz. Ancak, toplayıcılık işine başlama dinamiklerinin, etno-politik kimliklerinin, siyasal kavrayışlarının, örgütlenme konusundaki düşüncelerinin onları birbirinden farklılaştırdığını da iddia edebiliriz. Aşağıda yer alan Ankara'nın belli başlı çöp mekânlarının sosyo-kültürel dokusu, bize bu konuda ipuçları verecektir.

Mamak çöplüğü başta olmak üzere Türközü, İskitler, Yahyalar, Altındağ-Hamamönü, Balgat-Beştepe, Yenimahalle-Demetevler sözü edilen çöp mekânları ya da çöp birimleridir. Bu birimler, toplayıcılar açısından yaşama ve çalışma alanlarıdır. Bu mekânların dışında Sincan'da Sanayi Bölgesi, Öveçler'de (Türközü'nden ayrılan bazı ailelerin toplayıcılık işini sürdürdüğü) Oran-Birlik mahallesinde ve Ankara'nın muhtelif yerlerinde bu türden mekânlar bulunmaktadır. Tüm bu birimlerin ortak özelliği, toplayıcıların, toplanan kâğıt ve diğer ürünlerin satıldığı depoların da (ara hurdacıların) bulunduğu mahalleler içerisindeki yerleşimleridir. Yani toplayıcılar, mekânsal olarak atık madde depolarının içerisine ya da civarına yerleşmişlerdir.

Mamak çöplüğünde, Sivas'tan gelen 300 kadar işçi ayrıştırma yapmaktadır. Kentin ana çöplüğünde ayrıştırma yapmak yasak olmasına rağmen bu işçiler çalıştıkları firma adına ayrıştırma yapmaya devam etmekte ve çöplükte çok kötü koşullarda barındırılmaktadır.

Türközü'nde Hakkâri başta olmak üzere Van, Şırnak, Diyarbakır ve Mardin'in boşaltılan köylerinden 80 hane ve yaklaşık 400 kişi çöpten geçinmektedir. Depoların aynı zamanda toplayıcıların yaşam alanları olması örneğini en belirgin olarak Türközü'nde görmek mümkün. Türközü'nde 2004 yılına kadar 100'ün üzerinde hane bu işle geçinmekte ve 120 depo bulunmaktaydı. Büyükşehir Belediyesince depoların yıkılmasının ardından toplayıcılar dağılmışlardır. Her depoda ortalama 5 ila 10 kişinin barındığı ve bu sayının yaz döneminde il dışından gelen çocuk toplayıcılarla 20-30'lara ulaştığı düşünüldüğünde depo-

ların dağıtılmasının ardından sürekli atık toplama işinde olan yüzlerce kişinin barınaksız kaldığını söyleyebiliriz. Yıkımların ardından toplayıcıların bir kısmı mekân değiştirmek zorunda kalmış, içlerinden bir grup Öveçler civarına yerleşmiştir. Depoların varlığının toplayıcılar açısından şöyle bir pratik yararı bulunmaktaydı. Günlük toplanan atıkların Macunköy'deki ana depoya taşınması işlemi ana depoca sağlanmaktaydı. Depoların devre dışı kalması ile toplayıcılar günlük topladıkları atıkları kendi imkânlarıyla kamyon kiralayarak Macunköy'e götürmek durumunda kalmışlardır. Çünkü ana deponun bu atıkları gelip alabilmesi atık miktarının belirli bir tonaja ulaşmasıyla mümkün olabilmektedir. Türközü'ndeki depolar kâğıdı, Doğu Kâğıtçılığa, Simata, Ulus Kâğıtçılığa ve Kardelene; hurdayı (demir, bakır) ise Hurdacılar Sitesindeki depolara satmaktadır.

İskitler de Ankara'nın önemli atık toplama birimlerinden bir diğeridir. Yaklaşık 80 hane çöpten geçinmektedir. İskitler'de genellikle Hakkâri, Kars, Ağrı, Mardin, Kızılcaham ve Diyarbakırlıların toplayıcılık işinde olduklarını görüyoruz. Mevcut depo sayısı 20-25 civarındadır. Depoları Kars, Diyarbakır ve Mardinliler işletmektedir. Tıpkı Türközü'nde olduğu gibi bu depolarda da toplayıcılar barınmaktadır. Türközü ile kıyaslandığında İskitler'de ve Yahyalar'da toplayıcılığın daha fazla aile işi olarak görüldüğünü söylemek mümkün. Bu iş bölümünde çocuklar ve yetişkin erkekler toplayıcılık işini üstlenirken, kadınlar genellikle ayrıştırma ve balyalama işinde yer almaktadır. Depoların dışında, evler de çalışma mekânı olarak kullanılmakta, ayrıştırma ve balyama evlerin önünde ya da bahçelerinde yapılmaktadır. Yine Türközü'nden farklı olarak İskitler'de de bir alt kültürün hâkim olduğunu gözlemlerimiz ve görüşmelerimiz ışığında söyleyebiliriz. Örneğin, kimi mahallelerde alkol ve uyuşturucu kullanma, hırsızlık gibi eğilimlerden sıklıkla söz edilmektedir. Bununla birlikte İskitler'deki kimi mahallelerin duvarlarında eşitlik, özgürlük taleplerinin yer aldığı devrimci sloganlar da dikkat çekmektedir. Altındağ Belediyesince Uluslararası Fuar Alanı ve Alışveriş Merkezi olması planlanan bölgede ilk aşamada İskitler Oto Sanayi boşaltılmıştır. Meskenlerin boşaltılması işlemi ise tamamlanmak üzeredir. Gerek İskitler gerekse Türközü ucuz konut alanları olması nedeniyle yoksul hanelerin belli başlı yerleşim alanları ve yaptıkları iş gereği geçimlikleri iken, meskenlerin boşaltılmasının ardından, bu insanlara ne olacağı ve kentin hangi görünmeyen bölgesinde yeni yerleşim alanları yaratacakları ise henüz planlanamamıştır (?!).

Altındağ-Hamamönü'nde ise toplayıcılık, daha günlük bir iş gibi görünmektedir. Toplayıcılık yapanların içinde sokakta yaşayanlara da rastlanmış, torbacılık, esrar, alkol ve kumarın var olduğu gözlenmiştir. Görüşmelerde özellikle Çinçin Bağlarında zaman zaman suçla ilişkilenen grupların da bu işi yaptıkları belirtilmiştir. Ancak araştırma sırasında sözü edilen bu gruba ulaşılamamıştır. Hamamönü'nde üç depo bulunmaktadır. Bunun dışında 10-15 hurdacı yalnız-

ca demircilik yapmaktadır. Mahallelere çıkıp, küçük arabalarla toplayıcılık yapanlar olduğu gibi, nakliye arabası ile kurumlardan toplayanlar, evini depo olarak kullanarak atığı evinde biriktirip satanlar da bulunmaktadır. Toplayıcılar mallarını ya doğrudan presçilere (ana depo) ya da ara depolara satmaktadır. Evinde biriktirenler de depolara ya da çevredeki fabrikalara satmaktadır. Hamamönü'nde sıklıkla çalışılan ana depolar: Kâğıtta Ulus kâğıtçılık, hurdada Ostim'deki Hurdacılar Sitesi, pedde İnterped, plastik ve beyaz kâğıtta Macunköy'deki ana depolardır. Diğer bölgelerle kıyaslandığında Yahyalar daha kozmopolit bir yapıya sahiptir. Toplayıcılık işinde 1000'den fazla kişi çalışmaktadır. Ağırlık Çingenelerden oluşmakla birlikte Orta Anadolu'dan gelen toplayıcılar da bulunmaktadır. Toplayıcılık, Yahyalar'da daha yerleşik bir uğraştır ve aile işi görüntüsü vermektedir. Çalışılan ana depolar, Ostim'deki Hurdacılar Sitesi ve Macunköy'deki ana depolardır.

Sokak toplayıcılarının profilleri

Tüm çöp mekânlarında toplayıcıların cinsiyet dağılımlarına bakıldığında erkek toplayıcıların baskın olduğu görülmektedir. Toplayıcılık genellikle 'erkek işi' olarak değerlendirilmiştir. Adnan'ın bu konudaki görüşü şöyledir: "Eşim ve çocuklarıma bu konuda izin vermiyorum. Ama maalesef bizde (Hakkârilileri kastederek) de var. Beyine yardım edenler de var. Örneğin çoluk çocuk hep birlikte çuval kaldırıyorlar, indiriyorlar, döküyorlar ya da işçiden aldığı küçük çuvalları 'haral'a (ya da atom denilen büyük çuvallar) boşaltıyorlar." (İşe küçük çuvallarla çıkılıyor, el arabasının içine ve dışına bu küçük çuvallar takılıyor, her farklı atık malzeme ayrı bir çuvalda biriktiriliyor). Türközü'nde, İskitler'de, Yahyalar'da, Hamamönü'nde kadınlar doğrudan toplayıcılık yapmasalar da gün boyu toplanılan ve evin önüne yığılan atıkların ayrıştırılması, balyalanması gibi işlerde çalışıyorlar. Erkeklerle kıyaslandıklarında sayıca daha az olmalarına rağmen özellikle aile reisinin kadın olduğu hanelerde kadınların çocuklarıyla beraber toplayıcılık yaptığı görülmüştür. Ya da daha istisnai durumlarda sokakta yaşayan erkeklerde olduğu gibi sokakta yaşayan kadınlarda da daha günlük bir geçimlik olarak yapılmaktadır. Altındağ-Hamamönü ve Yahyalar'da bu tür örneklere rastlamak mümkün olmuştur. Çocuklar da elbette bu sürecin içindedirler. Bir çok vakada ailedeki tüm erkeklerin sürece dahil oldukları görülmüştür. Eğitimle ilişkileri devam eden çocukların okul dışı saatlerde ve okulların tatil olduğu dönemlerde (il dışından çalışmaya gelenler dahil) çalıştıkları görülmüştür.

Her yaş grubundan toplayıcıya rastlanmakla beraber yığılma, 24-44 yaş aralığındadır. Bununla birlikte 15-24 yaş aralığındaki gençlerin de sektörde sürekli çalıştıkları görülmüştür. 13-15 yaş aralığındaki çocuklar ise genellikle yazın geçici olarak toplayıcılık işine girmektedir. Toplayıcılar genellikle ilkokul me-

zunudur. Ancak Türközü ve İskitler'deki grup içinde lise mezunlarının da olduğu bunların üniversite sınavlarına hazırlandıkları görülmüştür. Görüşülen gençlerin bir kısmı ise okul ve toplayıcılığı bir süre birlikte yürüttüklerini fakat sonrasında öğretmen ve okul arkadaşlarının kendilerini sokakta toplayıcılık yaparken görmeleri nedeniyle utanarak okulu bıraktıklarını anlatmışlardır. Türközü ve İskitler'deki toplayıcı grup ağırlıklı olarak zorunlu göçle gelen Kürt emekçilerden oluşurken Altındağ-Hamamönü ve Yahyalar'da böylesi bir zorunlu göç deneyimine sahip toplayıcı bulunmamaktadır. Hakkâri'nin örnekli köyünden Abuzer, yaşadıkları göçü şöyle ifade etmiştir:

> "1990 yılında terör hadisesi var bizim oralarda. Asker bizi terörist olarak gördü. Bütün köyü böyle gördüler. Bizim PKK' ya yardım ve yataklık ettiğimizi söylediler. Köy korucusu olmayı kabul etmediğimiz için. Bizim köyümüzle Beytüşşebap'ın birkaç köyü böyleydi. Biz işbirliği yapamadığımız için, onlara göre biz terörist gruplara yardım ediyoruz. Onlarla ilişki kurduğumuza kanaat getirdiler. 1989'un onuncu ayında askerler geldi, bir ay içinde köyü boşaltmamızı söylediler. Biz de apar topar kamyon getirip, evimizi yükleyip Adana'ya geldik. Geldiğimizden iki ay sonra duyduk ki köy boşaltılmış ve o gün bugün köye adım atan yok. Arazilerimiz, topraklarımız susuz kaldı. Dört beş tarlamız ağaçlarımız vardı. Ceviz, kavak, 3000 tane ağacımız vardı. Armut, elma, erik ağaçları vardı. O gün bugün hepsi darmadağın oldu. Ağabeylerim köy boşaltıldıktan sonra çevre köylere yerleştiler. Onların bile, bağımıza, bahçemize gitmesine izin verilmiyor. Köyde ambargo vardı. İki üç sene sürdü. Kalanlar unu, gıdayı, her şeyi poşetle alabildiler, fazlası yasaktı."

Göç sonrası destek alamadıklarını vurgulayan toplayıcılar, devlet güvencesi olmadan, zararları tazmin edilmeden, tarlaları, bağları, bahçeleri onlara geri verilmeden köye dönmek istemediklerini belirtmişlerdir. Memleketlerini çok özlediklerini söyleyenler olsa da kente alıştıkları vurgusu öne çıkmıştır. Türközü'nde bulunan toplayıcılar genellikle 1994 yılında köylerinin boşaltılmasının ardından geldikleri Ankara'da bu işi yapmaya başlamışlardır. Bir kısmı ise Ankara'ya gelmeden önce göç ettikleri kentlerde bu işle tanışmışlar ve Ankara'ya geldikten sonra da devam etmişlerdir. Göçten önce yapılan işler çiftçilik, mevsimlik tarım işçiliği, hayvancılıktır. Göç ettikleri kentlerde ise ayakkabı boyacılığı, atık madde toplayıcılığı, işportacılık, inşaat işçiliği gibi işlerde çalışmışlardır. Gerek Türközü'nün gerekse sözü edilen diğer bölgelerin toplayıcılarının yegâne işi toplayıcılık olup toplayıcılık dışında başka işleri bulunmamaktadır. Toplayıcıların işe başlama deneyimleri kısmen benzerlikler gösterse de farklıdır.

Abuzer toplayıcılığa nasıl başladığını şöyle anlatmaktadır:

> "Kardeşlerimle Adana' ya gittim. Adana' da tarlalarda, bağlarla çalıştık. Ben 3 sene pazarlama şirketinde çalıştım. Babamın vefatından sonra Adana'da bakkaliye açtım. 9 yıl çalıştırdım. 2001'de krizden etkilenince darmadağınık olduk, döndüremedik, devretmek zorunda kaldım. 3-4 ay işsiz kaldım. Bağ, bahçe gitti, yatırım yapamadık.

> Boşa kalınca akrabalar Ankara'daydı, onlara ne yaptıklarını sordum. Dediler karton topluyoruz, fabrikaya veriyoruz, satıyoruz. Ben de yeter ki para kazanayım diye atlayıp geldim. Mart'ta geldim. Daha önce bağdan bahçeden başka işte yapmamıştım. Çoluk çocuğum için yeter ki ne yaparsam yapayım dedim. Ankara sokaklarında başladım. Anladım ki sadece karton toplamak değilmiş meğerse çöp toplamakmış. 1-1,5 yıl bekâr evinde yaşadım sonra aileyi topladım getirdim. Herkes geldiğinde şok oldu. Yer yarılıp da içine girseydim dedim. İlk başta çok ağırıma gitti. Şimdi de çok ağırıma gidiyor. Ama yapmak zorundayım."

İskitler, Hamamönü-Altındağ ve Yahyalar'da da, toplayıcılar genellikle Ankara doğumlu değildir. Sokakta görüşülen toplayıcılar arasında 10 senenin üzerinde bu işi yaptıklarını belirtenler olmakla beraber, toplama işini 5-10 senedir yapan gruptaki yığılma, ülkemizde izlenen ekonomik süreçlerin ve izleyen krizlerin yoksulluğu ve işsizliği artırdığı gerçeğini doğrulamaktadır. Keza görüşülen toplayıcılar içinde emekliler, işten çıkartılan belediye çalışanları dikkat çekici boyuttadır. İskitler'de de zorunlu göçle gelen bir grup olmakla birlikte çok farklı nedenlerden dolayı bu sektöre başlayanlar da bulunmaktadır. Yalçın eski bir belediye çalışanı iken işten çıkartılmasının ardından toplayıcılığa başlamıştır. Öyküsünü şöyle anlatmaktadır:

> "Askerden geldikten sonra gelirim yoktu. Amelelik yapıyordum biri öncülük yaptı. Altındağ Belediyesi'ne girdim. 22 sene çalıştım. 10 ay önce iktidar değişince işten çıkartıldım. O zaman çöpleri topluyordum. Şimdi kâğıt topluyorum. 40 milyar tazminat verdiler. Onunla da Yenikent'ten ev aldım. Beş milyar belediyeye borcum vardı, onu ödedim. Ev daha bitmediği için taşınamadık."

Çalışma koşulları

> "Üçte çıkıyoruz. El arabamızı, çuvallarımızı alıyoruz. Toplanan atık çuvallanıyor, arabanın yanına asılıyor. Ayrıştırarak topluyoruz. Topladığımız her şeyi ayrı çuvallara koyuyoruz. Bir toplayıcı günde en az 10 km yol kat ediyor. Herkes 12'lere kadar rızkını arıyor. Araba dolunca çalıştığımız bölgenin bir köşesine biriktiriyoruz. 2-3 sefer daha dolanıp oraya biriktiriyoruz. 12 deyince de çuvalları, arabaları yanlarına asıp, kartonları da arabaya bastırıp yol alıyoruz. Gece 12'de 1'de ardiyeye gidiyoruz. Tartma işini birlikte yapıyoruz. Hesabı, kitabını yapıyoruz."

Hem toplayıcılık yapan hem de deposu olan Ali bir günlük çalışma biçimlerini yukarıdaki gibi anlatmaktadır. Toplayıcılar, toplayıcılık işini ya sürekli olarak yapmakta ya da belirli dönemlerde geçici olarak yapmaktadır. Araştırmamıza veri olan görüşmeler ise sektörde sürekli olanlarla yapılmıştır. Bu işi geçici yapanlar ise özellikle yaz aylarında özellikle Hakkâri'den toplayıcılık işinde çalışmak üzere gelenlerden oluşmaktadır. Bu grup genellikle ilköğretime devam etmekte iken okulların tatil olmasının ardından büyük kente toplayıcılık işinde çalışmaya gelen çocuklardır. Çocukların yaş ortalamaları 13-15 yaştır (Altun-

taş, 2003). Toplayıcılık işinde sürekli olanlar haftanın 6 günü çalışmaktadır. Tüm bölgeler birlikte değerlendirildiğinde çalışanların çalışma süreleri açısından bir fark görülmemektedir. Tercih edilen boş gün ise pazardır. Çalışma saatleri, belediyenin çöp toplama araçlarının o mahalleden geçme saatine göre belirlenmektedir. Yani belediyenin çöp arabasından önce toplayıcılar toplama işini bitirmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla tercih edilen saatler ya sabahın ilk saatleri (05- 09) ya da öğleden sonra başlayan ve gecenin ilerleyen saatlerine kadar devam eden saatlerdir (15- 24+) Ahmet neden bu saatlerini tercih ettiğini ise şöyle açıklamıştır: "Benim gittiğim saatlerde sakin oluyor, gece olursa biraz daha fazla kâğıt topluyorum. Erken saatlerde daha zor. Bir sokağa giriyorsun, en az 5 kâğıtçıyla karşılaşıyorsun."

Türközü' nün toplayıcıları, Sıhhiye, Kızılay, Tunalı Hilmi, Bakanlıklar, Sıhhiye Bölgesi, Ayrancı, Seyranbağları, Gaziosmanpaşa hattında; İskitler'in toplayıcıları, Tandoğan, Bahçeli, Emek ve Maltepe civarında; Hamamönü'nün toplayıcıları, Ayrancı, Esat, Cebeci ve Çankaya bölgesinde; Yahyalar'ın toplayıcıları ise çoğunlukla Batıkent ve Sincan civarında çalışmaktadır. Çalışma mekânları sözü edilen gruplarca paylaşılmış olup kimse kimsenin bölgesine girememektedir. Bu bölgelerin nasıl belirlendiğinin yanıtını Hasan şöyle vermiştir:

> "Bu bölgeler zenginlerin yaşadığı yerler olduğu için ve Türközü'ne yakın olduğu için mesela biz işe ilk başladığımızda yayan çıkıyorduk. Bu son birkaç yıllarda yeni hurda arabaları ile taşımaya başladılar. Kızılay mesela zengin yer. Ama ben hâlâ yayan götürüp getiriyorum. Benim gibi 20 kişiden fazla var. Türközü'nde 40-45 hurda arabası çıkar. Bunlar genellikle kardeşleriyle çalışanlar. Belli bir grup biraz birikim yapınca ikinci el (hurda arabası) aldılar."

Toplayıcılar tarafından toplanan katı atık maddenin piyasa değeri aşağıdaki tabloda verilmiştir. Toplayıcıların ara depolara verdikleri fiyatlar ara depo sahiplerinin ana depolara verdikleri fiyatlardan daha düşüktür. Ana depolara ara depocuların verdikleri ücretlere ise nakliye vs. dahildir. Sektörde rekabet arttıkça fiyatlar hızla düşme eğilimi göstermektedir. Bir toplayıcının günde ortalama 10 saat boyunca sokaklarda dolaştığı düşünüldüğünde kazancın bu denli düşük olması dikkat çekicidir. Ortalama bir toplayıcının günlük topladığı katı atık miktarı 150-200 kg civarındadır. Yani her toplayıcı ayda ortalama 3 ila 5 ton arasında katı atık toplamaktadır.

Tablo 1'de de görüldüğü gibi toplayıcıların kolay erişebildikleri katı atıkların fiyatları düşüktür. Bu tabloda alüminyum ve bakırın fiyatları görece yüksektir. Ancak bulunmaları en zor olan katı atıklar olmaları nedeniyle günlük ortalama kazanca pek etkileri bulunmamaktadır. Toplayıcıların ifade ettiklerine göre ortalama günlük kazanç 10-15 YTL arasında değişmektedir. Toplayıcılar, kazançlarını kira, elektrik, su, mutfak masrafları (gıda) ve çocuklarının eğitimi gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanmaktadır.

TABLO 1

Malzeme	Günlük toplanan miktar	Ne kadara satıldığı (kg başına ödenen fiyat)	
		Ara depoya	Ana depoya (presçiye)
Kâğıt (karton)	50 kg	5 krş	7 krş
Kâğıt (beyaz), gazete	30 kg	8 krş	11 krş
Plastik	15 kg	17 krş	25 krş
Ped	10 kg	15 krş	23 krş
Naylon	8-9 kg	16 krş	25 krş
Hurda (demir)	10 kg	11 krş	18 krş
Teneke	10 kg	7 krş	12 krş
Maden (alüminyum-bakır)	2 kg		
- alüminyum		1.3 YTL	1.9 YTL
- bakır		2.5 YTL	3.5 YTL

Görüşülen toplayıcıların neredeyse hiçbirisinin doğum yerleri Ankara değildir. Genellikle köy kökenlidirler. Bununla birlikte memleketlerinden kendilerine herhangi bir destek gelmediğini kendilerinin de içinde bulundukları koşullar nedeniyle memlekette bulunan yakın akrabalarını ekonomik olarak destekleyemediklerini ifade etmişlerdir. Dayanışmanın bu biçimiyle kırıldığı görülse de Türközü'nde yaşayanların akrabalık ilişkileri temelinde daha güçlü ve destekleyici ilişkiler içerisinde oldukları gözlenmiştir. Üstelik toplayıcıların mallarını sattıkları depo sahipleri ile de akrabalık ilişkileri bulunmaktadır. Oysa gerek İskitler'de gerekse Hamamönü-Altındağ ve Yahyalar'da böylesi destekleyici bir dayanışma motifi görülmemiştir.

Katı atık genellikle çöp poşetlerinden ve konteynırlardan toplanmaktadır. Zaman zaman kurumlardan ve evlerden verilen atıklar da ana malzemeyi oluşturmaktadır. Sıklıkla toplama işinde sırtta taşınan çuval, iki tekerlekli küçük araba ve dört tekerlekli büyük araba kullanılmaktadır. Bazı ara hurdacıların döküntü de olsa kamyonet türü arabalara sahip oldukları görülmüştür. Bu arabalar genellikle hafriyat vb. atıklar için kullanılmaktadır. Arabaları çoğu kez depo sahipleri sağlamaktadır. Büyük arabalar 100 YTL, küçük arabalar ise 65 YTL'dir. Bazı durumlarda toplayıcılar bu arabaları depo sahiplerinden satın almakta ve onlara borçlanmaktadır. Zabıtanın müdahalesinde ilk ellerinden gidenin arabaları olduğu ve yeniden araba edinmeleri gerektiği düşünüldüğünde depoculara sıklıkla borçlandıkları gözlenmiştir. Bazı durumlarda da depo sahibi arabayı ücretsiz sağlamaktadır. Bu durumda ise toplayıcılar hep aynı depoya çalışmak zorunda kalmaktadırlar. "Ardiye sahibinden aldım. Arabaya para almadı. Ama araba benim olsa istediğime veririm malımı, böyle olunca beni bağlıyor. Yanlış ama ona çalışmak zorunda kalıyorum." Halil arabayı kimden satın aldığını ve nasıl ödediğini şöyle belirtmektedir: "Çavuş diye biri var, komşumuz, demirci ona yaptırdık. Taksit taksit ödedim. Bir miktarı önce bir miktarı sonra, öbürleri bitene kadar veriyoruz."

Atık madde toplamak sağlık yönünden başlı başına riskli bir durumdur. Bu iş, ülser, uyuz ve tetanos gibi deri hastalıkları, yerel ya da genel enfeksiyonlar, yanıklar, yabancı cisim batmaları, sırt ve bel ağrıları, böbrek ağrıları, akciğer hastalıkları, hepatit gibi meslek hastalığı risklerinin yanı sıra, kırıklar, araç çarpması ya da araç tarafından ezilme gibi iş kazası riskleri taşımakta ve psikososyal açıdan da problemler yaratmaktadır. Ayrıca karıştırılınca ya da ayrıştırılınca tepkime oluşturan farklı ve belirsiz maddelerin bulunması, çöplerin yakılması ya da kendiliğinden yanmasıyla oluşan zehirli dumanlar, zeminin çürük olması ve düşme tehlikesi gibi riskler de problemli durumlar olarak görünmektedir. Belediye'de çalışırken işten çıkartılan Yalçın şunları belirtmektedir:

> "Eskiden sigortamız vardı. Şimdi hiçbirimiz faydalanamıyoruz. Emekliliğe 2 sene vardı. Prim ödeyemediğim için tamamlayamıyorum. 25 senenin dolmasına iki sene vardı. Şimdi kâğıdın içine elini atıyorsun, cam var kesmiyor. Belediyede çalışırken, bileğimdeki damarların sinirleri kesildi. Üstelik eldiven de kullanıyordum. Bu yüzden ameliyat oldum, 8-9 ay evde yattım. 1 yılda 10 kg verdim. Beden gücü olduğu için çok yoruluyoruz. Bazen dolaşacak gücümüz kalmıyor. Topladığımız kâğıt emeğimizin karşılığı değil. Saat 4'te kalkıyorum, günde 10 saat dolaşıyorum."

Birçoğu bu türden sağlık risklerine karşı koruyucu malzemeleri olmadığını ifade etmiştir. Kullanılan en yaygın koruyucu malzeme eldivendir. Bazıları evde bulunan eski, yıpranmış ve kirli elbiselerinden kendilerine özgü bir iş giysisi oluşturduklarını belirtmişlerdir. Sokak çalışmaları esnasında, toplayıcıların bir kısmının soğuk nedeniyle eldiven taktıkları ancak atık maddeyi çöp bidonlarından çıkartırken eldivenlerini çıkarttıklarını gözledim. Bunun nedenini sorduğumda toplayıcı, eldivenin işini yapmayı engellediğini belirtti. Maske ise aynı nedenden ötürü tercih edilmemekle birlikte bir kısım toplayıcı maske takmanın utandırdığını ifade etti. Henüz 17'sinde olan Yılmaz içinse koruyucu malzeme başka anlamlar taşımaktadır:

> "Daha turp gibiyiz maşallah. Hiçbir şey kullanmıyorum. Ellerim çırılçıplak. En kirli kıyafetlerimi giyerim sadece. Benimkisi herkesinkinden daha iyi bir iş. İşi yaparken terlediğimiz için bütün hastalığımızı, pisliğimizi atıyoruz. Terleyerek pisliğimizi atıyoruz."

Toplayıcılar yaptıkları işten kaynaklı olarak yaşadıkları güçlükleri zaman zaman işin ağırlığından, kirli ve statüsü düşük bir iş olarak algılanmasından, insanların kendilerini olumsuzlayan bakışlarından ve davranışlarından bahsederek ifade etmişlerdir. Hasan ise öfkeli:

> "Çöpçülerle kavga ediyorum. Çöpü dağıttığımız için balkondan çıkıp bağırıyorlar, küfür ediyorlar. İşimizi yaparken davranışlarıyla bizi rahatsız ediyorlar. Şarapçı gelip arabaya tükürüyor. Geldi, arabanın içine işedi, bakır kesiyordum arabada. Üstüme boşalttı, işini bitirdi, kaçtı gitti, şerefsiz arabaya bindi gitti."

Atık madde toplamak bireysel olarak yapılan bağımsız bir iş olarak görünse de kimi bölgelerde toplayıcılar arasında belli bir işbirliği ve dayanışmanın olduğunu görmek mümkündür. Özellikle Türközü ve İskitler'de belli bir grup arasında bu tarz bir ilişki gelişkin gibi görünmekte (daha aşirete dayalı, cemaat yapılanması). Altındağ-Hamamönü'nde ise toplayıcılık günlük bir iş ve normalleştirilen bir yaşam hali gibi ve işbirliği gelişkin değil. Keza Altındağ'ın ve Yahyalar'ın Çingene grubu açısından da bu tekil ve günlük durum hâkim görünüyor. Bölgeler arasında ise fazla diyalog yok. Türközü grubu Belediyenin Türközü'ne müdahalesinin ardından buradan çıkmak zorunda kalan toplayıcılarla (bunların bir kısmı şu anda Balgat ve İskitler'deler) ilişkilerini sürdürmektedir. Bazen çok güçlü bir rekabet ortamı bölgeler arası işbirliğini ve ilişkileri engelliyor. Zaman zaman sokakların paylaşımı konusunda toplayıcılar arasında çatışmalı durumlar yaşanıyor. "Diğer toplayıcılarla aynı sokakta karşılaşınca, önünden mal toplasa ayıp, bu durumda bazen kavga ediyoruz" gibi ifadelere sıklıkla rastlanmıştır. Kimse kimsenin alanına giremiyor. Örneğin Hakkârililer Ankara'ya geldiklerinde Kızılay civarında hâkim olan gurup Çingeneler iken Hakkârililerin müdahalesi ile Kızılay el değiştirmiştir. Şu an bu bölgede etkili grup Hakkârililer.

Toplayıcıların çoğu kez depo sahipleri ile ilişkileri sorunlu. Mallarını verdikleri ardiye sahiplerinin zamanında ödeme yapmadıklarından, mallarını eksik tartmalarından, kilo hesabında sahtekârlık yapmalarından şikayetçiler. Ara depo sahipleri ise, ana depo sahiplerinin ödemelerini geciktirmelerinden, düzenli ödeme yapmamalarından, kendilerini temiz mal getirmemekle suçlamalarından ve mallarında fire bulmalarından şikayetçiler.

> "Presçiye mesela 2 ton mal götürüyorum. Malımı tartıyor. 2 ton, 1,5 ton. Ne yapayım, senin malını dökecem, paranı verecem diyor, sonra fire var diyor, malın ıslak diyor, karışık diyor. Mesela kartonun içinde kâğıt vardı. Diyor ki % 25 fire vuracağım. 1,5 ton % 25 fire vurunca 400 kilo düşüyor. 400 kiloya düşünce bana ödeyeceği parayı düşürüyor onu bile vermiyor, sallıyor, haftalarca ödemiyor. O zaman tartışma çıkıyor. Fire ardiye sahiplerini mahvediyor. Parça parça ödüyor, itiraz etsek de itirazımız ne işe yarıyor. Bir de ardiye sahibi zamanında avans almış ise presçi ardiyeciye istediği gibi fire vuruyor."

Ara depoların çalıştıkları ana depolar genellikle şunlardır: Kâğıt, Ulus Kâğıtçılık'a; hurda, Ostim'deki Hurdacılar Sitesi'ne; Ped, İnterped'e; Plastik ve Beyaz Kâğıt, Macunköy'deki diğer presçilere satılmaktadır.

Toplanılan katı atık genellikle depo sahiplerinin teslimi ile ana depolara ulaştırılmaktadır. Arabası olmayanların malı pres fabrikalarınca alınmakta ya da depo sahipleri tarafından nakliye arabası tutularak götürülmektedir. Ancak bu durumda depo sahipleri taşıdıkları malın %20'sini nakliyeye ödemek zorunda kalmaktadır. Bu süreçte rol alan bir diğer aktör de seyyarcılardır. Seyyarcılar

depo sahipleri ile anlaşarak 10-15 de günde bir depoda biriken katı atığı alarak Hurdacılar Sitesi'nde satmaktadır.

> "Orada Ekol diye büyük hurda presçileri şirketi var, oraya veriyorlar. Burası hurda alım satım yeri. Buralarda toplanan malzeme ana hurdacıda presleniyor. Bunlar da malı büyük fabrikalara götürüyor. Artık demir, çelik fabrikaları, kimlerle bağlantısı varsa. Presçilerin her birinin 10-15 işçisi var."

Sosyal güvence ve konut

Toplayıcıların hiçbirisinin sosyal güvencesi yoktur. Yeşil Kart kullanım alanı bulsa da yaygın değildir. Bunda şüphesiz her sene yenilenmesinin gerekliliği önemli rol oynamaktadır. Ayrıca köyleri boşaltılan, evleri, tarlaları yakılan ve her türlü geçimliklerini (bahçelerini, hayvanlarını...) yitiren toplayıcıların bir kısmının tapuya kayıtlı arazileri var gerekçesi ile Yeşil Kart alamadıkları görülmüştür. Toplayıcılar, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu ile belediyelerden zaman zaman ayni ve nakdi yardım almaktalar. Özellikle bekârlar için çöp depoları barınma imkânı sunarken diğerlerinin tercihi aynı mahallelerdeki ucuz konutlardır.

Depolar genellikle evlerin bahçelerinde ya da boş alanlarda kuruludur. Genellikle tek odadan oluşmakta, yerlere serilen yataklarda 5-10 bazen daha da fazla toplayıcı bir arada yatmaktadır. Yemek bu mekânda yenmekte, banyo bu mekânda yapılmakta, tuvalet dışarıda bulunmaktadır. Depolar, barınma olanağı sunmakla birlikte aynı zamanda toplayıcılar için sohbet edebildikleri birer sosyalleşme alanıdır da. Örneğin, Hamamönü'ndeki böyle bir depoda, 1980 sonrası sol siyasetten uzun yıllar Mamak Cezaevinde kalan Şeref'in çöpten çıkan kitaplardan oluşturulmuş bir kütüphanesi bile var. İsteyenin alıp okuyabileceği, birikince sahaflara da satılan bu kitaplar arasında Boris Pasternak'tan George Sand'e, beyaz dizilerden ansiklopedilere kadar geniş bir yelpazede kitap bulunmaktadır. Bu kitaplardan ikisinin, görüşmeler sırasında bana hediye edildiğini söylemeden edemeyeceğim.

Depoların dışında gecekondu ve derme çatma yapılar da toplayıcıların barınma mekânlarıdır. Bu konutlar çoğu durumda, çöplerin biriktirildiği, ayrıştırıldığı ve balyalandığı mekânlardır ve yaklaşık olarak 100 YTL ile 200 YTL arasında kira ödenmektedir. Toplayıcılık örneğinde evler, toplayıcıların hem yaşam alanlarını hem de üretim alanlarını oluşturmakta ve adeta bir işyerine dönüşmektedir. Evlerin bir kısmının kanalizasyon sorunu bulunmakta, soba yaygın bir ısınma aracı olarak kullanılmaktadır. Ev eşyaları çoğu kez asgari düzeyde olup, ikinci el ev eşyaları ve çöplerden çıkan kullanılabilir eşyalardan oluşmaktadır.

Kente eklemlenme

Görüşülen toplayıcılar, çoğunlukla Türközü, İskitler, Hamamönü ve Yahyalar'daki depolarda barındıklarını belirtmişlerdir. Bu bölgelerde depolar, toplayıcıların hem çalışma hem de yaşam alanlarıdır. Depoların dışındaki açık alanlarda toplanan atıklar biriktirilmekte ve ayrıştırılmakta, kapalı kısımda ise toplayıcılar yemek yemeye, temizlenmeye ve uyumaya çalışmaktadır. "Banyo yapamıyoruz. Pislik içine yaşıyoruz. Yemeği pislik içinde yiyoruz. Gece 2'lere 3'lere kadar çalışıyoruz. Uykusuz kalıyoruz."

Yanı sıra depolar, hemşeri ve arkadaş gruplarına ait buluşma mekânı olarak da görülmektedir. Bu nedenle çoğu, ara depo sahibi toplayıcılarla aralarında işçi işveren ilişkisi bulunmadığını, asıl patronların presçiler ve fabrika sahipleri olduğunu düşünmektedir. Toplayıcılar homojen bir grup olmayıp sözü edilen dört bölgede farklı özellikler göstermektedir. Özellikle Türközü ve İskitler'de hemşerilik ilişkileri hem sektöre girişte ve hem de sektör içindeki hiyerarşilerin şekillenmesinde etkilidir. Örneğin Hakkârili toplayıcılar genellikle akrabası ya da hemşerisi olan ara depolara mallarını satmaktadır. Aslında hemşerilik ve göç-kente eklemlenme ilişkisi yeni değildir. Hemşerisinin yanına yerleşmek ve önce onun yanında çalışmaya başlamak, göçle ortaya çıkan varoş yoksullarının toplumdaki konumlarını iyileştirme ve belki uzun vadede sınıf atlama uğruna verdikleri mücadelede başvurdukları etkili stratejilerden biri olagelmiştir. Nöbetleşe yoksulluk (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001) koşullarında bu şans kente ilk gelenler lehine evrilirken kente son gelenler bu süreçte en dezavantajlı olanlardır.

Sokak toplayıcılığını da bir parçası olarak değerlendirdiğimiz günümüz kent yoksullarının eski yoksullardan farkı giderek yükselebilme ya da sınıf atlama umutlarını yitirmiş olmalarıdır. Yoksulluk artık geçici bir durum olmaktan çıkarak kalıcı bir hal almaya başlamıştır. Kendilerini 'üçüncü sınıf vatandaş', 'yabancı' ve 'toplumu uzaktan seyreden insanlar' olarak tanımlarken de sınıfsal hiyerarşinin en altında olduklarının farkındadırlar. Toplayıcıların önemli bir bölümü, yoksulluğa sürükleyen süreçten çıkmanın oldukça zor olduğunu düşünmekle beraber homojen olmayan bu grupta yoksulluklarının nedenini tartışan, kendi hak savaşımlarını aramak için biraraya gelen ve mücadeleye hazır bir grubun varlığı da hiç kuşkusuz azımsanmayacak değerde önemlidir. Toplayıcılar, kente uyum sağlamanın ekonomik güçle orantılı olduğunu düşünmektedir:

> "Genel anlamda kendimi kötü yerde hissediyorum. İnsanların hoş görmediği bir iş. Giderken hep şunu düşünüyorum 'bu iş değil' ama mecburum geçimimi sağlamaya. Ama bir yandan da bu işi yaparken hor görülmesin istiyorum, sosyal güvencesi olsun, madem ki bu işi yapıyorlar bundan kazançlı çıksınlar."

Hemşerilik yeni zamanlarda sınıf atlayabilmenin değil, ancak hayatta kalabilmenin olanağını sunmaktadır. Toplayıcıların bazıları yaptıkları işi 'kötü bir iş', 'utanılası bir iş' olarak tanımlarken, bazıları için toplayıcılık 'bir iş bile değildir'. "Ben kendimi işsiz olarak görüyorum. İşim var mı ki benim, iş sahibi değilim, işsizim. Türközü'nde çocuklar çalışıyor, tartı tartıyorlar, mendil, yara bandı satıyorlar, çocuğu gördüm akşam, üstte yok, başta yok, akşamın soğuğunda işe çıkıyor." Sokaklardan atık toplamak hayatta kalmak için, hırsızlık ve benzeri suçlardan uzak kalmak için başvurulan son umut olarak değerlendirilmektedir. Ekonomik yoksulluğun yanında kendini 'Kürt' olarak tanımlamak, 'sosyalist' olarak tanımlamak hem kente uyum sağlayamamanın hem de toplumsal dışlanmanın nedeni olarak gösterilmiştir.

> "Ben çalışırsam bir ekmek kazanırım. Durup dururken kimseden bir şey beklemem. Kentli olmak için ya malın olacak ya da dinci olacan. Ben sosyalistim. Kentli olmak için işveren olmam lazım. Bunları da almak istemiyorum. Mal sahibi olmak istemiyorum. Kentli olmak için kapitalist olmam lazım. Öyle bir yaşam bana göre değil. Her gün ben sosyalist, ezilenden yana olarak yaşıyorum. Bu da kentli olmamı engelliyor."

Sokaktan geçen insanların bakışlarından, davranışlarından ya da ifadelerinden rahatsızlar. Yaptıkları işin statüsü düşük ve pis bir iş olması nedeniyle, küçük görüldüklerini, pislik olarak görüldüklerini ve yanlış anlaşıldıklarını düşünmektedirler. Toplayıcıların ifadelerinin onların 'görünmezliği' ya da 'kötü görünürlükleri' üzerine kurgulanması, yoksulların yoksulluklarından dolayı suçlandıkları ideolojik söylemin bir sonucudur. Yoksulluk tartışmalarında yoksulları, korku nesnesi oldukları kadar suçlama ve acıma nesnesi olarak kodlayan dil, suçlama belli bir etnik kökene yöneldiğinde bireysel olmaktan çıkarak kültürel bir suçlama ve dışlamaya yönelmektedir. 'Zaten Kürtler bu işi yaparlar' 'ne de olsa çingeneler' algısının, farklı etnik kökenlere ya da kültürlere yansıması ise diğerleri (Türkler) tarafından anlaşılamama, yabancı görülme, farklılıklarına saygı duyulmama, hor görülme algısı ile tezahür etmektedir.

> "Kendimi bu kentte yabancı hissediyorum. Kürt olduğumuz için hor görülüyoruz. Yabancı hissediyoruz. Kürtler ancak bu işe yarar gibi bir şeyi düşündüklerini hissediyorum. Çünkü yaptığım iş çöp toplamak. Herkesin böyle gördüğüne inanıyorum. Hak tanımasalar da biz mecburuz böyle çalışarak ekmeğimizi kazanmaya."

Bu grup kendilerinin gerek etnik kimlikleri gerekse yaptıkları iş dolayımında dışlandıklarını düşünmektedirler. Neo-liberal ekonomi politikalarının sosyal devleti aşındırması, tarımsal alandan kopan geniş kitlelerin kentlere geldiklerinde istihdam olanaklarından yoksun kalması ve kente entegrasyonlarını sağlayacak olanaklarının bulunmaması, kimlik arayışını güçlendirici etkide bu-

lunmuştur. Kırsal alandan kopuş geleneksel yaşam tarzını ortadan kaldırırken, kentlerde yaşanan marjinalleşme, yaşanan insan hakları ihlalleri, etnik kimlik söyleminin bu kesimler üzerinde etkili olmasına neden olmuştur. Kimliğin inşasındaki en önemli unsurlar, yasaklanan ve kamusal alanda değersiz olan bir dil ve sosyo-ekonomik farklılık, yoksulluk algısıdır (Altuntaş, 2003; Çağlayan, 2007). Sosyo-ekonomik farklılığın kodlanma tarzı 'onlar zengin biz yoksuluz' örneğinde görüldüğü gibi yer yer etnik kimlik ile sınıfsal konumu kesen bir özellik göstermektedir. "Ben kendimi Diyarbakırlı bir kâğıt işçisi olarak tanımlıyorum." Bu da bizi Ahıska'nın (1996) 'ezilme sonucunda oluşan toplumsal bir ifade ve direnç nesnesi' şeklinde tanımladığı kimlik inşasına götürmektedir. Farklılığın etnik kökene dair özsellikler yerine sosyo-ekonomik ve kültürel etkenlere dayandırılmasının sonuçlarından birisi, böylesi bir farklılığın çizeceği sınırların değişmez olmayacağıdır. Başka bir ifade ile bu şekilde tanımlanan bir kimliğin dışa kapalı olmayacağıdır.

Kendilerini solcu, sosyalist, Kürt olarak tanımlayan toplayıcılar toplumsal dışlanmayı daha derinden hissettiklerini ifade etseler de diğer toplayıcılarla kıyaslandıklarında kendilerini işçi sınıfının ve ezilenlerin bir parçası olarak değerlendirme oranları daha yüksektir. Özellikle Türközü ve İskitler'de böyle bir eğilimin yaygın olduğunu söylemek mümkün. Örneğin İskitler'de 60 yaşındaki Recep amcadan 18 yaşındaki Mahsun'a varana böylesi devrimci bir söylem hâkimdir. İskitler'deki kimi çöp mahallelerinin duvarları, eşitlik, özgürlük ve adaletten yana devrimci sloganlarla doludur. Bu yüzden 'Atık Kâğıt İşçileri Derneği'nin çalışmalarına başladığı öncelikli mekânlar böylesi bir talebin oluştuğu Türközü ve İskitler olmuştur.

> "Uyum sağlamak için arabamız, kravatımız ve gece eğlencemiz mi olsun? Bunun için uyum sağlamak istemiyorum. İşçi kesimiyle uyum sağlamaya çalışıyorum. Paylaşmaya çalışıyorum. Sorunlarımı, ekmeğimi."

> "Sadece kendi çevremizle birlikteyiz. Bir de devrimcilerle onlar bize insanlığımızı hatırlatıyorlar. Diğer insanlarla ilişkilerimiz kötü. Çünkü onlar bize başka varlıklarmışız gibi davranıyorlar."

Hamamönü ve Altındağ'daki gençlerin, dışlayan bakışlardan ve davranışlardan rahatsızlıkları zaman zaman şiddeti, tepkilerinin merkezine almalarına neden olmaktadır. Kimisi Kızılay'da korsan gösteri yapmaktan, kimisi arabaları yakmaktan, kimisi onları dışlayanları dövmek isteğinden söz etmiştir. Bir kısım toplayıcı ise kendilerini 'pislik' gibi hissettiren tavırlardan rahatsız olmakla birlikte, kimselere bir şey söyleyemediklerinden bir nevi kadercilikle durumu Allah'a havale ettiklerinden, kızsalar da, dövmek, küfretmek isteseler de bu kızgınlığı içlerine attıklarından dem vurmuşlardır. "Kim ne derse desin biz içimizi biliyoruz." Toplayıcıların daha azı ise bu tutum ve davranışlara ekmek pa-

ralarını kazandıkları, alın teri döktükleri ve kötü bir şey yapmadıkları söylemiyle yanıt verdiklerini dillendirmişlerdir. Toplayıcıların bir kısmı daha tepkisel olsa da sokaktan geçen ve onları görmezden gelen 'diğerleri' şanslılar, "Onlar rahat yaşar, güzel bir hayat. Evinde oturup dersine çalışmak. Kendi evleri öyle bir dertleri yok." Onlar gibi olmak özellikle de memur ve emekli olmak istenilen durumdur. "Ben herkesi üstün görüyorum. Biz alt tabaka bilmeyiz. Bu kâğıtçı balici demeyiz. Mutlaka bunların da sebebi vardır. Ben de onlar gibi (üst tabaka) olmak isterim."

Genel olarak toplayıcılar kentin sosyal kültürel atmosferinin dışındadır. Bir çoğu için 'sosyal hayat' yoktur. "Sosyo-kültürel hiçbir aktiviteye katılmıyorum. Çünkü hem ekonomik, hem de işle ilgili konumumdan dolayı buradaki arkadaşlar dışında sosyal yaşamım yok." Akrabalardan, hemşerilerden ve genellikle aynı işi yapan arkadaşlardan oluşan dar bir sosyal çevrede erkeklerin sosyalleşme aracı çoğu kez kahveler olmaktadır. Türközü'ndeki bir grup toplayıcı açısından ise kentteki tek sosyalleşme aracı zaman zaman eşleri ve çocukları ile birlikte katıldıkları destekledikleri partinin düzenlediği etkinlikler. Onları diğer toplayıcılardan farklılaştıran ise arkadaş ve akraba grubu dışında, parti, dernek meseleleri üzerine siyaset konuşabildikleri parti il ve ilçe teşkilatlarını ziyaret etmeleridir. Diyar, Ferhat Tunç, Ciwan Haco bu grup açısından en popüler isimler. İskitler'den Mahsun ise ara sıra gidilen gezi ve konserlere devrimciler sayesinde gidebildiklerini, mitinglere katılmak içinse Kızılay'a gittiklerini belirtmiştir. Sözü edilen dört bölgede de gençlerin gezmek ve eğlenmek için tercih ettikleri ortak mekân Gençlik Parkı'dır. Gençlik Parkı'nın tercih edilmesi, aslında toplayıcı gençlerin kendilerini sınıfsal hiyerarşinin neresinde kodladıklarının da ipuçlarını vermektedir. Şimdilerde Ulus ve Dışkapı civarı genellikle alt ve alt orta sınıfların mekânlarıdır. Hamamönü'nden 17 yaşındaki Hasan'ın boş zaman tercihi şöyledir:

> "Crazy internet kafeye giderim. Hamamönü'nde kaltır (counter) oynuyorum. (Bunun nasıl bir oyun olduğunu sorduğumda) Kaltırda terörist ve askerler karşılıklı çatışıyorlar. En çok asker oluyorum. Çünkü terörist olmak istemem. Terörist kötü biri her tarafa bomba saçıyor. Askerdeyken görürüz herhalde. Bunun dışında müzik dinlerim. İsmail Y.K, Müslim, Hakan Taşıyan, İbrahim Tatlıses. Top oynarım, buradaki bebelerle kolasına oynuyoruz. Sinemaya, tiyatroya hiç gitmedim. Kız arkadaşım yok ama internetin orada birini görüyorum. Uzaktan bakıyorum."

Temel ihtiyaçlar semt pazarlarından ya da veresiye kolaylığı sağladığı için mahalle bakkallarından karşılanmakta, eğer para varsa Ulus Haline gidilmektedir. İş dışı hallerde kent neredeyse mekânsal anlamda da kullanılmamaktadır. Nadiren oturdukları mekânlara en yakın yerleşim yerleri toplayıcıların sosyal mekânları olmaktadır. Örneğin Yahyalar'da oturanlar, Demetevler'e gitmektedir. İl dışı seyahatler ise yalnızca akrabaların yaşadığı kentlere düğün ve taziye

gibi durumlarda yapılmaktadır. Kent içinde en çok ilişki kurulan kamu kurumları hastane, okul, sağlık ocağı ve belediyenin yardım birimidir.

Bir kente eklemlenmenin göstergeleri nelerdir? Kuşkusuz şehir yolları, otobüsler, düzenli minibüs seferleri kente eklemlenmenin önemli araçları olarak, gecekondu bölgelerinde yaşayanları şehrin genel sistemiyle bütünleştirmektedir. Yoksulluk, gecekondu ve kentleşme sisteminin yarattığı ortam içinde zamanla by-pass edilmektedir. Peki yapılan işin statüsü, kazancın miktarı ve sürekliliği, kentin prestijli alanlarını kullanma, tüketim kalıplarına uyma gibi değişkenler devreye girdiğinde gecekondulunun, kente gerçek anlamda eklemlendiğinden söz edebilir miyiz? Toplayıcılık örneğinde işin statüsünün düşük, kazancın kötü ve düzensiz olması, yapılan işin 'iş' olarak görülmemesi, etnik farklılık gibi unsurlar biraraya geldiğinde toplayıcıların kendilerini kentin ve toplumun dışında bir yerde 'öteki' olarak konumlandırdıkları görülmektedir. Toplayıcılar kentin geri kalanının 'görünmezleri'dir. Bu biçimiyle mekânsal olduğu kadar sıradan insanın zihinsel tahayyüllerinin de dışında olduklarının farkındadırlar. Ancak formel ilişki ağlarının dışında kalsalar da kapitalizmin eşitsizlik, farklılaştırma, dışlama, kutuplaştırarak yeni güç ilişkileri yaratma dinamikleri doğrultusunda, sermayenin yeni birikim mantığına uygun olarak daha dezavantajlı ve enformel biçimde sisteme yeniden entegre olmaktadırlar.

Belediye

Toplayıcılık sektörü içinde de yaşam mücadelesi gittikçe zorlaşmaktadır. Toplayıcıların son zamanlarda karşılaştıkları en önemli sorunlardan birisi de, belediyelerin bu sektör karşısındaki tavrının dönüşümüdür. 2004 yılında Büyükşehir Belediyesi'nin Türközü'ne müdahalesi ve depoların yıkılmasının ardından ilişkiler daha da gerginleşmiştir.

> "Zabıta ile yaşadığımızın hemen hemen aynısı sorunlar yaşıyoruz. Bize bu işin yasadışı olduğunu söylüyorlar. Bazen bize yeni imkânlar yaratacaklarını söylüyorlar ama sözde kaldı. Mesela Çankaya Belediyesi'nden iyileştirici bir şey görmedik ki. Elbise vaat edildi hatta başkan gün belirlediği bizi çağırdığı halde görüşmedi. Hep sözde kaldı. Evlerimizi ziyaret etse bu vaatlerde bulunsa da inanmayız artık. 2004'te 7 Nisan'dı, aniden Büyükşehir Belediyesi ardiyelere sis bombaları ile saldırdı polis, zabıta. Bizden 20 kişi devletin malına zarardan yakalandı. Onlar bizim zararımızı söylemiyor. Bizim 50 milyar zararımız var. Arabaları kırıp ezdiler, kepçeyle yakıp yıktılar, malımızı, arabamızı. Savaş alanına döndü Türközü bir hafta boyunca. Bir ay boyunca hiçbir Allahın kulu çalışamadı, gelir gitti, malları gitti. Presçilere borçluydular, 1 ay boyunca çalışamayınca da perişan olduk. Çıkın diyorlardı ama yer vermiyorlardı."

Belediyelerin hizmet alanı içine giren çöp toplama işinin bir kısmı zaman içinde kayıt dışı çalışan toplayıcılar tarafından devralınmıştır. Önceleri beledi-

yeler tarafından görmezden gelinen bu grup şimdilerde engellenmeye çalışılmaktadır. Bu tedbirler, baskı yöntemleri, depo yıkımları, çöp toplama araçlarına zabıta ekiplerince el konulması ya da doğrudan fiziksel saldırı şeklinde olmaktadır. Herhangi bir istihdam olanağı sunmadan onlardan bu işi bırakmaları istenmektedir. Görünmez olmaktan görünürlüğe geçiş toplayıcılar açısından sonuçları olumsuz bir süreçtir.

"Çankaya Belediyesi zabıtaları tarafından Yenişehir Pazarı yakınlarında herkesin gözleri önünde Evliya Karaman isimli atık kâğıt işçisi dövülmüştür. Yalnız başına kâğıt toplarken 7 belediye zabıtası tarafından hiçbir sebep olmaksızın saldırıya uğrayan Evliya Karaman saldırı sonucu beyin kanaması geçirmiş ve hayati tehlikesi sürmektedir" (Atık Madde İşçileri Derneği basın açıklamasından 08.06.2007). Bu olumsuz yaklaşım toplayıcıların gündelik hayatlarını derinden etkilemiştir. Yine de bu tavrın, toplayıcılığı engellemeye yönelik sistematik bir uygulamadan ziyade, toplayıcıları yıldırmayı hedefleyen kısa vadeli tedbirler içerdiğini söyleyebiliriz. Zira bu yöndeki sistematik bir uygulama binlerce insanın bir anda işsiz kalması anlamına gelebilir ve yerel yönetimler de bunun ciddi bir huzursuzluk yaratacağını öngörmektedir.

Ayrıştırma konusunda zaten uzmanlaşmış olan bu kişilerin istihdamına yönelik bir düzenleme getirmek yerine, belediyeler atık toplama işinin özelleştirilmesi yönündeki politikalara ağırlık vermiştir. Kuşkusuz belediyelerin yaklaşımındaki bu dönüşümün ardında, kamu hizmetlerinin genel olarak özelleştirilmesi çabaları, Avrupa Birliği'ne uyum sürecinin gereklilikleri ve geri dönüşümün ekonomik getirisinin anlaşılmış olması yatmaktadır. Ancak belediyeler bu alanı bir kamu hizmetinin yeni bir biçimde ele alınarak yerine getirilmesi değil, ulusal ya da uluslararası tekeller üzerinden yerel ölçekte taşeron firmalara yaptırılması gereken bir iş çerçevesinde değerlendiriyor. Bu devrin verimli şekilde gerçekleşebilmesi için de, toplayıcıların düzenleme süreçlerinden uzak tutulmaları gerekiyor.

Ankara'daki katı atık toplayıcılarının, daha önce Hurdacılar Sitesi'nde toplanmış olan pres fabrikalarına depoladıkları katı atığı naklederken kullandıkları köprü, belediye ve karayolları tarafından yol düzenlemesi nedeniyle yıktırılmıştır. Böylece katı atığın diğer alıcıları olan pres fabrikalarına malın gitmesi engellenmiş yukarıda sözü edilen uluslararası şirketin (ITC'nin) önü daha da açılmıştır. Bu durumdan etkilenen pres fabrikalarının sahipleri zaten işsiz kalmakta olan işçileriyle, toplayıcıların diyalog kurmasında hoşgörülü olmakla kalmayıp, 'Atık Madde İşçileri Derneği'ne de yer yer destek olmaya başlamışlardır. Diğer yandan, kendi aralarında bir araya gelmeye, sermayelerini birleştirip bu alanda rekabete girişmeye çalışmaktadırlar.

Örgütlenme

Atık madde toplayıcıları ve belediyeler arasında yaşanan gerilim, atık madde toplayıcılarını bağımsız olarak örgütlenme çabası içerisine itmiştir. "Örgütlülük mücadele için uygun bir yol. Çünkü örgütsüz insan bana göre hep yarı yolda kalmış bir toplumdur. Ekmeğin, suyun, işin gelişi örgütlülükten geçer, bu her insanın doğasında olmalı." Toplayıcılar, 2005 yılında kurulan 'Atık Kâğıt İşçileri Derneği' ile sorunlarına çözümler üretmeye çalışmaktadırlar. Toplayıcıların örgütlenmeye ilişkin bakışları ve beklentileri zaman zaman farklılaşsa da yapılan işin savunulacak tarafının olmadığı, ancak somut durumun da görmezden gelinemeyeceği ve sorunlarının çözümlenmesi için örgütlenmenin gerekli olduğuna inanmaktadırlar. Özellikle Türközü, Balgat ve İskitler'de kendilerini emekçilerin ve ezilenlerin bir parçası olarak gören ve onlarla ortak tavır almak isteyenlerin hâkim olduğu bir yapılanma nedeniyle örgütlenmeye çok uygun bir ortam mevcuttur. Altındağ-Hamamönü ve Yahyalar ise, yapılan işin daha günlük olarak görülmesi, zaman zaman sokaktan toplamanın ve sokakta yaşamanın birbiriyle örtüşmesi, dayanışmanın yeterince olmaması nedeniyle örgütlenmenin zorlu olacağı bölgeler gibi görünmektedir. Örgütlülük fikrine açık toplayıcılar, ortak çıkarları için biraraya gelmenin, sosyo-kültürel farklılıklardan kaynaklanan çatışmaları gidereceğini düşünmektedirler. Balgat'ta toplayıcılık yapan Ramazan'ın bu konudaki tavrı şudur:

> "Örgütlenmek zor, biraraya gelmek zor. Dernek iyi olur. Etnik kökenden kaynaklı ayrım oluyor aramızda. Biz Hakkârililer en azından akraba olduğumuz için beraber olabiliyoruz. Ama bir çingene ile huyum suyum uyuşmuyor, yan yana gelip sohbet edemiyoruz ki sorunlara karşı beraber olalım. Farklıyız diye yan yana gelemiyoruz; bizi birleştirecek, haklarımız için kavga verecek her türden örgüt lazım. Esas kendimize güvenelim ama sendika, parti gibi örgütlülüklerden destek alınabilir. Yalnız ekonomik talepler yetmez; bizlerin bilincini, mücadele için inancını geliştirmek lazım."

Toplayıcıların sorunları acildir ve bir an önce müdahale edilmesini beklemektedirler. "Türközü halkı hep kiracı, akşam ekmeği olmayan insanlar var. Bunların çoğunun psikolojisi bozuldu. Sokakta yaptığımız iş mi? Bu buzda dolaşıp onun bunun çöpüyle uğraşıyoruz, hiçbirimiz buna layık değiliz. Çoluğumuzun çocuğumuzun nafakası için bir an önce çalışmalar yapılmalı." Kendilerini 'ezilen' ve daima 'ezilmeye mahkum' bir halk kategorisi olarak sınıflandırmakta ve devletten eşitlik ve adalet talep etmektedirler. Söylemlerinde devlete yaygın bir güvensizlik hâkim olsa da yine de sorunlarının çözümünü devletten beklemektedirler. Aydınlara, yazarlara, sendikalara, demokratik kitle örgütlerine, sosyalistlere ayrı bir önem atfedilmekle birlikte onlardan söz değil eylem beklediklerini ifade etmişlerdir. Birçoğu gerçek bir demokrasinin ancak herkesi, mağduru, ekmeksizi, açı susuzu kapsaması ile yerli yerine oturacağı kanaatindedir.

Yahyalar'dan Halil'in nasıl bir örgütlenmeye yanıtı şudur: "Kooperatif iyi bir yol, direk üreticiye verirsek daha çok kazanıyoruz. Örgütlenirsek el ele verirsek tüm sorunları çözeriz. Zenginler nasıl birbirine destek veriyorsa biz yoksullar da birbirimize destek olmalıyız. Bizim sendikamız da olabilir." Örgütlenmeye yönelik çalışmalar sırasında dernek, sendika, kooperatif gibi farklı örgütsel yapılar ayrı ayrı ele alınarak tartışılmıştır. Enformel sektörün örgütlenmesi meselesi dünyada şüphesiz yeni bir mesele değildir. Ancak Ankara'daki deneyimin Türkiye için öncü olduğunu söyleyebiliriz. Kuşkusuz emekçilerin örgütü sendikalardır. Bu çabalar Ankara'da 2005 yılında benim de içinde bulunduğum bir platform ve bu platformun tartışmaları üzerine şekillenmiştir. Kurucu üyeler altı ay sonra olağan genel kurula gitmiştir. Şu anda Atık Kâğıt İşçileri Derneği'nin yönetim kurulu Ankara'daki toplayıcılardan oluşmaktadır ve bu çabaların sendikal bir yapılanmaya evirileceği de muhakkaktır. Derneğin kurulmasının ardından çöp depolarında ve mahallelerinde çalışmalara hız verilmiştir. Dernek, bu çalışmalarını kendi öz kaynaklarını kullanarak yapmıştır. Liberal, neo-liberal günlük ideolojik yaklaşımlara, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği eliyle yürütülen projelerle kendilerine müdahale edilmesine karşı durmuştur. Toplayıcılarla yapılan grup tartışmalarından birinde Ahmet'in yaptığı saptama hayatidir ve toplayıcıların kendi öz örgütleri yoluyla işçileşmeyi, özgürleşmeyi tercih ettiklerinin göstergesidir. "Köylerimizi bombalayan bizleri fakirleştiren Dünya Bankası'na karşıyım. Onlardan asla bir şey beklemeyeceğiz. Gerekirse bu dernek çalışmaları için üzerimizdeki gömleklerimizi de ceketlerimizi de satarız."

İskitler'den henüz 19 yaşındaki Özgür de demokratik güçlerden ve sosyalistlerden destek beklemektedir: "Düzen değişmeli. Örgütlü mücadele gerekli. Halk ile beraber. Mücadele ve iktidar. Bunun için halkın ve demokrat sosyalist kesimlerin desteğine ihtiyaç var. İnsanca yaşanan sömürüsüz bir dünya istiyorum."

Atık maddenin toplanmasından işlenmesine emek sürecinin bütünlüğü pek çok ara aşamadan geçmektedir ve emekçiler birbirinden yalıtılmış durumdadır. Sektörel örgütlenme anlamında şu tür sorunlu alanlar mevcuttur: Sürecin bütününde işçi ve emekçiler arasındaki rekabetten, zabıta, polis, mafya, patron vb. varana kadar üretim ve emek süreçlerinin içinde ve dışında yerleşikleşmiş ve yoğunlaşan baskı mekanizmalarının var olması; toplayıcılık ile depoculuğun kesişme noktasında toplayıcıların hem toplayıcı hem de küçük depo kiracısı olarak işçi ile küçük tüccar ara kimliklerine bürünmesi; hem toplayıcı hem de küçük depo kiracıları olmalarının atık madde toplayıcısı emekçiler açısından, çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi olanağı olarak görülmesi; zorunlu göçle kente gelen Kürt emekçiler açısından hemşerilik ve akrabalık bağıyla bağlı oldukları depo sahiplerine aynı zamanda çalışan kimlikleri ile bağlı olmaları.

Şu anda sektörel örgütlenme arayışı belirli bölgelerle sınırlı olmakla beraber diğer bölgelerdeki toplayıcılar, hurdacılar sitesi çalışanları, Ostim İvedik bölgesindeki plastik granülcüler, kâğıt presçileri ile sektörde çalışan 10.000'in üze-

rinde insan, örgütlenme çabalarının hedefindedir. Ayrıca Ankara'da konuyla ilgili değişik sendika ve kitle örgütlerinin de içinde bulunduğu bir platform oluşturulmuştur. Geri dönüşümle birlikte başlı başına yeni bir sektör ortaya çıkarken, bu yeni sektör, pek çok sektörle de iç içe geçmiştir. Sektörel örgütlenmeyle birlikte, ekonomik sendikal mücadele açısından diğer sektörlerle de ilişkilenmiş bir faaliyet önem taşımaktadır. Çalışma programının ekonomik sendikal taleplerle birlikte, konut, çevre, sağlık, sosyal hizmetler gibi konuları da ele alması hayatidir. Sol siyasi anlayışından dolayı uzun süre cezaevinde kalan ve cezaevi sürecinden sonra sektöre giren Şeref'e göre ortak mücadele gereklidir.

> "Birlikte çalışacak, mücadele edecek adam lazım. Anti-faşist, anti-militarist olsun. Tabii faşistler de olabilir ama insanlık suçu işlememeli. Dün çevre günüydü mesela, biz de eylem koymalıydık. Ya da çöpleri ortak ateşe verseydik. Ben o kâğıdı toplarken özgürüm, yaptığım iş beni özgürleştiriyor. O çöp de bizim. Ona sahip çıkmamız gerek. Demokratik kitle örgütlerinin, meslek örgütlerinin desteği gerekir. Dünya Bankası olsa olsa kendi vicdanını rahatlatmak için yapıyor."

Sonuç

Bu yazıda, Ankara örneğinde katı atık madde sektörü ve çalışanları sorunsallaştırılmış, atık madde toplayıcılarının samimi anlatıları yazının oluşumunu mümkün kılmıştır. Kuşkusuz ele aldığımız sorunun, toplayıcıları gözetecek şekilde dönüştürülmesi acil bir gerekliliktir. Sigortalı bir iş, çocukları için iyi bir eğitim, sağlıklı ve refah içinde bir yaşam hemen hepsinin talebidir. Ancak bu yönde atılan adımların yardım alan ve yardım veren ilişkisi üzerinden yeniden üretilmesi toplayıcıları tâbi ve bağımlı bir konuma itme riskini taşımaktadır. Konuya eleştirel teoriden bakan yaklaşımlar, bu türden programların yeni iktidar alanları yarattığını, bu kişilere yardım edilirken, barınma sağlanırken ve onların başvuruları değerlendirilirken yeni bilgi türleri, söylemler ve yeni kategoriler üretildiğini iddia etmektedir.

Bu yüzden toplayıcıların, emekçilerin kendi yaşamları üzerine söz sahibi olabilecekleri, kendi yaşamlarını dönüştürebilecekleri mevzilerin yaratılması hayatidir. Ankara'daki deneyimimiz başından beri böylesi bir dinamik üzerinden kurgulanmıştır. Yazının başında da dile getirildiği üzere toplayıcılarla toplumsal hayat ve kamusal alan içinde yatay bir ilişkisellik bağı kurularak, içerden bir bakış geliştirilerek ve 'mümkün kılarak' hayat bulmuştur.

Toplayıcıların birçoğu yaşamlarını değiştirebilmeleri yönünde umutsuz görünse de, kendilerini dışlanmış ve kentin ötekileri olarak konumlandırsa da, içlerinde yoksulluğun kader olmadığını düşünen ve bunu dönüştürmek içinde örgütlenmenin gerekli olduğuna inananların olması hepimiz için umut vericidir. Sosyal politikalar konusundaki bütün bu liberal, neo-liberal duruş ve kendilerine

neredeyse sivil toplum eliyle dayatılan ve iane ilişkileri üzerinden yeni bir iktidar alanının yaratıldığı Dünya Bankası odaklı projelerin karşısında Ankara'da bir grup sektör çalışanı, toplayıcı, emekçi örgütlenmiş ve kendi öz örgütleri yoluyla "yoksul bir cennet zengin bir cehennemden daha iyidir' ve 'kapitalizmi tarihin çöplüğüne göndermeyin, beş para etmiyor" sloganları ile yollarına devam etmektedir. Emek örgütleri ile biraraya gelmeye ve ortak mücadeleye hazırdırlar.

KAYNAKÇA

Ahıska, M. (1996) "Kimlik Üzerine Fragmanlar", *Defter*, no. 26.

Altuntaş, B. (2003) *Mendile, Simite, Boyaya, Çöpe: Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ankara Haber (2006) "Lüks İnşaatlar Başladı" (ankarahaber.com).

Amin, S. (2003) "World Poverty, Pauperization and Capital Accumulation", *Monthly Review*, 55 (5).

Bauman, Z. (1998) *Work, Consumerism and the New Poor*, Open University Pres, Buchingham & Philadelphia.

Buğra, A. ve Ç. Keyder (2003) *Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi*, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İçin Hazırlanan Proje Raporu.

Çağlayan, H. (2007) *Analar, Yo daşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*, İletişim Yayınları, Ankara.

Goldhorpe, J. ve G. Marshall (1992) "The Promising Future of Class Analysis: A Response to The Recent Critigues", *Sociology*, 28(3).

Güvenç, M. (2000) "İstanbul'da İşyeri Statü Temelinde Segregasyon, 1999 Sayımı Üzerinde İlişkisel Çözümlemeler", TESEV, *Kent Yoksulluğu Semineri* içinde, İstanbul.

Hartigan, J. J. (1997) "Green Gettos and White Underclass", *Social Research*, 64(2), Summer.

Işık, O. ve M. Pınarcıoğlu (2001) *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli Örneği*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kaygalak, S. (2001) "Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması: Mersin/Demirtaş Mahallesi Örneği", *Praksis*, no. 2.

Lash, S. ve J. Urry (1994) *Economies of Signs and Spaces*, Sage, Londra.

Marx, K. (1962) "The Class Struggles in France 1848-1850", *Karl Marx & Frederick Engels, Selected Works* (Vol.1) içinde, Lawrence and Wishart, Londra.

Özgen, N. (2001) "Kentte Yeni Yoksulluk ve Çöp İnsanları", *Toplum ve Bilim*, no. 89.

Pahl, R. (1984) *Division of Labour*, Blackwell, Oxford.

— (1988) "Some Remarks on Informal Work, Social Polarisation and Social Structure", *International Journal of Urban and Regional Research*, no. 12, Blackwell, Oxford.

Parkin, F. (2000) "Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critigue", *Sociological Research Online* 1, 1.

Payne G. (1987) *Mobility and Change in Modern Society*, Macmillan, Londra.

Portes, A. ve S. Sassen-Kobb (1987) "Making it Underground: Comperative Material on the Informal Sector in Western Market Economies", *The American Journal of Sociology*, 93(1).

Sassen, S. (2000) "Informalization Imported Through Immigration or a Feature of Advanced Economies?", *Working Paper*, 3(1), March-April.

Soykan, T. (2007) "Çöpteki Servetin Fakir İşçileri", http://www.radikal.com.tr/haber. php? haberno. 231530.

Şengül, T. (2001) "Kent Yoksulluğu ve Kentlerin Parçalanması", *TES-İŞ Dergisi*, Ankara, Ekim, Kasım, no. 5.

Temelkuran, E. (2007) "Yoksulların Gerçek Solu", *Milliyet* gazetesi, 13 Haziran.

Ufuk Çizgisi dergisi (2006) "Çöpten Çıkan Piyango", 3 Aralık, no. 51.

Zoran, S. (2005) "Informalization of the Economy and the Recommodification of Labor", IMILCO (Irregular Migration, Informal Labour and Community in Europe) Sempozyum, 1-2 Aralık, İstanbul.

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a göç dalgaları: Lefkoşa'nın dışlanmış göçmen-enformel emekçileri*

*Hatice Kurtuluş** – Semra Purkis****

Ulus Baker'e

Giriş

Kıbrıs üzerine akademik ve politik yazında Kıbrıs'taki Türkiyeli göçmenler, Kıbrıs sorununda bir sayısal-demografik problem olma dışında "yokturlar".[1] Bu yazındaki farklı politik bakış açıları bu anlamda radikal bir "aynılık" taşır. Politik yaklaşım farklılıkları ise, aynı soruya verilen farklı yanıtlardan kaynaklanır. Bu nedenle Kıbrıs'a ilişkin –özellikle politik– yazındaki çatışma, özdeki "aynılığı" örten söylemsel bir gerilim taşır, içe dönüktür ve emekçi sınıfların evrensel açık-gizli yaralarını ihmal eder. Kıbrıs'a ilişkin sosyal bilimsel yazın genel olarak uluslararası bir sorun olarak "Kıbrıs sorunu"na ve daha ayrıntılı olarak da etnodinsel temelli milliyetçilik süreçleri ve Ada'daki sonuçlarına odaklanır. Akademik ve politik çözümlemelerde, bu milliyetçiliğin, Yunan ve Türk milliyetçilik-

(*) Bu çalışma, TÜBİTAK tarafından desteklenen 106K330 No'lu Proje kapsamında yürütülen bilimsel araştırmaya dayanmaktadır. Bu araştırmanın gerçekleştirilmesindeki desteğinden dolayı Yakın Doğu Üniversitesi Rektörlüğüne, Rektör Yardımcısı Şenol Bektaş'a, YDÜ-İletişim Fakültesi Dekanı Levent Köker'e, sadece YDÜ'nün sağladığı olanakları kullanmamız konusunda değil, burada sayamayacağımız kadar çok konuda bizden desteğini esirgemeyen İbrahim Özejder'e, başka bir toplumu anlamaya çalışırken yapabileceğimiz pek çok akademik kazayı, bizimle cömertçe paylaştıkları bilgileri sayesinde önleyen, yolumuzu bulmamızı kolaylaştıran Mete Hatay ve Muharrem Faiz'e derin teşekkür borcumuz var.

(**) Muğla Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

(***) Muğla Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

1 Türkiyeli göçmenler sorununu politik-stratejik bir demografik hareket olarak sınırlı bir biçimde ele alan genel bakış açısının dışında kalarak; göçmenlik ve göçmenlere, sosyal olarak yeniden ölçeklenmenin bir sonucu olarak toplumsal-ekonomik işbölümü ve sınıf açısından yaklaşan çalışmalar inanılmaz derecede azdır. Bu açıdan, Kuzey Kıbrıslı araştırmacı Mete Hatay'ın (2007, 2007a, 2007b), konuya doğrudan odaklanmış çalışmaları, Kuzey Kıbrıs ile ilgili literatürde bir ilki oluşturması açısından ufuk açıcıdır. Diğer yandan konuyu dolaylı olarak ele alan çalışmalar ise, Muharrem Faiz'in (2004) ve Hürrem Tulga'nın (1985) çalışmaları ile sınırlı kalmaktadır.

lerinin –Enosis ve Taksim tezleri ile– Ada'ya ihracı ile başlayan etno-dinsel çatışmalar ve sonuçları derinlemesine ele alınır.[2] Diğer yandan, Kıbrıs'ın modernleşme deneyimindeki özgünlükler; 1950'lerin ortalarından itibaren başlayarak, özellikle 1963'ten sonra şiddetlenen toplumlararası çatışmadan kaynaklanan mekânsal ayrışmalar; 1974 öncesinde Ada'nın etno-dinsel olarak bölünmüşlüğü; 1974 öncesi çatışmaların ve 1974 sonrası ayrılığın iki halkın toplumsal belleklerinin yeniden inşasındaki rolü üzerine nitelikli akademik çözümlemeler son yıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır.[3] Buna karşın, Ada'nın kuzeyine ve güneyine, 30 yılı aşkın süredir devem eden dış göçler ve göçmenlerle birlikte toplumsal yeniden inşa süreçleri akademik olarak yeterince çalışılmamıştır.

1974'te Türkiye'nin askerî müdahalesiyle, daha önce güvenlik nedeniyle ortaya çıkmış olan fiilî (de facto) mekânsal ayrışma, Kıbrıslı Türklere nüfuslarına oranla daha geniş toprak avantajı da sağlayan biçimde, Ada'nın siyasi cografya olarak ikiye bölünmesi ile sonuçlanmıştır. 1963'ten beri köylerini terk ederek Kuzey'deki enklavlara (kurtarılmış bölgelere) sığınmış olan Türkler, yığılmış biçimde yaşadıkları bu enklavlardan çıkarak artık güvenli olan kendi köylerine ve Rumlardan boşalan köylere yerleşirken, Güney'de kalan Türkler de askerî müdahaleden kısa süre sonra Rumlardan boşalmış topraklara yerleşmek üzere Kuzey'e göçmüşlerdir.[4] Gürel ve Özersay hazırladıkları raporda 142 bin Kuzeyli Rum'un Güney'e (o dönemde Ada'daki toplam Rum nüfusunun % 30'u) ve 45 bin Güneyli Türk'ün Kuzey'e (o dönemde Ada'daki toplam Türk nüfusunun % 40'ı) Kuzey'e göç ettiklerini belirtmektedirler (2006).[5] Askerî müdahalenin yapıldığı 16 Ağustos 1974'ten hemen önce başlayan bu fiilî nüfus değişimi hareketi ile 1975 Viyana Anlaşması'na kadar Ada'daki toplam nüfusun yaklaşık % 30'u Kuzey-Güney arasında yer değiştirmiştir (Gürel ve Özersay, 2006). Bir diğer deyişle 1963'ten itibaren şiddetlenen toplumlararası çatışma ile başlayan ve 1974'teki askerî müdahale ile son halini alan zorunlu göçler, Kıbrıs nüfusunun % 30'unun yerinden edilmesi ve Ada'nın etnik olarak homojenleşmiş iki bölgeye ayrılması ile sonuçlanmıştır.

Politik coğrafya açısından bakıldığında 1974 askerî müdahalesi sonucunda, Ada'nın nüfusunun % 18'ini oluşturan Kıbrıslı Türkler coğrafi olarak Ada'nın

2 Bu alanda yapılmış çok sayıda çalışma içinde kapsamlı çözümlemeler açısından Niyazi Kızılyürek (2002, 2005, 2007), Mehmet Hasgüler (2004), Nadav Morag (2004), Yiannis Papadakis (1993,1998, 2005, 2006), Adamantia Pollis (1996) ve Nergis Canefe'nin (2007) çalışmalarına bakılabilir.

3 Bu konuda yapılmış çalışmalar için bkz. Nadav Morag (2004), Cynthia Cockborn (2005), Yiannis Papadakis (2006), Nergis Canefe (2007), Rebecca Bryant (2007).

4 Bu göçlerin büyük bir kısmının 1963'ten beri yaşanan çatışmaların ve şiddetin yaratmış olduğu karşılıklı korkudan kaynaklandığı açıktır. Diğer yandan Kuzey'de Türklerin daha önce sahip olmadıkları kadar büyük toprakların ve Rumlardan kalan arazi, ev ve işyerlerinin varlığı da, Güney'deki Türkler için göçmen olmayı göreceli olarak tercih edilebilir kılmıştır.

5 Kuzey'den Güney'e göç etmek zorunda kalan Rum nüfusla ilgili Zetter'in verdiği rakam ise 180.000'dir.

% 34-36'sını kontrol eder hale gelmiştir. Neo-klasik bakış açısı ile sayısal-coğrafi bir avantaj olarak görülebilecek bu durumun, radikal beşeri coğrafya açısından bakıldığında son derecede dramatik sosyo-mekânsal sorunlara yol açtığı görülebilir. Toplumların, üretim ilişkileri ve toplumsal işbölümüne bağlı olarak oluşan sosyo-mekânsal ölçekler olduğu kabul edildiğinde, Kıbrıs'ta 1963'ten itibaren bozulmaya başlayan sosyo-mekânsal ölçekler, 1974'te radikal olarak çökmüştür. Ada'nın etnik olarak homojenleşmiş her iki yarısında bu ölçeklerin yeniden inşası söz konusudur. Ancak bu yeniden inşa sürecinde, kontrol ettiği toprakların genişliği açısından avantajlı görünen Kuzey Türk Bölgesi, esasında iki alanda kısa sürede çözülmesi mümkün olmayan ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Birincisi uluslararası alanda dışlanma (tanınmama) ile gelen ekonomik ambargolar, ikincisi ise Kuzey'in dramatik olarak kaybettiği nüfusa (beşerî sermaye) bağlı olarak çözülen toplumsal işbölümüdür. Nüfus değişimi, toplumsal işbölümüne bağlı olarak inşa olmuş olan bütün sosyo-mekânsal ölçeklerde derin kırılmalara yol açtığından, bu ölçeklerin yeniden inşası için en acil ihtiyacın belli niteliklerdeki "işgücü" olduğu açıktır.[6]

Ada'nın bölünmesi ile birlikte Kuzey'deki ekonomik gelişmenin taşıyıcısı olan nitelikli işgücünü oluşturan Rumların neredeyse tamamı Güney'e göçtüğünden, Kuzey'de bir yandan ciddi bir işgücü açığı ortaya çıkmış, diğer yandan da dünya ile kurulan ekonomik ilişki ağları bozulmuştur. Dolayısıyla uluslararası alanda tanınmayan bir politik coğrafyanın, çeşitli niteliklerdeki bu işgücü açığını dünya emek pazarından sağlaması mümkün değildir. Diğer yandan, Ada'da 1974 öncesindeki sosyo-mekânsal ve ekonomik işbölümü toplumlararası farklığa dayandığından, Güney'den Kuzey'e göçen Kıbrıslı Türklerin hem nitelik hem de miktar olarak ortaya çıkmış olan bu işgücü açığını kapatabilmesi olanaksızdır.

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a göç dalgaları işte böyle bir politik-coğrafi-tarihsel olumsal bağlamda başlamaktadır.[7] Otuz yılı aşkın bir süredir dönemsel olarak nitelik değiştirerek süren bu göç dalgalarının Kuzey Kıbrıs'ta yarattığı farklı göçmenlik biçimleri akademik olarak yeterince çalışılmamıştır. Bunun temel nedeni, bu göçlere ve göçmenlik konumlarına, gerçekliği kolayca örtebilecek

6 Örneğin 1974'e kadar sanayi üretimi, hizmet, turizm ve finans sektörlerinde Rumların, tarım ve bürokraside Türklerin ağırlığı bulunmaktaydı (Akgün, Gürel, Hatay ve Tiryaki, 2005; An, 2006). 1960'dan sonra Ada'nın ulusal ekonomik gelişme modeli olarak üretim, hizmetler ve finans sektörlerine dayanmaktaydı. Bu nedenle tarım sektörü ve bürokraside yoğunlaşmış Türk işgücü sınıfsal olarak gerilemekteydi. Özellikle 1963'ten sonra enklavlara sığınan Türkler, bu dönemde Ada'da yükselen ekonomik olanaklardan ve sermaye birikiminden pay alamayarak giderek yoksullaşmışlardı (Hocknell, Calotychos ve Papadakis, 1998). Rumlar ise ekonomik gelişmenin modern sektörlerinde uzmanlaşmış nitelikli bir işgücünü temsil etmekteydi.

7 Bu araştırmada, Osmanlı'nın Kıbrıs'ı egemenliği altına aldığı 1571'den, Ada'yı İngilizlere kiraladığı 1878 yılına kadar Anadolu'dan Kıbrıs'a idari, zorunlu iskan, sürgün ve diğer yollarla olan ve Ada'nın bugünkü Kıbrıslı Türk nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan göçler ile 1974'ten sonra Türkiye Cumhuriyeti'nden Ada'ya olan göçler birbirinden tamamen farklı olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle bu çalışma kapsamında ele alınacak göç dalgaları 1974'ten sonra Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a yönelen farklı nitelikteki göçleri kapsamaktadır.

güçte bir stratejik-politik ön kabulle bakılmasıdır. Bu ön kabulle Türkiyeli göçmenler, "Türkiye'nin Kıbrıs'ta egemenliğini tesis etmek üzere yerleştirdiği yerleşik nüfus (yerleşikler)" ve/veya "Kuzey Kıbrıs'ta yerel siyasi gücün iktidarını sürekli kılmak üzere oy deposu oluşturmak için Türkiye'den getirttikleri nüfus" olarak görülmektedir. Nüfus hareketlerini kolaylıkla sayılara indirgeme gibi bir risk taşıyan bu bakış açısı, göçlerin nedeninin bütünüyle "nüfus politikası" olduğu iddiasını ispatlayabilecek yeterlilikte ve güvenilir akademik delile sahip değildir. Diğer yandan bu stratejik-politik yaklaşım, göçleri klasik anlamda bir işgücü hareketi ve göçenleri de klasik anlamda göçmen olarak kabul etmeyerek, onları göçmen statüsünden daha olumsuz-özgün bir statü ile etiketleme riskini de barındırmaktadır. Bu statü göçmenleri evrensel olarak savunulabilecek hak arayışlarından mahrum bırakırken, ekonomik-coğrafi işgücü hareketlerini ve dönemsel olarak değişen niteliklerini de göz ardı etmektedir.[8]

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a olan göçlere çağdaş göç teorileri çerçevesinden bakmayı zorlaştıran tek neden bu stratejik-politik ön kabul değildir. Bir diğer problem de göç veren ülke ile göç alan ülkenin politik ve ekonomik statülerinden kaynaklanmaktadır. Göçler daima az gelişmiş coğrafyalardan gelişmiş coğrafyalara (sermaye birikiminin düşük olduğu yerlerden yüksek olduğu yerlere) doğru olmuştu. Göç teorileri bu varsayımla çalışır. Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a ilk göç dalgasının 1975-1979 yılları arasında gerçekleştiği düşünülürse, bu yıllar, Türkiye'de, tarımda açığa çıkan emeğin, büyük oranda, hızla büyüyen kentsel-marjinal sektörlerde emildiği bir dönemdir. Kuzey Kıbrıs ise, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 1960'lardan itibaren yakaladığı ekonomik gelişmenin dışında kalmış, izole edilmiş ve Türkiye'nin desteği ile ayakta duran bir ekonomiyle kendini yeniden inşa etmeye çalışmaktadır. 1974'ten sonra Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a göçenlerin ekonomik olarak "daha gelişmiş" bir ülkeye gitmedikleri açıktır. Dolayısıyla Türkiye'de belli bir nüfusu yerinden ederek Kuzey Kıbrıs'a yönlendiren birinci etmenin Türkiye'deki işgücü fazlası değil, Kuzey Kıbrıs'taki radikal işgücü açığı olduğu açıktır.[9]

---

8 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne göre (1948) düzenli ya da düzensiz bütün göçmenler korunması gereken temel haklara sahiplerdir. Yine Birleşmiş Milletler'in 1990 tarihli *Bütün Göçmen İşçilerin ve Ailelerin Haklarının Korunması* ile ilgili konvansiyonuna göre, göçmen işçiler düzensiz göçmen olsalar bile yerli işçilere uygulananla aynı ücret, çalışma koşulları, kanuni koruma, örgütlenme ve toplu pazarlık haklarına sahip olmalıdırlar. Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) göre de aynı ilke geçerlidir ve göçmen işçilere, yerli işçilerle eşit muamele yapılmalı ve temel insan haklarına saygı duyulmalıdır (U.N. 1990; ILO 1975, 1998).

9 TÜBİTAK tarafından desteklenen bu geniş ölçekli araştırma çerçevesinde, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a 1974'ten sonraki ilk göç dalgası ve göçmenlerin niteliği, göçme biçimleri ve yerleştirildikleri yerlerin niteliği ile ilgili derinlemesine bir analiz bir sonraki makalemizde detaylı olarak verilecektir. Burada şu kadarını söylemekle yetineceğiz ki, bu ilk göç dalgasında göçmenlere "daha gelişmiş modern bir ülkede ..prak, ev ve iş güvencesi" vaat edilmesi göçmenlerin algısı açısından önemlidir. Aslında ekonomik olarak daha gelişmiş bir ülke olmamasına rağmen, göçü organize eden siyasi otorite göçmenlere modern ve gelişmiş bir ülkeye gideceklerini söylemiştir. Bu açıdan göçmenler ekonomik olarak gelişmiş ve daha iyi olanaklarla yaşayacakları bir ülkeye gittiklerine inanarak göçe karar vermişlerdir.

Kuzey Kıbrıs'ta bu işgücü açığı kentsel sanayi ve hizmetlerde olduğu kadar kırsal üretim alanlarında da ortaya çıkmıştır. Kuzey'den Güney'e zorunlu göçen Rumların % 60'ı köylerini terk ederek göçen kırsal nüfustur (Zetter, 1994).[10] Bu oran Kuzey'den Güney'e zorunlu göçen 142 bin Rum'dan 85 binini oluşturmaktadır. Kuzey'de Rumlardan boşalan bu köylerdeki tarım, hayvancılık ve narenciye alanlarında gereksinim duyulan işgücünün çok azı Güney'den Kuzey'e gelen Türkler tarafından karşılanabilmiştir. Güney'den gelen toplam 45 bin Türk nüfusun büyük kısmı kırsal alana yerleştirilmiş olsa dahi, ihtiyaç duyulan işgücünün yarısını bile karşılamamaktadır. Kaldı ki kentsel sanayi ve hizmetler alanından kaybedilen Rum nüfus 60 bin civarındadır ve kentsel sektörlerdeki nitelikli ve niteliksiz işgücü açığı da bu sektörlerde derin bir kırılma yaratmış durumdadır. 1974'te Ada'nın bölünmesi ile sonuçlanan sürecin, kısa sürede bir anlaşma ile sonuçlanarak Kuzey ile Güney arasında zorunlu olarak yer değiştiren nüfusun geri dönebilmesi ise, her iki tarafın ve uluslararası egemen güçlerin politik, stratejik ve ekonomik çıkarları ile uyuşmadığı için mümkün olmamıştır. Bu nedenle 1975'ten itibaren, Güney Kıbrıs, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 1974 öncesinde yakalamış olduğu ekonomik gelişme hızını, Kuzeyli göçmenleri bir kalkınma kaynağı olarak kullanarak artırırken (Zetter, 1992); Kuzey Kıbrıs kendisini bağımsız bir ulus devlet olarak ekonomik ve sosyo-mekânsal olarak yeniden inşa sürecine girmiştir.

Kuzey Kıbrıs Türk Yönetimi bu inşa sürecinde en radikal ihtiyacı olan işgücünü Türkiye'den sağlamıştır. Şubat 1975'te ilan edilen Kıbrıs Türk Federe Devleti ile bu devleti tanıyan tek ülke olan Türkiye arasında yapılan "Tarımsal İşgücü Anlaşması" çerçevesinde Kuzey Kıbrıs, Türkiye'den göçmen almaya başlamıştır. Ancak 1974'ün sonlarından itibaren, Türkiye'den talep edilen bu tarımsal işgücünün kolaylıkla sağlandığını söylemek mümkün değildir. Bu dönemde Anadolu'da tarımda açığa çıkan işgücü hızlı kentleşme süreçlerinde ve giderek büyüyen kentsel-marjinal sektörde büyük oranda emilmektedir. Ayrıca Kıbrıs ile Türkiye arasında aktif-canlı herhangi bir göç-göçmen ağı bulunmamaktadır. Bu nedenle 1970'lerin ikinci yarısında, Türkiye'de tarımda açığa çıkan işgücü için Kıbrıs bir cazibe merkezi değildir.[11] Dolayısıyla Türkiye'de

10 Zetter'in Güney Kıbrıs'a Kuzey'den göçen göçmenlerle ilgili yaptığı uzun süreli etnografik araştırma, bu nüfusun işgücü olarak niteliğine, Kuzey'deki sınıfsal konumlarına ilişkin son derece geniş bir veri tabanı oluşturmuştur (1994). Ayrıca bu işgücünün bölünmeden sonra Güney Kıbrıs'ın ekonomik kalkınmasında itici güç olarak oynadığı rol de Zetter tarafından derinlemesine analiz edilmiştir (1992).

11 Türkiye ile Kıbrıs arasındaki göç hareketlerine tarihsel olarak bakıldığında Osmanlı'nın Ada'yı fethinden sonra gerçekleşen göçlerin pek çok kez gönüllü olmadığı görülmektedir (Kökdemir, 1957). Bunun nedeni Anadolu'nun verimli coğrafyasının yanı sıra Ege kıyıları dışında Anadolu halklarının Ada kültürüne uzak oluşlarıdır. Ayrıca Osmanlı döneminde Ada'nın Akdeniz ticaretindeki rolü de azaldığından Osmanlı tüccarları açısından da cazip bir yer olmamıştır. Ada'nın İngiliz egemenliğine geçtiği 1878 yılından sonra kayda değer miktarda Türk-Müslüman nüfus kaybetmesi de Kıbrıs'ın tarihsel olarak Anadolu halkları için göç edilebilecek bir cazibe merkezi olmadığının bir diğer göstergesidir (*a.g.e.*).

1974'ün sonbaharından itibaren kırsal bölgelerde, siyasi otoritenin muhtarlar aracılığı ile yaptırdığı göçmen çağrılarına cevap veren iki grup köylü olmuştur. Bunlardan çoğunluğu oluşturan birinci grup, çeşitli nedenlerle (arazileri baraj altında kalan köylüler, heyelan nedeniyle yer değişikliği isteyen köylüler, tarım toprağına yerleştirilmek için devletten arazi talep etmiş olan orman köylüleri gibi) topraksız kalmış köylülerdir. İkinci grup ise çeşitli husumetler (kan davası, arazi davası gibi) nedeniyle ya da politik-etnik baskı nedeniyle köylerini terk etmek isteyen köylü ailelerdir.

Bu topraksız köylülerin büyük bir kısmının Kuzey Kıbrıs'taki susuz tarım ve narenciye tarımı konusunda nitelikli olmayan bir işgücü olduğunun farkında olunmasına karşın, daha nitelikli bir işgücü sağlanması yukarıda sözü edilen nedenlerle mümkün olmamıştır. KTFD için öncelikli sorunlardan biri tarım ve narenciye alanlarında durma aşamasına gelen üretim için gerekli işgücünün, boşalan köylerin yeniden iskânı yoluyla sağlanmasıdır. Bu nedenle Türkiye'den gelebilecek tarımsal işgücünün niteliğindeki yetersizlikler dikkate alınmayarak bu göçmen alımı süreci başlatılmıştır. Bu durum çağdaş göç teorilerinin dayandığı göç veren ülkenin düşük sermaye birikimi hızında, göç alan ülkenin ise yüksek sermaye birikimi hızında olduğu varsayımı ile çelişmektedir. Bu nedenle Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a olan ilk göçlerin de bir çeşit yerinden edilme olarak ele alınması yanlış olmaz. Ancak bunu, Türkiye'nin Kıbrıs'ta kurmaya çalıştığı egemenlik için Ada'ya yönelttiği zorunlu iskânlardan daha çok, Ada'da çökmüş toplumsal işbölümü ve ekonomik mekânsal ölçeklerin yeniden yapılandırılabilmesi için, çeşitli "teşviklerle" gönüllü hale getirilen bir yerinden edilme olarak görmek için epeyce akademik delil bulunmaktadır.

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a 1975'ten 2000'li yıllara, dönemsel olarak farklı nitelikteki dalgalar halinde sürecek olan göçlerin başlangıç sürecinin analizi, hem Türkiye'nin dışarıya verdiği göçlerin, hem de Kuzey Kıbrıs'ın toplumsal yeniden inşasının doğru kavranmasında kritik bir değişkendir. Bu başlangıç bir yandan Anadolu ile Kıbrıs arasında Osmanlı döneminde bile görülmeyen göç ağlarını yaratacak; diğer yandan da Ada'da daha önce etno-dinsel farklılıkla örtülü olan modern sınıfsal ayrışmanın açığa çıkmasına neden olacaktır. Bu yazı çerçevesinde, göçmenlik ağlarının kurulması ile birlikte Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a olan göçler farklı nitelikte üç göç dalgası ve farklı nitelikte üç göçmenlik hali olarak kısaca tanımlanacak ve üçüncü dalga göçler ve göçmenlik halleri çağdaş göç teorileri ışığında derinlemesine analiz edilmeye çalışılacaktır.

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a üç göç dalgasına kısa bir bakış

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a yönelen göçleri ve bu göçmenlerin toplumsal konumlarını analiz etmeye kalkışan bir araştırma bazı temel varsayımlarla kurgulanmak zorundadır. Bu varsayımlardan ilki, 1974'ten hemen sonra Kuzey Kıb-

rıs'a çeşitli teşviklerle yerleştirilmiş olan nüfusla, sonraki yıllardaki Türk göçünün nitelik açısından farklı olduğudur. Bu farklılık, dünyada, Türkiye'de ve Kıbrıs'ta siyasi faktörler; küresel ve ulusal ekonomi politikaları; işgücü piyasalarında bölgesel ve küresel ölçekte dönüşümler; uluslararası göçlerde yeni eğilimlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. İkinci varsayım ise, bu farklılaşmanın, farklı göçmenlik biçimleri ortaya çıkardığı ve göçmenlerin ekonomik işbölümü içindeki yeri, toplumsal statü ve sınıf olarak konumları, bütünleşme-uyum sorunları ve mekândaki ayrışmalar üzerinde belirleyici olduğudur.

Birinci göç dalgası: Amik Ovası yerine Kuzey Kıbrıs'ın harap köylerine

1975-1979 yılları arasındaki ilk göç dalgasının, Kuzey Kıbrıs'ın gereksinim duyduğu niteliklerde bir işgücü mü, Türkiye'de kırsal ve kentsel alanlardaki işgücü fazlası mı, yoksa Kuzey Kıbrıs'a yönelik bir nüfus politikası mı olduğu bir başka çalışmada daha geniş bir çerçevede sorgulanacaktır. Ancak bu işgücünün bazı olanaklarla (Rumlardan boşalmış ev, tarım arazisi, narenciye bahçesi gibi mülklerin kullanım hakları gibi) teşvik edilerek adaya göçtüğü bu yazının da dayandığı araştırmada açıkça ortaya çıkmaktadır.[12] 1975'in sonlarında başlayan bu göç dalgası 1980'lerin başlarına kadar sürmektedir. İlk göç dalgası ile Kuzey Kıbrıs'a gelen topraksız köylülerin büyük kısmı, 1974'ten daha önce devletten tarım arazisi talep etmiş ve Türkiye'nin verimli ovalarından biri olan Amik Ovası'na yerleştirilmesi planlanan köylüler(köyler)dir. 1974'ten sonra Kuzey Kıbrıs'ın Türkiye'den talep ettiği tarımsal işgücü çerçevesinde Rumlardan boşalmış, yağmalanmış ve savaşın izlerini taşıyan harap köylere yerleştirilmek üzere yola çıkarılanlar, çoğu zaman köy halkının tamamı olmuştur. Köyleri tarım arazilerini kaybettiği için (baraj gölü altında kalan, heyelan bölgesi olan, orman arazisinde bulunan) Amik Ovası'ndan arazi bekleyen topraksız köylüler kendilerini, Kuzey Kıbrıs'ın büyük bölümünde sulu tarım yapılamayan topraklarında bulmuşlardır. 1975-1979 arasında Kuzey Kıbrıs'a gönderilen bu ilk dalga göçmenlerin % 25'ten fazlası, susuz tarım ve coğrafi koşullara uyum sağlayamayarak, ilk yıllarda geri dönmüşlerdir. Ancak ilk dalganın yarattığı göçmen ağları sayesinde bireysel-ekonomik göç kanalları da bu yıllarda oluşmuştur.

İkinci göç dalgası: Göç ağlarının oluşması ve maddi kazanç fırsatlarının yönlendirdiği göçler

Birinci dalga göçlerle oluşan göç-göçmen ağları ve göçme kanalları, belli nitelikteki işgücü ihtiyacına yönelik birinci dalganın, tarım arazisi ve ev teşviklerinin sona ermesiyle zayıfladığı 1980'li yıllarda yeni bir göç dalgasını başlatmıştır. Nite-

12 TÜBİTAK desteği ile yürütülen 106K330 No'lu araştırma projesi çerçevesinde, birinci dalga göçmenlerle yapılan sözlü tarih görüşmeleri.

lik olarak birincisinden farklı olan bu ikinci göç dalgasını, KTFD ile Türkiye arasındaki göçmen anlaşmaları ve teşvikler değil, Kuzey Kıbrıs'ta bazı özel koşulların yarattığı maddi-mesleki kazanç olanakları tetiklemiştir. Belli nitelikteki kazanç fırsatlarının yönlendirdiği bu ikinci dalganın içinde birinci dalgayla gelen kırsal nitelikli işgücü oranı düşmekte, ağırlığı üç yeni göçmen grubu oluşturmaktadır. Birincisi, uzman, yarı-uzman meslek sahipleri (eğitimci, tamirci, konfeksiyon ustası terzi, elektirikçi, tesisatçı, teknik eleman, vd.), ikincisi küçük-orta sermaye sahibi tüccarlar (ağırlıkla bavul ticareti yapanlar) ve üçüncüsü askerlerdir. Türkiye'nin neo-liberal dışa açılma döneminden hemen önce 1970'lerin sonlarında başlayan ve ithal mallarda serbestliğin iyice yerleştiği 1980'lerin sonlarına kadar yoğunlaşan bu göçler, Kuzey Kıbrıs ile Türkiye arasında bir diğer göç ağını yaratacaktır. Bavul ticareti, uzman meslek kazanç fırsatları ve askerlere sağlanan özel olanaklar, ikinci göç dalgasındaki göçmenlerin niteliğini belirlemiştir. İkinci dalga göçleri tetikleyen unsurlardan biri olan bavul ticareti, Türkiye'ye ithal malları girişinin serbestleşmesi ile 1990'lardan itibaren sona ermiştir. Ancak bavul ticaretiyle oluşan göç ve göçmenlik ağları bir kez oluştuğundan bu ağlar üzerinden farklı nitelikte maddi kazanç arayışları ile Kuzey Kıbrıs'a yönelik göçler sürmüştür. Türkiye'de radikal biçimde uygulanan neo-liberal ekonomi politikaları ile birlikte ekonomide ortaya çıkan enformelleşme ve yeni birikim olanakları, belli meslek gruplarını ve maddi fırsat arayıcılarını Kuzey Kıbrıs'a yönlendirmiştir. Fason konfeksiyon üretimi, offshore bankacılık, kumarhane-turizm sektörü ve özel üniversiteler gibi alanlarda ortaya çıkan maddi kazanç fırsatları, bu alanlara uygun nitelikte işgücünden oluşan ikinci göçmen dalgasını Ada'ya yöneltmiştir.

Üçüncü göç dalgası: Kuzey Kıbrıs'ta sermaye birikimi ve ucuz emek ihtiyacı

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a yönelen göç dalgalarından üçüncüsü 1990'ların sonlarından itibaren hız kazanan ve niteliksel olarak ilk iki dalgadan oldukça farklı yeni bir dalgadır. Bu dalganın öncekilerden en önemli farkı, bunun sadece Türkiye ile Kuzey Kıbrıs arasındaki bağlamlara bağımlı olarak oluşmuş bir işgücü hareketi değil, aynı zamanda enformel emeğin küresel hareketliliğinin bütün özelliklerini taşıyan bir işgücü hareketi olmasıdır. 1990'larda Türkiye'de, iç göçlerde yeni bir raund olarak Güneydoğu ve Doğu illerinden, metropoliten alanlara yoğun nüfus hareketleri yaşanmaktadır (HNE, 2006; IDMC, 2007). Bu nüfus hareketi, becerisiz ucuz işgücü niteliği ile belli kentlerde yoğunlaşmaktadır. Bu kentler arasında olan Adana, Mersin ve Antalya'daki işgücü fazlası ise Kuzey Kıbrıs'a kaymaktadır. Bu üçüncü göç dalgasının ucuz göçmen işgücü olarak niteliği her gün Mersin Limanlarından Kuzey Kıbrıs'a giden feribot ve deniz otobüslerinin çıplak gözle gözlemlenmesi ile bile anlaşılmaktadır. Bu gemi ve deniz otobüsleri adeta mülteci gemileri görüntüsündedir. Tür-

kiye'den Kuzey Kıbrıs'a göçün değişen niteliği, konuyu artık Türkiye ile Kıbrıs arasındaki "politik-zorunlu göç" ya da "yerleştirilmiş nüfus" olarak ele almayı iyice zorlaştırmakta ve farklı bakış açılarına gereksinim duyulmaktadır. Bu bakış açısı, Türkiye ile Kuzey Kıbrıs arasındaki nüfus hareketlerini, bu göçlerin işgücü olarak niteliği; taşıdığı küresel paralellikler ve bölgesel, yerel özgünlükler; yeni göçmenlik biçimleri; ve bu yoksul göçmen işçilerin sosyal-mekânsal dışlanma ve bütünleşme süreçlerinin analizini gerekli kılmaktadır.

Enformel emeğin uluslararası hareketinde bölgesel bir örnek: Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a üçüncü göç dalgası ve Lefkoşa'da dışlanmış göçmen emek

Yöntem üzerine

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs' göç dalgalarının üçüncüsü olan enformel işgücü dalgasının bir göç biçimi olarak analizinde, uluslararası ve bölgelerarası göçü açıklayan herhangi bir teorinin sınırlayıcı çerçevesi yeterli olmaz. Bu nedenle böyle bir analizin, farklı teorik yaklaşımların farklı düzeylerde açıklayıcı olabildiğini göz önünde tutarak ve ampirik verilerin ışığında yapılması gerekir. Çünkü henüz, uluslararası göçle ilgili bütünsel ve tutarlı bir teori oluşturulamamıştır. Birbirinden kopuk bir şekilde geliştirilmiş ve bazen farklı disiplinlerin sınırları içinde kalmakla birlikte çoğu kez bu sınırlarla ayrılmayan bir dizi bağımsız teori vardır (Purkis, 2006). Oysa bugünkü göç modelleri ve eğilimler, günümüzdeki göç süreçlerinin tam olarak anlaşılmasının, sadece tek bir disipline ait araçların kullanılmasıyla ya da sadece analizin belli bir düzeyinde odaklanarak başarılamayacağını göstermektedir. Bunun yerine, göçlerin karmaşık, çok yanlı niteliği, değişik perspektifleri, düzeyleri ve varsayımları içeren meta-teorik bir çerçeve daha uygundur. Toplum bilimlerinde araştırılan konunun (inceleme nesnesinin) kendine özgü nitelikleri ve araştırma ölçeğinin, metodolojik olarak her zaman özgün arayışları ortaya çıkardığı bilinir. Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a göç hareketi belirli kuramlar ve metotlar çerçevesinde ele alınabileceği gibi, bazı özgün, niteliksel yanların ortaya çıkarılabilmesinde bu çerçevelerin yeterli olmayacağı kolaylıkla varsayılabilir.

Bu nedenle uygun bir araştırma çerçevesi ve farklı toplumsal kuramlarla eklemlenebilecek bir meta-kuram niteliğindeki *Eleştirel Gerçekçilik Kuramının* bu araştırmaya bazı olanaklar sağlayacağı düşünülmüştür. Bu kuram ampirik olarak gözlenen dünyanın arkasında keşfedilmesi gereken yapıların ve bunlara içkin potansiyellerin olduğunu kabul eder (Bhaskar, 1989; Sayer, 1984; Türkün, 2000). Bu sayede kapsamlı bir analiz yapma olanağı yaratır. Böyle bir kuramsal çerçeve ile farklı zaman (tarih) ve mekân bağlamlarında ortaya çıkmış nüfus hareketlerini, belli hiyerarşik güç ilişkilerine (ulusal ve uluslararası ölçeklerde

ekonomik işbölümü, politik kararlar gibi) ve yapılar arası etkileşime (Türkiye ile Kıbrıs arasındaki tarihsel, politik, coğrafi, etnik, dinsel, ekonomik etkileşim gibi) dayanarak incelemek mümkün hale gelebilir. Bu çerçevede, bu çalışmada Türkiye'den Kıbrıs'a göç ve göçmenlik olgusu, sadece "ortaya çıkmış" bir gerçeklik olarak değil, belli tarihsel, politik, ekonomik, koşullarda ve belli güç ilişkilerine ve olanaklara bağlı olarak ortaya çıkmış ve biçimlenmiş özgün bir *durum* olarak ele alınacaktır. Konu üç düzlemde ele alınacaktır: Gerçeklik düzlemi (nedensel güçler), gerçekleşme düzlemi (olaylar) ve ampirik düzlem (gerçekleşmiş olan durum, deneyim). Ortaya çıkmış yapılar ve onların potansiyel olarak taşıdıkları güç, yalnızca ampirik gözlemden yola çıkılarak anlaşılamayacağı için araştırılan olgu ya da olguların bu üç düzlemde tanımlanan ontolojik derinliğinin kavranması önem kazanmaktadır. Bilginin bağlam bağımlı, tarihsel ve zaman / mekândan arındırılamayacak olması nedeniyle çalışma, bu üç düzlemi kapsayacak biçimde kurgulanmıştır.

Diğer yandan, Kuzey Kıbrıs'ta Kıbrıslı Türklerin, Kıbrıslı Türk göçmenlerin (Güney'den Kuzey'e göç edenler) ve Türkiyeli göçmenlerin sahip oldukları farklı nitelikteki sermayelerinin gücü ile ekonomik, toplumsal, kültürel ve mekânsal bütünleşme ve ayrışma süreçleri arasındaki bağlantının ortaya çıkarılabilmesi önemlidir. Bu yolla Kuzey Kıbrıs'taki kentsel yoksulluğu temsil eden yoksul Türkiyeli göçmen işgücünün, Kıbrıslı Türkler karşısındaki toplumsal konumlarının, onların sahip oldukları maddi, sembolik ve kültürel sermaye ile bağlantısı da ortaya koyulabilir.

Çalışmanın ampirik bölümü, daha geniş bir araştırmanın bir parçası olarak, Lefkoşa Surlariçi mahallesinde 25'i inşaat işçisi, 5'i garson, 2'si mutfak işçisi, 1'i kasiyer, 6'sı küçük lokanta/kebapçı işletmecisi, 3'ü işçi pansiyonu işletmecisi, 6'sı çeşitli esnaf, 4'ü hane halkı olmak üzere 52 adet niteliksel görüşmeye dayanmaktadır. Bu görüşmelerin, 36'sı derinlemesine mülakat, biri odak grup görüşmesi (işçi yatı evinde kalan 12 kişiden oluşan) ve 4'ü hanehalkı görüşmesi biçiminde gerçekleştirilmiştir. Görüşme yapılan 4 hanenin, hane büyüklüğü 5-14 kişi arasındadır. Hane büyüklükleri, bu tür göçmenliğin yarattığı yeni bir çeşit geniş aile olgusuna işaret etmektedir. Aynı hanede iki kuşak birada yaşadığı gibi, çalışmaya gelmiş birinci derecede akrabalar ve hemşeriler de barınmaktadır. Birden fazla ailenin bir hanede yaşaması da Surlariçi'nde yaygındır.[13] 2007 Temmuzunda, Surlariçi mahallesinde Türkiyeli göçmenlerle yapılan toplam 52 görüşme araştırma ekibi tarafından yarı-yapılandırılmış sorular çerçevesinde yönetilmiştir. Diğer bir derinlemesine mülakat grubunu ise, konu ile bağlantılı resmî ve sivil toplum kurum ve kuruluş temsilcileri ile yapılan 11 ayrı derinlemesine mülakat oluşturmaktadır.

13 Kuzey Kıbrıslı Yazar Özden Selenge'nin *Lale Yüreğin Beyaz* (1999) adlı romanında, Surlariçi'ndeki yoksul Türkiyeli göçmen ailelerin hane yapısına dair pek çok ayrıntı bulunur. Selenge'nin ince sosyolojik gözlemleri, bu çalışmanın ampirik bulguları ile örtüşmektedir.

Çalışmanın kuramsal arka planı ve öncülleri

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a yönelen ve ilk iki dalgadan farklı olan son göç dalgası, nitelik açısından, yeni uluslararası göç hareketleriyle ve dünyadaki kentsel yoksulluk alanlarına yığılan yeni göçmen-enformel emeğin etnik-sınıfsal dışlanması ile paralellikler taşımaktadır.

Uzun yıllar boyunca ilgili literatürde azgelişmişliğe özgü bir olgu olarak ele alınan ekonomide enformelleşme süreçlerinde hızlanma, ekonominin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde temel yapısal özelliklerinden biri haline gelmektedir. Enformel ekonominin tam bir tanımını yapmak gerçekte onun tüm boyutları ile kapsanmasını önleyeceğinden çok zordur. Olgu, kent yoksullarının yaşama tutunma stratejilerinin / aktivitelerinin ötesinde, işçileri proleter üretim ilişkileri anlamından bile yoksun bırakan gizlenmiş bir ücretli emek biçimidir (Castells ve Portes, 1989). Enformel istihdam, Polanyi'nin (1944) yüzyılın ortalarında gördüğü, aslında meta olmayan toprağın, paranın ve emeğin, meta efsanesi üzerine kurulu tamamen kendi kendine işleyen piyasaların insafına bırakılmaları süreçlerinin en ileri biçimlerinden biridir.

Neo-liberal proje çerçevesinde piyasa ilişkilerinin ve ekonomik liberalizmin gezegen ölçeğinde yaygınlaşması ve derinleşmesi sürecinde enformelleşme, ekonomilerin üretim, dağıtım ve istihdam alanlarında artan oranda hız kazanmaktadır. Bu süreçte dünya nüfusunun bazı bölümleri ırk, etnisite, cinsiyet, sınıf ve vatandaşlık statüsü temellerinde sosyal, ekonomik, politik ve kültürel süreçlerden dışlanmakta ve bu dışlanma kendisini mekânda açığa çıkarmaktadır. Ancak bu dışlanma ve mekânda ayrışma, sermayenin birikim mantığının dışına çıkma anlamına gelmemekte, aksine sözkonusu gruplar sisteme daha dezavantajlı koşullarda eklemlenerek birikimin asli unsurları olma özelliklerini sürdürmektedirler. Üretim ve emek süreçlerindeki bu yeniden yapılanma ile ulusal ve bölgesel işgücü piyasaları birbirlerine bağlanarak küresel işgücü piyasasını yaratmış ve dünyada artan sayıda insanın bu piyasaya katılımı emeğin mobilitesini artırarak bölgeler ve uluslararası düzenli ve düzensiz emek göçünü hızlandırmıştır. Süreçte emeğin sermaye birikiminin daha yavaş olduğu alanlardan birikimin hızlandığı alanlara doğru akması ivme kazanmıştır. Bu akış, bazı teorisyenlerin öne sürdüğü gibi, dinamik olarak büyüyen ve gelişen ülkelerin en gelişmiş bölgelerinde yaşayanların piyasalarda ortaya çıkan aksaklıkların üstesinden gelmek için geçici olarak seçtikleri bir stratejiden (Massey, 2004) çok, bulunduğu yerlerde yaşama olanağı kalmayanların göçü biçiminde olmaktadır.

Esneklik, özelleştirme, liberalleştirme ve kuralsızlaştırma temelli neo-liberal ekonomi politikalarının hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde uygulanması, küresel ölçekte kapitalizmin eşitsizlik, farklılaştırma, dışlama ve kutuplaştırarak yeni güç ilişkileri yaratma dinamiği ile birlikte işsizliği artırmış ve

bölgesel düzeyde farklılaşmayı derinleştirmiştir. Süreçte emek daha düşük ücretlere ve daha kötü çalışma koşullarına razı olma noktasına gelmiştir. Kapitalizmin farklı tarihsel dönemlerine denk düşen (terleme atölyeleri gibi) emek kontrol biçimlerinin yan yana kullanılması ve aile, cinsiyet ve etnisite gibi ekonomi dışı ilişkilerin canlanması, kârı artırıcı unsurlar olarak kullanılmaktdır (Harvey, 1999; Castells ve Portes, 1989).

Bu süreçte, küresel ölçekteki üretimin, sermaye, teknoloji ve bilgi yoğun bölümleri az sayıda firma tarafından yapılırken, üretimin emek yoğun bölümleri ise vergi, sosyal güvenlik katkı payları, asgari ücret, işyerinde çalışma koşulları ve çalışma saatlerini düzenleyen iş yasalarına uymaksızın çalışan küçük üretim birimlerine aktarılmıştır. İşte iş güvencesinin olmadığı ve yasal çalışma koşullarının sağlanmadığı bu küçük taşeron üretim birimlerinin, işgücü ihtiyacını büyük ölçüde, mekânda mobilitesi artan göçmen işgücü sağlamaktadır. Uluslararası Çalışma örgütü (ILO) son yıllarda enformel istihdam tanımını genişleterek, vurgusunu işletmelerin özelliklerinden istihdamın niteliğine kaydırmıştır. Yeni tanımda enformellik durumu, güvenli sözleşmelerin, ücret dışı yardımların, sosyal korumanın olmayışı ile ilişkilendirilir. Eski anlayışa göre enformel sektörde çalışanlar kayıt ve vergi gibi düzenlemelerden kendileri kaçınıyorlardı, yeni tanımda ise formel düzenleyici sistemlerin onları bu kazanımlardan dışlayıcı işlev gördükleri kabul edilir. Yeni tanım ayrıca enformel girişimlerde çalışanlardan başka, sürekli bir işi olmayan gündelikçileri, ev içi hizmet verenleri (temizlik, bakım vs.), ev eksenli işleri (evde parça başı iş yapanları), formel ve enformel biçimde çalışan firmalar için imalat işi yapan küçük birimleri kapsar (Chen, 2003: 14, 15, 16).

İşgücü göçlerinin yönünün genellikle azgelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru olduğu varsayımı ile bakıldığında, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a olan son dönem göçler bu varsayımla açıklanamaz gibi görünebilir. Türkiye'nin genel ekonomik gelişme düzeyinin Kuzey Kıbrıs'tan daha yüksek olması bu göçleri açıklarken bir çelişki gibi ortaya çıkabilir. Ancak göçün yönü ülkeler arası temelde değil de bölgeler arası temelde izlenirse, özellikle emek göçünün sermaye birikimi hızının daha az olduğu bölgelerden sermaye birikimi hızının göreli olarak daha hızlı olduğu bölgelere doğru olduğu tesbiti yapılabilir. Diğer bir tespit ise işgücü göçünün ve ekonomide enformelleşme süreçlerinin hızlanmasının temelde kapitalizmin sermaye birikimi ve sınıf mücadelesi dinamiklerinden kaynaklandığıdır. Bu iki temelden bakıldığında Kuzey Kıbrıs'ın inşaat sektöründeki yatırımlarla hızla sermaye biriken kentsel bölgelerine, Türkiye'nin yoksullaşan bölgelerinden akan ucuz işgücünün, teoriyle çelişmediği görülür. Diğer yandan Kuzey Kıbrıs'ın uluslararası tanınmamışlığının enformel emek kullanımını kolaylaştırması da teorideki temel varsayımları doğrular niteliktedir. Dolayısıyla, emeğin mobilizasyonunun, eşitsizlik, farklılaştırma, dışlama ve kutuplaştırarak yeni güç ilişkileri yaratma gibi diğer

dinamiklerle birleşerek yarattığı sermaye birikimi, farklı coğrafyalarda yoğunlaşarak farklı mekânsal ve sosyal oluşumlara yol açmaktadır (Harvey, 1981). Lefkoşa Surlariçi bölgesinin, dünyadaki diğer örneklerine tıpatıp benzeyen bir kentsel yoksulluk mekânına dönüşmesi; ve bu mekânda yaşayan göçmen işgücünün, toplumsal artığın üretilmesindeki rolü tamamen yok sayılarak, mekânsal ve toplumsal dışlanması küresel eğilimlere paralel yeni bir sosyo-mekânsal oluşumdur.

Bu temel öncüllerden yola çıkılarak, 1990'ların sonlarından itibaren başlayan ve 2000'li yıllarda hız kazanarak güçlü bir dalgaya dönüşen, Türkiye'nin belli bölgelerinden Kuzey Kıbrıs'a yönelen bu üçüncü göç dalgasının, küresel ölçekte hız kazanan –çoğu kez enformel nitelikli ekonomik faaliyetlerin işgücü talebini karşılayan– enformel emeğin küresel hareketi ile paralellikler taşıdığı öne sürülecektir. Bu çerçevede, bütün dünyada olduğu gibi Kuzey Kıbrıs'ta da bu göçmen emeğin yığılarak yaşadığı ayrışmış kentsel yoksulluk mekânında uğradıkları birbirinin içine geçmiş üç ayrı sosyal dışlanma hali (sınıfsal, kültürel, etnik-uyruksal) ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu iki çerçeve, Lefkoşa Surlariçi mahallesindeki göçmen enformel işgücü üzerine gerçekleştirilen ampirik araştırmanın verileri ile test edilmeye çalışılacaktır.

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a üçüncü göç dalgasının yükselişi: Küresel faktörler ve yerel olumsallıklar

1990'ların sonlarından itibaren, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a önceki dalgalardan farklı nitelikte yeni bir göç dalgası başlamıştır. 2000'lerle birlikte hız kazanan ve kökenlerini Türkiye'de uygulanan ekonomik politikaların yol açtığı bölgelerarası gelir dağılımı bozuklukları, tarımsal politikalar ve işsizlikten alan bu dalga, Kuzey Kıbrıs'ta 2002'den itibaren hızlı sermaye birikiminin başını çeken inşaat sektörünün talep ettiği ucuz işgücü ihtiyacı ile buluştuğunda, güçlü bir göç dalgasına dönüşmüştür.

Bu göç dalgasını oluşturan işgücü, genellikle Türkiye'nin Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgeleri kaynaklıdır ve göç etme nedenleri yaşadıkları yerlerde yaşamlarını sürdürme araçlarını kaybetmeleridir. Bir çeşit yerinden edilme olarak görülebilecek bu işgücü hareketinde, yerinden edilme, çoğu kez doğrudan zorla değil, uygulanan neo-liberal ekonomik politikaların onlara başka bir alternatif bırakmamasına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Üçüncü dalga göçmenlerin çoğunluğu –1974'ten sonra tarımsal işgücü olarak gelen ve çoğu topraksız köylü olan birinci göç dalgasından farklı olarak– tarım sektöründe 1999 yılından beri yaşanan köklü değişimler sonucu borçlanan ya da toprağını kaybeden çiftçilerden ve tarımda açığa çıkan işsizlerden oluşmaktadır. Türkiye'de tarım sektöründe tarımsal desteklerin azaltılması 1980'li yıllarla başlamış ve tarım politikaları ABD, AB, DTÖ'yle yapılan anlaşmalar çerçevesinde şekillendi-

rilmiş ve yönlendirilmiştir.[14] Türkiye ve diğer gelişmekte olan ülkelerin tarımında devletin verdiği destekler giderek kaldırılırken, ABD ve AB'nin kendi tarım kesimlerini hâlâ yüksek oranlarda korumaları, az gelişmiş ülkelerde desteklerin kalkmasıyla üretim maliyetleri yükselen üreticilerin rekabet gücünü yok etmektedir. Son yıllarda Türkiye dahil dünyanın belli bölgelerinde bankalardan ve tefecilerden yüksek faizle borçlanan ve borçlarını ödeyemeyen çiftçiler borçlarını ödeyebilmek ve kendilerinin ve ailelerinin yaşamını temin etmek için göç etmek durumunda kalmışlardır. Bu süreç hızlı bir mülksüzleşme ve küçük üreticinin tasfiyesi ile sonuçlanmaktadır. Tarımla ilgili bazı rakamlar, Türkiye'de tarımsal alanlardan kentlere doğru yeni ve güçlü bir göç dalgası yaratan, tarımdaki işsizleşmeyi açıkça göstermektedir.[15]

İşsizlik oranı en yüksek olan bölge Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Yine gelir dağılımında da bölgeler arası büyük farklar vardır ve bu farklılık giderek artmaktadır (Karaca, 2004; DPT e-Kütüphane). Tarım kesiminde özellikle 2005 yılında 9 ayda istihdam 1,3 milyon kişi azalmış ve yoksulluk oranı diğer sektörlerde düşerken, tarım sektöründe artmıştır. Bu oran 2002'de yüzde 36,4 iken, 2005'te yüzde 37,2'ye yükselmiştir (Yükseler ve Türkan, 2007). Bölgeden yoksulluk ve işsizlik nedeniyle göç edenlerin dışında bir de güvenlik nedeniyle köy boşaltmalar, gıda ambargosu, yasak bölgeler ilanıyla hayvan otlatılan alanların kullanımının yasaklanması, yerleşim yerlerinin yakınlarına mayın döşenmesi, koruculuk sisteminin yol açtığı insan hakları ihlalleri nedeniyle göç edenler de olmuştur.[16]

---

14 1999 yılında IMF ile yapılan istikrar programı ile tarımda yapısal dönüşümün çerçevesi çizilmiş, 2000'li yıllarda ise tarımda daha radikal düzenlemelere gidilerek tarımsal ürünleri destekleme politikası kademeli olarak kaldırılmış, yerine geçici olarak doğrudan gelir desteği uygulaması getirilmiştir. Ziraat ve Halk bankalarının verdikleri kredi sübvansiyonları yarı yarıya indirilmiş ve tarımda özelleştirmenin temelini atmak üzere tarım satış kooperatiflerine ait fabrikalar şirketleştirilmiş ve tarım, üst kurullarla yönlendirilmeye başlanmıştır. Süreçte Et ve Balık Kurumu, Yem Sanayii (Yem San), Süt Endüstrisi Kurumu özelleştirilmiştir. Şeker Yasası ile pancar ekim alanları daraltılarak ve üreticiye verilen destekler kaldırılarak şeker fabrikalarının bir kısmı özelleştirilmiş ve diğerlerinin de özelleştirilmesi planlanmıştır. Nişasta kökenli şeker kotası yükseltilerek sektöre yabancı kökenli ÇUŞ'ların girmesi teşvik edilmektedir. Tütünde tekel devre dışı bırakılarak tütün üreticileri sözleşmeli üretime geçirilmiş ve tütün üretimi önemli ölçüde geriletilmiştir. Yine pamukta destekler kesilerek üretim alanları daraltılmıştır. Tekelin bir bölümü özelleştirilmiş, alkol ve sigara bölümlerinin özelleştirilmesi çalışmalarına başlanmıştır. Gübre, tohum, mazot ve diğer girdilerde destekler çekilmiş ve tarım sektörü adım adım "kendi kendine işleyen" piyasanın insafına terk edilmiştir (Bayramoğlu, 2005; Günaydın, 2000, 2000a, 2001).

15 1990 yılında tarımın gelirdeki payı % 17,3'ten, 2006'da % 9,2'ye düşmüştür. Tarım sektöründe istihdam 2001 yılında 8.089 bin kişiden 2006'da 6.088 bin kişiye düşerek 2001'de toplam istihdam içindeki payı % 37,6'dan 2006'da % 27,3'e gerilemiştir (Hazine, 2007). Toplam işsizlik oranlarına bakıldığında, 2000 yılında % 6,5 olan oran, 2006 yılında % 9,9'a çıkmıştır. Bu rakamlar çalışmak isteyip de iş aramayanlar, yani iş bulma ümitlerini kaybedenler ve mevsimlik istihdamı kapsamamaktadır. Açık işsizler, çalışmak isteyip de çalışamayanlar, eksik istihdam ve mevsimlik işçiler hesaba katıldığında alternatif işsizlik oranı 2006 yılında % 21,4'e çıkmaktadır (Yükseler ve Türkan, 2007: 13-78).

16 Farklı kurumlara göre farklı olmakla birlikte, DPT koordinatörlüğünde Hacettepe Üniversitesi'nce yürütülen bir araştırmaya göre bu bölgelerden göç edenlerin sayısının, 1986-2000 arası

Genel olarak uygulanan ekonomik politikalar ve özellikle de tarım sektöründe 2000'li yıllarla birlikte ortaya çıkan köklü dönüşümler sonucu artan işsizlik, topraklarını kaybeden ya da yüksek faiz oranlarından borçlanan çiftçilere, sermaye birikiminin daha hızlı olduğu hizmet ve inşaat sektörlerinde çalışmak üzere göç etmekten başka hiçbir seçenek bırakmamıştır. Bu göçler, Türkiye'nin büyük metropoliten bölgelerine ve coğrafi yakınlık nedeniyle Mersin, Adana, Antalya gibi en yakın büyük kentlere yönlenmiştir. Bu kentlerde aşırı biriken işgücünün, iş bulma olanakları azalınca, buradan taşan işgücü, birinci ve ikinci dalga göçmenlerin oluşturmuş oldukları göçmenlik ağları sayesinde Kuzey Kıbrıs'a yönelmiştir. Türkiye'de tarımda işsizleşme ve yerinden edilme süreçleri, göçün gerçeklik düzlemini oluşturan arz yanıyla ilgilidir. Göçün gerçekleşme düzlemi ise talep yanındaki olumsallıklara bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. İşgücü talebini oluşturan bu olumsal faktörler Kuzey Kıbrıs'a ait yerel (yerel emek pazarının niteliği ve uluslararası emek pazarı ile bütünleşmeyi engelleyen politik tanınmama konumu) olumsallıklardır. Bu yerel faktörlerin analizi göçlerin gerçekleşme düzleminin ortaya konması açısından önemlidir.

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a üçüncü göç dalgasını yükselten yerel olumsal faktörlerin başında, Kıbrıs'ta 2003 yılından beri istihdamın en hızlı arttığı sektör olan inşaat seköründeki gelişmeler gelmektedir. Kuzey Kıbrıs'ta 2000'de çalışan nüfusun yüzde 15,8'i, 2005'te ise yüzde 19,4'ü bu sektörde istihdam edilmektedir (KKTC Devlet Planlama Örgütü, 2007). İnşaat sektörünün 2003 yılından beri istihdamın en hızlı arttığı sektör olması bir raslantı değildir. Kıbrıs'ta fiziki çevreye yatırımların, sözkonusu yıllarda hız kazanması da yine küresel ve yerel olumsal faktörlerin biraraya gelmesi ile ilgilidir. Dünyada özellikle 1990'lı yılların başından itibaren, Harvey'nin sermayenin ikinci döngüsü teorisine uyumlu bir şekilde, emlak piyasasına yapılan yatırımlar Fordist dönemde aşırı birikim krizine uğrayan sermayenin emilebileceği bir alan olarak ön plana çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerin özellikle kent merkezlerinde kentsel yenilenme ve soylulaştırma uygulamaları ile kendini gösteren süreç, Kuzey Kıbrıs gibi arazi rantları göreli olarak düşük, bakir koylara, denize, güneşli bir iklime, göreli olarak ucuz yaşam koşullarına, önemli kültürel ve tarihsel birikime sahip, Avrupa'daki ana merkezlere yakın coğrafyaların, küresel emlak pazarına dahil edilmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Süreçte bir yandan sermaye kendine yeni kârlı alanlar açarken, diğer yandan da Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan farklı sınıflar farklı nedenlerle bu pazara talep yaratmışlardır. Avrupalı üst gelir grupları dünya emlak piyasasına spekülatif amaçlarla girerken, Avrupa'da post-Fordist dönemde yaşanan sanayisizleşme ve kentsel dönüşüm süreçleri sonunda erken emekli olan, işsiz kalan, gelirleri düşen ve/veya yerlerinden olan alt

14 yılda, 953.680-1.201.200 arasında olduğu tahmin edilmektedir (Daha fazla bilgi için bkz. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006 ve IDMC –Internal Displacement Monitoring Centre–, Tablo 8).

gelir gruplarının bir bölümü yaşam standartlarını korumak (ya da yükseltmek) amacıyla yaşamın daha ucuz olduğu Kıbrıs gibi ülkelere yerleşerek, konut sektörüne talep yaratmışlardır. Bu bağlamda Kuzey Kıbrıs dünya emlak piyasasına 2000'li yılların başında dahil olmuştur.

İnşaat sektöründeki hızlı gelişmenin bir diğer nedeni –belki de en önemlisi– 2004 Nisanında referanduma sunulan Annan Planı'nın –kabul edilmese de– Ada'da gelecekteki mülkiyetle ilgili belirsizlikleri bir ölçüde giderecek bir zemin hazırlamasıdır (Bodamyalızade ile yapılan mülakat, 2007). Planın 2001 yılında görüşülmeye başlanması ve 2002 yılında ilk versiyonunun sunulması ile 2003 yılında inşaat sektöründe ani bir yükseliş yaşanmıştır.[17] Annan Planı bir yandan Rumlara iade edilecek toprakları belirlerken, diğer yandan toprak ayarlaması dışındaki bölgelerdeki eşdeğer karşılığı verilmiş mallar için verilen tapular geçerlilik kazanmıştır. Bunun yanında tahsisten hak sahibi olup mallar üzerinde esaslı geliştirme yapmış şimdiki kullanıcılar da mülke sahip olma hakkı kazanmışlardır. Kıbrıslılar planda belirtilen bu hakkı kullanabilmek için malları üzerinde geliştirme yatırımları yapmaya başlamışlardır (Hoşkara ve Hoşkara, 2007).

Kuzey Kıbrıs'ta inşaat sektörünün hızla gelişmesindeki bir diğer yerel faktör Türk Lirasının özellikle 2003 yılından itibaren istikrar kazanarak faizlerin düşmesiyle halkın birikimlerini gayrımenkule yöneltmesi (*a.g.e.*) ve kredi faizlerinin düşmesidir. Bir diğer önemli faktör ise "Emirnameler"dir. Emirnameler bir çeşit kısmi imar planı olarak işlev gören, yapı izinlerini belirleyen kentsel yasalardır. Özellikle inşaat faliyetlerinin en yoğun olduğu bölgelerde inşaat izinlerini belirleyecek olan –izin ya da kısıtlama olabilir– emirnamelerin hazırlanmasından önce, mülk sahipleri Annan Planındaki "geliştirme"den doğacak mülkiyet haklarını kaybetmemek için çok sayıda inşaat başlatmışlardır (*a.g.e.*). Ayrıca, kalıcı çözüm durumunda, kendilerine KKTC tarafından verilmiş olan Rum koçanlı ev ve arazi sahibi Türkiyeli birinci dalga göçmenler, mülkleri konusunda yaşadıkları belirsizlik ve de inşaat sektörünün ivme kazanmasıyla birlikte özellikle Girne çevresinde dağla deniz arasındaki bölgedeki değer kazanan arazilerini satış yoluyla elden çıkarmaya başlamışlardır. Diğer yandan Annan Planı, bir yanıyla Kıbrıs Sorununa çözüm üretirken, diğer yanıyla da Kıbrıs'ı küresel emlak piyasasının aktörleri için kârlı bir yatırım alanına dönüştürecek unsurlar taşımaktadır.[18] Bütün bu nedenlere bağlı olarak, 2006 yılında büyük bir

17 2002 yılında toplam 203.463 metrekare olan inşaat alanı, 2003'te 233.977'ye ve 2005'te 342.254'e ulaşmış ve toplam yapı sayısı (kentsel ve kırsal) 2002'de 651'den 2005'te 1597'ye çıkmıştır. Bunun yüzde 80'den fazlası konut sektörüne aittir ve özellikle İngilizler pazarda en yüksek alıcı grubudur (Kıbrıs Devlet Planlama Örgütü İnşaat İstatistikleri'nden hesaplandı).

18 Annan Planı'nın gerçekleşmesi halinde kapalı Maraş bölgesi ve Karpaz çok uluslu büyük inşaat yatırım şirketleri için bir cazibe alanı olacaktır. Ayrıca bütün dünyada yaşanan kentsel tarihsel alanlardaki *gentrification* (mutenalaşma) yatırımları için Lefkoşa ve Magosa gibi kentler çok uygundur. Yine bütün dünyada yaygınlaşan tarih-din turizmi de, Kuzey Kıbrıs'taki tarihî kiliselerin onarımı/restorasyonu süreci için çok uluslu inşaat şirketlerine hatırı sayılır bir birikim yapma olanağı verecektir.

patlama yaşayan inşaat sektörünün, 2007 yılında belli bir durgunluğa girmesine rağmen,[19] bu sektörün talep ettiği işgücü, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a bu kuvvetli göç dalgasının gerçekleşme düzlemini oluşturmaktadır.

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a üçüncü dalga göçlerin gerçekleşme düzleminde bir diğer olumsal-yerel faktörü ise, Kıbrıslı iktisatçı Ünal Akif, *eğitimin negatif getirisi* yaklaşımı ile açıklamaktadır. Akif'e göre, Kuzey Kıbrıs'ta işgücü açığı geçici değil, yapısaldır. Kıbrıslı Türklerin eğitim oranlarının yüksekliği, fiziksel güç isteyen, vasıfsız ya da düşük vasıflı işlerde, daima işgücü açığı ortaya çıkarmaktadır. İyi eğitim almış Kıbrıslı Türkler, günümüze kadar izlenen politikalarla, halen kamu kesiminde çalışmayı ağırlıklı olarak tercih etmektedirler (Ünal Akif ile yapılan mülakat, 2007). Kuzey Kıbrıs'ta kamu kesiminde çalışmak 2007'de çıkarılan Sosyal Güvenlik Yasası'na kadar oldukça avantajlıydı. Bu kesimde hem ücretler Türkiye'ye göre daha yüksek, hem de emeklilik süresi oldukça kısaydı. Kıbrıslı Türkler, genç yaşta birden fazla işten emekli olup ya da aynı anda farklı işler yaparak yüksek kazançlar elde edebiliyorlardı. Yeni çıkan yasa (73/2007 No'lu Sosyal Güvenlik Yasası) emeklilik yaşını uzatmakta ve kamu kesiminde çalışanların birden fazla iş yapabilme olanaklarını ortadan kaldırmakla beraber, Kuzey Kıbrıs'ta kamuda çalışmak hâlâ avantajlıdır. Kamu kesimindeki yüksek maaşlı işlerde de yine eğitime ve kayırmacı ilişkilere bağlı olarak ağırlıkla Kıbrıslı Türkler istihdam edilmektedir. Yapısallaşmış bir nitelik kazanan bu durumda, eğitim düzeylerinin görece düşük olması, ya da eğitim düzeyleri yeterli olsa da –ilk dalga göçmenlerin Kıbrıs'ta doğan çocukları gibi– kamudaki kayırmacı ilişkilerin aşılamaması nedeniyle Türkiyeli göçmenler, daima vasıfsız ve yarı-vasıflı işlerdeki işgücü açığını kapatmaktadır.

Özellikle inşaat ve turizm gibi emek yoğun sektörlerde ihtiyaç duyulan yarı vasıflı ve vasıfsız işgücü talebini Türkiye'den gelen ve dünyadaki diğer benzerlerinden göçmenlik durumu ve göçme nedenleri konusunda farkı olmayan, ucuz, çoğu kez enformel biçimde çalışmaya razı, vasıfsız ve yarı-vasıflı işgücü karşılamaktadır. Ancak Kuzey Kıbrıs'ta işçi sendikaları bu görüşe tam olarak katılmamaktadır. Kuzey Kıbrıs'ın en büyük işçi sendikası Dev-İş Genel Sekreterine göre, göçmen işgücü dalgası, Kuzey Kıbrıs'taki yapısal işgücü açığından değil, sermayenin düşük ücretle ve sosyal güvencesiz çalıştırabileceği kaçak işgücü talebinden kaynaklanmaktadır (M. Seyis ile yapılan mülakat, 2007). Dev-İş Genel Başkanı da, Kuzey Kıbrıs'ta inşaat sektörünün tamamen kaçak işgücünün elinde olduğunu ve bunun yaygınlaştığını öne sürmektedir (Gulle, 2007). Ancak Kuzey Kıbrıs'ta, inşaat sektörü başta olmak üzere formel ve enformel olarak isdihdam edilen yabancı (Türkiyeli) işgücü 50.000 civarındadır. Buna

19 2002'den itibaren hızlanan ve 2006'da patlama yapan inşaat sektörünün kontrolsüz ve plansız oluşunun, 2007'de başlayan sektörel durgunluğun önemli bir nedeni olduğu ifade edilmektedir (Kıbrıs Türk İnşaat Müteahhitleri Odası Başkanı Cafer Gürcafer ile yapılan mülakat 2007; 02.11.2007 tarihli Kıbrıs Gazetesi).

karşın Kuzey Kıbrıs'ta 2006'da yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre KKTC vatandaşı yerleşik nüfus 178 bin, hane sayısı 72 bin, devletten maaş alanların sayısı ise 55 bindir. Bu sayılar, Kuzey Kıbrıs vatandaşlarının işgücü olarak kamu sektöründe yığılmış olduklarını ve Kuzey Kıbrıs'ta gelişen sektörlerdeki yapısal işgücü açığını net bir şekilde göstermektedir. İşte bu açık, vatandaş olmayan, formel-enformel göçmen işgücü ile karşılanmaktadır.

Kuzey Kıbrıs'ın Türkiye'den aldığı üçüncü dalga göçlerin gerçekleşme düzleminde etkili olan bir diğer yerel-olumsal faktör ise, Kıbrıslı Türklerin 2003'ten itibaren, Güney Kıbrıs'ta daha yüksek ücretlerle çalışma olanaklarının ortaya çıkmış olmasıdır. Özellikle inşaat işçiliği gibi becerisiz (düz inşat işçisi) ve yarı becerili işlerdeki (demirci, sıvacı, marangoz, tesisatçı, elektirikçi, inşaat kalfası gibi) Kıbrıslı Türkler, Güney'de çalışmayı tercih etmektedir. Güney'de çalışan Kıbrıslı Türklerin sayısı 5000 civarındadır (A. Gürpınar ile yapılan mülakat, 2008). Kıbrıslı Türklerle, Kıbrıslı Rumların sınırdan karşılıklı geçişlerinin serbestleştiği 23 Nisan 2003 tarihinden itibaren Kuzey Kıbrıs'tan Güney'e olan vasıfsız işgücü geçişleri, Kuzey Kıbrıs'ta –sınırlı da olsa– yeni bir işgücü açığı oluşturmaktadır. Sınır, Türkiye kökenlilere açık olmadığı için,[20] Türkiyeli göçmenler, daha düşük ücretlerle, Kuzey Kıbrıs'taki işgücü açığını kapatmaktadır.

Kuzey Kıbrıs'ta vasıfsız işlerde ve özellikle inşaat sektöründe, Türkiyeli üçüncü dalga göçmenlerin –çoğu zaman enformel– yoğunluğunda, elbette, Türkiye ile Ada arasındaki tarihsel stratejik-politik yakınlığın rolü vardır ve Türkiye'den gelen göç dalgalarının Ada'ya girmesindeki kolaylıklar göçlerin yoğunluğunu artırmaktadır.[21] Ancak temel belirleyici etmenin bu olmadığını gösteren pek çok gösterge de bulunmaktadır. Örneğin, Kuzey Kıbrıs'taki bu göçmen işgücünün, dünyadaki diğer benzerleri gibi, üretim ve emek süreçlerinin esneklik temelinde ulusötesi alanda parçalandığı yeni işbölümünün her zamankinden daha çok dayandığı ucuz işgücü ihtiyacını karşıladığı açıktır. Yine bu tür işgücünün, sermaye birikiminin yoğunlaştığı ve hızlandığı alanlara doğru aktığı da görülmektedir. Günümüzde, dünyanın başka bölgelerindeki enfor-

20 2003 yılında Kuzey ile Güney arasında geçişlerin serbestleşmesi, Türkiyeli göçmenleri kapsamamıştır. Sadece üçüncü dalga göçmenler degil, birinci göç dalgasıyla gelen, vatandaş olan ve onların Kuzey Kıbrıs'ta doğmuş çocuklarının da Güney Kıbrıs'a geçiş hakkı bulunmamaktadır. Bu göçmenler Kıbrıs'ta doğmuş olmalarına rağmen, işgal altındaki bir ülkeye yasa dışı yoldan girmiş işgalci ülkenin vatandaşları olarak muamele görmektedirler. Bu durum, bu yazının giriş bölümünde vurgulanan, Kuzey Kıbrıs'ta Türkiyeli göçmenlerin, Türkiye'nin adaya stratejik-politik olarak yerleştirdiği nüfus olarak görülmesinin, bu göçmenleri, göçmenlerin evrensel haklarından dahi yararlanamadıkları bir pozisyonda tuttuğunun göstergelerinden biridir.

21 KKTC, Türkiye dışında bir ülke tarafından tanınmaması nedeniyle uluslararası ekonomik ilişkilerini Türkiye üzerinden yürütmektedir. Ülkeye ulaşım da Türkiye üzerinden sağlanmaktadır. Bu durum diğer ülke vatandaşlarının ülkeye girişini zorlaştırmaktadır. Oysa Türk vatandaşları 13 Haziran 1991 tarihinden beri sadece nüfüs cüzdanı ile ülkeye giriş yaparak üç ay kalabilmektedir. Ancak 2004 yılında KKTC ve Türkiye arasında KKTC'de bulunan Türk vatandaşlarının ikamet, çalışma ve sosyal güvenlik haklarını düzenleyen 43/2004 sayılı yasa ile, çalışma amacıyla ülkeye gelenlerin ülkeye pasaport ile girmeleri ve çalışma izni ve ikamet için gerekli işlemleri yapmaları gerektiği belirtilmiştir.

mel emek hareketleri gibi, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a olan göçlerin de temel niteliğini, kapitalizmin post-Fordist döneminin hızlandırdığı, insan yaşamının bütün boyutlarını metalaştırarak dünyayı tek bir pazar ve tek bir ekonomi haline getirme süreci belirlemektedir. Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a üçüncü dalga göçler, uygulanan ekonomik politikalar yoluyla işsiz kalmış ya da bulundukları yerlerde yaşama olanağı kalmamış, bir yaşam stratejisi olarak göç etmeyi "seçmiş" göçmenlerin, sermaye birikiminin hızlı olduğu alanlardaki "ucuz emek pazarına" akması ile gerçekleşmektedir.

Kuzey Kıbrıs'taki ucuz işgücünün Türkiyeli göçmenlerden oluşması, hem Kıbrıslı akademik-entelektüel çevre, hem de Ada'nın belki de en dışlanmış yoksullarını oluşturan Türkiyeli göçmenler için, iki yanlı bir gerçeklik kaymasına yol açmaktadır. Kıbrıslılık kökeni üzerinden ulusalcı bir perspektif geliştirmiş olan Kıbrıslı entelektüeller arasında, göçmenlerin Türkiyeli olmasını, Türkiye'nin Ada üzerindeki politik tutumuna ve adayı –demografik yapısını değiştirerek (bozarak)– kontrol altında tutma politikalarına bağlamak yaygın bir görüştür.[22] Ada'nın en alt sınıfını oluşturan ve dışlanmış yoksulluk alanlarında yaşayan Türkiyeli göçmenler ise, Kıbrıslı Türkleri "kurtaran" bir büyük devletin vatandaşları olup da, nasıl bu denli toplumsal-mekânsal dışlanma ve küçümsenme[23] ile karşı karşıya kaldıklarını çözememektedirler. Kıbrıslılık üzerinden kimlik politikası geliştiren Kıbrıslı ulusalcı entelektüeller, özellikle 2000'li yıllardan sonra hız kazanan göç dalgalarıyla, inşaat ve turizm gibi hizmet sektörlerinde çalışmaya gelen göçmen işgücünün, milliyetlerinden bağımsız olarak, küresel ölçekte sermayenin gereklerine uygun biçimde emeğin artan coğrafi mobilitesine uygun nitelikte bir işgücü olduğunu görememekte; Türkiyeli göçmenler ise, toplumsal dışlanmalarının asıl nedeninin T.C'li olmaktan çok, bütün dünyada olduğu gibi Kuzey Kıbrıs'ta da göçmen-enformel-yoksul emeğin, sınıfsal-etnik-mekânsal dışlanması olduğunu fark etmemektedirler. Kuzey Kıbrıs'ta üçüncü dalga Türkiyeli göçmenlere, emeğin küresel-bölgesel hareketleri ve sınıf merceğinden değil de, milliyetçilik merceğinden bakıldığında, her iki taraftan da gelen görüşler mercekten geçerken adeta kırılarak gerçeklik düzlemlerini kaybetmektedir. Oysa Eleştirel Gerçeklik Kuramına göre, gerçeklik düzlemi (nedensel ilişkiler) kavranamadığında, olguların gerçekleş-

22 Bu görüş, Afrika, Yeni Düzen ve Birleşik Kıbrıs gazetelerinde yazan köşe yazarları ve konuk yazarların son iki yılda konu ile ilgili yazdıkları yazılar tarandığında açıkça ortaya çıkmaktadır.

23 Sonraki bölümlerde daha detaylı olarak analiz edilecek olan bu sosyo-mekânsal ve kültürel dışlanma, göçmenlere yönelik bazı ad-takmalarla (stigma) açıkça ortaya çıkmaktadır. Üç dalga göçmen için de Kıbrıslı Türklerin kendi aralarında yaygın olarak kullandıkları üç ayrı lakap vardır. Sosyal dışlama içeren bir tutum haline gelen bu "lakaplama", birinci dalga ile gelen göçmenleri, *gara sakal*, ikinci dalga ile gelenleri *fica* ve üçüncü dalga gelenleri de *gaco* sıfatlarıyla damgalamaktadır. *Gara sakal* başlangıçta, Kıbrıslı olmayan "öteki Türkü" işaret eden ve aşağılayıcı bir lakap değilken, ikinci dalga göçmenlerle birlikte, kentsel yoksulluğun uyruksal-sınıfsal dışlanma süreci başlamış ve bu lakap da *fica* ve *gaco* gibi olumsuz-aşağılayıcı bir içerik kazanmıştır.

me düzlemlerinin ve dolayısıyla ampirik düzlemlerin doğru kavranması da olanaksız hale gelir.

Kıbrıslı Türklerin *enklavından*, göçmen işçilerin *yoksulluk mekânına*: Lefkoşa Surlariçi mahallesi

Günümüzde Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a üçüncü göç dalgasıyla gelen, ağırlıkla inşaat sektöründe çalışacak ucuz emek için, Lefkoşa'nın tarihî surları içinde kalan Surlariçi mahallesi bir küvez-barınak işlevi görmektedir. Lefkoşa'nın bugünkü Surlariçi bölgesi, 20. yüzyılın başlarına kadar Lefkoşa şehrinin tamamını kapsıyordu ve Ada'nın, Venedik, Osmanlı ve İngiliz dönemlerinde olduğu gibi bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1960'tan sonra da idarî merkeziydi. Venediklilerin Osmanlı saldırılarından korunmak için inşa ettikleri dairesel surlarla çevrili Lefkoşa (Gürkan, 2006), Osmanlı döneminde camileri, kiliseleri, hamamları, hanları ve çarşısı ile tipik bir Osmanlı şehrine dönüşmüştür. Doğu-Batı ekseninde şehrin ortasından geçen nehir, kenti kuzey-güney olarak bölmektedir. Osmanlı döneminde, Osmanlı yönetimi, asker bürokrat elit ve Müslüman nüfus nehrin kuzeyinde yerleşikken, Ortodoks Kilisesi ve Ortodoks nüfus nehrin güneyinde yerleşiktir. Şehrin Doğu-Batı ekseni ticaret ve zanaatların yerleştiği çarşının da ana eksenini oluşturmaktadır (Hocknell vd., 1998). Ada'daki İngiliz egemenliği döneminde kenti Kuzey-Güney olarak ayıran nehir, hijyenik nedenlerle doldurulmuş ve kentin ana ticaret ekseni olacak yeni bir cadde haline getirilmiştir. Osmanlı'nın Ada'yı İngilizlere kiraladığı 1878'de Surlarla çevrili Lefkoşa'da etno-dinsel temele dayalı 25 mahalle bulunmaktadır. Bunlardan 14'ü Müslüman, 7'si Ortodoks, 2'si Ortodoks ve Müslüman karışık, biri Ermeni ve biri de Latin mahalleleridir (Jeffery, 1983, aktaran Hocknell vd., 1998; H. Atun ile yapılan mülakat, 2007).

İngiliz yönetimi surlar içindeki Lefkoşa'da, eskimiş ve modern hijyenik kurallara uygun olmayan yapılı çevre yerine surların hemen dışında ve göreceli olarak yüksek rakımda bir bölgeyi yönetim merkezi olarak belirlemiştir. Bazı idari işlerin, kentin geleneksel surları içinde bırakılmasına karşın, İngiliz Valiliği ve yönetsel elit surların dışında inşa edilen modern bölgeye yerleşmiştir. 92 yıllık (1878-1960) İngiliz yönetimi sürecinde Lefkoşa'nın nüfusu 15 binden 96 bine yükselmiştir (Attalides, 1981). 1930'lara kadar kentin nüfusunun tamamı surlar içinde yaşamaktadır. Sadece çok az sayıdaki yönetici elit ve zengin tüccar, surların dışında bahçeli modern köşklerde yaşamaktaydı. İngiliz egemenliğinin erken yıllarından 1881'de, Lefkoşa'nın nüfusunun yarısı Müslümanlardan oluşmaktayken, İngilizlerin Ada'daki egemenliklerinin sona erdiği 1960 yılında bu oran % 18-20 civarına düşmüştür. Ortodoks-Rum nüfus ise yüzde 49'dan, yüzde 70'e yükselmiştir. İngiliz egemenliği döneminde Lefkoşa'nın Müslüman nüfusunun yarısından fazlasını kaybetmesinin nedenleri arasında,

Osmanlının asker bürokrat elitinin Ada'dan ayrılması; moderleşmeye başlayan Lefkoşa'da ortaya çıkan modern meslekler ve gelişen ticari aktivitenin Rumlar tarafından benimsenmesi ve daha çok tarım ve memuriyette çalışmış olan Müslüman nüfusun buna uyum sağlayamaması olarak görülebilir (An, 2006).

1950'lerin ortalarından itibaren İngiliz egemenliğine son verip Ada'yı Yunanistan'a bağlamayı hedefleyen etnik-milliyetçi EOKA hareketi ve buna karşı gelişen milliyetçi, Türk Mukavemet hareketi (TMT) ile birlikte Ada'da etnik çatışmalar başlamıştır. Bu çatışmalar nedeniyle 1958'de Lefkoşa fiilî olarak iki ayrı bölgeye bölünmüştür. Kıbrıslı Türklerin güvenliklerini sağlayabildikleri *enklavlara* sığındıkları 1963'ten sonra ise, Lefkoşa Surlariçi mahallesi en büyük *enklava* dönüşmüştür (Morag, 2004; H. Atun ile yapılan mülakat, 2006). Lefkoşa'nın diğer mahallelerinden ve dışındaki köylerden bu *enklava* sığınan Kıbrıslı Türkler nedeniyle, Surlariçi barındırabileceği nüfusun 4 katı nüfusa sahip hale gelmişti. Surlariçi'ni bu kadar büyük bir *enklava* dönüştüren iki temel nedenden birincisi, Osmanlı döneminden itibaren bu bölgede ağırlığı oluşturan Müslüman nüfusun yaşamak için temel ihtiyaç mallarını burada üretiyor olmasıdır. İkincisi ise İngilizlerin surların dışında oluşturdukları yeni modern mahallelere taşınmaya başlayan orta ve üst sınıfa mensup Rumlar nedeniyle, Rumların mahalledeki güçlerinin azalmış olmasıdır. İngiliz döneminde toplumsal sınıfların mekânsal ayrışması, Lefkoşa Surlariçi'ni göreceli olarak daha yoksul olan Kıbrıslı Türklerin mekânına dönüştürmüştü. 1963'ten 1974'e kadar *Surlariçi enklavındaki* evlerde birden fazla, bazen 3-4 aile birden barınmak zorunda kalmıştır. 1974'te Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Makarios'a düzenlenen darbe ve ardından da Türk askerinin Ada'ya çıkışı ile Kıbrıs, Doğu- Batı ekseninde ve Lefkoşa Surlariçi'nin ortasından geçen Yeşil Hat ile ikiye bölünmüştür.

Bu bölünme, Lefkoşa'nın kuzeyinde, surların içindeki geleneksel mahallelerde ve surların dışındaki modern mahallelerde yaşayan Rumların, yaşadıkları mahalleleri terk ederek Lefkoşa'nın güneyine geçmelerine neden olmuştur. Bu süreçte, Surlariçi'ndeki az sayıda Ermeni nüfus da Güney'e geçerek Kuzey'deki mahallelerini terk etmişlerdi. Lefkoşa'nın kuzeyinin Kıbrıslı Türkler için güvenli bir bölge haline gelmesi ile on yıldan uzun süredir *enklavlarda* yığılmış olarak yaşayan aileler *Surlariçi enklavını* boşaltmaya başlamışlardır. Çevre köylerden gelerek bu *enklava* sığınanlar, artık güvenli hale gelmiş olan kendi köylerine ve Rumlardan boşalan köylere, Lefkoşalıların bir kısmı da Surlariçi'nde ve dışında daha iyi durumda olan başka evlere taşınmaya başlamışlardır. Lefkoşa'da zaten eskimiş binaları ve yapılı çevresi ile modern ihtiyaçlara cevap vermeyen Surlariçi mahallesi, *enklav* olarak taşıdığı aşırı nüfus ile daha da çöküntü haline gelmişti. Bu nedenle Lefkoşa Surlariçi'nin, Türk bölgesinde kalan kuzey yarım çemberi 1974'ten sonra hızla boşalmaya başlamıştır. Bu boşalmanın sınıfsal niteliği, daha sonra bu bölgenin önce kentsel çöküntü alanına, sonra da

Türkiyeli göçmenleri barındıracak bir kentsel yoksulluk mekânına dönüşmesinde önemli rol oynayacaktır.

Lefkoşa Surlariçi enklavında yaşayan nüfusun yaklaşık yüzde 80'i, 1974-1979 yılları arasında bu bölgeyi boşaltmıştır (M. Hatay ile yapılan mülakat, 2007). 1980'lerin sonlarında Doğu Akdeniz Üniversitesi mimarlık öğrencileri tarafından yapılan bir araştırmada, Lefkoşa Surlariçi mahallesinin, 70 yaşın üzerindeki yaşlı dulların yaşadığı bakımsız evlerden oluştuğu görülmüştür (N. Doratlı ile yapılan mülakat, 2007). Bu araştırma, Surlariçi'nin 1974'ten sonra on yıl içinde dinamik nüfusunu kaybetmiş, tipik bir kentsel çöküntü alanına dönüştüğünü göstermektedir.

1974'ten sonra Surlariçi bölgesinden taşınan Lefkoşalılar, burada kalan bakımsız ev ve işyerlerini çok ucuz raiçlerle kiraya vermekteydi. Bu durum bu eski evlerin bir kısmının ucuz pansiyonlara ve *amele yatı evlerine* dönüşmesine neden olmaktaydı. Bu dönüşümün dayandığı temel dinamik ise Türkiye ile Kuzey Kıbrıs arasında, 1970'lerin sonlarından başlayarak 1980'lerin sonlarına kadar sürecek olan bavul ticaretiydi. 1970'lerin ikinci yarısından 1980'lerin sonlarına kadar çok uluslu İngiliz ve Japon şirketleri tarafından fason olarak Uzakdoğu ülkelerinde yaptırılan ve o dönemde Türkiye'de bulunmayan gemiler dolusu malın, Türkiye'de liberalleşme politikalarının tam uygulanmaya başlanmadığı bu yıllarda bavul turizmi yoluyla Kıbrıs'tan Türkiye'ye ticareti yapılıyordu. Süreçten asıl payı, bu malları pazarlayan çok uluslu şirketler ve Türkiye'de bu malları satın alan şirketler almasına karşın, valiz turizmi, Kuzey Kıbrıs'ta küçük-orta ölçekli ticarete bir canlılık getirmişti. Surlariçi'ndeki küçük işyerleri ve dükkânlar bu ticarete hizmet ediyorlardı. Valiz ticaretini yürüten, çoğu Hatay, Antep, Adana ve Mersin gibi yakın illerden gelen taşıyıcılarsa Surlariçi'ndeki eski evlerden dönüştürülen ve koşulları bugünkü işçi yatı evleri ve pansiyonları aratacak kadar bakımsız olan küçük pansiyon ve otellerde kalıyorlardı. 1985 yılında Surlariçi'nde bavul ticaretini mekânda gözlemleyen ve bu ticarete hizmet eden pansiyon ve işyeri sahipleriyle bir dizi mülakat yapan Tulga, bavul ticaretinde Kıbrıs'ın Beyrut'un yerini almış durumda olduğunu, bir dönem Beyrut üzerinden Türkiye'ye pazarlanan malların 70'lerin sonlarından itibaren, Kuzey Kıbrıs üzerinden Türkiye'ye satılmaya devam ettiğini yazmaktadır (1985: 4, 194).

Türkiye'de ithalat ve ihracatın liberalleşmesinin sonucunda bavul ticaretinin sönümlendiği ve 1980'lerin sonlarından itibaren, bu işten küçük miktarlarda sermaye biriktirebilen taşıyıcıların bir kısmının Surlariçi bölgesinde iç pazara (ağırlıkla, askerliğini Kıbrıs'ta yapan 35 bin civarındaki er-erbaş'a yönelik mallar satan dükkanlar; fuhuş ve benzeri işleri örgütleyen küçük işyerleri gibi) yönelik küçük işyerleri açtıkları gözlemlenmektedir (H. Tulga ile yapılan mülakat, 2007). Böylece, 1990'lı yılların başında Lefkoşa'nın Surlariçi bölgesi, orta sınıf Kıbrıslı Türklerin neredeyse tamamen boşalttığı ve Türkiye'den gelen

göçmenlerin kontrol ettiği bir kentsel çöküntü alanı halindedir. İşte bu özellik, Surlariçi'ni üçüncü dalga göçmenlerin mekânda "tutunmalarını" sağlayan bir kentsel yoksulluk alanına dönüştürmektedir.

Lefkoşa'da kentsel yoksulluğun mekânsal ayrışması ve Surlariçi'nde dışlanmış göçmen-emekçi sınıfın durumu

Lefkoşa, Surlariçi bölgesinin 1974'ün ardından, önce kentsel çöküntü alanına, sonra da kentsel yoksulluk mekânına dönüşmesi, bu bölgenin, üçüncü dalga göçmenler için bir çeşit küvez işlevi görmesinde olumsal bir faktör olarak rol oynamıştır. Modern öncesi yerleşim dokusuna sahip olan Surlariçi'nin, 1963-1974 arasında *enklava* dönüşmesi, kapasitesinin 4 katı nüfusu barındırmasına ve zaten eskimiş olan yapılı çevrenin daha da bakımsız kalmasına neden olmuştu. 1974'ten sonra Kıbrıslı Türklerin bu bölgeyi hızla boşaltmasında, bu bakımsız, yıpranmış, modern ihtiyaçlara cevap vermeyen kentsel doku kadar, uzun yıllar izole edilmiş bir bölgede yığılmış halde yaşamış olmanın da etkisi olmuştur. Diğer yandan, 1960'lardan itibaren surların dışında gelişen modern mahallelerde yaşayan üst ve üst-orta sınıf Rumların, 1974'te kentin bölünmesiyle kentin güneyine geçmek zorunda kalmasıyla bu mahallelerde boş ev ve arazi stokunun ortaya çıkması da Surlariçi'nin boşalmasını hızlandıran bir diğer etmen olmuştu. Surlariçi'nin nüfusunun hızla boşalması, bölgenin çöküntü alanına dönüşmesine ve eskimiş konut stokunun bir kısmının, kente geçici işler için gelen işçiler ve bavul tüccarları için ucuz konaklama olanağı sağlayan pansiyon ve işçi yatı evlerine dönüşmesine neden olmuştu. Bavul ticaretine konu olan mallar da bu bölgedeki dükkânlarda satılıyordu. Kentin 1974'ten sonra yeniden inşasında, yapı, tamirat ve onarım işlerinde çalışacak işçiler de bu bölgede kaldığından, bölge, amele pazarı olarak da işlev görüyordu. Bavul ticareti yapanların bir kısmı, bu işin hızını kaybettiği 1980'lerin sonlarından itibaren, sınırlı sermaye birikimleriyle, Surlariçi'nde lokanta, berber, bakkal, fırın, çayocağı, fason dikimevleri ve ayakkabıcı gibi küçük işyerleri açmışlardı. Bu işyerlerinde ağırlıkla aile emeği kullanılıyor ya da Türkiye'den gelen çoğu zaman akraba/hemşeri işgücü çalıştırılıyordu. Dolayısıyla, bu dönemden itibaren Surlariçi, Kuzey Kıbrıs'a çalışmak üzere gelen vasıfsız ve yarı vasıflı yeni bir göç dalgası için bir tutunma mekânına dönüşmeye başlamıştır. Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a yönelen bu üçüncü dalga göçler, 1990'ların başlarında ağırlıkla, Hatay ve Adana gibi yakın illerden, göçmen ağları ile gerçekleşmeye başlamış ve 90'ların ikinci yarısından itibaren, Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu illerinden gelen yeni bir dalganın da eklenmesiyle, güçlenerek büyük bir enformel işgücü dalgası halinde sürmüştür. 1990'lardan itibaren, Surlariçi'nin, çöküntü alanından, kentsel yoksulluk mekânına dönüşmesi, bu yeni göç dalgasının niteliği ile doğrudan ilişkilidir.

Surlariçi'ndeki pansiyonlar, işçi yatı evleri ve bakımsız eski evler, 1990'ların ikinci yarısından itibaren, yeni enformel göçmen işgücü için ucuz barınma imkânı sağlamaktadır. 1974'ten sonra Surlariçi'ni terkederek surların dışında inşa edilen modern mahallelere taşınan, köylerine dönen ya da yurtdışına yerleşen Kıbrıslıların evlerinin bir kısmı da, göreli olarak ucuz kiralardan dolayı, "taşeron ev sahipleri" tarafından kiralanarak, odalar halinde göçmen işgücüne kiraya verilmeye başlanmıştır. Eskimiş ve bakıma muhtaç evleri ve dükkânları, mal sahiplerinden, belli bir "hava parası" ödeyerek uzun süreli kiralayan "taşeron ev sahipleri" de ağırlıkla bavul ticareti döneminde gelerek, Kuzey Kıbrıs'a yerleşmiş Türkiyeli göçmenlerdir.

Lefkoşa'da göçmen işgücü ve enformel emeğin çalışma halleri

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a, 1990'ların ikinci yarısından itibaren başlayan ve 2000'den sonra inşaat sektöründeki büyüme ile hız kazanan üçüncü göç dalgası, büyük çoğunluğu enformel işgücünden oluşan yeni bir göçmen kitlesini Ada'ya taşımaktadır. Türkiye'den KKTC'ye girişlerin nüfus cüzdanı ile yapılmaya başlandığı, 1991'den 2004 yılına kadar, KKTC'de enformel emek kullanımı, bütün gelişen sektörlerde (tekstil, turizm-hizmet, inşaat) yaygın hale gelmiştir. 2002'den itibaren inşaat sektörünün girdiği büyüme hızı bu enformel emeği, son derece kötü koşullarda ve zorla çalıştırma sürecini de beraberinde getirmiştir. Taşeron inşaat şirketleri, yine taşeron inşaat ustaları aracılığı ile Türkiye'den getirttikleri 16-40 yaş arası işçilerin nüfus cüzdanlarını alarak, sosyal güvenceden yoksun ve çok kötü barınma koşullarında çalıştırmaya başlamışlardır. Neo-liberal dönemde bütün dünyada yaygınlaşan bu emek kullanma biçimi, uluslararası ve yerel işçi örgütleri ile muhalif politikacılar tarafından şiddetle eleştirilmektedir. Bu nedenle, 2004 yılında, KKTC ile Türkiye arasında yapılan bir protokolle (43/2004) Çalışma İzni Yasası çerçevesinde bu enformel çalışma biçimlerine son verilmek istenmiştir.[24] Yasanın yürürlüğe girdiği 2005'ten beri 35 bin kişi kayıt altına alınmıştır ve halen kayıtsız çalışan 15 bin göçmen işgücü olduğu tahmin edilmektedir.[25]

Lefkoşa Surlariçi bölgesinde, üçüncü dalga göçmen işgücü üzerine 2007 Temmuz ayında yürütülen niteliksel araştırmada, derinlemesine mülakat ve odak grup görüşmesi yapılan 25 inşaat işçisi, sürekliliği olan güvenceli iş bulamadıklarını ifade etmişlerdir. Bu durumda göçmen işçiler için çalışma izni zo-

24 Bu yasanın, devletin emeklilik fonları ve ödenmemiş sigorta primleri çok büyük boyutlarda açık verdiği için (Güryay, 2004), bu açıkların kapanmasını sağlamak, sosyal sigortalar kurumuna yatması gereken paralar ve ihtiyat sandığı kayıplarını önlemek, yerli işgücünü korumak, yabancı işgücünün yerli işgücü ile eşit haklarla çalışmasını sağlamak için çıkarıldığını öne sürenler vardır (H.Tulga ile yapılan mülakat, 2007).

25 Dev-İş Sendikası Genel Sekreteri M. Seyis, İnşaat Taşeronları Birliği Başkanı B. Yükseliş ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Müsteşarı Aziz Gürpınar ile yapılan mülakatlar, 2007.

runluluğu getiren yeni yasa anlamını kaybetmektedir. Sürekli iş bulamayan işçiler çalışamadıkları dönemlerde sosyal sigortalar katkı paylarını ödemek istemedikleri ve iş güvenceleri bulunmadığı için önceki dönemlerde çalışma izinleri olsa bile bunu yenilemek istememektedirler. Dolayısıyla yeniden kaçak konumuna düşmekte ya da düşürülmektedirler. Bunun en önemli gerekçesi olarak çalışma izninin alınmasının çok pahalı ve zor bir süreç olduğunu ifade etmektedirler. Çalışma izni aldıkları durumda da, işverenler, işveren katkı paylarının tamamını ya da yarısını kendilerine ödetmektedir. İşverenler kendilerine daha ucuz geldiği için çalışma izinli işçilere göre, izinsiz işçi çalıştırmayı tercih etmektedirler.

Bütün dünyada olduğu gibi Kuzey Kıbrıs'ta da, inşaat sektöründe işin örgütlenmesinde yaygın bir taşeronlaşma yaşanmaktadır. İşin nitelikli bölümleri bile vasıfsız işçilere yaptırılarak maliyetler düşürülmektedir. Taşeronlaşma biçiminde örgütlenmenin yaygın olduğu durumlarda, enformel işgücü kullanımının çok yaygın olduğu, literatürde bilinen bir olgudur.[26] Bu durumda Kuzey Kıbrıs'ta radikal bir reform olarak çıkarılan çalışma izni yasası, işverenler tarafından, emeği daha da ucuzlatma yönünde işle(til)mektedir. Çünkü çalışma izinli işçilerden özellikle inşaat işçilerinin büyük bir kısmı ücretlerinden işveren sigorta paylarını da ödemek zorunda bırakılmaktadır. Enformelliğin tanımına göre çalışma izni ile çalışmak, işin enformel niteliğini ortadan kaldırmaz. Çünkü çalışma izinli olsa da, işçi ağır ve iş güvenliğine uygun olmayan koşullarda, ortalama günde 10-12 saat çalıştırılmakta, fazla çalıştığı saatler için ek ücret almamakta ve tatil yapmamaktadır. Yasalar, işin enformel niteliğini ortadan kaldırmamakta, dahası emeği daha da ucuzlatmaktadır. Bu, küresel ölçekte yaşanan bir ikilemdir. Çalışma izni zorunluluğu getiren yasalar, kaçak ve güvencesiz işgücü kullanan işverenleri kontrol etmek, işçilerin sosyal güvenliklerini sağlamak ve kaçak-göçmen işgücünü kontrol altına almak gibi iddialarla çıkarılmakta, ancak hızlı sermaye birikim sürecindeki sektörlerde, işverenler, bu yasadan yararlanarak emeğin fiyatını daha da ucuzlatan "kayıtlı" enformelliği yaratmaktadır.

İşçilerle yapılan mülakatlarda, ücretlerini düşüren bir başka etmenin de, hem iş değiştirme, hem de ülkeye giriş çıkış yapma anlamında işçilerin hareketliliğinin yüksekliği olduğu ortaya çıkmaktadır. Çalışma izni olmayan, ya da çalışma iznini yenilemediği için tekrar kaçak durumuna düşen işçiler kendilerine girişte verilen süreler dolduğunda, ceza ödememek için, Türkiye'ye dönüp KKTC'ye yeniden giriş yapmaktadırlar.[27] İşçiler bu şekilde yılda 10-12 hatta 20 kez giriş çıkış yaptıklarından bahsetmektedirler. Kayıtsız çalışanlar arasında ül-

26 Sözü edilen literatür için bakınız: Bonacich (1993), Compa (2005), Mitter (1986), Portes, A. ve Sassen-Koob, S. (1987), Sassen, S. (2000), Massey, S. D. (2005).

27 Yasanın ilk halinde, KKTC'ye girişlerde verilen sürenin üstünde ülkede fazladan kalınan her gün için günlük asgari ücretin iki katı olan ceza, yasanın uygulanışında çıkan sorunlar nedeniyle fazladan kalınan her gün için günluk asgari ücret olarak düzeltilmiştir (KKTC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Müsteşarı Aziz Gürpınar ile yapılan mülakat).

keye uzun süre önce gelip vatandaşlık almış olanlar da vardır. Bu durum bütün dünyada olduğu gibi Kuzey Kıbrıs'ta da enformel çalışmanın çok boyutlu ve kompleks niteliğine işaret etmektedir.

Göçme nedenleri ve sürekli göç hali

Davis'in "Gecekondular Gezegeni" adlı makalesindeki (2004), kırsal alanlarda işsizleşen işgücünün düyanın her yerinde sermaye birikim hızının yüksek olduğu kentsel alanların yoksulluk mahallelerine yığılarak, büyük bir ucuz emek deposu oluşturdukarına dair tespiti, Surlariçi kentsel yoksulluk alanında açıkça izlenmektedir. Lefkoşa Surlariçi mahallesi, işçi yatı evleri ve çoğu zaman birden fazla göçmen aileyi barındıran eskimiş konut dokusuyla, bir kentsel yoksulluk alanı olarak göçmenleri barındırmaktadır. Bu bölgedeki en büyük işçi yatı evi olan *Selimiye Amele Yatı Evinde* kalan işçilerden oluşturulan 12 kişilik odak grup görüşmesinde, işçilerin tamamı, göçme nedenlerini "çaresizlikten" diye açıklamışlardır. Türkiye'de yaşadıkları Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşamlarını idame ettirecek geçim kaynaklarını kaybettikleri için göçmektedirler. Odak gruba katılan 30 yaşındaki Mardinli bir işçi "Ayda sürekli 200-300 bin lira gelirim olsa buralara hiç gelmem" derken, 25 yaşındaki Kahramanmaraşlı bir diğer işçi "burada ücretler daha yüksek olduğu için değil, memlekette çalıştığımızla yaşayamadığımız için geldim" demektedir. Odak gruba katılan 18 yaşındaki Mardinli bir diğer işçi ise "çaresizlikten geldik" demektedir. Odak gruba katılan 12 işçiden tamamı "memlekette işim olsaydı buraya gelmezdim" demişlerdir.

Selimiye Amele Yatı Evi'nde odak gruba katılanlar arasında Türkiye'de son yıllarda uygulanan tarım politikalarından dolayı, yüksek faizlerden borçlanmış; girdi fiyatları üzerindeki desteklerin kaldırılması ve petrol fiyatlarının artması nedeniyle zarara uğramış; iflas etmiş pamuk ve buğday üreticisi olan, Mardinli üç işçi bulunmaktadır. 36 yaşında olan bir işçi bu durumu "Ben işsiz değilim, memlekette evim toprağım var. Ama beş yıl önce bir ton pamuğa 4 fıçı mazot alabiliyordum, şimdi bir ton pamuk bir fıçı mazotu ancak alıyor; bunun gübresi var ilacı var... Zarar ettik. Borçlandık." diyerek açıkça ifade etmektedir. Mülakat yapılan işçilerin neredeyse tamamı, göç etme nedenlerini "geçim kaynaklarının yokolması" olarak açıklamışlardır. Yaşadıkları bölgelerde kendilerinin ve ailelerinin yaşamlarını sürdürme koşulları kalmadığı için bir çeşit yerinden edilme biçiminde göç etmektedirler.

Gerek odak gruptaki işçilerin, gerekse, derinlemesine mülakat yapılan işçilerin büyük bir kısmının ilk göçme deneyimlerinin Kuzey Kıbrıs olmadığı görülmektedir. Daha önce, Türkiye'de yaşadıkları bölgelerden (ağırlıkla Güney ve Güneydoğu bölgesi), ülke içindeki metropoliten alanlara ve Suudi Arabistan'a çalışmak için gidenlerin oranı görüşülen işçilerin yarısına yakındır. Evli olanla-

rın büyük bir kısmı, evlendiklerinden beri aileleri ile sürekli birlikte yaşayamamışlardır. Sürekli göç ederek ailelerinin geçimlerini sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu "sürekli göç hali", bütün dünyada olduğu gibi, yoksul göçmen işgücünü yersiz-yurtsuzlaştıran en önemli unsur olmaktadır. Bütün dünyada yaygın olan enformel çalış(tır)ma ve ayrışmış kentsel yoksulluk mekânlarında toplumsal dışlanmaya uğrama, göçmen işçiler için çalışmak üzere gittikleri ülke ile bütünleşme yollarını tamamen kapamaktadır. Bu nedenle, –bütün dünyadaki yoksulluk mahallelerinde olduğu gibi– Lefkoşa Surlariçi mahallesinde göçmen işçiler kendilerini yersiz-yutsuz ve "kullanılıp-atılan" emek olarak algılamakta ve "sürekli göç hali" onların yaşam biçimi olmaktadır.

Yaşama koşulları ve kendilerine dair sınıf algıları: "Köle gibi"

Lefkoşa Surlariçi'nde yaşayan Türkiyeli göçmen işçilerin yaşama koşullarını belirleyen tek faktör aldıkları ücretlerin düşüklüğü değildir. Sürekli işi olanların aldıkları ücretler –sigortalarını kendilerinin ödediği durumlarda bile– Türkiye'de alabilecekleri ücretlerin üzerindedir. Ancak, buna karşın, sürekli işi olan işçilerin oranı görüşme yapılan işçilerin yüzde 10'undan azdır ve aldıkları ücretlerin önemli bir kısmı barınma giderine gitmektedir. Gerek işçi yatı evinde yapılan odak grup toplantısında, gerekse bağımsız derinlemesine mülakatlarda özellikle çalışma izni olmayan (kaçak) inşaat işçileri genellikle gündelik ya da haftalık olarak ödenen ücretlerini alırken işverenle (çoğu kez taşeron müteahhit ya da inşaat ustası) sık sık sorun yaşamakta ve ücretlerini alamadıkları zamanlar olduğunu ifade etmektedirler. Kaçak olarak çalıştıkları için böyle durumlarda başvurabilecekleri bir kurum olmadığını, polise gidemediklerini belirtmektedirler. Bu durumla birkaç kez karşılaşmış olan 28 yaşındaki Adıyamanlı bir inşaat işçisi

> "Ücretimizi alamadığımız zaman patrona fazla ısrar edemiyoruz. Edersek patron bizi ihbar edip sınır dışı etmekle tehdit ediyor. Sınırdışı edildiğimizde hem ceza ödüyoruz hem de gitme-gelme parası...Yani kazandığımız üç kuruşu da cezaya verip, meteliksiz geri dönmek zorunda kalıyoruz. Bazen gemiye binecek parayı arkadaşlardan bulduğumuz oluyor"

demektedir. Bu işçinin sözleri, enformel çalıştırmanın yarattığı yeni emek sömürü biçimleri açısından dikkat çekicidir. Bir diğer işçinin anlattığı bir başka deneyim ise enformel çalışmanın sadece kaçak olarak çalışmakla bağlantılı olmadığına çarpıcı bir örnektir. 36 yaşında Urfalı inşaat ustası deneyimini şöyle anlatmaktadır:

> "Benim dayı oğlu 17 yaşında çalışmaya gelmişti. Ağabeyi Girne'de (...) tatil köyünün mutfağında çalışıyordu. Bu da orada işe başladı. 1 sezon çalıştı. Sezonun sonunda

elini et makinasına kaptırarak üç parmağını kaybetti. Sigortasız çalıştığı için, işveren hastane masraflarını ödeyeceğine ve iyileşince de kendisini yeniden işe alacağına söz verdi. Çocuk çıkıp işe gidince de 1 ay çalıştırıp işten attılar. Ağabeyi itiraz etti, mahkemeye gideceklerini söyledi. Patron UBP'liydi. Bunlar CTP'li bir avukat tuttular. Biz dedik, bunlar birbirini tutar diye. Ama onlar bu avukata güvendiler. Avukat, patronun kızıyla birlikte çocuğa geldi 10.000 lira verip, anlaşalım, yoksa mahkeme çok uzun sürecek dedi. Çocuk zaten bunalıma girmişti, parayı aldı ve memlekete döndü. Giderken pasaportuna kırmızı damga bastırdılar. Bir daha geri gelmesin diye."

Bütün bu koşullar altında çalışan işçilerin aylık ortalama gelirleri 800-1.000 YTL arasında değişmektedir. Sürekli iş bulabildiklerinde ve hafta sonları da çalıştıklarında bu rakamı 1.500 YTL'ye çıkarabildiklerini, ancak son yıllarda iş bulmanın giderek güçleştiğini sık sık ifade etmektedirler. İşçilerin kazançlarının büyük bir kısmı, Kıbrıs'ta oldukça yüksek olan kiralara gitmektedir. Tek başına çalışmaya gelen erkek işçilerin çok büyük bir kısmı işçi pansiyonları ya da işçi yatı evlerinde 7-8 kişi aynı odada kalmaktadır. Daha az bir kısmı ise ortak olarak kiraladıkları evlerde kalmaktadır. İşin süreksizliği nedeniyle bu evlerde kalanların sayısı azalmamakta, gidenlerin yerine, yine akrabalık ve etnik kanallardan yeni işçiler gelmektedir. Surlariçi'nde gerek pansiyonlar ve işçi yatı evleri, gerekse işçilerin birlikte kaldıkları evler, modern orta sınıfların tabiri ile "girilemeyecek" derecede bakımsız ve hijyenden yoksundur. Özellikle yaz aylarında Surlariçi bölgesine haftada 1-2 gün su verilmektedir. İşçi yatı evlerinde 25-30 kişiye bir banyo ve tuvalet düşmektedir. Buna karşın kişi başına ayda 250-300 YTL kira ödemektedirler. Yemeklerini ortak bütçe yaparak aldıkları malzemelerle kendileri pişirmektedir. Kazandıkları parayı harcamamak için boş günlerinde bile fazla dışarı çıkmamaktadırlar. Mülakat yapılan işçilerin boş zamanları olduğunda gittikleri neredeyse tek sosyal mekân ise Surlariçi'nde Türkiyelilerin işlettiği hemşeri kahveleri olmaktadır. Bu kahvelerde akrabaları, hemşerileri ya da iş arkadaşları ile sohbet etmekte, Türkiye televizyonlarını izlemektedirler. İşçilerle kendi yaşadıkları mekânlarda yapılan görüşmelerde, araştırma ekibi, bu denli zor yaşama koşullarında yaşayan göçmen işçilerin, misafir olarak algıladıkları araştırma ekibine gösterdikleri misafirperverliği ve ikramı "yoksulların zenginliği olarak" hissetmişlerdir.

Surlariçi'nde mülakat yapılan işçiler arasında çok genç olanlar dışında büyük kısmı evlidir. Ancak sadece evli olanların değil, bekâr olanların da memleketlerinde bakmakla yükümlü oldukları aileleri ve akrabaları bulunmaktadır. Çoğu henüz genç olmalarına rağmen birden çok çocuk sahibidirler. Bu nedenle açlık sınırında yaşayıp, kazandıklarından bir miktarı mutlaka memlekete göndermektedirler. Aileleri yanlarında olanlar, işçi yatı evlerinde değil, ama aynı şekilde kötü şartlara sahip, eski, bakımsız, rutubetli ve hijyenik olmayan, içerden bölünerek birden fazla aileye kiraya verilen evlerde yaşamaktadırlar.

Mülakat ve odak grup görüşmesi yapılan işçilere "kendilerini toplumun han-

gi kesiminde gördükleri" sorulduğunda hepsinin verdiği cevap aynı olmaktadır, "*köle gibi*". İşçilerin kendilerine yakıştırdıkları bu sıfat, Surlariçi'ndeki ampirik çalışmanın başlangıcından itibaren, araştırma ekibinin, neo-liberalizmin emeği köleleştirme sürecine dair karmaşık düşüncelerine denk gelen en somut ifade olmuştur. Surlariçi'ne Girne Kapı'dan girerken içinden geçilen Mücahitler Parkı post-modern bir köle pazarı görünümündedir. Hafta sonları bile buradan toplanan işçiler inşaatlarda çalışmaya götürülmektedir. Girne'deki inşaatlarda çalışanların bir kısmı inşaat şantiyelerinde kalmaktadır. Ancak inşaat şantiyelerinin denetlenmesi daha kolay olduğundan özellikle kaçak işçiler, Girne'deki inşaatlarda çalışsalar bile Lefkoşa Surlariçi'nde kalmayı tercih etmektedirler. Bu işverenin de işine geldiğinden, işçiler, işverene ait araçlarla sabahları Girne Kapı'dan alınarak, akşamları geri bırakılmaktadır. Bazı işçiler ise aynı noktadan kamu araçlarına binerek işe gitmektedirler.

Lefkoşa Surlariçi'nin yoksul göçmen işçileri, kendilerini işçi sınıfının hiçbir hak arayışı ile bağlantılandıramamaktadır. Mülakat yapılan işçilerden hiçbiri bir işçi sendikasının üyesi değildir. Bunun nedenini doğru analiz edebilmek için çok boyutlu bir çalışma gerekir. Dev-İş Genel Sekreteri ile yapılan mülakatta, kendisine, KKTC'de sendikaların böyle büyük hacimdeki işçi sınıfını neden örgütlemedikleri sorulduğunda verdiği yanıt bu nedenlerden biri olarak görülebilir. Sendika Genel Sekreteri, kaçak göçmen işçiler arasında örgütlenme çalışmaları yaptıklarında, işçilerin işten atıldığını ifade etmiştir.

Türkiyeli göçmen işçilere gelecekle ilgili beklentileri sorulduğunda, kendilerinin ve ailelerinin karınlarını doyurmaktan başka beklentileri olmadığını/kalmadığını söylemektedirler. 18 yaşında ve bekâr olan bir işçi "geldiğimizde beklentilerimiz vardı ama artık yok" demiştir. Oysa, aynı araştırma çerçevesinde lokanta, bar, gazino gibi hizmet sektöründe çalışma izni ile çalışan işçilerle yapılan mülakatlarda, bu işçiler, çoğunlukla ilerde kendi işlerini kurma beklentilerinin olduğunu ve Kıbrıs'ta kalmayı planladıklarını ifade etmişlerdir. Büyük çoğunluğu kaçak çalışan ve sürekli işi olmayan inşaat işçileri ise Kıbrıs'ta kalmayı düşünmediklerini, koşullar iyileşirse geldikleri yerlere dönmeyi istediklerini, ancak burada da işler kötüye giderse başka ülkelere çalışmak için gidebileceklerini ifade etmişlerdir.

Kadınların göçmenlik halleri

Lefkoşa Surlariçi'nde enformel işgücünün bir bölümünü de kadınlar oluşturmaktadır. Kadın emeğinin enformel kullanımı, gerek kadınların toplumsal olarak belirlenmiş geleneksel cinsiyet rolleri ile bağlantılı (temizlik işleri, yaşlı, çocuk ve hasta bakıcılığı gibi) olarak, gerekse bütün dünyada yaygınlaşan ev eksenli çalışmanın kendi niteliğinden dolayı en görünmez emek kullanım biçimidir. Surlar içinde 4 hanede yapılan görüşmelerde, hane içinde birden çok kuşak

ve birden çok ailenin birarada yaşadığı görülmüştür. Bu göçmenliğe has modern-geniş ailelerde, "saklı" kadın emeği, hane içi iş-bölümünün önemli bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Surlariçi'nde, hane içi ekonomik işbölümü açısından, bütün dünyadaki yeni göçmenlik biçimleriyle tam bir benzerlik ortaya çıkmıştır. Görüşme yapılan hanelerde, erkekler çoğunlukla yarı-işsiz işgücünü, kadınlar ise (aynı evde yaşayan anne, evlenmemiş kızlar ve gelinler ya da farklı ama akraba birden fazla aileye mensup kadınlar) "gizli" işgücünü temsil etmektedir. Görüşme yapılan hanelerdeki 12 kadından sadece ikisi herhangi bir işe gitmeyip çocuklarına bakmakta, geri kalan 10 kadından ikisi temizlik ve bakıcılık dışında işlerde çalışmakta (biri kasiyer, diğeri lokantada mutfak işçisi), 8 kadın ise evlere temizliğe gitmekte, hasta ve yaşlılara bakıcılık yapmaktadır. Evlere temizliğe giden ya da bakıcılık yapan kadınların işleri düzenli değildir. Buna bağlı olarak aldıkları ücretler de değişmektedir. Gündelik olarak aldıkları ücret 50-70 YTL arasındadır. Ancak bu iş sürekli olduğunda ücretleri düşmektedir. Kadınlar sürekli işi daha düşük ücretli de olsa tercih etmektedir. Kadınların göçmenliği yaşama biçimleri ve göçmenlik algılarındaki farklılıklar özel olarak çalışmaya değer bir konudur. Ancak çalışma mekânları, daha çok orta sınıf Kıbrıslı Türk ailelerin evleri olduğu için kadın göçmenler, işverenleri olan Kıbrıslı Türk hemcinslerinin, yaşlarına bağlı olarak kendilerine farklı davrandıklarını belirtmektedir. 1974 öncesinde çatışma dönemini yaşamış olan yaşlı Kıbrıslı kadınların kendilerine daha yakın, buna karşın daha genç kuşak Kıbrıslı kadınların şüpheci davrandıklarından söz etmektedirler. Sonraki bölümde üzerinde durulacağı gibi, Hataylı olan kadınlar, Kürt kadınlara göre daha zor iş bulabilmektedir. 40 yaşındaki Hataylı kadın göçmen bu konuda geliştirdiği stratejiyi şöyle ifade etmektedir. "Benim temizliğimi çok beğeniyorlar ama Hataylı olduğumu öğrendiklerinde bir daha çağırmıyorlar. Ben de Hataylı olduğumu söylemiyorum artık." Hane içinde yaplan mülakatlarda, erkeklere, hanedeki kadınların çalışıp çalışmadığı sorulduğunda, ücretli bir işte çalışanlar dışındaki kadınların çalışmadıklarını söylemektedirler. Hatta pek çoğu "Biz kadınları çalıştırmayız." demektedirler. Ancak görüşme derinleştikçe ve kadınlar konuşmaya katıldıkça, kadınların hemen hepsinin, temizlik, bakıcılık, evde çamaşır yıkama ve benzeri işlerde, iş çıktıkça çalıştıkları ortaya çıkmaktadır.

Hane içindeki kadınlarla yapılan mülakatlarda, kadınların pek çoğunun Kıbrıs'a gelirken kurdukları hayallerle, burada yaşamak zorunda kaldıkları hayat arasındaki derin fark ortaya çıkmaktadır. 36 yaşında iki çocuk annesi Hataylı kadın göçmen bunu çarpıcı bir şekilde şöyle ifade etmektedir.

> "Kocam iki sene önce buraya geldi. Daha önce de 4 yıl Suudi Arabistan'da çalışmıştı. Suudi Arabistan'da çalışırken çocukları alıp oraya gitmeyi hiç düşünmemiştim. Ama Kıbrıs'a gelince başının etini yedim biz de geleceğiz diye. Ne bileyim öyle bir şey zannediyordum ki Kıbrıs'ı sanki Paris gibi..."

Kadınlar Surlariçi'nde yaşamak zorunda oldukları evleri, kendi köylerindeki evleri ile kıyaslamakta ve burada yaşadıkları evler için "ahırdan beter" ya da "hayvan bağlasan durmaz" demektedirler. Ancak bütün bu koşullara, burada çalışma olanağı olduğu ve çocuklarına daha iyi bir gelecek sağlamak için katlandıklarını söylemektedirler.

Göçmen ağları ve etnik bağlar

Surlariçi'ndeki göçmen işçiler, en çok göçmen ağları üzerinden Kuzey Kıbrıs'a gelmektedir. Bu ağlar, sanılabileceğinin aksine Osmanlı döneminden kalan eski ağlar değildir. Bu ağlar, 1974'ten sonra Kuzey Kıbrıs'taki radikal işgücü açığını kapatmak üzere tarımsal işgücü olarak getirilen birinci dalga göçlerden sonra oluşan yeni göç ve göçmenlik ağlarıdır. Ancak daha etkin göçmenlik ağları bir sonraki (ikinci) göç dalgası ile oluşacaktır. Surlariçi'nde yapılan niteliksel araştırmada üçüncü dalga göçmenleri Kuzey Kıbrıs'a getiren kanalların, büyük ölçüde, ikinci dalga göçmenlerin oluşturduğu göçmenlik ağlarına bağlı olduğu görülmüştür. Bu ağlar, ağırlıkla etnik ve akrabalık temeline bağlı olarak oluşmuştur. Taşeron aracılığı ile gelen üçüncü dalga göçlerde de yine aynı etnik ve akrabalık bağları çalışmaktadır. Taşeron olarak inşaat işi alan Türkiyeli inşaat ustaları, ihtiyaç duydukları yarı-vasıflı ve vasıfsız işgücünü etnik ağlar üzerinden memleketlerinden getirmektedir. Taşeron aracılığı ile gelenler, doğrudan akraba-hemşehri aracılığı ile gelenlere göre kendilerini daha avantajlı görmektedir. Bunun nedeni çalışılacak işin göreceli olarak garanti olmasıdır. Diğer durumda iş arama süreci göçmenleri zorlamakta ve iş bulamadan geri dönme olasılığını barındırmaktadır. Buna rağmen akraba ve hemşeri aracılığı ile gelenlerin oranı, taşeron aracılığı ile gelenlerden daha fazladır. Bu tipik bir göçmen ağıdır.

Bu göçmen ağı, Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a birinci ve ikinci göç dalgasıyla gelenlerin üzerinden ve doğrudan akrabalık, hemşerilik ve etnisiteye bağlı olarak kurulmuştur. Ancak göçmen ağlarının, birinci dalga göçmenlerden daha çok, 1980'lerin ortalarından itibaren bireysel ekonomik fırsatlar aramak üzere Kuzey Kıbrıs'a gelmiş olan ikinci dalga göçmenler üzerinden kurulduğu, ampirik araştırma sırasında ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi 1975-1979 arasında birinci dalga ile gelen göçmenlerin büyük bir kısmı, Türkiye'nin değişik coğrafyalarından (Karadeniz, Ege, Doğu Anadolu, Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri) toprak vaat edilerek getirtilmiş köylülerdi. Ancak günümüzde Lefkoşa ve diğer illerdeki göçmen işgücünün ağırlığını Türkiye'nin Güney ve Güneydoğu illerinden gelenler oluşturmaktadır. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, ikinci dalga göçmenlerin ağırlığını oluşturan Hatay, Adana ve Mersinliler üzerinden kurulmuş olan göçmenlik ağları; ikincisi ise, Güneydoğu illerinden bu illere çalışmaya gelen Kürt işçilerin de aynı ağı kullanarak Kuzey Kıbrıs'a

gitme olanağını yakalaması ve bu ağ üzerinden kendi göçmen ağlarını kurmalarıdır. Bugün Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a göçler bu iki göçmen ağı üzerinden gerçekleşmektedir.

Bugün Kuzey Kıbrıs'ta inşaat sektörü başta olmak üzere, petrol istasyonları, büyük ve orta büyüklükte marketler, turizm ve eğlence sektöründe çalışan vasıflı ve yarı-vasıflı emeğin çok büyük bir kısmını, Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden, göçmen ağları üzerinden gelen göçmen işgücü oluşturmaktadır. Bu durum, Türkiye'deki inşaat sektöründe çalışan işgücü için de geçerlidir ki, bunun nedenleri önceki sayfalarda tartışılmıştır. Ancak aynı bölgelerden gelen Kürt işgücü arasında vasıflı olanlar bile bulabilecekleri her işi yapabileceklerini söylemekte ve kendi vasıflarına uygun olmayan işlerde çalıştıklarını ifade etmektedirler.

Lefkoşa'da yoksulluğun enklavlaşması: Surlariçi'nde göçmen emeğin toplumsal dışlanması

Lefkoşa Surlariçi mahallesinde, gerek 4 kişilik Türkiyeli araştırma ekibinin yaptığı derinlemesine mülakatlar ve katılımcı gözlem notları; gerekse 2 araştırma yöneticisinin, Surlariçi esnafı ve konu ile ilgili resmî ve sivil toplum kurum ve kuruluş temsilcileri ile bizzat yaptıkları derinlemesine mülakatlarda, Surlariçi mahallesinin, Kuzey Kıbrıs'ın orta ve üst-orta sınıfları tarafından dışlanmış, mekânsal olarak ayrışmış bir yoksulluk alanı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu mekânsal ayrışma, Kıbrıs'ın yakın tarihinde Surlariçi'nin yaşadığı enklavlaşmayı, bir başka bağlam ve içerik içinde yeniden ortaya çıkarmaktadır. 1963-1974 yılları arasında, Kıbrıslı Türklerin toplumlararası fiziksel şiddetten sakınmak üzere fiziksel-askerî bariyerlerle ayrıştırdıkları bu sığınma mekânı, 2000'li yıllarda sembolik (sınıfsal, kültürel ve uyruksal) bariyerlerle ayrıştırılmaktadır. Bir zamanlar adada nüfusça azınlıkta olan Kıbrıslı Türkleri, sınıfsal ve nüfussal olarak egemen olan Rumların fiziksel şiddetinden koruyan Surlariçi, 2000'li yıllarda, Kıbrıslı orta ve üst-orta sınıflar tarafından konulan sembolik bariyerlerle sosyo mekânsal olarak tekrar ayrışmakta ve hayatta kalmak için göçmek zorunda olan Türkiyeli yoksul göçmenler için, dışlanmış yaşamlarını örgütleyebildikleri bir sığınma mekânına dönüşmektedir. Lefkoşa Surlariçi'nin, fiziksel değil de sınıfsal ve sembolik bariyerlerle yeniden enklavlaşması dünyanın pek çok kentsel yoksulluk alanı için geçerli bir olgudur. Ancak Lefkoşa Surlariçi'ni özgün yapan, çok uzak olmayan bir geçmişte, bu mekânın bir başka "sığınmaya" konu olmuş olması ve Surlariçi'nin bugünkü yoksulluk alanına dönüşmesi ile bir önceki sığınma arasında yapısal bir ilişkinin bulunmasıdır.

Surlariçi bölgesinde 1 ay süren niteliksel araştırma sırasında derinlemesine mülakat, odak grup ve görüşme yapılan çoğunluğu enformel çalışan 33 işçi, 15 esnaf ve 5 hanenin bireyleri, Kıbrıs'ta dışlandıklarını ifade etmişlerdir. Surlari-

çi'nde yaşayan Türkiyeli göçmenlerin büyük çoğunluğunu Hataylılar ve Türkiye'nin Güneydoğu illerinden gelen Kürtler oluşturmaktadır. Üçüncü kalabalık göçmen grubu ise, Adana, Mersin, ve İskenderunlulardan oluşmaktadır. Görüşme yapılan Kürt göçmen işçilerin hemen hepsi "Biz Türkiye'de de burada da dışlanıyoruz ama nedenler farklı" demektedir. Bu farklılığı, "Türkiye'de Kürt olduğumuz için, burada TC'li olduğumuz için dışlanıyoruz" diye açıklamışlardır. Aşağıda ele alınacağı gibi, toplumsal dışlanmayı algılama ve değerlendirme biçimleri açısından Kürtler ile Hataylılar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin mülakat yapılan Kürt işçiler etnik kimlikleri (Kürtlük) nedeniyle değil, TC vatandaşı olmaları ve yoksulluk nedeniyle dışlandıklarını düşünürlerken; Hataylılar önce Hataylı sonra da TC'li oldukları için dışlandıklarını ifade etmişlerdir.

Mülakat yapılan işçiler, esnaf ve hane halkı içinde sadece iki kişi dışlanma nedenlerini doğrudan sınıfsal konumları (yoksulluk) ile ilişkilendirmiştir. Görüşme yapılan kişilerin büyük çoğunluğu, dışlanmalarını doğrudan "Kıbrıs'lıların Türkiyelileri sevmemesine" bağlamıştır. Bu yargı (ya da önyargı), toplumsal dışlanmalarının, yoksulluklarından kaynaklanan bir sınıfsal dışlama olduğunu görememelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu yargı bir diğer yargıdan beslenmektedir. Çünkü, orta sınıf Kıbrıslı Türkler de, Surlariçi'ndeki göçmenlerin, *potansiyel suçlu, tehlikeli, pis, estetikten ve kültürden yoksun ve cahil* oduklarına dair yargılarını (ya da önyargılarını), mantıksal olarak olması gerektiği gibi yoksulluk üzerinden değil, TC'lilik üzerinden kurmaktadır. Kapitalizmin küresel raundunda göçmen emek bütün dünyada sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadır. Bu aslında yoksulluğun dışlanmasıdır (Davis, 2004; Kurtuluş, 2005, 2005a; Buğra ve Keyder, 2007). Ancak Kuzey Kıbrıs'ın özgül koşulları nedeniyle hem sosyal dışlanmaya uğrayan Türkiyeli göçmenler, hem de göçmenleri sosyal olarak dışlayan Kıbrıslı orta sınıflar bu bağlantıyı doğrusal olarak kuramamaktadır. Çünkü dışlananın da, dışlayanın da bu dışlamanın gerçek nedeninin yoksulluk olduğunu görebilmelerini engelleyen bazı "mitsel" faktörler bulunmaktadır. Bu mitlerden birisi Türkiye'nin Kıbrıslı Türkleri Rumlardan kurtardığına dair mitttir. Bu mit, Türkiyeli göçmenlerin hemen hepsinde Kıbrıslıların kendilerini sevmemelerinin, onların nankörlüğünden kaynaklandığı önyargısını beslemektedir. Kurtarma mitinden beslenen bu önyargıyı, "Biz onları Rumların elinden kurtardık, hâlâ da besliyoruz, yine de bizi aşağı görüyorlar" ya da "Biz onları kurtarmak için yüzlerce şehit verdik, bizim ülkemizde insanlar çöpten yemek yerken Türkiye buraya para yağdırıyor. Bir de bunların bize nasıl davrandığına bakın" diyerek ifade etmektedirler. Bu "kurtarıcı" miti, kendi ülkelerinde de yoksulluk nedeniyle dışlanan bu yoksul göçmenlere, kendilerini Türkiye Devleti ve onun resmî söylemi ile özdeşleştirme fırsatı vermektedir. Böylece, kendi sınıfsal konumları yerine, "kurtarıcı ve hâmi" bir devletin vatandaşı sıfatıyla, özel olarak toplumsal saygıyı hak ettikle-

rini düşünmektedirler. Kıbrıslı orta sınıflar ise, bir başka "mit" nedeniyle göçmenleri, bütün dünyada en ağır emek sömürüsüne uğrayan, yoksul göçmen emekçiler olarak görmek yerine, hâmi devletin (Türkiye'nin) Kuzey Kıbrıs'ta egemenliğini sürdürmesinin aracı olarak görmektedir.[28] Buradaki mit ise Kıbrıs'ta bölünmenin egemen güçler tarafından gerçekleştirildiği, Kıbrıslı Türk ve Kıbrıslı Rumlardan oluşan Kıbrıs halklarının bunda sorumluluğu olmadığına dair bir "masumiyet miti"dir. Bu mit bir başka mitten beslenmekte ve yeni bir mitin yaratılmasına da neden olmaktadır. Masumiyet mitini besleyen mit, Türkiyeli göçmenlerin, Türkiye'nin egemenlik politikası ile Denktaş'ın (UBP) iktidarda kalma arzusunun kesişme noktasında, Kuzey Kıbrıs'a "yerleştirilen", yabancı-demografik unsurlar oluşudur (Hatay, 2007a). Türkiyeli göçmenleri, göçmen değil de yabancı-demografik unsurlar olarak görmenin yarattığı yeni mit ise "Kıbrıslılık" kimliğidir. Bu yeni kimlik, Kıbrıs'ın her iki bölgesinde, toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizliklerin üzerini örten, "mitsel" bir ulusal kimlik olarak inşa edilmektedir. Bu "mitsel" ulusal kimlik, Kıbrıs'ta Kıbrıs kökenli olmayanı ve en alt sınıfı oluşturan yoksul göçmenlerin, sosyal dışlanmalarındaki sınıfsal yanı manipüle ederek, dışlamayı meşrulaştırmaktadır. Kıbrıs'ta toplumsal düşünceyi biçimlendiren güçlü bir sol entelektüel gelenek olmasına rağmen, Kıbrıs solu, göç politikasını, emek ve sınıf üzerinden şekillendirmek yerine, sınıfı dışlayan bir başka eksende, mitsel bir coğrafi-kültürel kimlik ekseninde şekillendirmektedir. Bu eksende, Türkiyeli göçmen işçiler, Kuzey Kıbrıs'ta artık-değeri ortaya çıkaran emekçi sınıflar olarak değil, sahip oldukları nüfus cüzdanından (TC) dolayı, bu "mitsel" kimliğin inşasına engel oluşturan yabancı-demografik unsurlar olarak görülmektedir. Kuzey Kıbrıs'taki Türkiyeli göçmenleri, sınıf eksenini yok sayarak ele alan yaklaşımlar, göçmenler ile yerli halk arasında, gerçeklik düzleminden kopuk, "mit"lere dayalı ve toplumsal-sınıfsal dayanışmayı imkânsızlaştıran bir gerilim yaratmaktadır.[29]

Kıbrıs'ta göçmenler konusunun, sınıf ve yoksulluk bazında ele alınmasının gerekliliği, hem Güney Kıbrıs'ta yabancı-göçmen işçilere uygulanan ırkçılık ve ayrımcılık üzerine yapılan çalışmalarda (Trimikliniotis, 2007), hem de Kuzey Kıbrıs'taki Türkiyeli göçmenler üzerine sürdürülen geniş ölçekli araştırmada ortaya çıkmaktadır.[30] Örneğin, Kuzey Kıbrıs'ta, kendi işini kurabilenler, devlet dairelerinde bir işe girmeyi başarabilenler ya da hizmet sektöründe güvencelisürekli bir işte vasıflı olarak çalışan az sayıda Türkiyeli göçmen, kendilerini

28 Bu bakış açısının, göç ve göçmenliğe dair gerçeklik düzleminde yarattığı kayganlık, Trimikliniotis'in bir çalışmasında da vurgulanmaktadır. Trimikliniotis ilgili çalışmasında şöyle yazmaktadır. "Savaş suçunun (sömürgeleştirmenin) lanetlenmesinin, burada bulunmalarının asıl nedeni yabancı işçi olarak süper sömürüye uğramak olan yoksul ve belgesiz (enformel) işçilerin geçici konumları ve yaşam koşulları ile ilgili konularla karıştırılmaması gerektiği açıktır" (2007: 18).

29 Bu gerilimi kavramak açısından, M. Faiz'in ,10- 11 yaşlarındaki Kıbrıslı Türk çocukların Türkiyeli göçmenlere yönelik ayrımcılıkla ilgili düşünce ve tutumlarını ortaya koyan araştırması yol göstericidir (2004).

30 TÜBİTAK, 106K330 No'lu Araştırma Projesi, 2009'da yayınlanacak

dışlanmış olarak görmemekte, Kıbrıslılarla sosyal ilişki kurmakta ve TC'li olmaktan dolayı ayrımcılığa uğradıklarını düşünmemektedirler. Ancak azınlıkta olan bu grup, kendileri dışındaki çoğunluğu oluşturan, özellikle Hataylıların ve inşaat işçisi olan yeni yoksul göçmenlerin ayrımcılığa uğradıklarını düşünmektedir. Sınıfsal olarak kendilerini orta sınıfta gören bu göçmen grubunun, gelecekle ilgili beklentileri ve planları bulunmakta ve geri dönmek istemediklerini belirtmektedirler. Örneğin, Lefkoşa'da bir özel üniversitenin inşaat işlerinde, 10 yıldan uzun süredir kadrolu çalışan, vatandaşlık, iş güvencesi ve sosyal güvencelere sahip, yüksek ücretli işçiler ve Girne'de hizmet sektöründe, göreceli olarak güvenceli işlerde, vasıflı eleman olarak çalışanlar, kendilerini Kıbrıslı gibi hissettiklerini ve Kıbrıslılar tarafından ayrımcılığa ve dışlanmaya maruz kalmadıkları ifade etmektedirler.

Kuzey Kıbrıs'ın Pontusluları Hataylılar ve çifte dışlanma: Hem TC'li hem Hataylı

Bütün dünyada yükselen yeni uluslararası göç dalgaları, dünyanın belli kentlerinde göçmen işgücünün yaşadığı ağır kentsel yoksulluk alanları ortaya çıkarmaktadır. Etnik ağlar üzerinden bu yoksulluk alanlarına akmakta olan bu yeni göçmenler, bütün dünyada, kentli yerleşik sınıflar tarafından toplumsal dışlanmaya uğramaktadır. Bu dışlanma, yoksulluk alanlarının enklavlaşarak ayrışması biçiminde olduğu gibi, varsıllık alanlarının enklavlaşması yoluyla da gerçekleşmektedir (Byrne, 2006; Kurtuluş, 2007). Kentli yerleşik toplumsal sınıfların –özellikle kentli orta ve üst-orta sınıfların– göçmenleri mekânda kendilerinden uzak tutmaları, kentsel-kamusal alandaki sınıfsal teması ve sınıflararası empatiyi iyice azaltarak, sosyal dışlamayı artırmaktadır. Bütün dünyada olduğu gibi, Lefkoşa'da da göçmenlerin önce mekândaki ayrışmaları gerçekleşmekte, ardından da bu mekânda yaşayan etnik göçmen gruplar her alanda (kamusal, sosyal, kültürel ve sembolik) sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadır. Ancak bu sosyal dışlama belli hiyerarşiler içinde işlemekte ve göçmenler arasında belli etnik gruplar, diğerlerine göre daha fazla dışlanmaya uğramaktadırlar.

Kuzey Kıbrıs'ta Türkiyeli göçmenlerin uğradığı ayrımcılık ve sosyal dışlanma iki kanaldan gerçekleşmektedir. Birincisi, sahip olunan vatandaşlık (TC vatandaşı olmak), ikincisi ise etnik kökendir (Hataylı ya da Kürt olmak). Sosyal dışlanma hiyerarşisi içinde en aşağıda olanlar, dolayısıyla en fazla dışlananlar ise Hataylılardır. Yoğun ve hızlı göç alan bütün toplumlarda, göçmenlerin "öteki" olarak algılanması yaygın bir olgudur. Ancak ötekilerin dışlanmasında kurulan hiyerarşiler, göç alan toplumla, göç veren toplum arasındaki bazı özgün bağlamlara bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda, Güney Kıbrıs'ın en çok dışlanan göçmenleri olan Pontuslular ile Kuzey Kıbrıs'ın en çok dışlanan göçmenleri Hataylıların, dışlanma nedenleri ve biçimleri arasındaki benzerlik

araştırılmaya değerdir. Trimikliniotis, yaptığı bir araştırmada, Güney Kıbrıs'ta da Yunan asıllı Pontusluların ve Kuzey'den gelen Rumların çocuklarının toplumsal, mekânsal ve kurumsal ayrımcılığa uğramalarından bahsetmekte ve bu dışlanma hiyeraşisinde Pontusluların en fazla dışlanan göçmen grubu oluşturduğunu belirtmektedir (2004). Kuzey Kıbrıs'ta, 10-11 yaşlarındaki Kıbrıslı Türk çocuklar üzerine yapılan bir başka araştırmada ise, orta sınıfa mensup bu çocuklarda Türkiyeli göçmenlere yönelik ayrımcı tutum açıkça ortaya çıkmaktadır (Faiz, 2004).[31]

Bu çalışmanın dayandığı niteliksel çalışmada da, gerek göçmenlerle yapılan görüşmelerde, gerekse kurumsal mülakatlarda Hataylıların en fazla sosyal dışlanmaya uğrayan grup olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada öne sürülen, Türkiyeli göçmenlerin dışlanmasındaki esas faktörün, yoksulluk üzerinden inşa edilen bir sınıfsal dışlama biçimi olduğuna dair yaklaşım, Güney Kıbrıs'taki ve dünyanın başka birçok yerindeki benzerlikler dikkate alındığında doğrulanmaktadır. Ancak bunun tek başına açıklayıcı bir yaklaşım olacağını öne sürmek de mümkün değildir. Hataylıların en çok dışlanan göçmen grubu olma süreçlerinin, Türkiye ile Kuzey Kıbrıs arasında; Kuzey Kıbrıs ile Güney Kıbrıs arasında; Hataylıların Türk milliyetçiliği ile Kıbrıslıların Kıbrıs milliyetçiliği arasında; Hataylıların göçmenlik ağları ile Kıbrıs'taki siyasi kayırmacılık ağları arasındaki, çok boyutlu ve karmaşık ilişkilere bağlı olarak, daha derinlemesine analiz edilmesi gerekir.

Göçmen aristokrasisi

Saha çalışmasında ortaya çıkan ve dünyadaki diğer göçmenlik deneyimleriyle benzeşen başka bir nokta da, ilk gelen göçmen gruplarının son gelen göçmenleri dışlamalarıdır. Göçmen olmaktan kaynaklanan ayrımcılık ya da sosyal dışlanmaya maruz kalıp kalmadıkları sorulduğunda, "hayır asıl sorunu son dönem gelen Türkiyelilerle yaşıyoruz" diye yanıtlamaktadırlar. Yoksulluğun "kirli ve çirkin" görüntüsüyle, suçların artışıyla, "eskiden evlerimizin kapıları açık yatardık" söylemi ile, dışlanan yeni göçmenlerle özdeşleştirilmek istememektedirler. Ancak onlardan utansalar da, sermaye sahibi sınıflar gibi, onlar da eğitimsiz, kalitesiz ve potansiyel suçlu olarak gördükleri bu ucuz işgücünün hiz-

31 Muharrem Faiz, araştırmanın grup tartışmaları ve derinlemesine görüşmeler kısmında, katılımcı çocuklara farklı toplumsal gruplar için kullandıkları isim takmaları sorduğunda aldığı yanıtları şöyle yorumlamaktadır: "...Türkiyeliler ile ilgili olarak gaco, fica gibi kelimelerin yaygın olarak kullanıldığı biliniyor. Nitekim çocuklar da bu kelimelerin kullanıldığını belirtmişlerdir. Ancak daha yakından bakıldığında bu isim takmaların bütün Türkiyeli denen kesimi kapsamadığı, özellikle işçi sınıfından insanlara yönelik olduğu fark edilmektedir. Çocukların grup tartışmaları sırasında açıkça belirttikleri gibi bazı Türkiyeliler daha iyidir bazıları ise hiçbir işe yaramaz. Hangilerinin daha iyi olduğu konusundaki yanıt ise yukarıdaki sonucu destekler niteliktedir. Bizim gibi giyinenler, medeni olanlar, otellerde kalanlar, fabrikası olanlar, İstanbul'dan gelenler" (2004: 178).

metlerinden yararlanmaktadır. Derinlemesine mülakatlarda işçiler, Türkiye kökenli patronların Kıbrıslı patronlardan daha acımasız olduğunu sıklıkla ifade etmişlerdir. Bu bir çeşit göçmen aristokrasisi olarak betimlenebilir. Daha önce gelmiş olanlar, özellikle ekonomik bütünleşmelerini tamamladıklarında, toplumsal aidiyetleri geliştiği ve sınıf konumları iyileştiği için, yeni gelen göçmenlerle kendilerini aynı sınıftan görmek istememektedirler. Kendilerinden daha alt sınıfta, eğitimsiz ve yoksul göçmenlerle kendileri arasında TC'lilik üzerinden kurulabilecek özdeşleştirmelerden rahatsız olmaktadırlar.

Sonuç

Türkiye ile Kuzey Kıbrıs arasındaki göçleri ve göçmenlik hallerini analiz etmeye kalkışmak, coğrafi, tarihsel, politik, ekonomik ve stratejik pek çok boyutu olan kompleks bir konunun, içinden çıkılmaz deryasına dalmak demektir. Çağımızda sosyal bilimlerde, bu sayısız değişkenle çalışan olguları kavramak açısından ortaya atılmış olan metodolojik yaklaşımlar da aynı kompleksiteyi taşımaktadır (Byrne, 1998). Bu nedenle konunun doğasından kaynaklanan kompleksite, araştırmada da kompleks metodların kullanılmasını çoğu kez zorunlu hale getirmektedir. Bu çerçevede Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a çeşitli dönemlerde değişen nitelikteki göç dalgalarını analiz etmek üzere kurgulanmış bir ampirik çalışmanın da farklı metodolojik tekniklerle veri toplaması ve farklı teorik yaklaşımlardan yola çıkması kaçınılmaz hale gelmektedir.

Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a yönelen farklı nitelikteki üç göç dalgasını, birinin bitip, diğerinin başladığı kesin aralıklar olarak değil, döneme bağlı olarak en yüksek dalga ve diğer küçük dalgalar olarak ele almak gerekir. Küresel, bölgesel ve yerel bağlamlara bağımlı olarak ortaya çıkan, yükselen ve düşen dalgaların açtığı kanallardan (göçmen ağları) güçlü yeni dalgalar gelmektedir. Bu çalışmada ele alınan Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a üçüncü göç dalgası, önceki iki dalganın yarattığı göçmenlik ağları üzerinden ve yine belirli küresel, bölgesel, yerel, ekonomik-politik bağlamlara bağımlı olarak ortaya çıkmıştır.

Üçüncü dalga göçler tipik bir enformel işgücü hareketidir. Kapitalizmin küresel raundunda tüm dünyada ortaya çıkan enformel emek hareketinin bölgesel bir örneğidir. Coğrafi, politik, stratejik yerel olumsallıklar ise bu dalganın gücü ve hızı üzerinde etkili olmaktadır. Bu olumsal faktörler, örneğin Türkiye'den Kuzey Kıbrıs'a vasıfsız emek girişini hızlandıran bir olumsal faktör olan "pasaportsuz giriş", emeğin bölgesel ölçekteki enformel kullanımını kolaylaştırmaktadır. Diğer yandan coğrafi ve stratejik yakınlık, göçmenlerin toplumsal olarak dışlanmasını engelleyen bir işlev görmemektedir. Ada'da 1960'lı yıllarda başlayan ve 1974'te kesinleşen politik-mekânsal bölünme Ada'nın her iki yanında toplumsal ve mekânsal ölçeklerin yeniden yapılanması sorununu getirmiştir. Güney Kıbrıs, bu sorunu, Kuzey'den gelen fazla sayıdaki ve çeşitli nite-

liklerdeki Rum göçmenleri bir ekonomik gelişme kaynağı olarak kullanarak çözmüştür (Zetter, 1992). Kuzey Kıbrıs'ın ise büyük oranda kaybettiği belli niteliklerdeki nüfusu, Güney'den gelen göreceli olarak az sayıda Kıbrıslı Türklerle karşılaması mümkün olamamıştır. Türkiye ile Kuzey Kıbrıs arasındaki göç dalgalarını başlatacak olan, bu radikal işgücü açığıdır. İlk iki göç dalgası, Kuzey Kıbrıs'ın sosyo-mekânsal olarak "yeniden yapılanma" sürecinde gereksinim duyduğu bir işgücü ve kurulan göçmenlik ağları ile Ada'daki maddi fırsatları değerlendirmeye çalışan bireysel-ekonomik nüfus hareketlerine bağlı olarak ele alınabilir. Ancak üçüncü dalganın, Kuzey Kıbrıs'ta gelişen sektörlerdeki sermaye birikim fırsatları için sermayenin gereksinim duyduğu ucuz işgücü talebine bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu ucuz işgücünün sağlanabileceği tek ülke ise Türkiye'dir. Çünkü, Türkiye'de 1980'li yıllardan beri uygulanan ekonomi politikalarının neden olduğu, tarımda açığa çıkmış büyük bir vasıfsız işgücü vardır. Diğer yandan da KKTC'yi devlet olarak tanıyan tek ülke Türkiye'dir. Bu süreç iki yanlı olarak çalışmakta ve üçüncü dalga, Kıbrıs'ta gelişen sektörlerde ucuz emek olarak çalışacak göçmenleri Ada'ya atmaktadır.

Üçüncü dalga ile gelen göçmenler, 1974'ten sonra kentsel çöküntü alanına dönüşmüş olan Lefkoşa Surlariçi mahallesinde barınmakta ve burayı tam bir yoksul göçmen enklavına dönüştürmektedir. Bütün dünyada kentlerin tarihî merkezlerinde kentsel çöküntü alanları yoksul göçmen işçiler için küvez görevi gördüğü gibi, Lefkoşa Surlariçi mahallesi de aynı işlevi görmektedir. Surlariçi mahallesi Kıbrıslı orta sınıflar için olduğu kadar daha önceki göç dalgaları ile gelen ve ekonomik bütünleşmesini tamamlamış olan Türkiyeli göçmenler için de ayrışmış bir mekândır. Bu mekânsal ayrışma fiziksel bariyerle değil sınıfsal-kültürel-sembolik bariyerlerle kurulmakta ve toplumsal dışlamanın bir unsuru olarak çalışmaktadır.

KAYNAKÇA

Akgün, M., Gürel, A., Hatay, M. ve Tiryaki, S. (2005) *Quo Vadis Kıbrıs*, TESEV Working Paper.

An, A. (2006) *Kıbrıs Türk Toplumunun Geri Kalmışlığı (1892-1962)*, Şadi Kültür ve Sanat Yayınları I, Girne.

Attalides, M. (1981) *Social Change and Urbanization in Cyprus: A Study of Nicosia*, Publication of the Social Research Centre, 2.

Bayramoğlu, S. (2005) *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul

Beratlı, N. (1997) *Kıbrıs Türklerinin Tarihi I*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa.

— (1999) *Kıbrıs Türklerinin Tarihi II*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa.

— (1999) *Kıbrıs Türklerinin Tarihi III*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa.

Bhaskar, R. (1989) *Reclaiming Reality*, Verso, Londra.

Bonacich, E. (1993) "The Other Side of Ethnic Entrepreneurship : A Dialogue With Waldinger, Aldrich, Word and Associates", *International Migration Review*, 27(3)-

Buğra, A. ve Keyder, Ç. (2007) "Sadaka değil, herkes için sosyal politika", Röportaj, 21 Eylül 2007 tarihli *Radikal Kitap*.

Bryant, R. (2007) *Tebaadan Vatandaşa Kıbrıs'ta Modernite ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Byrne, D. (1998) *Complexity Theory and Social Sciences: An Introduction*, Routledge, London.

— (2005) *Social Exclusion*, Open University Press, Londra.

Castells, M. ve Portes, A. (1989) "World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy", Portes, A., Castells, M., Benton, L.A. (der.), *The Informal Economy* içinde, II. Basım 1991, The Johns Hopkins University Press, Londra.

Canefe, N. (2007) "Kaç Kıbrıs ? Nicosia/Lefkoşa/Lefkoşe'nin Kıbrıs Türk Tarihindeki Hikayesi", *Anavatandan Yavruvatana: Milliyetçilik Bellek ve Aidiyet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

— (2007) "Mülteci mi? Düşman mı? Modern Kıbrıs Türk Toplumunda Zorunlu Göçlerin Mirası", *Anavatandan Yavruvatana: Milliyetçilik Bellek ve Aidiyet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Chen, M. A. (2003) "Rethinking the Informal Economy, Footloose Labour" A Symposium on Livelihood Struggles of the Informal Workforce. http://www.india_seminar.com/2003/531.htm, Erişim: 24.11.2007.

Cockborn, S. (2005) *Hat: Kıbrıs'ta Kadınlar, Taksim ve Toplumsal Cinsiyet Düzeni*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Compa, L. (2005) "Blood, Sweat and Fear: Worker's Rights in US Meat and Poultry Plants", *Human Rights Watch Report*.

Davis, M. (2004) "Gecekondular Gezegeni", *New Left Review*, 2004 Türkiye Seçkisi, Agora Kitaplığı, İstanbul.

Faiz, M. (2004) "Kıbrıslı Türk Çocukların Gündelikçi Kadınlara Yönelik Tutumları, Özdeşleşme ve Kimlik", *Halkbilim*, yıl 18, sayı 52, Ocak-Aralık, Hasder-Lefkoşa.

Gulle, A. (2007) "İşçilerin Sorunları Çözüm Bekliyor" http://www.haber.net.kktc/haber_detay.php?haber_id=2351_, Erişim: 25.11.2007.

Gürcafer, C. (2007) "Acı Reçete Yolda", Kıbrıs Gazetesi, http://www.kibrisligazetesi.net/kibrisli/site/tr/main.php?action=article_details&article_id=2602 , Erişim: 02.11.2007.

Günaydın, G. (2000) "Tarım Yönetiminde Kurullar Devri", *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, sayı 1, Mayıs.

Günaydın, G. (2000a) "Sekizinci Planda Tarım Sektörü", *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, yıl 1, sayı 3-4, Kasım.

Günaydın, G. (2001) "Şeker Sektöründe Neler Oluyor?", *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, yıl 2, sayı 6, Nisan.

Gürel, A. ve Özersay, K. (2006) *The Politics of Property in Cyprus*, PRIO Report 3.

Güryay E. ve Okan, Ş. (2004) "KKTC'de Kaçak İşgücünün Ekonomiye Etkileri Üzerine Bir Çalışma", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5(1), s. 35-45.

Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü (2006) Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması, Yay. no NEE-HÜ06.01. http://www.hips.hacettepe.edu.tr/tgyona/TGYONA_rapor.pdf

Harvey, D. (1981) "The Urban Process Under Capitalism: A Framework for Analysis", *Urbanisation and Urban Planning In Capitalist Society* içinde, der. Michael, D. ve Scott, A.S., Methuen Co.&Ltd., Londra ve New York.

— (1985) "The Geopolitics of Capitalism", *Social Relations and Spatial Structures* içinde, der. Gregory, D. ve Urry, J., Macmillan, Londra.

— (1999) *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul.

Hasgüler, M. (2004) *Coğrafyasına Teslim Olan Ada; Kıbrıs*, Anka Yayınevi, İstanbul.

Hatay, M. (2007) *Beyond Numbers: An Inquiry into the Political Integration of the Turkish "Settlers" in Northern Cyprus*. PRIO Cyprus Centre, Nicosia.

— (2007a) "Settlers, Soldiers, Students and Slaves: The Complex Composition of Turkish Immigrants in Cyprus" PRIO Cyprus Centre, Nicosia.

— (2007b) *Is the Turkish Cypriot Population Shrinking? An Overwiev of the Ethno-Demography of Cyprus in the Light of the Preliminary Results of the 2006 Turkish Cypriot Census*, Prio Cyprus Centre Report, 2/2007, Nicosia.

Hazine Müsteşarlığı, Aylık Ekonomik Göstergeler, http://www.hazine.gov.tr/stat/egosterge/I-Uretim/Uretim.xls#1.2.2!A1, Tablo I.2.2, Tablo III.6, Tablo III.2.2.

Hocknell, P., Calotychos, V. ve Papadakis, Y. (1998) "Introduction: Divisive Cities, Divided Cities: Nicosia", *Journal of Mediterranean Studies*, 8(2).

Hoşkara, Ş. ve Hoşkara, E. (2007) "Annan Planı Sonrasında Kuzey Kıbrıs'ta İnşaat Sektörüne, Mimarlık ve Planlamaya Eleştirel Bir Bakış", *Mimarlık*, no. 334, Mimarlar Odası Yayını, Mart Nisan 2007, s. 53-61.

IDMC, Internal Displacement Monitoring Centre, http://www.internal-displacement.org, Erişim: 20.11.2007.

ILO (1975, 1998). http://www.ilo.org/public/english/standarts/index.htm.

Karaca, O. (2004) "Türkiye'de Bölgelerarası Gelir Farklılıkları: Yakınsama Var mı?", Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni 2004/7, http://www.tek.org.tr, Erişim: 25.11.2007.

KKTC Devlet Planlama Örgütü, 2005 Yılı Makro Ekonomik ve Sektörel Gelişmeler, http://www.devplan.org, Erişim: 11.11.2007.

Kızılyürek, N. (2002) *Milliyetçilik Kıskacında Kıbrıs*, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2005) *Doğmamış bir Milletin Tarihi: Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti*, İletişim Yayınları, İstanbul.

— (2005) *Glafkos Klerides: Tarihten Güncelliğe bir Kıbrıs Yolculuğu*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kökdemir, N. (1957) *Dünkü ve Bugünkü Kıbrıs*, İstiklal Matbaası, Ankara.

Kurtuluş, H. (2005) "Bir Ütopya Olarak Bahçeşehir", *İstanbul'da Kentsel Ayrışma*, der. Kurtuluş, H., Bağlam Yayınları, İstanbul.

— (2005a) "İstanbul'da Kapalı Yerleşmeler: Beykoz Konakları Örneği", *İstanbul'da Kentsel Ayrışma*, der. Kurtuluş, H., Bağlam Yayınları, İstanbul.

— (2007) "Global Flows and New Segregation in Istanbul: How Cloudy Class Identities Have Crystallized in Urban Space", *Globalizing Cities: Inequality and Segregation in Developing Countries* içinde, der. Sandhu, R.S. ve Sandhu, J., Rawat Books.

Massey, D. (1984) *Spatial Division of Labour, Social Structures and the Geography of Production*, Macmillian Education Ltd., Hong Kong.

— (2005) "Five Myths About Immigration: Common Misconceptions underlying US Border Enforcement Policy", *Immigration Policy in Focus*, 4(6).

Mitter, S. (1986) "Industrial Restructuring and Manufacturing Homework: Immigrant Women in the UK Clothing Industry", *Capital & Class*, no. 27, Winter.

Morag, N. (2004) "Cyprus and the Clash of Greek and Turkish Nationalism", *Nationalism and Ethnic Politics*, 10.

Moses, J.W. ve Letnes, B. (2004) "The Economic Costs to International Labor Restrictions: Revisiting the Emprical Discussion", *World Development*, 32(10).

Papadakis, Y. (1993) "The Politics of Memory and Forgetting in Cyprus" *Journal of Mediterranean Studies*, 3.

— (1998) "Walking in the Hora: Place and Non Place in Divided Nicosia", *Journal of Mediterranean Studies*, 8(2).

— (2006) "Nicosia after 1960: A River, A Bridge and a Dead Zone", GMJ: Mediterranean Edition, Spring, 1(1).

Polanyi, K. (1986[1944]) *Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Pollis, A. (1996) "Social Constuction of Ethnicity and Nationality: The Case of Cyprus", *Nationalism and Ethnic Politics*, 2(1).

Portes, A. ve Sassen-Koob, S. (1987) "Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies", *The American Journal of Sociology*, 93(1).

Purkis, S. (2006), "Modern Köleler: Göçmenler", *Eğitim Bilim Toplum*, cilt 4, sayı 13.

Sassen, S. (2000) "Informalization Imported Through Immigration or a Feature of Advanced Economies?", *Working USA*, 3(1), March-April.

Sayer, A. (1984) *Methods in Social Science*, Routledge.

Selenge, Ö. (1999) *Lale Yüreğin Beyaz*, Roman, Işık Kitapevi Yayınları, Lefkoşa.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, e-Kütüphane, http://ekutup.dpt.gov.tr/bolgesel/gosterge/2002/t08.xls, erişim: 17.11.2007.

Trimikliniotis, N. (2004) "Mapping Discriminatory Landscape in Cyprus: Ethnic Discrimination in a Divided Education System", *Cyprus Review*, 15(2), Fall.

— (2007) *Report on Measures to Combat Discrimination*, Cyprus Country Report.

— (2007a) "Racism, Migrants as Social Actors and the Transformations of Cypriot Society: In search

of a new Cypriot Consciousness", *Immigrants in Cyprus "New Cypriots" or Discriminated Outsiders*, Paper for the GermanCypriot-Forum (DZF) and The Cyprus Academic Forum (CAF) conference on the occasion of Germany's EU Presidency.

Tulga, H. (1985) "Narenciye İşçileriyle 24 saat", *Ortam Gazetesi*, yıl 4, sayı 317.

— (1985) "Bedfort, Tahta Kasa, Otobüsler İşçileri Taşır", *Ortam Gazetesi*, yıl 4, sayı 318.

— (1985) "Karanlık Baskın Çıkmıştı Işığa Işık Yenik Düşmüştü Karanlığa", *Ortam Gazetesi*, yıl 4, sayı 319.

— (1985) "İşçiyi Ezmeli, Yoksa Fırsat Buldu mu, Oranın Hükümeti Olur", *Ortam Gazetesi*, yıl 4, sayı 320.

— (1985) "Bavul Turizmi Nedir, Ne Değildir?", *Ortam Gazetesi*, yıl 4, sayı 194.

— (1985) "İşsizler Ülkesinde Yabancı İşçiler Neden? Stadyum İnşaatında Yabancı İşçiler", *Ortam Gazetesi*, yıl 4, sayı 495.

Türkün, A. (2000) "Mit ve Gerçeklik Olarak Denizli: Üretim ve İşgücünün Değişen Yapısı", *Toplum ve Bilim*, 86, Güz.

United Nations (1990) "International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families", İnternet: http://www.migrants-rights.org/Int_Conv_Prot_Rights_MigWorkers_fam_1999_En.htm, 4.03.200.

Yükseler, Z. ve Türkan, E. (2007) "Türkiye'de Hanehalkı: İşgücü, Gelir, Harcama ve Yoksulluk Açısından Analizi", Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni 2007/4, http://www.tek.org, Erişim: 25.11.2007.

Zetter, R. (1992) "Refugees and Forced Migrants as a Development Resources: The Greek Cypriot Refugees from 1974", *Cyprus Review*, 4(1).

— (1994) "The Greek-Cypriot Refugees: Perceptions of Return Under the Condition of Protracted Exile" *International Migration Review*, 28(2).

Yasalar

44/1989 fasıl 105, Yabancılar ve Muhaceret Yasası.

43/2004 KKTC ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında KKTC'de Bulunan Türk Vatandaşlarının İkamet, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Haklarını Düzenlemeye ilişkin Protokol (onay) Yasası.

73/2007 Sosyal Güvenlik Yasası. http://www.cm.gov.nc.tr/yasalar.htm, Erişim: 21.11.2007.

Derinlemesine mülakatlar

Hakkı Atun: Mimar, 1974'ten sonra Türkiye'den getirilen göçmenlerin yerleştirilmesinden sorumlu müsteşar, ilk Cumhuriyet hükümetinin İmar, İskan ve Rehabilitasyon Bakanı, çeşitli hükümetlerde bakan, 1996'da DP-CTP Koalisyon Hükümeti Başbakanı (17.04 2007 ve 19.07.2007'de iki mülakat).

Naciye Doratlı: Şehir Plancısı, Doğu Akdeniz Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi (28.04.2007).

Ekrem Bodamyalızade: Mimar, Kıbrıs Türk Mimarlar Odası Başkanı (16.7.2007).

Ünal Akif: İktisatçı, 1976-1986 Döneminde Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Müsteşarı, (30.04.2007).

Hürrem Tulga: Kıbrıs Türk Esnaf ve Zanaatkarlar Odası Genel Başkanı (05.07.2007).

Bülent Yükseliş: KKTC İnşaat Taşeronları Birliği Başkanı (10.07.2007).

Mehmet Seyis: Dev-İş Sendikası Genel Başkanı (11.07.2007).

Mete Hatay: Araştırmacı, PRIO Cyprus Cente Proje Danışmanı (26.04.2007).

Aziz Gürpınar: KKTC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Müsteşarı (24.01.2008).

Cafer Gürcafer: Kıbrıs Türk Mütteahitleri Birliği Başkanı (25.01.2008).

Sessiz ve görünmez, "genç" ve "kadın": Ev kızı

G. Demet Lüküslü - Kezban Çelik***

Giriş

"Ev kızı" tanımı, ev kızının ne olduğundan ziyade ne olmadığı üzerinden yapılabilecek bir tanım. Öncelikle ev kızının "ev"de olma hali, ev kızlarının özel/kamusal ayrımında özel alanda kalan oldukları anlamına gelirken, ev kızlarının kamusal alandaki görünmezliklerini gözler önüne serer. Bir diğer boyutu ile ev kızı, kadın değil "kız", yani evli/evli değil ayrımında evlenmemiş kadını anlatır. Evlenmemiş ve kadın olmama hali henüz bir erkekle birlikte olmamış, "bakire" algısını da beraberinde getirir. Genç kadın ifadesi genellikle kabul görmezken, "ev kızlığı" bakire çağrışımını zorunlu olarak içinde taşır. Türkiye toplumuna özgü kategorilerden bir tanesi olan "ev kızı", çalışmayan, okumayan, ev işlerinde annesine bir yandan yardımcı olurken diğer yandan da annesinden ya da evdeki kendinden büyük kadınlardan nasıl ideal bir ev kadını, ideal eş, ideal anne olunur onu öğrenen, bir anlamda ev işlerinde "staj" yapan bir kategori olarak görülür. Türkiye toplumunda özellikle de eğitimsiz genç kızlar için gençlikten yetişkinliğe geçme yollarından önemli bir tanesinin evlenmek olduğu düşünülürse yetişkin olmak için evlenmeyi bekleyen, münasip bir talip bekleyen ev kızı, aslında bir anlamda hiç "genç" olamadan yetişkin olmayı bekleyen bir kategoridir. Zaten özellikle gecekondu mahallerinde gençlik sadece erkeklere özgü bir hak olarak görülmektedir.[1] Bu yüzden gecekondu

(*) Yeditepe Üniversitesi, Fransızca Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

(**) Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Politika Programı.

1 Gençliğin popüler söylemde ve özellikle gecekondu mahallerinde sadece erkeklerle özdeşleştirildiğini inceleyen bir araştırma için bkz. Yumul, 2002. Ayrıca gecekondu mahallelerinde genç kızların deneyimleri hakkında düşünülmesini sağlayan bir makale için bkz. Bolak Boratav, 2002.

mahallelerinde okuyan, çalışan kızlar da gençlikten mahrum bırakılmaktadırlar ama yine de bu genç kızlar en azından çalıştıkları ya da okudukları için küçük ve göreceli bir özgürlüğe, gençlik alanına sahip olabilmektedirler. Oysa ki ev kızlarına çalışmadıkları ve okumadıkları için "dışarıda" işi olmadıkları sık sık hatırlatılır, "iffetli" kızlar olarak evde oturmaları kendilerinden beklenir ve sıkı bir aile ve yakın çevre gözetimine maruz kalırlar. Bu yüzden bir kez daha ev kızı sahip olduğu ile değil olamadığıyla karşımıza çıkar: "genç olamayan" bir kategori olarak. Bu makalenin amacı da genç olamayan ve kamusal alanda görünmeyen, sessiz bir kategori olan ev kızı kategorisini derinlemesine görüşmeler aracılığıyla ev kızlarının kendi deneyimlerinden ve kendi ifadelerinden yola çıkarak anlamaya ve anlatmaya çalışmak. Bu çalışma iki önemli noktadan hareket ederek iki şey yapmayı hedefliyor: Birincisi kadın çalışmaları ile gençlik çalışmalarını birleştirmek –ki bu sadece Türkiye için değil genel olarak kadın çalışmaları ve gençlik çalışmalarında eksikliği hissedilen bir alan– ikincisi ise kadın dediğimiz kategorinin (tıpkı gençlik gibi) homojen olmadığı fikrinden yola çıkarak bu kategorinin belki de en görünmezlerinden olan ev kızlarını çalışmak.

Metot

Ev kızları üzerine bir çalışma yapmaya karar verdikten sonra çok basit bir noktadan hareket etmeye karar verdik: Ev kızı kimdir, nasıl yaşar, ne yapar, neler hisseder, neler düşler, kendilerini nasıl görür, gündelik deneyimleri ve gelecekle kurdukları ilişki nasıldır ve bu pratiklerin deneyimlenmesinde etkili olan sosyal, kültürel, ekonomik nedenler neler olabilir? Bu sorulardan hareket edip bu kategoriyi biraz da olsun tanımlamaya ve görünür kılmaya çalıştık. Bu ev kızlarını anlama ve görünür kılma çabası niteliksel araştırma yönteminin seçilmesine neden oldu. Bu amaç doğrultusunda ev kızı deneyimini anlamayı kolaylaştırıcı derinlemesine görüşmeler yapılmış, çalışmada ev kızı:

- Eğitime devam etmeyen,
- Ücretli iş katılımı olmayan
- Ailesi ile birlikte yaşayan
- Evlilik deneyimi hiç yaşamamış
- 15-25 yaş aralığında olan kadınlar olarak tanımlanmıştır.

Bir kez bu tanıma karar verdikten sonra bu niteliklere uygun genç kadınlarla görüşmek için çalışma alanı olarak Ankara ve İstanbul illerinde sayılan niteliklere uygun genç kadınlara ulaşmanın daha kolay olabileceği alanlar seçilmiştir. Çalışma alanı seçilirken kente yakın, kentsel yaşam deneyimi hakkında bilgisi olan, ancak zorunlu eğitim sonrası eğitime devam oranlarının düştüğü semtler seçilmiştir. Ankara'da Altındağ ilçesi, İstanbul'da ise Kayışdağı semti çalışmanın sahasını oluşturmuştur. Ankara'daki derinlemesine görüşmelerimizi ger-

çekleştirdiğimiz Altındağ ilçesi, Ankara'nın 8 merkez ilçesinden biri. Bu ilçeler içinde en düşük gelirli insanların yaşadığı bir yer (Güvenç, 2001) niteliği taşırken, genel olarak kadınların ücretli işe katılım oranları düşük olduğu göze çarpmaktadır. Diğer yandan dünyanın en önemli uygarlık müzelerinden olan Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ni de içinde barındırıyor; ayrıca Kurtuluş, Cumhuriyet, Etnografya, Gar, gibi diğer önemli müzeler de Altındağ sınırları içinde yer almakta. Ankara Kalesi de yine bu ilçenin sınırları dahilinde. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda oldukça merkezî bir rol oynayan ilçe, kentin genişlemesi ile bir geçiş alanı haline dönüşmüş durumda. İstanbul'da görüşmeleri yapmak için seçilen Kadıköy ilçesine bağlı Kayışdağı semti ise, 1970'lere kadar semtin adını aldığı Kayış Dağı'nın eteklerinden gelen suyunun güzelliğiyle, pınarları ile ünlü bir mesire yeri iken 1970'li yıllardan itibaren göçlerle hızla büyümüş ve büyümekte olan bir semt. Bugün Kayışdağı, şehrin merkezinde ev fiyatlarının pahalılığı dolayısıyla barınamamışlar için yerleşim merkezi olmanın yanında, İETT Garajı, Darülaceze, Yeditepe Üniversitesi gibi farklı kurumlara da ev sahipliği etmekte. 1990'lı yılların sonlarından itibaren, özellikle üniversitenin Kayışdağı'na gelmesiyle beraber semt, yolların yapılması, ulaşım araçlarının çoğalması, bazı öğrencilerin semte yerleşmesi, öğrencilerin fotokopi veya yiyecek gibi ihtiyaçları için semtten alışveriş etmeleri ile beraber oldukça değişmiş ve hatta ev fiyatları da artmaya başlamış, lüks bina inşaatları yapılmaya başlanmıştır. Tüm bu sebeplerden dolayı hem Altındağ ilçesi hem de Kayışdağı bir hayli karmaşık ve incelemesi ilginç bir ortam sunmaktadır.

Belirlenen kriterlere uygun genç kadınlara ulaşabilmek için ise ilçelerde bulunan belediyeler tarafından düzenlenen ücretsiz meslek edindirme merkezleri[2] ziyaret edilmiş ve bu merkezlerde düzenlenen kurslara katılan genç kadınlar arasında belirlenen kriterlere uyanlarla görüşülerek çalışmanın amacı aktarılmış, kabul eden genç kadınlarla uygun randevular yapılarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ardından diğer genç kadınlara ulaşabilmek için kartopu yöntemi kullanılmıştır. Böylece kartopu yöntemi kullanılarak farklı genç kadınlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Toplam 30 (15 Ankara, 15 İstanbul) görüşme yapılmıştır. Görüşmeler Nisan-Ağustos 2007 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş, görüşmelerde standart akışı sağlayabilmek ve her iki ilde de benzer şekilde görüşmeleri yürütmek amacıyla görüşme formu hazırlanmış, görüşmeler izin alınarak kayıt edilmiştir. Görüşmeler ortalama 1-1,5 saat sürmüştür. Görüşmelerin ardından kasetler deşifre edilmiş, isimler anonim hale getirilmiştir. Belirtmek gerekir ki, çalışma niteliksel bir boyut taşıdığından, genelleme kaygısı taşımamaktadır; bulguların tümü çalışma grubu ile sınırlıdır.

2 Ankara'da Altındağ Belediyesi'nin, İstanbul Kayışdağı'nda ise Kadıköy Belediyesi'nin düzenlemiş olduğu kurs merkezlerinde görüşmeler yapılmıştır.

Ev kızlarının çifte kimliği: Genç ve kadın olmak, ya da hiçbiri..

Ev kızları biyolojik olarak çifte kimliğe sahipler: yaşları açısından gençler ve cinsiyetleri açısından kadınlar. Bu yüzden bu çalışma çerçevesinde bu kategorinin hem kadın çalışmaları hem de gençlik çalışmaları açısından değerlendirilmesi ve her ikisinin de bu kategori aracılığıyla harmanlanması hedeflenmiştir.

Ev kızları biyolojik yaşları itibariyle genç kategorisinin bir parçası durumundalar ama tıpkı ev kızı kategorisinin muğlak bir kategori olması, sahip olduklarından çok sahip olmadıkları ile tanımlanması gibi "genç" kategorisi de bir o kadar muğlak ve sahip olduklarından çok sahip olmadıkları ile tanımlanan bir kategori. Bilindiği gibi nüfus resmî olarak "çocuk", "yetişkin" ve "yaşlı" olarak ayrılır ve tüm düzenlemeler de bu ayrımlar üzerinden yapılır. Gençlik bu ayrımda yer almadığı için tanımlanmamış bir kategori olarak karşımıza çıkar. Bu güçlüğe rağmen gençliğe dair bir tanımlama çabası da mümkün gözüküyor. Genç, öncelikle demografik bir kategoridir ve Birleşmiş Milletler'in tanımına göre 15-24 (24 yaşın sonuna yani 25 yaşa kadar) yaş arası grup olarak tanımlanmaktadır. Diğer yandan alt ve üst limitlere ilişkin tutarsızlıklar sürmektedir. Alt sınır, genellikle zorunlu eğitimin bittiği yaşa tekabül ettiğinden başlangıç yaşı, ülkelerin zorunlu eğitim yaşına göre değişmektedir. Üst sınır da çeşitli çalışmalarda –çalışmanın odağına göre– ve özellikle son yıllarda uzayan eğitim ve iş piyasalarında yaşanan belirsizlikler nedeni ile genişleme eğilimindedir. Diğer yandan genç, sosyal bir kategoridir ve sosyal bir kategori olarak tanımını yapmak da hayli güçtür. Tanım daha ziyade "olmadığı" üzerinden yapılmaya çalışılmaktadır: Genç, çocuk değildir ve henüz yetişkin de değildir. Bu hali ile geçiş sürecinde olandır (Jones ve Wallace, 1992). Geçiş süreçleri ise genellikle "okuldan-işe", "aile evinden-kendi evine", "bağımlı kategoriden-bağımsız kategoriye" "çırak yurttaşlıktan-yurttaşlığa" (Marshall 1950; Hall ve Williamson 1999), "aile üyeliğinden-bireyliğe" geçişler olarak özetlenmektedir. Gencin üretim araçları karşısındaki pozisyonu/yeri de belirgin değildir (Kongar, 1983). Kendine ait ailesi yoktur. Ücretli işe sahip olması şart değildir. Tam bir yurttaş değildir, yani seçebilir ama henüz seçilemez.

Genç olma hali, pek tabii ki toplumsal cinsiyete bağlı eşitsizlikleri de içinde barındırır. Örneğin genç denince akla gelen genellikle "erkek"tir. Ekonomik bağımsızlık düzeyine ilişkin net olmayan pozisyonu, otonomi düzeyi üzerinde de etkilidir. Aktif, dinamik, kanı deli akan, her şeyi yapabilirliği üzerine olan vurgu da genç olma halini ve sınırlarını etkilemektedir. Demografik bir kategori olarak bile homojen bir kategoriye tekabül etmeyen gençlik, kendi içinde yaşa, cinsiyete, yaşanılan döneme, yaşanılan yere, etnik aidiyete, sosyo-ekonomik düzeye, çalışma ve medeni duruma göre de çeşitlenen, çoğalan anlamları içinde barındırır. Örneğin 16 yaşında evlenen ve 17 yaşında çocuk sahibi olan kadının genç mi yoksa yetişkin mi olduğu, 23 yaşında ücretli işe sahip olan ama

ailesi ile birlikte yaşamaya devam eden birinin genç olup olmadığı, ücretli iş sahibi, evli ve çocuklu olup kendi ailesi ile yaşamayı sürdüren birinin genç olup olmadığı gibi sorulara cevap verme güçlüğü; tanımlamaya çalışma çabasını zora sokan durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanımlamaya ilişkin güçlükler gençliği tekinsiz bir dönem olarak görmemize neden olmaktadır. Gençlerin; "pek güvenilmez", "her an yanlış bir şeyler yapabilir", "kanı deli akan", "norm ve değerleri henüz tam içselleştirmemiş" oldukları varsayımı da vardır. Böylece deneyimlerinin eksik olması; diğerlerinin deneyimlerini dayatmasına yol açabilme ihtimalini içinde barındırmaktadır. Bu durum, gencin nasıl olması gerektiğine karar vermeye çalışan yetişkinlerin sayısını artırmaktadır. Kaç yaşında evlenebilecekleri, kaç yaşında araba kullanabilecekleri, içki içebilecekleri, işledikleri suçtan ne zaman sorumlu olacakları zaman içinde ve ülkeden ülkeye hatta kültürden kültüre değişmektedir. Örneğin pek çok ülkede 18 yaş seçme hakkı olarak bir vatandaşlık hakkı iken, seçilme hakları daha geçtir. Yani gençlerin seçebilecekleri ancak siyasi kararlar verebilecek kadar yetişkin olmadıkları düşünülmektedir. Diğer yandan suç ile kurdukları ilişki ve suçlarından sorumlu olup olmadıkları 8 yaşından başlayarak kademeli şekilde değişmektedir. Ancak genel olarak genç ile kurulan ilişki öncelikle sorumluluk bilincinin gelişmesi, sonra sorumlu olması şeklinde bir sıra izlemektedir.

Gencin ne olduğunu tanımlamak zor iken, kime artık genç denemeyeceği de sorunlu bir kategori olarak ortaya çıkmaktadır. Eskiden evlenme, çocuk sahibi olma, aile evinden ayrılma gibi işaretler gençlik döneminin sonuna tekabül ederken, günümüzde bunların hepsi ya da hiçbiri de bu sona işaret etmeyebilmektedir. Özellikle son yıllarda uzayan eğitim ve iş piyasasında yaşanan değişimler en fazla gençleri etkilemiştir. Zira zaten tanımsız olan konumları gün geçtikçe belirsizleşmeye devam etmektedir.

Türkiye demografik geçiş sürecini tamamlamak üzere olan bir ülke olarak tanımlanmaktadır. Bir başka deyişle, yüksek doğurganlık ve yüksek ölüm oranlarının hüküm sürdüğü bir durumdan, doğumların kontrol edildiği ve ölüm oranlarının düşmüş olduğu yeni bir duruma geçilmektedir. Demografik geçiş sürecini tamamlayan/tamamlamak üzere olan diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi genç nüfusu yüksek olan bir ülkedir. Halihazırda Türkiye 12 milyon civarında 15-24 yaş grubunda yer alan bir genç nüfusa sahiptir ve bu da yaklaşık olarak toplam nüfusun %17,4'ünü oluşturmaktadır. Genç nüfusun 3 milyon 800 bini tam zamanlı öğrenci iken, 3 milyon 600 bini ücretli bir işte çalışmakta, 1 milyon civarında genç aktif olarak iş aramaktadır, geri kalan ise ne eğitim sistemi içinde, ne iş aramakta, ne de çalışmaktadır (UNDP, 2008). Bu eğitim sisteminin ve çalışma hayatının dışında kalan gençlerin çoğunluğunu ise genç kızlar oluşturmakta ve bu gençler evde yaşayan "ev kızı" olarak adlandırılan bir kategori oluşturmaktadır. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, OECD'nin 2007 yılı Eğitime Bakış (Education at a Glance) verilerini ve

TİSK Araştırma Servisinin çalışmalarını baz alan ve basında da geniş yer alan açıklamasında, 15-19 yaş grubunda kadın nüfusunun %47,5'inin, 20-24 yaş grubunda %58,3'ünün, 25-29 yaş grubunda ise %65,8'inin hem eğitimden hem de istihdamdan dışlandığını ortaya koydu. Yine aynı açıklamada bu rakamların OECD genelinde sırasıyla %6,7, %13,2 ve %20 düzeylerinde, Avrupa ülkeleri ortalamasının OECD'den de düşük (sırasıyla %3,9, %10 ve %17,1) olduğu belirtilirken, genç kızların atalet oranının açık arayla en yüksek Türkiye'de olduğunun da altı çizilmişti.[3] Bu veriler bu genç kızların yüzde kaçının evli olduğunu (yani ev kızı mı yoksa ev kadını mı oldukları) göstermiyor ama yine de sessiz ve görünmez bir kategori olan ev kızlarının hiç de azımsanamayacak bir sayıda olduklarını gözler önüne seriyor.

Genç olmalarının yanında ev kızlarının sahip oldukları bir ikinci kimlik ise kadın olmaları. Modern toplumlarda özellikle de kadınlar açısından toplumsal hareketliliğin iki önemli ayağı var: birincisi eğitim ve ikincisi evlilik. Her ikisi de toplumsal anlamda yukarı doğru hareketlilik yapma kapasitesini beraberinde getiriyor. Cumhuriyet ve Kemalist öğreti kamusal alanda en azından prensipte kadın ve erkekleri eşitlemiş ve buna bağlı haklar da yasal düzeyde verilmiş, bu eşitliği yakalamanın en önemli aracı ise eğitim olarak görülmüştür. Ve yakın tarih incelendiği vakit kadınların eğitime bağlı kamusal alanda var oluşlarına dair pek çok ikna edici rakam görmek mümkündür (Öncü, 1981). Ancak bu, gerekli eğitimin alınması ile mümkün olmuş ve bu eğitimi alamayan kadınların kamusal alanda eşit haklara ulaşmaları mümkün olamamıştır. Böylece yasal eşitlik ve buna ulaşma orta sınıf kadını olmayı neredeyse zorunlu kılmıştır. Zira bir yandan kız çocuklarının eğitimine ilişkin güçlükler halen devam etmektedir, diğer yandan uzun eğitime devam edebilme ailenin sosyo-ekonomik sermaye düzeyi ile yakından ilişkilidir.

Sosyal refah modeli olarak Bismark modelini benimsemiş olan Türkiye, çalışan eş üzerinden ona bağımlı olan üyeleri tanımlamış ve sosyal güvenlikleri ile ilgili ilişkiyi de bunun üzerinden kurmuştur. Yani eş ve çocuklar ücretli işe sahip olan erkek üzerinden korunurlar. Böylelikle kadınların sosyal güvenceleri erkekler olmuştur. Hatırlatmak gerekir ki Türkiye, kadınların ücretli işe katılım oranları açısından oldukça düşük oranlara sahiptir. Bu anlamda yeterli eğitimi alamamış ya da eğitimine uygun piyasa koşullarında ücretli bir iş bulamamış genç kadının tek şansı evlenmek ve eş üzerinden sosyal haklar edinmektir. Bu nedenledir ki genç kadınlar için evlenmek çok önemli hatta zaruri olmaktadır. Kadının ücretli iş katılımı çok sınırlı olduğundan, yeni oluşacak ailenin her türlü iyi oluşu eşin işine-gelirine bağlı olacaktır. Bu nedenle ev kızları için "iyi bir koca" bulmak hayati önemdedir. Bunun için iyi bir saygınlığa sahip olmak önemlidir ki burada da ailesi ile yaşayan, ev işlerinden anlayan, iyi bir eş

3 Bu basın açıklamasına TİSK'in resmî internet sitesinde 2008 Şubat ayına dair duyurular sayfasından ulaşılabilir: www.tisk.org.tr/duyurular.asp?ayrinti=True&id=26558

ve anne olabilecek nitelikler önem kazanmaktadır. Namuslu olmak, eli-yüzü düzgün güzel olmak, örf ve adetleri bilmek ve uygulamak, bazı durumlarda iyi bir Müslüman kadın olmak, asi olmamak, uyumlu, iyi huylu olmak gibi niteliklerin hepsi "evlilik piyasası" için önemli niteliklerdir. Bu şekilde bakıldığında "ev kızlığı" oldukça meşakkatli ve bir o kadar da sınırlı bir yaşam alanı yaratmaktadır. Böylece ev kızları doğal olmayan toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden üretilmesinin en önemli ajanları haline gelmektedirler. Bu da toplumsal cinsiyet rollerinin üretilmesi, aktarılması ve yeniden üretilmesine neden olmakta, kadının ikincilliğini teşvik etmekte hatta "iyi evlilik yapabilme şansı" ile de ödüllendirilmektedir. Zira genç kadınların ücretli çalışma şansı da düşüktür. Kadınların işgücüne katılım oranları son 10 yılda kırsal kesimde % 50 civarında seyretmiştir. 20.000 ve daha az nüfuslu yerleşim birimlerinde hâkim istihdam tarımsal olduğundan bu oran doğaldır. Buna karşın kentlerde kadın işgücü son derece düşüktür ve üstelik düşme eğilimi sergilemektedir. Diğer yandan kadınların ücretli işe katılmalarını belirleyen önemli faktörlerden birisi de eğitim olduğundan, eğitim düzeyi azaldıkça iş piyasasında bulunacak işten kazanılacak ücret düşmekte ve genellikle enformel sektörde, sosyal güvencenin olmadığı, yarı-zamanlı ve düşük ücretli işler kadınların ulaşabildiği işler olmaktadır. Dolayısıyla eğitim düzeyi düştükçe katılımın da düşmesini beklemek gerekmektedir. Yükselen eğitim alınacak ücreti artıracağından katılım düzeyini de artıracaktır. Sonuç olarak, ücretli işe sahip olma şansı düşük, eğitime devam etmeyen bir grup olan ev kızları ve onların gündelik deneyimlerinin anlaşılmaya çalışılması önemli diye düşünüyoruz. Ev kızlarının deneyiminden yola çıkarak kadınlık kimliğinin oluşumunda etkili olan sosyo-kültürel ve ekonomik boyutların anlaşılmasının mevcut eşitsiz cinsiyet ilişkilerinin anlaşılmasında da faydalı olacağını ümit etmekteyiz.

Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki, her ne kadar Türkiye'de kadınlar erkekler tarafından ezilen bir kategori olsa da eşitsizlik ve güç ilişkileri üzerine kurulmuş benzer bir hiyerarşi kadınlar arasında da görülmektedir: Örneğin evli kadınlar bekâr kadınlara göre daha bir üst kademedeler bu hiyerarşide; çocuğu olan, "anne" statüsüne sahip olabilenler daha bir yükseliyorlar hiyerarşide (eğer çocuk erkek ise daha bir yükseliyor), yaşlandıkça damadı ve gelini oldukça hiyerarşide biraz daha yükseliyor kadın. İşte bu hiyerarşinin en altlarında bir yerlerde, "evde kalmış", "kız kuru"ları, çocuğu olmayan "kısır" kadınlar, "dul" kadınlar arasında, yani hiyerarşinin alt basamaklarında yer alıyor ev kızları. Evlenmemiş, ailesinin namus bekçiliği yapması şart olan, her an "kız kurusu" olma tehlikesi yaşayan bir kategori olarak, kadınlar hiyerarşisinin en altlarında sessiz ve görünmez bir kategori olarak yer alıyor ev kızları. Hiyerarşinin altındaki tüm grupları çalışmak onları el verdiğince "sessiz ve görünmez" kategoriden, görünür ve sesi duyulur kategoriler haline getirmek, bu kategorilerin üzerinden toplumsal cinsiyet çalışmaları yapmak çok anlamlı geliyor bi-

ze. Bu yüzden ev kızları üzerine yaptığımız bu mütevazi çalışmanın da "sessiz ve görünmez" kategorileri anlamak için başka çalışmalarla da desteklenmesi gereken bir boyutu var hiç şüphesiz.

Değersiz olmakla değerli olmak arasındaki gelgitler ve ev kızı olma hissiyatı

Sessiz ve görünmez bir kategori olan ev kızlarını çalışırken her şeyden evvel "ev kızı" olmanın anlamını ve ev kızlığı deneyimini anlamaya çalışmaya ve ev kızlığının tanımının gençlerin kendileri tarafından yapılmasına odaklanmaya karar verdik. Ev kızları ile yaptığımız otuz görüşmeye baktığımızda aslında ev kızlığının toplum tarafından değer verilen bir kategori olmadığı, çok bir anlam taşımadığı ve hatta bazı genç kızların kendileri tarafından da çok değer verilen bir kategori olmadığı sonucu çıkıyor. Yaptığımız görüşmelerde ev kızlarının kendilerini sınırlandırılmış olarak hissettiklerini, özgürlüklerinin kısıtlı olduğunu, ailelerinin ve toplumun ev kızlarına saygı duymadığını hissettiklerini, çalışan, okuyan kadınlara ve hatta annelerine kıyasla daha dezavantajlı durumda olduklarını ve de bütün gün rutin bir şekilde evde olma hissiyatının kendilerini "işe yaramaz" olarak değerlendirmelerine neden olduğunu, evde oturmanın yarattığı iç sıkıntısından sık sık bahsettiklerini gözlemledik (Çelik ve Lüküslü, 2007). Hatta öyle ki bu anlamsızlık ya da değersizlik ruh hali, bazı ev kızlarında kendilerini ev kızı olarak görmeme eğiliminin oluşmasına yol açmış gibi gözükmektedir. Bu durumda kendilerini, diğerlerinin bakış açısı ile değerlendirme eğilimleri ağır basmaktadır. Onlar çevre tarafından pek de bir işe yaramayan bir kategori olarak görülmektedir ne de olsa: Çalışmadıkları için iş yaşamının bir parçası değildirler, herhangi bir şey üretmezler; anneleri gibi bir ailenin sorumluluğu üstlerinde değildir, evli değildirler bu yüzden yetişkin statüsüne henüz ulaşamamışlardır, ev hanımı veya anne statüsüne henüz sahip değildirler. Bu yüzden de genelde her ne kadar evde ağır ev işi yapıyor olsalar bile "değersiz" bir kategori olarak tanımlanırlar. İşte bu sebeplerden ötürü, bazı ev kızları tarafından ev kızı olmak hiçleştirilmekte, değersizleştirilmektedir. Arzu'nun dediği gibi aslında ev kızı olmak çok da anlamı olan ve/veya karmaşık bir şey değildir:

> "Çalışmıyorsunuz, hiçbir sosyal güvenceniz yok, ailenizin eline bakıyorsunuz ve onların evinde oturuyorsunuz yani. Bu demek [ev kızı]" (Ticaret Lisesi mezunu, 22 yaşında, Ankara).

Lale'nin tanımı da yine Arzu'nunkine benzer şekilde:

> "Ev kızı ev işi yapıyor, bulaşık, işte ev, boş vakitlerini el işi yaparak geçiriyor" (Lise mezunu, 20 yaşında, Ankara).

Belirtmek gerekir ki görüşme yaptığımız bu otuz genç kadından ev kızlığını hiçleştirme eğiliminde olanlar diğerlerine göre göreceli olarak daha iyi eğitime sahip olanlar yani lise mezunu olanlardı. Ankara'da görüşme yaptığımız gençlerden olan Pınar da tıpkı yukarda örneklerini verdiğimiz Arzu ve Lale gibi aslında ev kızı. Pınar liseyi bitirmiş, ücretli bir işte çalışmıyor, ailesi ile yaşıyor ama ev kızlığı, genç bir kadını tanımlamak için, herşeyden öte kendisini tanımlamak için çok az geliyor ona ve bu yüzden de belki de kendisinin farklılığını ortaya koyabilmek için ev kızının ne demek olduğunu tanımlamamızı istediğimizde diğer ev kızlarını hiçleştirme/değersizleştirme üzerinden bir tanımlama yapıyor:

> "Bence ev kızı, yani, ev kızı, sürekli evde, hiçbir sosyal hayatı olmayan, her yere, annesiyle gidip gelen, kendini bir şeye benimsemiş, hep aynı şeyi yapan yani mesela bir diziye kendini kaptırmış, sabah programlarına kendini kaptırmış, ben hep böyle düşünüyorum yani, ev kızı bence böyledir yani. Günlere gidip gelen. Bana çok saçma geliyor annem bana der, hadi gün var gidelim, ben de derim ki, ben ev kızı mıyım? Ben ev kızı mıyım ki güne gideyim? Ben bunu kullanırım yani. Bence budur yani. Çünkü benim bir yaşamım var yani, arkadaşım çevrem var. Ev kızı değilim yani bence" (Lise mezunu, 21 yaşında, Ankara).

Aslında Pınar (tıpkı görüşme yaptığımız başka ev kızları örneklerinde de rastladığımız gibi) liseyi bitirdikten sonra ev kızı olmak yerine çalışma hayatına girmek ve ücretli çalışan olmak istemiş, ailesi de kendisine bu konuda yardımcı olmuş ancak iş piyasasında bulunan işler genellikle düşük ücretli, uzun çalışma saati olan ve yorucu işler olmuş. İşten alınan ücret ekonomik bağımsızlaşmaya genellikle izin vermemiş. Bu nedenle çeşitli denemeler yapmış olsa da bu tür işlere 1-2 yıldan fazla dayanmak çok güç olmuş. Çalışma deneyimini şöyle anlatıyor Pınar:

> "Satış elemanı idim. Sürekli ayakta olmak gerekiyordu, zaten istesen de oturacak yer yoktu. Şimdi ben Tunalı gibi bir yerde çalışıyordum, bir müşteri geldiğinde onu ayakta karşılamak zorundasın. Şartlar çok ağır olduğu için bıraktım. Ama sigortam vardı. Ücrette asgari ücret veriyorlardı. Ben evden Tunalı'ya iki otobüsle gidiyordum, çok yol parası veriyordum bana da zaten bir şey kalmıyordu. Çok da ağır olunca bıraktım" (Lise mezunu, 21yaşında, Ankara).

Her ne kadar görüşmecilerimiz arasından Pınar gibi buldukları işlerden memnun olmayan, bu yüzden hayal kırıklığı yaşayan ve işi bırakan ev kızları olsa da ev kızı ile çalışan genç kadın arasında çalışan kadınların lehine önemli farklar olduğu düşünülüyor. Bu yüzden bir kez daha çalışan kadın olmak "önemli", "değerli" ya da "faydalı" iken, ev kızlığı hiçleştirilip, değersizleştiriliyor. Örneğin Ankara'daki görüşmecilerimizden lise mezunu bir genç kız bu farkı şöyle anlatıyor:

> "Çalışan biri hayata daha farklı bakıyor. En azından çalışan birinin maddi bir gücü oluyor. Yani ev kızının öyle bir gücü olmuyor. Ha belki şu anda ben de ev kızı kavramına girebiliyorum. Çünkü sonuçta bir şey, yani yok. Dışarı çıkmak istediğim zaman, ne oluyor, yani dönüp annene bakabiliyorsun, yani bana bir para ver de ben de bir arkadaşımla dışarı çıkacağım, ben de onun karşısında mahçup duruma düşmeyeyim diyebiliyorsun. Ama çalışmış olsan, üzerinde paran oluyor yani. Anne ben çıkıyorum deyip, çantanı alıp çıkabiliyorsun. Arada ilk başta maddi bir fark var yani. Ev kızı olduğun zaman her şeyi yapamıyorsun ama çalışan insan daha farklı bence" (Lise mezunu, 20 yaşında, Ankara).

Çalışan kadınların maddi açıdan daha avantajlı sayılması dışında çalışan kadınların ev kızlarına göre daha "özgüvenli" ve toplumda daha "saygın" oldukları düşünülüyor. İstanbul'daki görüşmecilerimizden bir ev kızı şöyle tanımlıyor bu farkı:

> "Çalışan kadının kendisine özgüveni oluyor. Dışarıda olduğu için devamlı bir şeyler öğreniyor. Her yerde daha saygın oluyor" (Lise mezunu, 21 yaşında, İstanbul).

Ev kızlarının anlattıklarından anlıyoruz ki kadına ekonomik güç kazandıran, çok ağır şartlarda olmayan, bir şeyler öğrenilebilecek, kadını evden dışarıya çıkartacak işler her genç kızın rüyası. Ama bu kızların eğitimleri kısıtlı olduğu için bu tarif ettikleri tarzda işler bulabilmeleri hayli güç olabiliyor. Bu yüzden meslek edindirme kurslarına devam eden görüşmecilerimizden bazıları eğitimdeki açıklarını bu merkezler aracılığıyla gidermeye ve daha "iyi" işler bulmak için bir basamak olarak kullanmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden her ne kadar çalışan kadın prensipte ev kızlarına göre daha avantajlı görülse de, yapılan işin ne olduğu da bir o kadar önem kazanıyor gibi görünmektedir.

Kadınlar arasında ev kızlarından daha üstlerde yer alan bir kesim ise şüphesiz eğitimli (üniversite mezunu) kadınlar. Görüşmelerimiz pek tabii ki temsilî bir özellik taşımıyor, sadece niteliksel özellikleri var. Bununla beraber belirtmek gerekir ki yaptığımız otuz görüşmede görüşmecilerimiz eğitime devam etmemelerinin sebebi olarak temelde üç neden gösterdiler. Birincisi (lise mezunu olanlar için geçerli olan) üniversiteyi kazanamamak. İkinci neden ise ailenin ekonomik koşulları ile ilgili olarak yaşanan güçlük nedeni ile eğitimden ayrılmak. Eğitime devam etmemenin bir üçüncü nedeni de görüşmecilerimizden Nur'un ifadesiyle "derslerim iyi değildi, kafam almıyordu" nedenidir. Bu durumda genellikle sınıfta kalınmakta ve ailenin de kararı ile eğitim hayatı bitirilebilmektedir. Görüşme yaptığımız otuz kişinin içine katmadık ama meslek edindirme kurslarına giden lise mezunu olan kızlardan bir kısmı da bir yandan üniversite hazırlık kurslarına giderken diğer taraftan da belki bir meslek ediniriz ümidiyle meslek kurslarına giden kızlardan oluşuyordu. Bu kızlar ilk veya hatta ikinci ve üçüncü senelerinde üniversiteyi kazanamamışlardı ve "resmî"

öğrenci statüsünde olmadıkları için ve çalışmadıkları için "ev kızı" kategorisinde görüyorlardı kendilerini. Yine görüşme yaptığımız kızlardan bazıları da üniversite sınavında yaşanan hayal kırıklığı sonrasında üniversite sınavına hazırlanmaktan "pes" etmişlerdi, meslek edindirme kursları ile kendilerini geliştirmeye çalışıyorlardı. Bir diğer kategori ise (ilkokul, ortaokul mezunlarından oluşan kesim) ekonomik zorluklardan dolayı eğitimlerine devam edemediklerinden bahsettiler. Mine örneğin, 19 yaşında ortaokul mezunu bir ev kızı. Onun eğitime devam edememesi ilk bakışta ailenin ekonomik durumu ile ilgili gibi gözükse de ailesinin öncelikle erkek çocuklarını okutma kaygısından, kız çocuğu okumasa da olur bakış açılarından kaynaklanmış gibi gözüküyor:

> "Ya, evi yeni almıştık, işte kira, borç, filan oldu, o yüzden ben okuyamadım. Ben okulu bitirdikten hemen sonra erkek kardeşim okula başladı. Onun kitapları filan derken bana imkân gelmedi" (Ortaokul mezunu, 19 yaşında, Ankara).

Görüştüğümüz ev kızlarına göre ev kızı ile okuyan kız arasında da önemli fark vardır. Örneğin eğitime devam edilen süre boyunca aileye ekonomik olarak bağımlı olmak normal görülen bir şeydir. O vakit öğrenci olan kimsenin ailesinden para istemesi de daha kolaydır. Hâlbuki ev kızı olunduğunda bu durum zorlaşmaktadır. Bir başka deyişle ailenin ev kızına ve öğrenciye bakışı aynı değildir ve bir kez daha ev kızı daha dezavantajlı olandır:

> "Öğrencinin parası yok ama hani öğrenci olunca ailen sana daha çok para veriyor harçlık veriyor. Ama ev kızı olunca evdesin yani ne ihtiyacın var diyorlar" (Düz lise mezunu, 20 yaşında, Ankara).

Ayrıca öğrenciler sürekli yeni şeyler öğrenirken, ev kızları evde kendilerini geliştirme imkânından mahsur kalarak yaşamaktadır, yine görüşme yaptığımız gençlere göre. Burada bir kez daha ev kızlığının hiçleştirilmesine/değersizleştirilmesine tanık oluruz:

> "Okuyorsun, senin de zaman geçtikçe hayata bakışın değişiyor. Sen de öğrencisin, her yıl farklı şeyler öğreniyorsun, ev kızı olan bir insan başka bir şey öğrenemez ki. Ev kızı olan insan en fazla yemek yapmayı öğrenir. Farklı diziler öğrenir. Farklı bir şey öğrenemez. Benim çevremde, ev kızları görebiliyorsun sonuçta. Yani altı üstü annesiyle çarşıya gidiyor, manava gidiyor, ev oturmalarına gidiyor, annesi gibi giyiniyor. Bir bakıyorsun işte topuklu giyiniyor, kadın gibi giyiniyor" (Lise mezunu, 22 yaşında, Ankara).

Göreceli olarak daha iyi eğitime sahip olan gençlerin ev kızlığını hiçleştirme/değersizleştirme üzerinden kendilerini farklı bir yere koyma çabalarının yanında daha az eğitimli olanların ise ev kızlığını hiçleştirme çabalarına karşı durduklarını gözlemledik. Her ne kadar toplum tarafından ev kızlığı saygı duyulan

bir kategori olarak görülmese de, bu gençlere göre ev kızlığı da aslında oldukça meşakkatli bir iş olabilmektedir. Öyle ki ev kızı olmak hem öğrenci olmaktan hem de çalışan olmaktan daha zor bir deneyimdir. Zira herkesin beklentisi yüksektir. Özellikle kalabalık ailelerde ev işlerini yapmak ve sürekli kontrol ve baskı altında yaşamak hiç kolay değildir. Özellikle düşük eğitimli genç kadınlar için bu baskılar daha bir belirgindir. Örneğin İlkay bunu çok hissetmekte:

> "Ev kızında daha bir sorumluluk var. İşler evde seni bekliyor, senin yapman gerekiyor. Sonra senden saygılı olmanı, itaat etmeni bekliyorlar. Öğrenci olduğun zaman ise üstüne gitmeyelim çalışsın diyorlar. Çalışırken de geç gelindiği için çok öyle ev işin olmuyor" (İlkokul mezunu, 18 yaşında, İstanbul).

Benzer bir şekilde annesinin yaşlı olması, hastalıklarının olması ve evin tek kızı olması dolayısıyla evin tüm işlerini yüklenmiş olan ilkokul mezunu Seher de ev kızı olmanın ne kadar sorumluluk isteyen bir iş olabileceğinden dem vuruyor:

> "Ev kızı olduğun zaman sorumluluk oluyor. Çalıştığın öğrenci olduğun zaman ev sorunları ile ilgilenmiyorsun. Ben evin her şeyiyle ilgileniyorum, her şeyi bilmek zorundasın, alışveriş yapacaksan en ucuzunu almak zorundasın, evdeki parayı yetiştirmen lazım... Ben uğraşıyorum bana verdikleri parayı yetiştirebilmek için ama olmayınca bu sefer bu kadar parayı ne yaptın diyorlar" (İlkokul mezunu, 23 yaşında, İstanbul).

Eğitim alma şansı daha düşük olanların ev kızlığının hiçleştirilmesine karşı çıkmaya çalışmaları gibi, ailesel sebeplerden dolayı genç yaşta tüm evin yükünü bir şekilde üstlerine almak zorunda kalan ev kızları da eve bakma işinin ne kadar meşakkatli ve zor bir iş olduğunu dile getiriyorlar. Örneğin İmam Hatip Lisesi mezunu, katsayı yüzünden üniversiteyi kazanamadığını ve kazansaydı türbanlı olması sorununu üniversitede başını açarak çözeceğini belirten Fatma (Açıköğretim'de okumaya devam ediyor), annesi yatılı olarak yaşlı bir kadının yanında çalıştığı için evin tüm işlerini kendisinin yapmak zorunda olduğunu belirtiyor. Bir yandan belediyenin bilgisayarlı muhasebe kursuna gelirken diğer yandan ev işleri yapmanın ne kadar meşakkatli bir iş olduğundan dem vuruyor:

> "Annem yatılı olarak çalıştığı için evde bütün işleri ben yapıyorum. Bir babam, üç abim var. Ben tek kızım, tüm iş bende. Kurstan sonra yapıyorum hepsini, akşam 1'e kadar ütü yaptığım oluyor" (İmam Hatip Lisesi mezunu, 19 yaşında, İstanbul).

Annesinin hastalığı sonrası anne-babası ve abisinin tüm sorumluluğunu üstlenen, üstelik o sırada henüz lise sonda olduğunu belirten bir başka ev kızı görüşmecimiz de ev işleri ile ilgilenmenin zorluklarından, bu yüzden okul hayatından feragat etmek zorunda kaldığından şöyle bahsediyor:

> "Lise sonda ne dershaneye gittim ne bir şey. Annem kemoterapi görüyordu, hem ona bakıyordum hem de ev işleri ile ilgileniyordum. Sonra bir ara annem biraz iyileşir gibi oldu, ben de dershaneye yazıldım ama annem kötüye gitti. Ben de tabii hem dershane hem ev işleri zor oldu, çok da çalışamadım. Pişman da değilim sonuçta anneme baktım" (Lise mezunu, 20 yaşında, İstanbul).

Her ne kadar ev kızlığının değerli mi değersiz mi ya da zor ve meşakkatli olup olmadığına dair farklı düşünceler olsa da, genel olarak eğitimin ve uzun okumanın çok faydalı olduğuna, böylece ücretli çalışma olanağının artacağına ve daha özgür ve bağımsız olunabileceğine inanıyordu görüşme yaptığımız ev kızları. Eğitim sisteminden çeşitli nedenlerle uzak kalan Esra'nın anlattığı gibi:

> "Ben ortaokulu bitirdim, liseyi okuyamadım. Evde sorunlar vardı, dersler ağır geldi. İki sene kaldım, sonra atıldım. Bir kaç sene babamın ısrarı ile evde oturdum. O sırada kardeşlerime baktım, televizyon seyrettim, çeyiz meyiz yaptım. Sonra buraya [belediyenin kursundan bahsediyor] geldim. Bu benim ilk senem şimdi diyorum günlerimi boşuna harcamışım. Şimdi Açıköğretimde okuyorum, dışarıdan liseyi bitirmeye çalışıyorum. Şimdi yavaş yavaş anladım okulu bitirmenin önemini" (İlkokul 4. sınıf terk, 23 yaşında, İstanbul).

"İyi ev kızı" nasıl olunur? Farklı düşünceler, farklı hissiyatlar...

Görüşmecilerimizden çıkartabildiğimiz bir başka sonuç ise ev kızı tanımının kendi içinde "iyi ev kızı", "yeterince iyi olmayan ev kızı" şeklinde bir ayrıma sahip olduğu. Bu ayrım genç kızların bazen kendi durumlarını yeniden üretmek ve kendilerine statü kazanabilmek için olumlanan bir şey iken bazen kendi durumlarının reddi için olumsuzlanan bir şey de olabilmektedir. Daha evvel de örnek verdiğimiz, bir yandan Açıköğretim'de okurken, bilgisayarlı muhasebe kursuna giden ve aynı zamanda annesi yatılı çalıştığı için evin sorumluluğunu üstlenen Fatma'nın anlatımı ile iyi bir ev kızının pek çok meziyete sahip olması gerekiyor. Ayrıca Fatma kendisini hem okumaya çabalayan hem de ev işlerinden anlayan bir genç kız olarak tanımlarken bütün gün evde oturup ev işi yapmayan ev kızlarını eleştirmekten geri kalmıyor örneğin:

> "İyi ev kızından kastım benim iyi yemek yapan, çamaşırını, bulaşığını, ütüsünü yapan... Yani 60 kişi de misafire gelse onun altından kalkabilecek kişi iyi ev kızı. Evde oturuyorlar bütün gün bir şey yapmıyorlar, en azından bunu yapabilsinler. Ben 60 kişi de gelse altından kalkabilirim örneğin" (İmam Hatip Lisesi mezunu, 19 yaşında, İstanbul).

Bir başka lise mezunu ev kızı görüşmecimiz ise ev kızlığını bir taraftan değersizleştirirken, diğer taraftan da iyi bir ev kızının toplum tarafından nasıl ta-

nımlandığını anlatıyor ve bu tanıma göre kendisinin nasıl "iyi" ev kızı olmadığından dem vuruyor:

> "İyi bir ev kızı çok iyi yemek yapar bence. Ha, ben çok iyi bir ev kızı anlatayım. Çok güzel yemek yapmayı bilir. Temizliğini her şeyiyle, ya derler ya köşe bucak, her şeyiyle çok güzel yapar. Gelen misafiri annesiyle birlikte çok güzel ağırlar, annesi olmasa bile yani tamamıyla çok güzel ağırlar. Evde bir insan olmasa o evi çevirir. Ben bunu yapamam. Kendime o konuda hayatta güvenemem. Bence iyi bir ev kızı bunları tek başına yapabilir. Ama ben yapamam (Lise mezunu, 22 yaşında, Ankara).

Anlaşılıyor ki aslında "iyi ev kızı" tanımı sadece gençlerin kendileri tarafından değil ama aynı zamanda çevre tarafından, toplum tarafından da yapılmaktadır. Görüşmecilerimiz iyi ev kızının çevre tarafından nasıl yapılabileceğine dair şu yorumlarda bulunuyorlar:

> "En başta herhalde çok temiz olması gerekir, her şeyi bilmesi gerekiyor, yemek konusu, ev işleri konusu, bir de hiç dışarı çıkmayan kimseyle konuşmayan gibi gelir bana" (Ortaokul mezunu, 19 yaşında, Ankara).

> "İyi ev kızı.. Her şeyi bilmek zorundasın. Örneğin bir yemek yapma, misafire hizmet, misafir ağırlama bunları bilmek zorundasın. Sonra konuşmalarına dikkat etmek zorundasın, her şeyi söyleyemezsin" (İlkokul mezunu, 23 yaşında, İstanbul).

Bazı görüşmeciler ise toplumun iyi ev kızı tanımını yaptıktan sonra kendilerinin bu tanımı kabul etmediklerinden, karşı çıktıklarından bahsettiler. Bu reddedişler bir kez daha bir kabul etmeme hali, bir reddediş üretirlerken diğer yandan ev kızı kategorisini de değersizleştiriyor, göreceli olarak daha iyi eğitime sahip olan ev kızları tarafından yapılan bu yorumlar bir taraftan kendilerinin farklılıklarına gönderme yaparken diğer taraftan üstü kapalı da olsa "diğer" ev kızlarına karşı bir aşağılamayı içeriyordu:

> "Ben tasvip etmiyorum. Yani sosyal bir hayatı olmayıp da sadece kendini eve adapte eden bir insandan hiçbir şey olmaz" (Lise mezunu, 21 yaşında, Ankara).

> "Ev kızı dediğin, evinde oturan, çalışmayan, ortaokul, liseden sonra okumayan, temizlik, ev işleri yapan, evliliği bekleyen, görücü gelen kız demektir. [...] Benim bir tane tanıdığım vardı böyle. Sürekli nişanlı bulan, zengin koca arayan. Annesi ona koca bakar, varlıklı bir damat arar. Annesi bu kız için çok önemlidir, çok annecidir. Annesi bir çocuğa iyi derse o iyidir, kötü derse kötüdür. Okumadıkları, sosyal çevresi olmadığı için hep anne, ya da çevre düşüncesi onun için doğru oluyor" (Lise mezunu, 20 yaşında, İstanbul).

Aslında pek tabii ki bu ev kızlarının kendilerini diğer ev kızlarından farklı olarak tanımlamasında, onları hiçleştirip değersizleştirmesinde toplumun yap-

tığı ev kızı tanımlaması üzerinden bu ev kızlarının hayatlarının kısıtlanmasının çok önemli bir payı var. Çünkü her şeyden önce iyi ev kızı olmak çevrenin onayı ile mümkün olabilmekte. Çok dışarı çıkmayan, ev işlerini iyi bilen bir kız olmak çevre tarafından iyi olarak tanımlanmak için gerekli gözükmektedir. Bu yüzden de iyi ev kızının tanımı üzerinden özgürlük taleplerine karşı çıkılabilmekte, bu özgürlük talepleri reddedilmektedir. Bu yüzden de en azından göreceli olarak daha eğitimli olanlar çevreleri tarafından yapılan bu iyi ev kızı tanımına karşı çıkıyor gözüküyorlar:

> "Yani hizmeti iyi yapan, ne bileyim, hep ailesiyle şey yapan. Çok gezmeye gitmeyen. Mesela ben çok gezmeye giderim, severim gezmeyi. Bana mesela çok tepki gösteriyorlar mahalleden. Yani, annemgile niye bu kadar geziyor kızın falan diyorlar" (Lise mezunu, 20 yaşında, Ankara).

İlginç olan tüm bu ataerkil sisteme karşı eleştiriler yapanların ya da örneğin çevrenin baskısına karşı çıkanların diğer taraftan bir başka kadın grubunu, kendi yaşıtları ve kendileri ile benzer deneyimi yaşayan, ev kızlarını değersizleştirme, küçümseme üzerinden kendi statülerini güçlendirmeye çalışmaları. Aslında diğer fikri savunanlar da, yani ev kızı kategorisinin de meşakkatli ve zor bir iş olduğunu savunan ve iyi ev kızı olmayanları eleştirenler de çok benzer bir şekilde iyi ev kızı olmayanlar üzerinden, onları eleştirerek kendilerini güçlendirmeye çalışıyorlar. İki taraf da "öteki" kadın üzerinden güçlenme taktikleri peşinde koşuyor. Göreceli olarak daha eğitimli olup ev işleri ile ilgilenmeyi reddettiğini, "iyi" bir ev kızı olmadığını belirten gençler de, evlerinin tüm işlerini yaptıklarını, becerikli olduklarını belirten, diğerleri gibi beceriksiz olmadıklarını belirten ev kızları da aslında hep ötekinin eleştirisi ve diğerinin değersizleştirmesi yoluyla statü kazanmaya çalışıyorlar. Her ne kadar iki ev kızı tipi de yaşadıkları durumdan memnun olmasalar, şikayette bulunsalar da, birbirlerini değersizleştirme üzerinden statü ve saygınlık elde etme çabaları aslında yaşadıkları sıkıntıların merkezinde duran kadını değersizleştirme eğilimindeki ataerkil sistemi zayıflatmak yerine daha da güçlendiriyor.

Sonuç yerine...

Sonuç olarak, ev kızları ile yaptığımız otuz derinlemesine görüşmeden yola çıkarak ev kızı olarak adlandırılan kategorinin de kendi içinde homojen olmadığı sonucuna varmak yanlış olmaz gibi geliyor bize. Ev kızlığını deneyimleme en çok eğitime göre değişiyor. Eğitimin uzaması, ev kızı kategorisinin dönüşümü üzerinde önemli etkiye sahip gözüküyor. Uzayan eğitim, başka türlü varoluş yolları aramaya itebiliyor. Gerçekleşme şansı sınırlı bile olsa farklı potansiyellerin olabileceği ihtimalini genç kadınların aklına getiriyor. Diğer yandan

düşen eğitim, geleceğe dair beklentiyi de düşürülebiliyor ve ev kızlığı nerede ise tek varoluş biçimi haline gelebiliyor. Eğitimin yanısıra ve/veya eğitimle birlikte aile olanakları ve buna bağlı yaşanılan çevre de deneyim üzerinde etkili oluyor. Ailede bakıma muhtaç birinin olması, ebeveynlerden birinin olmaması da genç kadınların deneyimini biçimlendirebiliyor. Koşullar ev kızı olmanın bir zorunluluk ya da geçici bir statü olarak algılanmasına ve deneyimlenmesine yol açıyor. Ancak her koşulda –ev kızlığının reddi veya kabulü– diğer akran kadınlarla yapılan karşılaştırmanın sonunda ulaşılan bir çıktı gibi. Ev kızı olmayı reddeden algı, ev kızlığını hiçleştirirken, ev kızı olmayı kabul eden algı "iyi-kötü ev kızı" ayrımı üzerinden yapılarak kimliğe dahil ediliyor. Genellikle ev kızı olmayı belirleyen genel sosyo-kültürel yapıyı dert etmek yerine diğer ev kızlarını referans almak daha tercih edilir gibi gözükmekte.

Aksu Bora'nın (2005) ücretli ev işinde çalışan kadınlarla evlerinde çalıştıkları "evin hanımları" arasındaki gerilim ve söylemlerden kadınlığın heterojen bir kategori olarak gözler önüne serilmesi ve kendilerini bir diğerini değersizleştirme üzerinden inşa edişlerine benzer bir olgu, ev kızları arasında da, ev kızlarına bakışta da gözlemlenmekte. İki farklı kadın tipinden yola çıkarak kadınlar arasındaki rekabete gönderme yapan Aksu Bora'nın çalışmasını sonlandırdığı kısım öyle sanıyoruz ki ev kızı olmanın tanımlanması açısından da önem taşıyor. İki kadın tipi arasındaki rekabet ve ne anlama geldiği üzerine şöyle fikir yürütüyordu Aksu Bora:

> Buradan yola çıkarak, kadınlar arası rekabetin tam da kadınlık üzerinden sürdürülmesinin, bu nedenle de erkekler arasında yaşanandan farklı boyutlar taşımasının nedenlerini yeniden tartışmak gerekir. Erkekliğin "Kadın"dan farklılıkla, ama kadınlığın başka kadınlıklardan farklılıkla kurulduğu doğruysa, kadınlar arasındaki ilişkilerin dayanışma ve ortaklıktan çok farklılık ve rekabet içermesi, sadece kadın düşmanlığının yaygınlığı ve kadınlar tarafından da içselleştirilmiş olmasından değil (ki bu doğrudur), toplumsal cinsiyetin kuruluşuna ilişkin bu temel yapısal durumdan da kaynaklanıyor demektir. Bu nedenle de, kadınlar arasında dayanışmanın (1970'lerin ünlü "kız kardeşlik" idealinin) kendiliğinden, ortak ezilmişliğin bilincinden, gündelik deneyime ilişkin farkındalıktan... kaynaklanması mümkün görünmüyor. [...][K]adınların başka kadınları değersizleştirme üzerinden güçlenmelerini onların "yanlış bilinci"ne bağlamak rahatlatıcı olsa da, gerçek durumun bundan daha derin ve yapısal olduğu kanısındayım. Kadınların sadece kadın oldukları için ezildikleri doğruysa da, bunun bir "ortak ezilme" olarak yorumlanması mümkün görünmüyor (Bora, 2005: 189-190).

Bu iki farklı ev kızı tipi de aslında birbirleri ile mücadeleleri sırasında Deniz Kandiyoti'nin (1997) terimi ile "ataerkil pazarlık" içindeler. "İyi" ev kızı tipine uyan ve sahip çıkanlar kendi statülerini ev işlerini iyi yapmak, aileyi çekip çevirebilmek üzerinden kurarlarken bir yandan ataerkil sistemi güçlendiriyorlar ve de "öteki" kadına göre daha iyi bir statü sahibi olabilmek için bir çeşit pa-

zarlık içine giriyorlar: yaptıkları ev işi, becerileri ve özgürlüklerinin kısıtlanması karşılığında statü elde etmeyi amaçlıyorlar. Göreceli olarak daha iyi eğitimli olan ve ev işleri ve ev kızlığının reddi içine giren ev kızları da "öteki" ev kızını değersizleştirir ve hiçleştirirken yine benzer bir pazarlık içine giriyor: kadınların yaptığı işlerin "değersiz" olduğunun onaylanmasına karşılık göreceli anlamda daha fazla eğitime sahip olanlar olarak (yani modernliğe biraz daha yakın olanlar olarak) statü elde etmeye çalışıyorlar. Bir taraftan çevrelerinin, kendilerini kısıtlayan geleneksel rollere mahkûm eden tavrını eleştirirken öte taraftan özel alanı kamusal alana göre daha değersiz gören modernitenin ataerkillik içeren söylemini onaylayarak paradoksal bir şekilde kadını değersizleştiren ataerkil sistemi daha da güçlendiriyorlar. Öyle gözüküyor ki, ataerkil sistem kadınları, hapsettiği düzen içinde, biraz daha güç ve statü elde edebilmek için devamlı olarak kendilerini bir diğer kadının karşısına koyup güçlenmeye çalışmaya zorluyor. Bu zıtlaşma laik, türbanlı kadınlar arasındaki gibi bir zıtlaşma olabileceği gibi kentli kırsal ya da eğitimli ile eğitimsiz kadınlar arasındaki karşı karşıya gelişler de olabiliyor. Ya da ev kızı örneğinde gördüğümüz gibi aslında aynı semtte yaşayan, aynı kategorinin içine giren, benzer sorunlardan şikâyet eden, benzer deneyimler yaşayan, daha az farklı olacağı düşünülen kadınlar da olabiliyor. Bu, kadınlar arası mücadeleden ise aterkil sistem galip çıkıyor..

Tüm bunlar pek tabii ki de görüştüğümüz ev kızlarının yaşadıkları sıkıntılarını göz ardı etmemizi ve toplumda daha saygın bir yer edinme çabalarını anlamamızı engellememeli. Zaten kendilerini güçsüz ve saygı duyulmayan bir kategori olarak hissettikleri için "öteki" kadından farklılıklarını vurgulayarak az da olsa güç, statü ve saygınlık kazanmaya çalışıyorlar. Farklı ev kızlığı tanımları ve durumları olsa da görüşmecilerimizin hiçbirinin yaşadıkları hayattan mutlu olmadıklarınının, diğer gençlerle karşılaştırıldığından çok daha dezavantajlı durumda olduklarını vurguladıklarının, gençliklerini yaşayamamaktan şikâyet ettiklerinin, ve çıkış yolları aramaya çalıştıklarının altını önemle çizmek gerek. Ama bu çıkış yolunun o kadar da kolay olmadığı, ataerkil sistemin alt edilmesinin hiç de kolay olmadığı aşikar...

KAYNAKÇA

Bolak Boratav, H. (2002) "Kuştepe Gençliği: Penceremden Gördüklerim," Gülten Kazgan (der.), *Kuştepe Gençlik Araştırması 2002* içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 119-153.

Bora, A. (2005) *Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çelik, K. ve Lüküslü, G.D. (2007) "Spotlighting Silent Category of Young Females: The Life Experiences of 'House Girls' in Turkey", International Sociological Association tarafından düzenlenen *Women and Citizenship in a Local/Global World* adlı konferansta sunulan tebliğ, Atina, 31 Mayıs-1 Haziran.

Güvenç, M. (2001) "Toplumsal Coğrafyalar, Farklılıklar-Benzerlikler", *İstanbul Dergisi*, no. 36, s. 80-83.

Hall, T., Coffey, A. ve Williamson, H. (1999) "Self, Space and Place: Youth Identities and Citizenship", *British Journal of Sociology of Education*, no. 20, s. 501-513.

Jones, G. ve Wallace, C. (1992) *Youth, Family and Citizenship*, Milton Keynes: Open University Press.

Kandiyoti, D. (1997) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, İstanbul: Metis Yayınları.

Kongar, E. (1983) *Demokrasi ve Kültür*, İstanbul: Hil Yayınları.

Marshall, T. H. (1950) *Citizenship and Social Class*, Cambridge University Press.

Öncü, A. (1981) "Turkish Women in the Professions: Why So Many?", N. Abadan-Unat (der.), *Women in Turkish Society* içinde, Leiden, E.J.: Bril.

UNDP (2008) *Youth in Turkey*, Ankara.

Yumul, A. (2002) "Kuştepe'de Gençlik Algılamaları," Gülten Kazgan (der.), *Kuştepe Gençlik Araştırması 2002* içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 109-118.

Eril tahakkümü yeniden düşünmek: Erkeklik çalışmaları için bir imkân olarak Pierre Bourdieu*

*H. Bahadır Türk***

Giriş

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*'da kuşkuyla karşılamamız gereken belirli bir erkeklik jestinden bahseder. Gece geç vakit bekâr dairesine dönen ve gizli ışıklandırmayı açarak hemen kendine bir viski soda hazırlayan, smokinli, yakışıklı bir erkektir burada söz konusu olan. Adorno'ya göre; sigara dumanı, deri ve traş kremi kokmayan her şeyi, özellikle de kadınları küçük gören bu adamın jesti, bağımsızlığın ve yönetme gücüne güvenin ifadesidir ve bağımsızlık ve yönetme gücüne güven ise bütün erkeklerin gizli suç ortaklığıdır (Adorno, 2002: 47). Erkeklik çalışmaları en genel haliyle bu suç ortaklığının dinamiklerini düşünme çabası üstüne inşa edilmiştir. Erkeklik çalışmaları erkekliğin tarihsel, kültürel ve toplumsal bir kurgu olduğundan hareketle eril iktidarın kaynaklarına ve farklı tezahürlerine ışık tutmayı amaçlayan disiplinler arası bir akademik çalışma alanıdır. Bu alanın temel sorularından birisi ise şudur: Erkeklik ve iktidar ilişkisi kendisini hangi kalıplar içinde göstermektedir? Bir başka deyişle, eril tahakküm hangi süreçler içinde somutlaşmaktadır? İşte tam da bu noktada karşımıza Pierre Bourdieu ve onun kavramsal dünyası çıkmaktadır. Acaba Pierre Bourdieu erkeklik çalışmalarının kalbinde yatan "eril tahakküm" nosyonunu düşünürken bize ne gibi olanaklar sunabilir? Eril tahakkümü Bourdieu üzerinden okumak erkeklik çalışmalarının konuya yaklaşımının sınırlarını genişletebilir mi? Bourdieu'nün kavramsal araçları genelde toplum-

(*) Bu makale İstanbul Teknik Üniversitesi'nin düzenlediği Pierre Bourdieu: Sosyal Bilimlerde Açılımlar Konferansı'na (3-4 Mayıs 2007) sunulmuş bildirinin gözden geçirilmiş halidir. Burada ayrıca beni erkeklik çalışmalarıyla tanıştıran hocam Prof. Dr. Serpil Sancar'a teşekkür etmek isterim.

(**) Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

sal cinsiyetin tahakkümle olan ilişkisine, özelde ise eril tahakkümün kurumsallaşma süreç ve pratiklerine ışık tutabilir mi? Erkeklik çalışmalarında öne çıkan temalar ve yaklaşımlar ile Bourdieu'nün konuya ilişkin çalışmalarında kullandığı temalar ve takip ettiği genel yaklaşım hangi bakımlardan örtüşmekte, hangi bakımlardan çakışmaktadır? Bu sorulardan hareketle benim buradaki amacım; Pierre Bourdieu'nün genel kavramsal setine (habitus, doxa, pratik, saha, sembolik sermaye, sembolik şiddet ve sembolik iktidar) özel bir vurguyla erkeklik çalışmalarının tahakküme ilişkin açtığı tartışmaları –Bourdieu üzerinden– yeniden düşünmektir. Bunu yaparken, önce erkeklik çalışmalarının genel konumunu çok kısaca tarif etmeye çalışacak, ardından da Bourdieu sosyolojisinin kritik kavramlarına değinerek, Pierre Bourdieu'nün *Eril Tahakküm* (Masculine Domination) isimli çalışmasını tartışacağım.

Erkeklik çalışmalarına bir bakış: Problematik bir alan

Cinsiyet (sex) kavramı cinsel kimliği, sahip olunan biyolojik farklılıklar temelinde tanımlarken, toplumsal cinsiyet (gender) kavramı cinsiyetin bir toplumsal ilişkiler ağı içinde kurulduğunu ifade etmektedir. Cinsiyet ele aldığı nesneyi tarihin ve her türlü kültürel bağlamın dışında değişmez bir öze sahip olarak değerlendirirken, toplumsal cinsiyet kavramı tarihsel ve sosyo kültürel bağlamların farklılaştırıcı etkisinin altını çizmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde cinsiyet belirlenime, toplumsal cinsiyet etkileşime vurgu yapmaktadır. (Kelly ve Duerst-Lahti, 1995: 42). Erkeklik çalışmalarının altında yatan kavramsal tercih de belirgin bir biçimde toplumsal cinsiyetten yana yapılmıştır. Erkeklik çalışmaları erkekliğin tarihsel, kültürel ve toplumsal bir kurgu, bir yapı olduğundan hareketle eril iktidarın gücünün kaynaklarına ve farklı tezahürlerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu haliyle erkeklik çalışmaları feminist teori ile olduğu kadar –siyaset biliminden sosyolojiye, oradan da kültürel çalışmalara uzanan bir çizgide– pek çok alanla yakın bir biçimde ilişkilidir. Sadece "daha az ayrıcalıklı" olan kesimi oluşturan kadınları değil, "ayrıcalıklı" kesimi oluşturan erkekleri ve onların dünyalarını da incelemek zorunluluğu erkeklik çalışmalarının ortaya çıkışının ardındaki belirleyici motiftir. Günümüzde erkeklik çalışmalarının öne çıkan temel tartışma noktaları; erkekliğin bir dizi karmaşık sosyo-kültürel etkileşimlerin ürünü olduğu kabulüne dayanmaktadır. Bu doğrultuda erkeklik ile ilgili çalışma literatüründe yeknesak bir erkeklik kimliğinden söz edilemeyeceğine ve erkekliğin tarih aşırı bir kategori olmadığına işaret edilmektedir.

1970'lerin sonu itibariyle erkeklik çalışmalarının bize sunduğu literatüre bakıldığında hâkim eğilimin genel bir erkeklik idealizasyonuna yönelik olduğu görülür. Buna göre belirli bir erkeklik anlayışı öne çıkarılır ve erkeklik bir rol modeline indirgenir. Genel geçer bir rol modeli olarak erkeklik nosyonuna ya-

pılan bu vurgu, iktidar nosyonunun erkeklik üzerindeki rolünü ihmal etmektedir. 1980'lerin ortalarından itibaren ise erkeklik çalışmaları içinde; erkekliğin hâkim bir erkeklik modeli ile değişmez bir öze sahip olduğu fikri terkedilmeye başlanmıştır. Bu yıllarda erkeklik toplumsal bir inşa olarak değerlendirilmeye başlanmış ve farklı erkeklik pratikleri üzerine yoğunlaşılmıştır.[1] 1990'lar ise erkekliğin genel ve tarih aşırı (transhistorical) bir kategori olarak değil, tikellikler üzerinden giden ve belirli bağlamlar içinde biçimlenen bir toplumsal kategori olarak ele alınması eğiliminin güçlendiği yıllardır. Bu eğilime küçük bir örnek, 1993 yılının kışında bu alandaki literatürün önemli kaynaklarından birisi olan *Men's Studies Review*'ün adını *Masculinites* olarak değiştirmesidir. Bu değişim "erkeklik"in belirli, sınırları tanımlanmış bir erkek grubununa özgü bir olgu değil, evrensellik ve kaba genellemelerden uzak ve çok daha karmaşık bir olgu olarak görülmesi eğiliminin kazandığı gücü göstermesi açısından önemlidir (Clatterbaugh, 1998: 25). Söz konusu değişimin izi 1990'lardan günümüze uzanan ve erkekliğin tikel hallerine odaklanmış çalışmalar üzerinden de sürülebilir. Yahudilerin, siyahların, latinlerin, işadamlarının, gaylerin, işçi sınıfının, orta sınıfın, sporcuların, öğrencilerin erkeklik kimliğiyle kurdukları ilişkileri anlamaya ve açıklamaya çalışan tüm bu çalışmalarda açık veya örtük bir biçimde ortaya konan çok temel bir soru vardır: Erkeklik ve iktidar arasında nasıl bir ilişki vardır? Aslında bu soru erkeklik çalışmalarının kalbinde yatan temel soru olarak 1980'lerin başında geliştirilen ve günümüzde hâlâ etkisini sürdüren bir kavramın, "hegemonik erkeklik" kavramının da altında yatan temel motiftir.

İlk kez 1982 yılında Avustralya'daki liselerde yürütülen saha çalışmalarının sonunda hazırlanan raporda adından söz edilen hegemonik erkeklik,[2] daha sonra söz konusu araştırmada yer almış isimlerden birisi olan R.W. Connell'in yaptığı çalışmalarla geliştirilmiştir. Connell, kavramı Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramı üzerine kurmuştur. Hegemonik erkeklik, "belirli erkek gruplarının güç ve zenginliği nasıl ellerinde tuttuklarını, tahakkümü yaratan toplumsal ilişkileri nasıl meşrulaştırdıklarını ve yeniden ürettiklerini" anlamaya yönelik olarak oluşturulmuş bir kavramdır (Carrigan vd., 2002: 112). Connell kavramı, erkeklerin hâkim, kadınların tâbi durumda olduğu patriarkal düzenin meşruluğunu temellendiren toplumsal cinsiyet pratiğinin inşası durumunu tarif etmek için kullandığını belirtmektedir (Connell, 1995: 77). Hegemonik erkeklik; sadece erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümünü değil, farklı erkeklik grupları arasındaki tahakküm ilişkilerini anlamaya yönelik olarak oluşturulmuş

1 Harry Brod, *The Making of Masculinities* (1987), Michael Kimmel, *Changing Men: New Directions in Research on Men and Masculinity* (1987), Tim Carrigan, R.W.Connell, John Lee, "Toward A New Sociology of Masculinity" gibi.

2 Kavramı benim de bu çalışmada zaman zaman göndermede bulunacağım amprik veriler ışığında, Türkiye özelinde tartışan bir kaynak için bkz. Cengiz, vd., 2004. Kavramı sosyalizasyon süreci bağlamında ele alan bir başka çalışma için bkz. Onur ve Koyuncu, 2004.

ikili işleve sahip bir kavramdır. Dışsal (external) hegemonya erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümünün kurumsallaşması sürecine işaret ederken, içsel (internal) hegemonya bir grup erkeğin diğer erkekler üzerindeki hâkimiyetine göndermede bulunmaktadır. Hegemonik erkeklik, sadece zor (coercion) ya da şiddet üzerinden işlemez. Kavramın asıl değeri, erkeklerin kadınlara ve birbirlerine karşı kurdukları tahakküm ilişkilerinin inşasında kültür ve kurumlar üzerinden işleyen ikna (persuasion) ve rıza (consent) pratiklerine göndermede bulunmasında yatmaktadır. Hegemonik erkeklik, toplumsal süreçler içinde idealize edilmiş bir erkeklik formunun devlet, kilise, medya gibi kurumlar vasıtasıyla nasıl tüm topluma yayıldığına işaret eden bir kavramdır. Hegemonik erkeklik, "erkek olmanın anlamı nedir?" ve "bir erkek nasıl olmalıdır?" sorularının yanıtı üzerinde yapılan bir mücadelenin sonucunda kazanılan konuma işaret eder. Dolayısıyla hegemonik erkekliği düşünmek, çok genel anlamıyla eril tahakkümü düşünmek, aslında muhalif bakış açılarının ve ideolojilerin nasıl bastırıldığını, içerildiğini ve eklemlendiğini de düşünmeyi gerektirir (Hanke, 1992: 190). Bu aynı zamanda sadece hegemonik erkekliğin uygulayıcısı olan yönetici bloğu değil, iktidarın merkezinden uzakta olsalar da bu fikri taşıyan tâbi olmuş grupların (subordinated groups) da analiz edilmesini gerekli kılmaktadır. Hearn'ın da vurguladığı gibi, "hegemonik erkekliğin kültürel taşıyıcılarının toplumdaki en güçlü bireyler olması gerekmez" (Hearn, 2004: 57).

Patriarkal bir toplumsal cinsiyet düzeni içinde işleyen ve tarihsel ve toplumsal olarak kurulmuş olan hegemonik erkeklik, belirli şartlar altında mücadeleye ve bunun sonunda gelecek değişime açık bir kategoridir. Kavram en genel anlamıyla, "iktidarı elinde tutan erkeklerin sahip olduğu erkeklik imajına" işaret eden bir tahakküm modu olarak da okunabilir. Bu çerçevede hegemonik erkeklik denilen şey aslında belirli bir imaj setine işaret etmektedir. Bu imaj seti bulunulan tarih ve mekân içinde farklılık gösterebilir. İyi bir eğitim almış olmak, geliri yüksek bir işe sahip olmak gibi unsurları yanı sıra "bir aile babası" olmak, kaslı-atletik bir vücuda sahip olmak ve en önemlisi heteroseksüel olmak gibi. Bir imaj seti olarak hegemonik erkeklik, medya çalışmalarından kriminolojiye, işletme kültürü ile ilgili etnografik çalışmalardan eğitim ve spor sosyolojisine uzanan geniş bir alanda kabul görmüş ve zamanla basit bir kavramsal tercihten kapsayıcı bir yaklaşıma dönüşmüştür. Kavram tüm gücüne ve şöhretine rağmen çeşitli eleştirilere de maruz kalmıştır: Hegemonik erkeklik sürecinde kadınların rolüne yeterince vurgu yapılmaması (Hearn, 2004: 61), öznelerin konumunun tâbiyet (subordination) ve tahakküm ilişkileri açısından net olmadığı, hegemonik erkeklik kavramının bir temsil sorununa yol açtığı, dolayısıyla hangi figürün hegemonik erkekliği gerçekten temsil ettiğini belirlemenin zor olduğu gibi.

Erkeklik çalışmalarının tarihi, bir anlamda hegemonik erkeklik kavramanın olanakları ve sınırlılıkları ile şekillenmiş bir tarihtir. Hegemonik erkeklik kavramı ve bu kavrama getirilen eleştiriler üzerinden erkeklik çalışmalarının son

yirmi yıldaki seyrine bakıldığında erkeklik kavramı ile ilgili farklı tanımlar dikkati çekmektedir. İlgili literatürde kavramsal kargaşadan muzdarip tanımların olduğu açıktır (Connell ve Messerschmidt, 2005: 836).[3] Bu tanımlar; tek bir özelliği tüm erkeklik kategorisini anlamaya yönelik olarak kullanılan özcü tanımlardan, ampirik bir temel üzerinde psikolojik farklılıkları öne çıkaran ve erkekliği erkeklerin olduğu şey olarak ele alan pozitivist tanımlara, erkekliği erkeklerin olmak zorunda olduğu şey olarak ele alan ve rol modellerine göndermede bulunan normatif tanımlardan, erkekliği dişil olmayan şeyleri kapsayacak şekilde karşılamayı seçen, fallusun ana gösteren olduğu sembolik düzene ve farklara göndermede bulunan semiyotik tanımlara uzanan bir çeşitlilik göstermektedir (Connell, 1995: 68-70). Bununla birlikte erkeklikle ilgili bu kadar farklı tanımın olması, Clatterbaugh'u takip ederek söylemek gerekirse, erkekliğin sayılabilir bir şey olmamasına ve kolay sınıflandırılamamasına bağlanabilir.[4] Zira erkeklik; "erkeklerin birey olarak sahip olduğu ve gösterdiği farklı hal, duruş ve özellikler setidir" (Clatterbaugh, 1998: 27) ve bu set bedensel tecrübeler, kültür ve kişilik arasındaki ilişkileri belirleyen toplumsal cinsiyet pratiklerinin ve ilişkilerinin içinde yer almaktadır (Connell, 1995: 71).

Literatürde farklı tanımlar olsa da bugün için erkeklik çalışmalarının büyük ölçüde kabul edilmiş bir temel kabuller dizgesine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre; erkeklik toplumsal olarak inşa edilen bir kurgudur ve eril kimlik karmaşık kültürel etkileşimlerin bir ürünüdür. Erkeklik genelleştirilebilir bir kategori değildir. Kültürel olarak evrensel kabul edilemez. Tekbiçimli bir kategori olarak değerlendirilemez. Erkeklik tarih aşırı (transhistorical) bir kimlik değildir. Erkekliğe atfedilen anlam bireylerin yaşamı boyunca farklılık gösterebilir. Bu anlam aynı zamanda –alt kültürler için de geçerli olmak üzere– kültürden kültüre değişir. Bu temel kabuller aslında iki ana hatta işaret etmektedirler. Bunlardan birincisi erkekliğin bireylerin yaşamı boyunca farklı biçimlerde algılanabileceğine işaret eden yaşam süreci perspektifi (the li-

3 Bir başka çalışmasında Connell bu özcü tanımların "risk almak", "sorumluluk sahibi olmak", "sorumsuz olmak" gibi zaman zaman birbiriyle de çelişen özellikler temelinde şekillendiğini ve tüm erkeklik tecrübelerinin öne çıkarılan bu tek özellik üzerinden belirlendiğini söylemektedir. Connell, sosyobiyolog Lionel Tiger'ın "gerçek erkeklik sert ve ağır (hard and heavy) bir fenomendir" tarifine atıfta bulunarak –ironik bir biçimde– "pek çok heavy metal rock hayranının bu tanıma katılacağını" belirtmektedir. Bkz. Connell, 1995: 68

4 Clatterbaugh çalışmasında ayrıca şu tanımlara yer vermiştir: T1: Erkeklik, bir grup içinde *erkeksi olanın (masculine) ne olduğuna* dair (büyük bir oranda) paylaşılan inanç dizgesidir. T2: Erkeklik, bir grup içinde *erkeksi olanın (masculine) ne olması gerektiğine* dair (büyük bir oranda) paylaşılan inanç dizgesidir. T3: Erkeklik, bir grup içinde erkeksi olanın *(masculine)* ne olduğuna ve ne olması gerektiğine dair (büyük bir oranda) paylaşılan inanç dizgesidir. T4: Erkeklik bir erkeklik stereotipine uyan bir grup bireyin sahip olduğu hal, davranış ve özellikler setidir. T5: Erkeklik bir erkeklik normuna uyan bir grup bireyin sahip olduğu hal, davranış ve özellikler setidir. T6: Erkeklik bir erkeklik stereotipine ve bir erkeklik normuna uyan bir grup bireyin sahip olduğu hal, davranış ve özellikler setidir. T7: Partiküler bir erkeklik cinsiyet ve diğer atfedilmiş karakteristikler seti tarafından belirlenmiş belirli bir grubun farklılaştırıcı karakteristikler setidir. Bkz. Clatterbaugh, 1998.

fe course perspective), diğeri ise erkekliğin kültürel etkileşimlerin sonucunda şekillendiğini savunan toplumsal kuruluşçu modeldir (the social constructionist model) (Kimmel ve Messner, 2000: ix-xvii). Erkekliğin biyoloji referanslı, indirgemeci, özcü, aşırı basitleştirici cinsiyet rolü kuramı ekseninde ele alınmasına getirilen eleştiriler ve "erkekliğin gerçekçi bir sosyolojisi"ni kurmaya yönelik olarak yürütülen çabalar (Carrigan, Connell, Lee, 2002; 100-105) 1980'li yılların ortalarından günümüze uzanan süreçte erkeklerin kadınlar üzerinde ve kendi aralarında kurduğu tahakküm ilişkilerini sorgulama ve açıklama çabalarına ivme kazandırmıştır. Bu ivme içinde ortaya çıkan çalışmalarda spordan iş yaşamına, babalıktan erkekliğin medyadaki temsillerine uzanan bir çeşitlilikteki konular ele alınmış ve bunu yaparken de ağırlıklı olarak az önce sözünü ettiğim yaşam süreci perspektifinden ve toplumsal kuruluşçu modelden yararlanılmıştır. Erkeklik çalışmalarının tarihsel gelişimi içinde gelinen bu noktada; erkeklik çalışmalarına hâkim olan bu temel kabuller, farklı erkeklik tanımları ve hegemonik erkeklik tartışmaları temelinde Pierre Bourdieu'nün söyleyeceklerine bakmak anlamlı olabilir.

Pierre Bourdieu sosyolojisinde tahakküm: Anahtar kavramlar üzerinden bir değerlendirme

Yves Labarge, Pierre Carles'nin, Pierre Bourdieu'yü konu alan 146 dakikalık belgeseli "Sosyoloji Bir Dövüş Sporudur" (Sociology is a Martial Art; 2000) üzerinden yazdığı Bourdieu portresinde belgeselin tanıklık ettiği çarpıcı anlardan bahseder. Bunlardan birinde Bourdieu bir radyo programına konuk olmuştur ve kendi sosyolojik yaklaşımını şu sözlerle açıklamaktadır: "Sosyal dünya sürekli bir değişim halinde değildir; sabitlikler, bu dünyayı anlamanın asıl temelidir". Bir başka sahnede Bourdieu küreselleşme karşıtı bir gösteridedir (Labarge, 2006: 3). Ben bu iki sahnenin Pierre Bourdieu'nün *Eril Tahakküm* çalışmasını anlamak açısından önemli olduğunu düşünüyorum. Birinci sahne onun bu kitaptaki temel tezini ifade ediyor. İkinci sahne ise, *Eril Tahakküm*'ü derin bir kötümserlikle malul görenler için akılda tutulması gereken bir özelliğe işaret ediyor. 1 Nisan 1930'da Fransa'nın güney doğusundaki küçük bir kasabada, Bearn'de dünyaya gelen Pierre Bourdieu 23 Ocak 2002 tarihinde yaşamını yitirdiğinde "hiç kuşkusuz savaş sonrası dönemde Avrupa'nın çıkardığı en önemli sosyologdu" (McRobbie, 2002b). Üstelik ölümden birkaç yıl önce artık sadece bir entelektüel olarak değil, politik bir aktivist olarak da bir hayli popülarite kazanmıştı (McRobbie, 2002a: 129). Temel gayesi ve arzusu "öznelcilik ve nesnelcilik arasında yapılagelen "zorunlu" ve "ritüelleşmiş" tercihleri aşmaya çalışmak" (Jenkins, 1994: 66) olan Pierre Bourdieu,[5] hemen her çalışmasın-

5 Pierre Bourdieu'nün entelektüel ve politik serüvenini onun geliştirdiği kavramsal çerçeveye ve yaptığı çalışmalara atıfla tartışan öğretici bir çalışma için bkz. Schinkel, 2003.

da doğrudan ya da dolaylı olarak tahakküm sorunu üzerinde düşünmüştür. Tahakküm kavramı gerçekten de Pierre Bourdieu'nün kavramsal evrenini anlamak için kritik bir öneme sahiptir ve Bourdieu'nün kavramsal evrenine genel bir bakış, onun sosyolojik yaklaşımının kalbinde yatan kavramın tahakküm olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bourdieu'nün çalışmalarında kullandığı temel kavramlara tek tek bakıldığında ilk dikkati çeken habitus, pratik ve saha üçlüsüdür. Habitus bir tür pratik hissi ya da anlayışıyla yakından ilişkilidir. Belirli bir durumda ne yapılacağını, ne yapılması gerektiğini belirler. Sporda olduğu gibi bir tür oyun hissiyatı, oyunun geleceğini okuma ve bekleme tarzıdır (Bourdieu, 1998: 25). Habitus, "toplumsallaşmış öznellik"tir. Belirli hal, duruş ve yaşamsal pratikleri ihtiva eden ve çeşitli davranış biçimleri için nesnel bir zemin oluşturan bir olgudur. Habitus hem bireysel tarihle hem de aile ve sınıf üzerinden gelişen kolektif bir tarih ve bunların deneyimleriyle el ele yürür (Bourdieu, 1990: 77-91). "Karakter"in aksine habitus sosyal koşullanmaların bir ürünü olarak sonsuz bir şekilde değişir. Habitus hem pratiklerin hem de algıların üretimiyle, yaşam tarzlarıyla ilişkilidir. Yaşam tarzlarına ve sosyal zevklere ilişkin yapılan ayrımlar habitus üzerinden gerçekleşir. Bu noktada saha kavramı yeniden karşımıza çıkar. Saha sosyal ilişkiler üzerinde yürütülen rekabetin gerçekleştiği sistemin adı ve yapılandırılmış bir boşluk olarak hem belirleyen hem de belirlenen bir konumdadır. Bourdieu için "modern toplum homojen bir bütün değildir, bir dizi farklılaştırılmış yarı özerk sahadan (dinî saha, akademik saha, eğitim sahası, kültürel üretim sahası gibi) oluşmaktadır" (Mottier, 2002: 349). Pratik ise verili bir habitus ve verili bir saha arasındaki etkileşimin bir sonucu (Vann, 2000: 171) ve bir bakıma sebebidir. Pratik vasıtasıyla sosyal dünya içselleştirilir ve yeniden üretilir. Pratik duygusu, "nesneleri olduğu gibi koyutlamadan önce bize rehberlik eden bir toplumsal duyarlılığı ifade etmektedir" (Bourdieu-Wacquant, 2003: 29). Toplumsal konumlar belirli aktiviteler, belirli tercihler, belirli mülkiyet edimleriyle kurulan pratikler olarak Bourdieu için oldukça kritik bir konum işgal etmektedir. Bourdieu'nün *Distinction*'da (1994) gösterdiği üzere yemek, spor, müzik ya da siyaset konusundaki yönelim ve tercihler doğrudan toplumsal yaşam içinde işgal edilen konumlarla ilişkilidir. Sosyal grupların toplumsal düzen içindeki dağılımı konum alışlarla ilgiliyken; konum alışların doğası farklı ekonomik, kültürel vb. sermayelerin türü, dağılımı, sahiplik durumları ve oranlarıyla bağlantılıdır. Daha geniş bir anlamda, Pierre Bourdieu'nün kavramsal evreninde, toplumsal konumların alanının habitus-pratik-saha üçlüsü üzerinden bir konum-alışlar alanına yeniden tercüme edildiği söylenebilir. Bourdieu'nün işaret ettiği üzere, toplumsal dünyada "her konum alışa tekabül eden ayrı bir habitus vardır" (Bourdieu, 1998: 6-9).

Buradan hareketle, farklı konum-alışların farklı dünya görüşlerine yol açtığı söylenebilir. Burada "fark" kavramı özel bir önemi hak etmektedir. Zira farklar

ve farklılıklar, işgal edilen farklı sosyal konumlara bağlı olarak cisimleşmektedirler. Bireylerin ve grupların dünyaya bakışlarını şekillendiren tek bir "yapı" yoktur, fakat uzay ve mekân içinde değişen-eğer böyle denilebilirse- "yapılar" vardır. Habitus'un toplumsal olarak biçimlendirilen biyolojik aidiyetler de dahil olmak üzere bir tür "somutlaşmış sınıf" olması bu çerçevede daha iyi anlaşılabilir (Bourdieu, 1994: 437). Bu somutlaşma bize sanat, dil, yemek tercihi, siyasal konumlar üzerinden kendisini göstermektedir ve sayılan bu ve benzeri düzlemler bizi gündelik hayatın veçhelerine bakmaya zorunlu kılar. Tahakküm süreçlerinin işleyişini anlamamızda başka bir kritik uğrak da bir toplumsal mücadele alanı olarak "beden" ve bedenle kurulan ilişki olabilir. Söz gelimi yemek konusundaki beğeniler kişinin sosyal yaşamdaki konumu ve dünyaya bakışı ile ilintili kabul edilebilir. Bu konum ve bakış doğrudan kişinin kendi bedeniyle olan ilişkisini bir biçimde etkileyecektir. Bir sınıf için sahip olduğu, önemsediği değerler yemeğe bakışını etkileyen belirleyicilere dönüşebilir. Güzellik, estetik kaygısı, sağlıklı yaşam arzusu ile güçlü olmak, dayanıklı olmak arasındaki koordinat düzleminde sınıfların yemek pratikleri farklılaşır. Yine söz gelimi; ayrıcalıklı sınıfların aksine işçi sınıfı, bedenlerinin güçlü kalmasına, dolayıyla ucuz ve besleyici yemeklere daha çok önem verir (Bourdieu, 1994: 190). Bu açıdan, "beden, (sahip olunan) beğenilerin maddileşmiş formudur" (Işık, 1998: 141). Özetlersek, buradaki ana fikir sosyal yaşam içinde var olmak, bir konum işgal etmek, farklı olmak ve farklılaştırmak pratikleri ile iç içedir. Bu pratikler sahip olunan sermaye türleri ve kullanım tarzlarıyla gelişir. VW, Volvo, Mercedes, Ford, golf, tenis, futbol, şampanya, şarap, bira vb. "işaretler" farklı dünya görüşlerinin ayırıcı özelliklerine işaret eder. Pratiklere ve performatif edimlere yapılan bu vurgu bizi tahakkümün uygulandığı araçlar üzerinde düşünmeye sevk eder. Burada Bourdieu'nün –az önce bahsettiğim bu habitus, pratik ve saha üçlüsünün işleyişinden bağımsız olmayan– iktidar kavramsallaştırması devreye girer.

Bourdieu için "iktidar sahası diğer sahalar gibi değildir. İktidar sahası farklı sermaye türleri arasındaki güç ilişkilerinin alanıdır" (Bourdieu, 1998: 34). Dolayısıyla iktidar sahası Bourdieu'nün kavramsal evreni içinde birbirlerine karşı üstün gelmek, hâkim olmak isteyen farklı sermaye türlerine sahip grupların mücadele sahası olarak değerlendirilmektedir. Bu mücadele süreci ve gündelik hayatın dokuları içinde "sembolik olanın belirleyiciliğine dayalı" bir iktidar ve şiddet mantığı su yüzüne çıkmaktadır. Pierre Bourdieu'ye göre, sembolik iktidar "gerçekliği kurma/yapılandırma iktidarı"dır. Üstelik bu iktidar dünya algısını, sözcük ve ifadeleri, inancı kuran bir pratik olarak "neredeyse sihirli bir güçtür" (Bourdieu, 1991: 166-170). Bu sihirli gücün başarı kazanması, Gramscici hegemonya kavramını anımsatan bir biçimde, tâbi olanların bu güce ve onun meşruiyetine ve onu icra edenlerin meşruiyetine inanması gerekmektedir (Bourdieu, 1991:23). Sembolik iktidar bir "dünya kurma/oluşturma" gücüdür. Sembolik iktidar sosyal dünyanın meşru bir versiyonunu empoze etmeye çalı-

şır. David Swartz'a göre sembolik iktidar, varolan ekonomik ve siyasal ilişkileri meşrulaştırmaktadır, ancak bunlara indirgenemez. "Bu husus, ortodoks Marksist üstyapı yorumu ile Bourdieu'nün kültür nosyonunu birbirinden ayırmaktadır" (Swartz, 1997: 89).

Sembolik iktidar bir "dünya kurma" süreci ise eğer, o zaman bu sürecin yukarıda açıkladığımız türden sayısız sınıflandırmayı bünyesinde barındırması gerekmektedir. Sembolik iktidar bir bakıma bu sınıflandırmalar üzerindeki güç mücadelesiyle ilgilidir. Bourdieu'nün da belirttiği üzere, "sınıflandırmalar üzerindeki mücadele, sınıf mücadelesinin esas boyutudur." Sembolik iktidar şeyleri sözcüklerle yapmak gücüdür (Bourdieu, 1990: 138-139). Sembolik iktidarın, bir çıkar sorunu üzerinden geliştiği ve tâbi gruplara bunun dayatılmasıyla ilgili olduğu söylenebilir. Bu da akla ister istemez yine Bourdieu'nün keskin bir eleştirisine giriştiği yanlış temsil sorunu ile ilgili tartışmaları getirmektedir.

Böylesi bir sorunsalı anımsatan sembolik iktidar kendisini sürekli kılmak ve meşrulaştırmak için bütün iktidarlar gibi şiddete başvurur. Sembolik şiddet tam da burada karşımıza çıkmaktadır. Bourdieu'nün kavramsal dünyasında sembolik şiddet, şiddetin "görünmez ve kibar bir formu"dur (Eagleton, 1994: 224). Jenkins ise sembolik şiddetin grupların ve sınıfların meşru kabul ettikleri sembol ve anlamların dayatılış süreciyle ilintili olduğunu işaret etmektedir (Jenkins, 1992: 104). Yanlış temsil ve yanlış bilinçlilik nosyonlarının işleyiş dinamiğine benzer şekilde burada da sınıf veya grupların üzerindeki tahakkümün gizlenmesi meselesi kendisini göstermektedir. Bourdieu, sembolik şiddetin bir nevi "sihir teorisi" gibi işlediğini iddia ederek, sembolik şiddet teorisinin bir inanç üretimi teorisine dayandığının altını çizmektedir. Sembolik şiddetin etkilerinden birisi de, iktidarın karizmaya, bir sihre, bir cazibeye dönüştürülmesidir (Bourdieu, 1998: 102-103).

Bu dönüşüm süreci içerisinde, farklı sahalar birörnekleştirilir ve egemenin kodları hâkim kılınır. Devletin gelişimi de bu sahaların birönrekleştirilmesi sürecinden bağımsız değildir. Şüphesiz burada söz konusu olan "zor" unsurundan farkı olarak, iktidarın "rıza" unsurunu ön plana çıkarmasıdır. Zira "sembolik tahakküm, yanlış tanımaya (*misrecognition*) dayanır." Bu yanlış tanıma hali, egemenin farklı saha, sınıf ve gruplardan topladığı farklı sermaye türleriyle de el ele ilerlemektedir (Bourdieu: 1998: 40-42). Bu sermaye türleri arasında "sembolik sermaye"nin özel bir durumu vardır. Sembolik sermaye ekonomik, kültürel, sosyal sermayenin herhangi bir türüdür, ancak eyleyicilerin bunlara özel bir değer atfetmesi, belirli bir algı kategorisi çerçevesinde değerlendirmesi ve Mottier'in de vurguladığı üzere "bu ögeleri meşru kabul etmesi" (Mottier, 2002: 349) söz konusudur. Sembolik sermaye, bilişsel tabanlı bir sermaye türü olarak, tanıma ve yeniden tanımaya dayalıdır ve değer üretme sürecine, nitelendirmelere (yüksek/alçak, kadınsı/erkeksi vb.), sosyal ve algısal kategorilere içkindir (Bourdieu, 1998: 85; 103).

Az önce genel hatlarıyla tasvir ettiğim kavramların birbiriyle olan ilişkisi aynı zamanda bir üretim ve yeniden üretim süreci sorununu da beraberinde getirmektedir. Üretimin ve yeniden üretimin sembolik boyutunu belirleyen şey sahip olunan sermayenin dağılım düzeyidir. "Sembolik üretimin alanı sınıflar arası mücadelenin mikrokozmosudur" (Bourdieu, 1991: 168) ve bu mikrokozmos içindeki içleme-dışlama pratikleri de yine grupların sahip olduğu sermayenin türü ve dağılımıyla ilgilidir. Bu içleme-dışlama pratikleri hâkim olanların dünya görüşü üzerine bir parantez açmayı gerektirmektedir. Doxa, belirli bir dünya görüşüne işaret etmektedir. Ancak bu dünya görüşü egemen olanların dünya görüşüdür ve kendisini evrensel bir dünya görüşüymüş gibi sunmaktadır. Doxa pratik bir bilgi türüne göndermede bulunur ve doxa vasıtasıyla "pek çok şeyi bilmeden kabul ederiz ve bu ideoloji dediğimiz şeydir" (Bourdieu, 1997: 268). Doksik düzen hâkim ve tâbi olanlar arasındaki ilişkide sembolik iktidar ve şiddet vasıtasıyla hep canlı tutulmaktadır. Üzerinde uzlaşmaya varılmış sorgulanmayan görüşler, inanç ve gelenekler doxa kavramının anlamsal kuşatıcılığı içerisindedir. Eagleton'ın deyişiyle, doxa toplumdaki hâkim görüş, mutlak gerçekliktir, artık "söylemeye bile gerek olmayandır" (Eagleton, 1994: 223). Şimdi bu hat üzerinden Bourdieu'nün *Eril Tahakküm*'ünü düşünmeyi deneyelim.

Pierre Bourdieu ve *Eril Tahakküm*: Bir imkân, bir sınırlılık?

Eril Tahakküm belki de Pierre Bourdieu'nün en çok tartışılan yapıtlarından birisidir. Bourdieu'nün 1990 yılında yayımlanan aynı adlı makalesinin genişletilmiş versiyonu olarak değerlendirilebilecek çalışma Fransa'da yayımlandığında (1998) bestseller olmuş ve Fransız basınında "Bourdieu hadisesi/davası" ("le cas Bourdieu") olarak nitelendirilmiştir.[6] Öztimur'un da belirttiği üzere, "*Eril Tahakküm* Bourdieu'nün toplumsal eylem ve iktidar ilişkilerinin kurulmasıyla ilgili genel eyleme teorisinin cinsiyet ayrımı ekseninde bir açılımı olarak düşünülebilir" (Öztimur, 2007: 594). Sonuç ve giriş bölümleri ile eşcinsel ve lezbiyen hareketi üzerine ayrılmış kısa bir ek hariç üç ana bölümden oluşan çalışmasında Pierre Bourdieu, cinsiyet düzeni içinde devamlılık sorunu üzerine odaklanmıştır. Bourdieu'nün bu çalışması "eril tahakkümün doğallaştırılması, bu tahakkümün yanlış tanınması (misrecognition) ve bu tahakkümün toplumsal yeniden üretimini sağlayan mekanizmalar" olmak üzere üç ana temayı tartışmaktadır (Mottier, 2002: 352). Wacquant'ın deyişiyle, "tanıma ve yanlış tanıma üzerinden kurulan bir iktidar paradigması" olarak anlaşılabilecek (Wacquant, 2002:

6 Krais, Bourdieu'nün konuyla ilgili makalesi ilk yayınlandığında feminist sosyologlardan neredeyse hiçbir tepki almadığını, ancak kitabın yayımlanmasından birkaç yıl sonra Bourdieu'nün analizinin farkına varıldığını ve kitabın anında sert eleştirilere maruz kaldığını kaydetmektedir. Bkz. Krais, 2006: 122.

554) *Eril Tahakküm* kitabının hemen başında Bourdieu "eğer gerçekleştirdiği araştırmaların mantığı onu zorlamamış olsa" bu kadar zor bir konuya girişmeyeceğine işaret etmektedir. Bourdieu "doxa paradoksu" (paradox of doxa) dediği şeyden ne kadar etkilendiğine vurgu yaparak; "tüm çıkmazlarına, zorunluluklarına, adaletsizliklerine ve yaptırımlarına rağmen" kurulu düzenin ve bu düzen üzerinden yürüyen tahakküm ilişkilerinin nasıl bu kadar doğal görüldüğü ve kabul edildiği üzerinde düşünmenin kendisini ne kadar cezbettiğinden bahsetmektedir (Bourdieu, 2001: 1-2). Bourdieu'ye göre "doxanın (...) siyasal içermeleri en iyi şekilde kadınlar üzerinde uygulanan sembolik şiddette görülür" (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 59). Bourdieu'nün çalışmasın temel itkisi toplumsal cinsiyetler arasındaki eşitsizliği ve bu eşitsizliğe dayanan cinsiyet düzenini doğallaştırılmış görüntüsünden arındırmak (McLeod, 2005: 18) ve bunun için öncelikle "patriarkanın sürekliliği" sorununu ve bu sürekliği yaratan mekanizmaları düşünmektir (Chambers, 2005: 327). Aslında bu itki, Bourdieu'nün diğer çalışmalarının da temel karakteristiklerinden birisidir. Bourdieu'nün analizleri hep "maske düşürücü ve demitolijize edici"dir ve bu tavır, onun özcülük karşıtı genel konumunun bir uzantısıdır (Schinkel, 2003: 78).

İşte Bourdieu için "aslî olarak sembolik şiddetin uygulanmasına dayanan bir tahakküm modunun paradigmatik biçimi" (Krais, 2006: 122) olan eril tahakküm sadece empoze ediliş biçimiyle değil, kendisine boyun eğilişiyle de Bourdieu'nün bahsettiği doxa paradoksunun, en genel haliyle hükmeden ile hükmedilen arasındaki ilişkinin mükemmel bir örneğini oluşturmaktadır. *Eril Tahakküm* en genel anlamda erkekler ve kadınlar arasındaki ilişkideki eşitsizliğin bir dizi karmaşık etki sonucu sürekli olarak yeniden üretildiğini ileri süren bir çalışmadır (Schinkel, 2003: 73). Bourdieu burada toplumsal ve tarihsel olarak kurulan bir tahakküm biçiminin nasıl tarih dışı bir kategori olarak değerlendirildiğini, ebedileştirildiğini, doğallaştırıldığını ve içselleştirildiğini ele almaktadır. Bourdieu'nün esas kaygısı cinsiyetler arasındaki eşitsiz ilişkileri doğallaştıran her türlü etkiyi açığa çıkarmak ve bu etkilerin iktidarın toplumsal temelleri üzerinde nasıl inşa edildiğini göstermektir (Maton, 2005: 103). Bourdieu'nün de vurguladığı üzere; "ebedî olarak görünen şey; aile, kilise, devlet, eğitim sistemi ve ayrıca spor, gazetecilik gibi birbirine bağlı kurumların gerçekleştirdiği bir ebedileştirme faaliyetinin ürününden başka bir şey değildir" (Bourdieu, 2001: viii). Yani bize "hep orada bir yerde duruyormuş", "şimdiye kadar hep varolmuş" gibi gözüken değerler, pratikler, alışkanlıklar, inanışlar aslında bizim ürettiğimiz kurumların ürettiği ve üzerinde bizim izimiz olan yapılardır. Zaten "patriarkanın başarısının asıl nedeni kurduğu ayrımları doğallaştırma yeteneğidir" (Chambers, 2005: 37). Bu ayrımların kurulmasında ve doğallaştırılmasında sembolik iktidar ve şiddet mekanizmaları oldukça etkin bir görev görürler. Erkek egemen bakış açısının kurucu öge olduğu bir toplumsal düzende yaşam döngüsü zamansal ve mekânsal olarak eril tahakkümün kodlarına göre kurgulanmıştır.

Bourdieu kitabında savunduğu ve "kökenini büyük ölçüde onun eylem teorisinde" (Mottier, 2002: 346) ve genel kavram setinde bulan argümanları Cezayir'deki Kabil (Kabylia) topluluğu üzerine yaptığı etnografik çalışmalardan elde ettiği veriler üzerine inşa etmiştir. Kabil, Bourdieu'nun aralarında Türkiye, Mısır, Yunanistan, İspanya ve İtalya'yı da saydığı Akdeniz kültürünün bir parçası olduğu ve bu kültür Avrupa kültürel alanında da paylaşıldığı için önemlidir. Kabil, Bourdieu için, eril tahakkümün tüm süreç, kurum ve pratikleriyle kusursuz işlediği bir ideal evrendir. Belirli farklarla da olsa bu erkek merkezli evrenin değerleri modern toplumlarda da kabul görmekte ve eril tahakküm işleyişini bu toplumlar içinde de sürdürmektedir. Bu açıdan Kabil Bourdieu için olduğu kadar bizim için de "hem çok tanıdık hem çok yabancı"dır. Bu verileri az önce bahsettiğimiz temel kavramsal araçlarını kullanarak değerlendiren Bourdieu, Virginia Woolf'un *Deniz Feneri* (To The Lighthouse) romanını da Kabil toplumundan elde ettiği bilgiler ışığında yeniden okumasıyla romandaki eril algının değerini anladığının altını çizmektedir (Bourdieu, 2001: 5).

Kitabı boyunca Bourdieu, Woolf'un kahramanları Bay ve Bayan Ramsay'e[7] yeri geldikçe göndermede bulunacaktır. Bu haliyle kitap, kadınların tâbi durumdaki konumlarına, onların bu durumu yaratan pratikleri onaylaması ve yeniden üretmesine de işaret etmektedir. Feminist hareketin tüm iyi niyetine ve elde ettiği bazı başarılara rağmen gerçek anlamda bir dönüşüm getirememesinin sebeplerinden birisi olarak kadınların bu konumuna işaret eden metin pek çok feministin tepkisini çekmiş ve bu doğrultuda eleştirilere hedef olmuştur.[8] Bourdieu her ne kadar Kabil toplumundaki haliyle erkek merkezli bir toplumsal evreni bulmanın artık pek mümkün olmadığını söylese de, o toplumdaki eril tahakkümün belirli işleyiş mekanizmalarının modern toplumlarda da görülebileceğini iddia etmektedir. Toplumsal alanın nesnel yapıları ile bu yapıların erkek ve kadın bedenleri üzerine dokuduğu eğilimlerin yarattığı dairesel nedensellik ilişkisi bu tahakkümün arkasındaki dinamiklerin canlı kalmasını sağlamaktadır (Bourdieu, 2001: 56). Kabil'de yere bakarak yürüyen ve kendisine soru sorulduğunda "Bilmiyorum" diyen kadının yerini, kamusal anlamda görünürlük kazanmış modern bir kadın prototipi almıştır. Ancak söz gelimi televizyon sektöründe çalışan ve genelde programın hostesliğini yapan bu mo-

7 Bay Ramsay "geçkin, bozulmaya yüz tutmuş bile olsa erkek zekası büyük şeydir, kadın ona baş eğmelidir" düşüncesinde olan, "dedikleri hep doğru çıkan" otoriter bir karakterdir. Eşi Bayan Ramsay ise "bütün erkekleri koruyan" ve eşinin iktidarıyla yaşayan bir kadındır. Ramsay çifti arasındaki incelikli gerilim romanın hemen başında okuyucuyu kavrar. Bayan Ramsay, Fener gezintisi için havanın güzel olabileceği inancındadır, oysa Bay Ramsay'in her konuda olduğu gibi bu konuda da görüşü kesindir: "Ama hava iyi olmayacak". Bkz. Woolf, 2004: 17-29.

8 Örneğin; McLeod, *Eril Tahakküm* çalışmasında resmedildiği haliyle söz konusu tahakküm yapılarının modern toplumsal yaşamda "sanki değişmemiş gibi" ele alındığını vurgulamaktadır. Bkz. McLeod, 2005: 19. Oysa Bourdieu, tahakkümün mantığının aynı kalmakla beraber işleyişinin karmaşıklaştığını göstermektedir ki bu, modern öncesi toplum ile modern toplumda eril tahakküm sorununu anlamak açısından gözardı edilmemesi gereken bir farklılıktır.

dern kadının kendisini tam olarak gerçekleştirmesinin önünde pek çok engel vardır. Kadınların sahip olduğu bu ikincil konum onları baştan çıkarma gibi belirli silahları kullanmaya iter. Ancak baştan çıkarma eril tahakkümün işlediği kurulu cinsiyet düzenin de tam kadınlardan yapmaları beklenilen şeydir ve nihayetinde bu silah, kadının kendisine döner. Son bakışta kadının yaptığı şey bu tahakkümü güçlendirmektir (Bourdieu, 2001: 59). Bourdieu, kadınların tahakküm karşısındaki mevcut direnme biçimlerinin çoğu zaman erkeklerin hâkim dünya görüşüne ait biçimler olduğuna işaret eder ve Lucien Bianco'nun Çin'deki köylü direnişini yorumlarken söylediği bir söze atıfta bulunur: "Zayıfların silahları daima zayıf silahlardır" (Bourdieu, 2001: 32).

Peki az önce genel hatlarını çizmeye çalıştığım *Eril Tahakküm* metni bize erkeklik çalışmaları üzerinden okunduğunda ne söyleyebilir? Her şeyden önce, habitus-pratik ve saha üçlüsüne dayanan bir tahakküm analizi bize erkeklik deneyiminin nasıl kurulduğunu ve işlediğini göstermesi açısından öğreticidir. Bourdieu'nün vurguladığı üzere eril tahakkümün üzerine inşa edildiği cinsiyet farklılıkları tüm toplumsal kozmosu düzenleyen bir zıtlıklar dizgesi içinde bulunmaktadır (Bourdieu, 2001: 7-8). Cinsel farklılıklara göndermede bulunan bu zıtlıklara belirli toplumsal ve kültürel değerler atfedilmiştir. Burada vurucu olan nokta eril tahakkümün kendisini zıtlıkların içinde gizlemesidir. Yukarı/aşağı, üst/alt, kamusal/özel, kuru/ıslak, sağ/sol, aktif/pasif, hareketli/hareketsiz gibi zıtlıklar erkekler ve kadınlar arasındaki eşitsiz cinsel ilişkilerin içselleştirilmesine ve ebedileştirilmesine katkıda bulunurlar. Bu farklar sadece sözcükler üzerinden değil, performanslar düzleminde de işlemektedirler. Örneğin; erkek sadece algısal alanda "üst"te yer almamaktadır. Bu zıtlıkların büyük bir bölümü cinsel birleşme eyleminde de karşılığını bulan zıtlıklardır. Söz gelimi; kadının bir cinsel birleşme sırasında üstte olması bir yönetme emaresi olarak görüldüğü için "şeylerin düzeni"ne aykırıdır ve buna uygun olarak da reddedilir (Bourdieu, 2001: 18). Eril tahakküm "şeylerin düzeni" içinde saklıdır. Farklılıklar ve eşitsizlikler sadece düşünsel kategorilerde değil, jestlerde, davranışlarda, bireylerin tüm eylemlerinde somutlaşırlar. Toplumsal cinsiyetin kendisi de "cinsel biçimde (sexually) karakterize edilmiş bir habitus"tur (Bourdieu, 2001: 3).[9] Belki de bu kavramsallaştırmadan ve habitus-pratik ve alanın karmaşık işleyiş mantığından dolayı Bourdieu'nun *Eril Tahakküm* içinde cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarını birbirine çok yakın anlamlarda kullandığını görüyoruz. Bu iki kavramın birbirine "fazla bağlanması" feministlerin "aşırı toplumsallaşma" eleştirisine konu olduğu gibi (bkz. Lovell, 2000: 18) Bourdieu'nün "toplumsal cinsiyet kavramsallaştırmasının en sorunlu tarafı" (Mottier, 2002: 350) olarak da değerlendirilmiştir. Chambers ise bu eleştirilerin haksız olduğuna işaret ederek, bu türden bir ayrımı reddetmenin ya patriarkal ya da

9 Bu tanımı, Bourdieu'nün toplumsal cinsiyeti cinsiyet farklılıklarına indirgediği için onun çalışmasının kavramsal zayıflığı olarak gören bir yaklaşım için bkz. Mottier, 2002.

feminist bir biçim alabileceğine işaret etmiş ve Bourdieu'deki haliyle bu reddin kesinlikle patriarkal bir biçimi olmadığını vurgulamıştır (Chambers, 2005: 329).[10] Gerçekten de Bourdieu'nün bu kavramları iç içe kullanması anatomik farklılıkların belirli bir sosyalizasyon sürecinde yer almasa da toplumsal bir içeriği olduğunu göstermek içindir. Bu bakımdan, Bourdieu'nün tercihi, ele aldığı konu, kullandığı yaklaşım ve genel kavramsal seti ışığında bakıldığında tutarlıdır. Bourdieu'nün eril tahakkümün işleyiş mantığını gösterirken yaptığı vurgular, erkeklerin sadece kadınlar üzerindeki değil; kendi aralarında ve birbirlerine karşı kurdukları tahakküm ilişkilerini de göstermesi açısından önemlidir. Eril düzen mutlak anlamda bir meşrulaştırma işlemine ihtiyaç duymaz. Bu, eril tahakkümün meşrulaştırma mantığına başvurmadığı anlamına gelmez. Anlamamız gereken şey, sadece, eril bir bakış açısıyla kurulmuş bir toplumsal düzende, eril tahakkümün kendini sürdürmek için her zaman özel bir çaba göstermesi gerekmediğidir.[11]

Eril tahakküm içinde biyolojik farklılıklar ve "toplumsal cinsiyet sınıflandırmaları habitus üzerinden bireysel eylemlere, toplumsal pratiklere ve dünya görüşlerine entegre edilmiş durumdadırlar" (Krais, 2006: 124) ve kaderin değişmez bir yasasıymış gibi sunulmaktadırlar.[12] Erkeklik çalışmaları açısından bu

10 Chambers aynı zamanda Bourdieu'nün bu tutumunun Catharine MacKinnon'un söz konusu kavramsal ayrımı reddeden tutumuyla örtüştüğüne işaret etmektedir. Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarının MacKinnon'da birbirlerinin yerine kullanılabildiğine işaret eden Chambers, MacKinnon'un bu tutumunun arkasında onun cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ayrımın ortaya koyduğu "iktidarla temas etmemiş bir cinsiyet farkının mümkün olduğu" varsayımına olan eleştirisinin yattığını söylemektedir. Bkz. Chambers, 2005: 329.

11 Yine de eşitsizlikler belirli kurucu mitlere de dayandırılabilirler. Kabil toplumununda kadın-erkek farklılığını temellendiren bir örnek olarak "Pınar Efsanesi" için bkz. Bourdieu, 2001:18-19. Burada erkek egemenliğinin cinsel ilişki sırasındaki pozisyonlar üzerinden kurulması özellikle anlamlıdır. Efsanenin dayandığı mantık, Bourdieu'nün argümanlarının tipik bir örneği olarak okunabilir.

12 Bu refleksin tipik örnekleri Sancar önderliğinde Ankara'da yürütülmüş bir dizi derinlemesine görüşmeye dayanan Hane ve Piyasa Ekseninde Erkeklik araştırmasında yer alan erkeklerin söylediklerinde görülebilir: "Erkek daha iyi kurar, çünkü bunun bilincinde yani çalışmanın bilincinde erkek. Kadın birtakım şeylerin farkında olmayabilir. Erkeğin yaptığı işlerin, ne bileyim ben, inşaat olsun, inşaat yöntemleri, inşaatta sadece kağıt üzerinde bilgisi vardır, pratikten öğrenmiştir. Ama beriki insanda da tecrübe vardır. Bu kağıt üzerinden der ki şunu şöyle yapacaksınız, bunu böyle yapacaksınız der. Kağıt üzerinden santim santimine denk getirir ölçüp biçer, ama çalışmasına geldiği zaman erkek biraz daha farklıdır yani. Çalışmanın ne demek olduğunu bilen bir kişidir yani. Mesela bir bayan için bugünkü şartlarda ne olursa olsun abi hiçbir zaman yani erkeğin çalıştığını ne amaçla çalıştığını, nasıl güç altında çalıştığını farkedeceğini zannetmiyorum. Çünkü ağır işe girmeyen kısım kadınlar, erkek ağır işinin olduğunu biliyor mesela... 2A". "Kadınlar daha şımarık oluyor. Erkeler değil, kadınlar daha şımarık. 20 yaşından başla, 50 yaşından başla. Yüzde 10 kişi şımarık çıkmaz yani erkeklerde. Yüzde on kişi ama kadınlarda yüzde doksanı şımarık çıkar. Sebebi, şimdi kadınlar devamlı kendilerini karşı cinsten..... kendini de ayrı cinsten gördüğü için, erkekleri etkim altına alırım, nasıl baskı altına alırım diye elinde ne koz varsa kullanır. 9a". "Ben erkek yaratılmışım o kadın yaratılmış, o evine, çoluğuna çocuğuna elbisesine, yiyeceğine, içeceğine, giyimine evinde sahip çıkacak, ben gidecem dışarıda ekmek getirecem ona. Çalışacak kişi benim yani, erkek yaratılmışım. 1A" . "Bu Adem Aleyhisselam'dan bu tarafa gelen bir özelliğimiz bu, insan yapımız. Cenabı Allah'ın verdiği bir yapı yani o bize. Kadın demiş evlenecek doğum yapacak, çocuğuna bakacak, evine bakacak, işine bakacak, yuvasını kuracak. Erkek de gidecek dışarıda, çalışacak, bulacak buluşturacak, alın teri dö-

bakış açısının sağlayacağı öncelikli yarar, erkekler arasındaki iktidar ilişkileri incelenirken, salt bilinç düzeyinde işleyen bir meşrulaştırma dinamiği algısını yeniden gözden geçirmemizi sağlamasıdır. Erkekler arası güç mücadelelerini yalnızca bilinçlilik ya da yanlış bilinçlilik problemi etrafında değerlendirmek eğilimi Bourdieu'nün perspektifinden yeniden gözden geçirilmelidir. Bu yeniden gözden geçirmenin sonucunda güç ilişkilerinin içselleştirilmesi ve doğallaştırılmasında pratiklerin önemi hakkında daha çok düşünmek gerektiği ortaya çıkacaktır. Maddi pratiklere yapılacak özel vurgu hem erkeklik çalışmalarının spordan teknolojiye uzanan pek çok alanda hâkim eğilimlerin nasıl şekillendiğini ve yayıldığını anlamamızı sağlayacak hem de "bir düşünen hayvan olarak beden" üzerine daha fazla yoğunlaşmamızı sağlayacaktır. Bourdieu'nün eşitsiz cinsiyet ilişkileri içinde bedenin konumu üzerine çizdiği çerçeveye bu eksende yeniden bakmak gerekmektedir.

Eril tahakküm çalışmasının ve tüm Bourdieu sosyolojisinin en heyecan verici taraflarından biri beden sorunu üzerine yapılan değerlendirmelerdir. Bourdieu'ye göre toplumsal dünya bedeni cinsel olarak tanımlanmış bir gerçeklik olarak kurmaktadır. Cinsiyetler arasındaki biyolojik farklılıklar, özel olarak erkek ve kadın cinsel organları arasındaki anatomik fark, cinsiyetler arasında toplumsal olarak kurgulanmış farkların doğal bir meşrulaştırıcısı işlevi görür. Bu işlevin gerçekleştirilmesinde "iktidar tarafından şekillendirilmiş olan beden, habitusların hem kaynağı hem de aracısıdır" (Westhaver, 2006: 632). Bedenin sahip olduğu özellikler eril tahakküm penceresinden bakıldığında zaten doğası ve şeylerin düzeni gereği olması gereken özelliklerdir. Bourdieu'ye göre eril tahakküm sadece "şeylerin düzeni"ne değil, bedenlere de işlenmiştir ve "bedenlerin hareketleri üzerinden eril ve dişil farklılıklar yeniden üretilmektedir" (Jarvinen, 1999: 8). Bu çerçevede bedensel farklara[13] etik bir boyut da katılmaktadır (Bourdieu, 2001: 24). Örneğin; Kabil toplumunda bir onur göstergesi olan burnun büyüklüğüyle penisin büyüklüğü arasında bir orantı kurulmuştur. Burada olumlu bir işlev gören bedensel farklara atfedilen anlam, kadınlar üzerinden olumsuzlayıcı bir pratik olarak işlev görür. Söz gelimi; Kabil dilinde vajina anlamına gelen iki kelimeden birinin aptallık, diğerinin de olumsuzlayıcı anlamında yapışkan anlamına gelmesi ya da Kabil toplumunda doğurganlığın, dolayısıyla dişiliğin bir simgesi olan yumurtanın küçültücü bir bakışa ko-

---

kecek evin ekmeğini getirecek. Kadınlar kendi iradesine biraz daha iyi, sahip olurlarmış yani. O konuda biraz daha şeymiş.Yani iradelerine sahiplermiş. Erkek gibi değilmiş yani erkek biraz daha şeyine, uçkuruna daha düşkün oluyormuş yani... ...demek bu dünyanın yapısı bu yani. 10a." Bkz. Sancar, 2006.

13 Beden sadece diğer bedenlerle ilişkisel bir fark yaratmaz. Kendi başına da farklılıkların konusudur. Bu bağlamda Bourdieu, beden üzerinden kurulan bir başka zıtlık olan bedenin önü ve arkası ayrımına işaret etmektedir. Bir bedenin ön kısmı, kamuya dönük yüz, alın, göz, burun gibi unsurlarıyla erildir. Bedenin arka kısmı ise potansiyel olarak dişildir ve cinsel açıdan farklılaştırılmamış durumdadır. Eril jestler (yüze yüze gelmek, karşısına çıkmak, meydan okumak) bedenin ön tarafı ile yapılır. Bkz. Bourdieu, 2001: 17.

nu edilmesi gibi.[14] Bourdieu, Avrupa geleneğinde de cesaretin erkeğin anatomik özellikleriyle eşleştirildiğine dikkat çekmektedir: "Testisleri olmak" ("to have balls") deyiminin cesurluğu nitelendirmesi gibi (Bourdieu, 2001: 11-14). Eril tahakkümün hükümranlığı sürdürdüğü bedensel farkların yanısıra bedenle ilişkili aksesuarlar da bu tahakküm algısının ışığında değerlendirilmektedir. Örneğin kemer –Kabil toplumunda– basit bir nesne değil, vajinayı koruyan kutsal bir engel, bir "kapanış işareti"dir. Belindeki kemeri sıkılaştırmış bir kadın "iffetli" ve "bozulmamış" olarak görülür.[15]

Eril tahakküm düzeni içinde kadına bedenini nasıl kullanması gerektiği öğretilir ve bu bir süre sonra farkında olmadan ve doğalmış gibi yinelenen tekrarlarla kalıcılaşır. İtaat, küçük kızın kadına dönüşüm sürecinde bedeni üstünden işleyen eğilimleri içselleştirmesiyle gerçekleşmektedir. Küçük kız, genç bakire, anne, kadın, dul gibi tüm olası kadın modellerinin nasıl davrandığı ve davranması gerektiğinin öğretilmesi ve kabul ettirilmesi (Bourdieu, 2001: 27; Lovell, 2000: 17) eril tahakkümün yön verdiği sosyalizayon sürecinin esas başarısıdır. Örneğin; erkek çocuğunun ilk kez saçının kesilmesi, algısal olarak dişil özellik taşıyan saçın eril bedenden ayrılışı ve erkek çocuğun dişil taraftan, annesinin tarafından babasının tarafına geçişinin bir işaretidir (Bourdieu, 2001: 26). Giyim kuşam, yürüyüş, konuşma, davranış ve cinsel pratikler temelde aktif erkek-pasif kadın ayrımı üzerinden sınıflandırılmıştır ve bu sınıflandırma dişil arzunun itaatkârlığını ve eril sahip olma tutkusunu "yaratır, düzenler, ifade eder ve yönlendirir". Bourdieu için eril tahakküme dayalı dünya görüşünün kurucu ögesi fallus değildir; aksine bu dünya görüşünün kendisi fallusu kurumsallaştırmıştır (Bourdieu, 2001: 21-22). Bu görüş, bana kalırsa, Bourdieu'nün toplumsal cinsiyet kavramını cinsel farklılıklara indirgediği biçimindeki eleştirilerin (örn. Mottier, 2002) tam karşıtı bir konumda yer almaktadır. Bu çerçeveden hareketle, Bourdieu'nün diğer bir önemli vurgusu eril sosyodisinin gücünün, tahakküm ilişkilerini aslında toplumsal bir kurgu olan cinsiyetlere biyolojik bir doğa katarak meşrulaştırmasından gelmesidir. Toplumsal düzenin ve eril tahakkümün kuruluşunu sağlayan sınıflandırıcı ayrımlar bedensel hexis ve habitus üzerinden somutlaşan bir dünya görüşü ve bölüşümünün sonucudur. Bu bölüşümün sonucunda erkek dışsal, kamusal bir konumda ve "yukarda" kalmaktayken, kadın –mitik aklın doğal tasnifi sonucunda– kapalı ve aşağıda kalır. Bu düzen içinde kadınlar tüm yaşam süreçleri boyunca sadece "mi-

14 Bir Kabil deyişine göre "penis iki yumurta üzerinde oturan tek erkektir". Bkz. Bourdieu, 2001: 13.

15 Bourdieu bu simgesel bakışın modern dünyadaki izdüşümü olarak jinekolojik muayene sürecine değinmektedir. Erkek doktor tarafından gerçekleştirilen ve bir üçüncü kişi (hemşire) gözetiminde yapılan bu muayene tam bir ritüeldir. Önce doktor hastasıyla yüz yüze konuşur. Ardından hemşire gözetiminde yapılan muayenede üst kısmı bir çarşafla örtülmüş kadın hastanın vajinası bir biçimde kadından bağımsız bir "şey" olarak ele alınmaktadır. Bu süreç, kemerin Kabil toplumundaki engelleyici ve dışsallaştırıcı konumunun bir ikamesi olarak okunabilir. Bkz. Bourdieu, 2001: 16.

tik akla göre olmaları gereken şey"e dönüşürler (Bourdieu, 2001: 30). Beden toplumsal olarak ikili bir belirlenimin alanıdır. Bir yandan en doğal yönleriyle bile (boyu, kilosu, kas yapısı vb.) yeme içme alışkanlıkları ve çalışma koşulları gibi faktörlerle şekillenmiş toplumsal bir ürünken; diğer yandan sahip olunan bedensel özellikler, değerlendirmeyi yapanların işgal ettikleri toplumsal konuma göre şekillenmiş bir algı şeması üzerinden değerlendirilmektedir (Bourdieu, 2001: 64). Bedenin bu yapısına ve yaşam sürecine yapılan vurgunun, bize erkekliğin hem bireylerin yaşamı boyunca farklı biçimlerde algılanabileceğine işaret eden yaşam süreci perspektifi, hem de erkekliğin kültürel etkileşimlerin sonucunda şekillendiğini savunan toplumsal inşacı model açısından sağladığı katkı açıktır. Bourdieu'nün yaklaşımı ve bedenin rolüne yaptığı özel vurgu bu iki farklı yaklaşımı birarada düşünme ve kullanma şansımızı artırmaktadır.

Üçüncü bir boyut eril tahakkümün araçsal bir unsuru olarak sembolik şiddet kavramının erkeklik çalışmalarına katacağı yeni iktidar analizi fırsatıdır. Eril tahakkümün işleyiş sürecinde kadınlar düşünsel ve pratik tutum alışlarını belirli alanlardaki habituslar üzerinden belirledikleri ve aslında bu habituslar eril tahakkümün doksik mantığı tarafından şekillendiği için sembolik şiddeti farketmeden eril tahakkümü tanımakta ve onaylamaktadırlar.[16] Bourdieu'nün sembolik şiddet vurgusu fiziksel şiddetin önemini minimize etmeyi düşünmez. Sembolik, "gerçek"in veya "varolan"ın zıttı değildir (Bourdieu, 2001: 34). Sembolik şiddet algı, eylem ve değerlendirmelerin şekillendirdiği habitusların üzerinden işlemektedir. Eril tahakkümün bir aracı olarak sembolik şiddet, salt bir bilinçlilik sorunu çerçevesinde değerlendirilmemelidir. Sembolik şiddetin vurucu etkisi kendisini, eril tahakkümü bazen isteyerek bazen istemeyerek kabul eden kadınların hâkim görüşün koyduğu sınırlarla ve bu sınırların içinden davranmasıyla gösterir.[17] Sembolik şiddetin işleyiş mantığından çıkartılması gereken belki de en önemli ders iktidarın ve şiddetin salt bilinç düzeyinde bir farkındalıkla üstesinden gelinemeyeceğidir. Eğilimlerin sabitliğine dayalı olarak işleyen sembolik şiddetin üstesinden gelmek salt bir özgür irade ya da bilinç yükseltme sorunu değildir.

Sembolik iktidardan ve onun şiddetinden kaçmanın yolu bilincin aydınlatılmasından değil; bedeni, bedenin hareketlerini ve tercihlerini kontrol eden eğilimlerin üretilmesinin ardında yatan toplumsal koşulları değiştirmekten geçer.[18] Sembolik iktidarın ve şiddetin yarattığı eril tahakküm alanlarını imha

16 Westhaver, bu haliyle kavramın bir tür yanlış bilinç olarak görülebileceğine işaret etmektedir. Bkz. Westhaver, 2006: 613.

17 Bu doğrultuda Chambers, Bourdieu'nün sembolik şiddet ve iktidar tanımlamalarını Catharine Mackinnon'un "eril tahakkümün erotizasyonu" kavramıyla olan paralelliğine vurgu yapmaktadır. Bkz. Chambers, 2005: 329.

18 Bununla birlikte Chambers, Bourdieu'nün düşünümsellik kavramına da vurgu yaparak bilinç yükseltmenin Bourdieu'nün teorisinde bir yer bulabileceğini tartışmaktadır. Bkz. Chambers, 2005: 335.

edecek şey sosyal ve sembolik sermayelerin dağılım modunun değişmesidir. Eril tahakkümü sarsmanın zorluğuna sebep olan şey de budur. Sembolik iktidar ve şiddet ona maruz kalanların katkısı ve onayı olmadan işleyemez (Bourdieu, 2001: 38-42). Eril tahakkümün sembolik işleyişinde kadınlar "algılanan şeyler" olarak görülmektedir. Algılayan erkekler iktidar konumunu işgal ederken, kadın sanki "erkeğin bakışı için oradadır". Böylelikle sanki erkek bakmadığı zaman kadın varolamayacaktır. Bu talepkâr bir bakıştır. Kadından arkadaş canlısı, güler yüzlü, itaatkâr ve çekici olması beklenir. Sembolik şiddetin uygulanışı bakımından kadınlık, erkeklerin beklentilerine müsamaha göstermektir. Bu bakış açısından başkalarına bağımlı olmak var olmanın bir koşulu haline gelmiştir. Kadın kendisini kurmak için başkasının bakışına muhtaç bir durumda bırakılmaktadır. Sembolik şiddetin belki de kadına verdiği en büyük zarar çok sıradan ve doğal görünen pratikler üzerinden kendisine dair bir değersizlik ve yetersizlik hissi vermesidir. Kadınların kendilerini değersiz ve yetersiz hissedişi stratejik bir tercihi tetikler ve kadınlar bu yetersizliği aşmak için erkekleri bir tür kaçış noktası olarak görürler. Bu haliyle eş seçimi "rasyonel bir hesap" meselesi[19] haline gelir ve kadınlar iktidar oyununun güçlü oyuncusu olan erkeklere ilgi duyarlar (Bourdieu, 2001: 68, 37, 79).[20]

Eril tahakkümün genel işleyişine bakıldığında, sembolik şiddetin erkeklerin kendi aralarındaki ilişkileri de etkilediği görülmektedir. Erkekler arası ilişkilerde de daima daha az ayrıcalıklı olan ve altta yer alan gruplar vardır. Eril tahakkümün arkasında yatan doxa erkekliği bir görev olarak tanımlama eğilimindedir. Cinsel ve toplumsal yeniden üretim kapasitesi ve şiddetin icrası erkekliğin doğasına atfedilirken, erkek olma ayrıcalığı hep bir grup "gerçek erkek"in onayına bağlı tutulmuştur. En uzağa işemek, topluca bir geneleve gitmek gibi çeşitli performanslar gerçek erkekliğin ortaya çıktığı yarışma alanlarıdır. Okulda ya da orduda da benzeri ritüellerle işleyen bu süreç erkekliği cesaret ile sabitlemek

19 Bourdieu bu noktada Fransız kadınlarının büyük çoğunluğunun kendilerinden daha yaşlı ve daha uzun erkekleri tercih ettiğini belirtmekte ve kadınların üçte ikisinin kendilerinden kısa bir kocaları olması fikrini reddettiklerini ortaya koyan ampirik bir çalışmaya atıfta bulunmaktadır. Bkz. Bourdieu, 2001: 35.

20 Bu stratejik tercih nihayetinde kadının kendi kurban pozisyonunu yeniden üretmektedir. Bu üretimin ve kadınların muktedir erkek tercihinin son derece zekice ve eğlenceli bir örneği Sam Mendes'in *Amerikan Güzeli* (American Beauty, 1999) filminde verilmektedir. Bourdieu'nün kadınların eş seçme stratejileri ile ilgili söylediklerini bu filmde görmek mümkündür. Carolyn'in (Anita Bening), aynı sektörde çalıştığı başarılı, güçlü, yakışıklı, "rahatlamak için poligona gidip ateş eden", zengin emlak kralı Buddy Kane'i (Peter Gallagher), tam bir "looser" olan kocası Lester'a (Kevin Spacey) tercih etmesi bu doğrultuda okunabilir. Buddy, Lester'ın zıttı olan her şeyi temsil eder. Carolyn ile Buddy arasındaki gayrimeşru ilişki önce Carolyn'in iyi hissetmesine, ardından "dağılmasına" yol açar. Carolyn ve Buddy arasındaki sevişme sahnesi (Carolyn "becer beni majesteleri" derken, Buddy sürekli "kral kim?" diye sormaktadır) sembolik tahakkümün mükemmel bir örneğidir. Bu sahne "emlak kralı Buddy"nin iş yaşamındaki hükümranlığını, özel alandaki hükümranlığıyla pekiştirmek arzusuna ışık tutarak tipik bir erkek refleksini anlamamızı sağlaması açısından önemlidir. Filmin bu çizgide değindiği sorunları kısaca tartışan ve Buddy'yi "muhafazakâr anlamda bir erkek figürü olarak" değerlendiren bir çalışma için ayrıca bkz. Arthur, 2004: 134.

amacını gütmektedir. Burada bir paradoks daha karşımıza çıkar. Bourdieu'nun doxa paradoksu kavramsallaştırmasına atıfla ortaya çıkan bu karmaşık duruma cesaret paradoksu diyebiliriz. Bir erkeğin gerçek anlamda bir erkek sayılabilmesi için yapması gereken şey cesaretini kanıtlamaktır. Ancak erkeği –sembolik şiddetin tipik bir göstergesi olarak– cesur davranmaya iten, yani hâkim "eril yasalar" gereğince davranmaya iten şey gruptan dışlanma korkusudur.

Bu bakımdan erkek olmak için atılan cesur adımların, erkekler dünyasında hâkim olan fiziksel şiddet eğiliminin[21] erkek olamama korkusundan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bu paradoks erkekliğin ilişkisel olarak algılanması gerektiğini ortaya koyması açısından kritiktir. Bourdieu'nün deyişiyle; "erkeklik, diğer erkekler için ve onların önünde, dişilliğe karşı ve dişil olma korkusuyla kurulan" bir kategoridir (Bourdieu, 2001: 53).[22] Bourdieu'nün sembolik şiddet ve sembolik iktidar üzerinden getirdiği bu açılım ilişkisel bir iktidar analizi temelinde erkeklik çalışmalarını yeniden düşünmek için özellikle önemlidir. Üstelik bu açılım, sadece sembolik değil, ekonomik ve politik çıkarları da kapsamaktadır (Fowler, 2003: 472).

Dördüncü boyut, eril tahakkümün kurulması ve devam ettirilmesi sürecinde kurumların oynadığı roldür. Bourdieu'nün bu role yaptığı vurgunun erkeklik çalışmalarının iktidar analizinde bakacağı kurumsal pratikler için öğretici olabileceğini düşünüyorum. Eril tahakkümü yaratan kurumlar erkek bedeninin erkekleşmesi, kadın bedeninin kadınsılaşması süreçleri içinde erkekliği hep bir asalet durumu olarak kodlamaktadır.[23] Bourdieu "patriarkanın farklı türlerini ve bu türlerin farklı iktidar alanları ile olan (feodal, tarımsal kapitalist, sanayi kapitalist vb.) tarihsel bağını işlememiş" (Fowler, 2003: 479) olsa da kurumların patriarkanın varlığını sürdürmesindeki yeniden üretici genel mantığı usta-

---

21 Söz konusu araştırmanın katılımcılarından 10a kavga etmek ve erkeklik onuru arasındaki ilişkinin içselleştirilmesinin iyi bir örneğini sunmaktadır: "Dayak yemek de bişeydir yani şereftir. Tabii canım. O kavgaya girip dayak yediksen o da bi şereftir yani. .... Tabii yapmasan daha iyi olur. Ama yani yeri geldi mi demek ki boş durulmuyo yani.Yapmak da gerekiyo.....Tabii o kavga olayı, levye çekebilme olayı önemlidir yani.....Yaaa uymazsan iyi ama, yeri geliyo uyuyorsun yani. Illa ki yani oluyo. Ama yani çok sinirliyimdir, çok da uysalımdır ama. Yani kolay kolay uymam. Ama uyduğum zaman da çok pis uyarım. 10a" Bkz. Sancar, 2006.

22 Bu yaklaşımın tipik bir örneği sözü edilen araştırmaya katılan katılımcılardan birinin şu sözlerinde bulunabilir: "Kadınların şeyleri insaniyetleri çoktur. Fakat erkeğini o toplumda pısırık görürse, arkadaşları, yani pısırık dediysem yani, biraz beceriksiz görürse, o toplumda, girdiği toplumda, arkadaşları da ona evlendiğin koca bu muydu falan derse, o zaman o kadın seni aşağılamaya başlar. Vay efendim bu topluma ayak uyduramadın. 9A" Sancar, 2006.

23 Bu doğrultuda Bourdieu'nün tezleri ışığında okunduğunda daha anlamlı olabilecek ilginç bir çalışma için bkz. Suzik, 1999. Suzik bu makalesinde 1933-1942 yılları arasında faaliyet gösteren ve CCC (Civilian Conservation Corps) adı verilen oluşuma ışık tutmaya çalışıyor. Roosevelt'in New Deal politikaları ekseninde hayata geçirilen bu oluşum, Büyük Bunalım döneminin demoralize ettiği, kendilerine olan güvenlerini kaybettirdiği 2,9 milyonun üzerinde işsiz genci yeniden inşa etmiştir. CCC programı ağır ve bedene dayalı iş yüküyle, homososyal yaşam ve iş çevresiyle yeni bir çalışan "erkek" sınıfı yaratmıştır. Bu sınıfın erkeklik ekseninde çizilen kimi karakteristik özellikleri İkinci Dünya Savaşı'nın boğucu atmosferiyle birlikte militarist bir nitelik de kazanmıştır.

lıkla göstermiştir.[24] Erkekliğin kurulması ve devam ettirilmesinde kurumlar kendi tikel çıkarlarını –tipik bir egemen refleksle– sanki evrensel çıkarlarmış gibi göstermektedirler. Bununla birlikte eril tahakkümün sürdürülmesinde kurumlar tek ve mutlak belirleyiciler değildir. Örneğin; moda ve kozmetik sektörünün kadınların bedenlerinden duydukları kaygı üzerinde oynadığı inkâr edilemez. Ama burada kurumların etkisi varolan eğilimlerin güçlendirilmesi yönündedir. Bir başka deyişle kadının fiziksel yetersizlik hissini yaratan şey bu kurumlar değildir, kurumları yaratan şey bu hissin onaylandığı pratiklerdir (Bourdieu, 2001: 69).

Okullar, kiliseler, aile ya da bizatihi devlet gibi kurumlar toplumsal evrende hüküm süren cinsel eşitsizliklerin dayandığı kalıcılıkları ve sabitlikleri yeniden üretmektedirler. Kurumların sabitlikleri üretme sürecinde asıl üzerinde durulması gereken nokta, kadınların tarihsel süreç içinde hangi alanlardan ya da iş kollarından dışlandıkları ve mevcut hiyerarşilerin nasıl kuruldukları değildir. Önemli olan kadınların bu dışlanmaya ve mevcut hiyerarşilerin oluşturulmasına sağladıkları katkının arkasında yatan eğilimlerin üretilme ve yeniden üretilme süreçlerini anlamak ve açıklamaktır. Bu noktada bir paradoks daha söz konusudur. Tarihsel olarak oluşmuş kurumlar, tarihsel ve toplumsal bir kurgu olan eril tahakkümü tarihsizleştirme işlevi görmektedirler. Böylelikle tahakküm düzeni yapay değil, doğal; tarihsel değil, ebedi bir görünüme kavuşturulmaktadır. Bu yapılırken belirli yasalar koyulur. Yazılı olmayan bu "yasalar" heteroseksüelliği tarihsel olarak seks pratiğinin normal standardı olarak belirler örneğin. Erkeklik nihayetinde dişil olmayan şeklinde tanımlanmaktadır ve bu haliyle dişil olmaktan duyulan korku, eşcinselliğin dışlanmasını da kapsamaktadır.[25] Erkeğin dişil gözükme korkusunu üreten bu mekanizmalar yeniden

24 Örneğin; erkeklerin zor işlerin üstesinden geldiği vurgulanmakla birlikte ortada ilginç bir durum da vardır. Bazen erkek ve kadın aynı işi yapmasına rağmen yine de erkek tarafından yapıldığında zor, kadın tarafından yapıldığında kolay bir işmiş gibi görülmektedir. Bu açıdan şef ve aşçı arasındaki ayrım basit bir ayrımdan ötedir. Bkz. Bourdieu, 2001: 60.

25 "(Bir erkeğin başka bir erkekle birlikte olması) vallahi onu yanlış görüyorum.Yanlış görüyorum. Yani çok afedersin gitsin bir hayvanla ilişki kursun ondan daha iyi. Erkek erkeğe de şu günümüzde... Memleketin sapığı tükenmez. Ülkelerin sapığı tükenmez yani. Bize ne ki ondan. Adam tutuyor evladıyla yatıyor. Kız çocuğuna tecavüz eden insanlar duyuyoruz görüyoruz, basın yazıyor televizyon gösteriyor. Lanet olsun, bunu nasıl yaparlar şimdi? Avrupa bu kafada mı? Kendi yetiştirdiğin çocuğu sen... Erkek erkeğe de öyle görüyorum ben. Bir kampta şurada burada belki hoş görürsün erkek erkeğe... Olur mu yani şimdi günümüzde artık bu kadar genelev varken, piyasada o kadar kadın varken, atı eşeği hayvanı varken... İşte cinsel bir durum artık. Nasıl bir insan acıkıyor üç öğün yemek yiyorsa artık öyle de bir istek var ki ....Vallahi bilemem onu da artık ona da sapık düşünce diyorum. Ne bileyim insanın dişisi olmalı yani. 11a". "Özenti için bayanlara özenti için. Fuhuş parası için. Ben onları bir insan olarak bir toplum olarak kabul etmiyorum. Afedersin, yahudiyi hristiyanı, ermeniyi herşeyi kabul ederim ama ben bunları dünya toplumunda kabul etmiyorum. Dünya toplumunda dinleri kabul ediyorum. Kaç tane din varsa hepsini kabul ediyorum. 9A.". Bununla birlikte eşcinselliğe daha olumlu yaklaşımlar da söz konusudur, bununla birlikte bu yorumlarda bile hâkim olan özcü bakış dikkate değerdir: "Allah onları öyle yaratmış, onun kendi isteği olan bişey değil o. Normal bu. Allah vergisi yani.Yani ona bişey diyemem yani. Hepimizin çoluğu çocuğu var. Şimdi ben oraya ne diyim, onun için yani..10a". Bkz. Sancar, 2006.

üretilen içselleştirilmiş eğilimlerin ve kurumlar ağının bu eğilimleri koruyucu ve yayıcı etkisinin ışığında varlığını sürdürmektedir. Hem cinsiyetler arasındaki ilişkinin hem de kadınların konumlarındaki değişiklikleri anlamak, cinsiyetler arasındaki düzenin devamını sağlamak amacındaki kurumların ve mekanizmaların dönüşümünü anlamakla mümkündür (Bourdieu, 2001: 84-85).

Beşinci boyut, eril tahakkümün gölgesinde var olan toplumsal cinsiyet düzeninin değişime açık olup olmadığı sorunudur. Bourdieu feminist hareketin yoğun eleştirel çabası sayesinde artık eril tahakkümün sakınılması ve kınanması gereken bir şey olarak görülmeye başlandığı söylemektedir. Peki bu yeni görüngü, eril tahakkümün üstesinden gelmek için işleri kolaylaştırıyor mu? Bu sorunun yanıtının olumlu olduğunu söyleyemeyeceğim. Kadınların eğitim ve ücretli işlerde çalışma olanaklarının artması ve kamusal alanlarda görünürlük kazanması ve nispeten ev içi görevlerden uzaklaşmaları ile karakterize olan "yeni" durum başka sorunları beraberinde getirmektedir. Kadınların yoğun olarak yer aldıkları tasarım, halkla ilişkiler ya da öğretmenlik gibi meslekler –geleneksel erkek merkezci bakışa göre "kadın meslekleri"– kadınların belirleyici olabilecekleri güç ve sorumluluk pozisyonlarından uzaktır. Sanayi, finans ve politika bu açıdan hâlâ erkeklerin ağırlıklı olarak yer aldıkları alanlardır. Bourdieu burada önemli bir hatırlatma yaparak kadınların eğitim ve kariyer alanlarındaki yükselişinin erkeklerin aynı alanlarda gerçekleştirdiği yükselişi saklamaması gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla kadınlar ve erkekler arasındaki hiyerarşik ilişkideki mesafe varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Bir başka önemli nokta kadınların iş dünyasında elde ettiği konumların ya da yaptıkları mesleklerin değersizleştirilme eğilimidir. Buna ek olarak, kadınların işgal ettiği kariyer konumları iktidar alanının en alt katmanlarında yer alan ve üzerinde tahakküm kurulan sahalardır. Kadınlar genelde en riskli işlerde, geçiciliği en yüksek işlerde çalışmaktadırlar. Dolayısıyla, Bourdieu'nün da belirttiği üzere, neo-liberal politikaların ilk kurbanlarının kadınlar olması beklenebilir (Bourdieu, 2001: 91).[26] Üstelik iş dünyasında üst düzey mevkilerde bulunan kadınlar –erkeklerden farklı olarak– bu başarılarının bedelini ev içi hayatlarında başarısız olarak ödemektedirler (evlenmeme, geç evlenme, boşanma, çocuklarla yaşanan sorunlar vb.) (Bourdieu, 2001: 107). Burada bir başka paradoksla karşı karşıya kalıyoruz. Bir yandan, temsil ettikleri mesleki konumlar ne olursa olsun kadınlar erkeklerden ayrılmaktadır. "Siyahlar için derilerinin rengi" neyse, kadınlar için cinsiyetleri de odur. Farklı konumlarına rağmen onları erkeklerden ayıran ve "oldukları ve yaptıkları her şeyi olumsuz etkileyen" bir sembolik bağ söz konusudur. Öte yandan, onları biraraya getiren "spesifik deneyimler"e rağmen eril tahakküme maruz kalma biçimleri ve boyutları açısından onları birbirinden ayıran ekonomik ve kültürel farklılıklar vardır (Bourdieu,

26 Bourdieu neo-liberalizmin nihai prensibinin "işsizliğin, geçiciliğin ve korkunun yapısal şiddeti" olduğunu söylemektedir. Bkz. Bourdieu, 2006: 84.

2001: 93). Bourdieu'ye göre, bu paradoks ekseninde, erkeklerin hâlâ kamusal alana ve iktidar alanına hükmetmesinin nedeni kadınların yaşam koşullarındaki görece değişimlerin altında hâlâ erkek ve kadın arasındaki geleneksel ayrımın yatmasıdır. Bu ayrımı yeniden üreten üç faktör vardır: Birincisi, kadınların kariyer alanında ağırlıklı olarak yaptıkları işler onların ev içindeki işlevlerinin bir uzantısıdır (eğitim, sağlık ve bakım gibi). İkincisi, kadınların erkekler üzerinde bir otorite kuramamasıdır. Üçüncüsü, teknik işler ve makinelerle uğraşmanın erkeklerin tekelinde olmasıdır. Tüm bu temel üzerinde değişimi asıl zorlaştıran unsur –sembolik iktidar ve şiddetin de katkısıyla– kadınların sosyalizasyon sürecinin toplumsal alandaki hâkim eril dünya görüşünün içselleştirilmesi yoluyla olmasıdır. Bu içselleştirme süreci bilinçlilik alanının altında, bedenden bedene pratik aktarımıyla gerçekleşmektedir. Sabitlikleri sürdüren, dolayısıyla cinsiyet farklılıklarına dayanan eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı zorlaştıran bir diğer unsur sembolik mübadelenin mantığının değişmemesidir. Kadınların yaptıkları ev içi işlerin parasal bir karşılığı olmaması, eril tahakkümün yayılmasında önemli bir kurumsal aracı olan ailenin içinde ("tüm aileyi biraraya getiren yemekler, kutlamalar düzenlemek" vb.) sembolik sermayenin üretilmesi ve yeniden üretilmesine katkıda bulunmaktadır (Bourdieu, 2001: 96-99). Bourdieu'den tüm bu çerçeve içinde çıkarılması gereken şey cinsiyete dayalı eşitsizliklerin hüküm sürdüğü bir düzenin ve eril tahakkümün değiştirilmesinin imkânsız olduğu değildir. Zaten sorun bir imkân sorunu da değildir. Bourdieu eril tahakkümün üstesinden nasıl gelineceği sorununa değil, bu tahakkümün yapısına ve işleyişine odaklanmıştır. Mottier'in deyişiyle, "*Eril Tahakküm*, toplumsal cinsiyet iktidarı analizinden ziyade, toplumsal cinsiyet farklarının devamlılığının açıklanması bakımından faydalıdır" (Mottier, 2002: 356). Yine de bence çalışmasının en ilginç kısımlarından birisinde Pierre Bourdieu, eril tahakkümü etkisizleştirecek bir unsurun altını çizmektedir. Bourdieu'nün vurguladığı unsur "saf aşk"tır. Bourdieu'nün eril tahakküm düzenini askıya alan bir istisna durumu olarak, karşılıklı tanımaya, salt karşısındakine mutluluk vermenin mutluluğuna ve kendinden vazgeçişe dayanan "saf aşk" fikri (Bourdieu, 2001:110-111), "naif ve fazlasıyla romantik bir görüş" (Mottier, 2002: 356) olarak değerlendirilse de bence yine de çok ilgi çekicidir. Zira hem bize eril tahakkümün gücünü yeniden hatırlatır (saf aşkı bulmanın güçlüğü) hem de bir tahakküm ilişkisinin ancak karşılıklı yatırım ve stratejilerden vazgeçme iradesiyle gerçekleşebileceğine işaret eder.[27]

27 Aşk nosyonunun önemine farklı bir bağlamda dikkat çeken Alain Badiou hakikatin üretildiği dört alanı bilim, sanat, siyaset ve aşk olarak görmektedir. Aşkın önemine ve hakikat üretim alanı sayılacak kadar güçlü olduğu inancına yaptığı vurguya rağmen Baidou, Bourdieu'nün aksine, aşkta "feragat etmek" refleksini boşa çıkaran bir unsur olarak mutluluğu göstermektedir. Badiou'ya göre, aşkta "eşi görülmedik bir varoluş yoğunluğu olarak" mutluluk olduğu için bir "kişinin kendi çıkarları peşine düşmekten vazgeçmesi" anlamında bir feragatten bahsedilemez. Bkz. Badiou, 2004: 61.

Altı çizilmesi gereken son bir nokta, erkeklik çalışmalarının anahtar kavramlarından olan hegemonik erkekliğin Bourdieu'nün *Eril Tahakküm*'de çizdiği çerçeve üzerinden okunmasıyla zenginleşebileceğidir. Pierre Bourdieu'nün toplumsal dünyada yer alan kurumların eril tahakkümü yaratmaktan ziyade var olan tahakkümü devam ettirmesine yönelik vurgusu, hegemonik erkekliğin kurumların tahakküm yaratıcı konumuna yaptığı özel vurgusunu yeniden gözden geçirmemizi sağlayacaktır. Bu, bizi tahakküm dinamiklerini anlamak için kurumsal faktörlerden önce içsel ve maddi pratiklere bakmaya götürecektir. Bourdieu'nün *Eril Tahakküm* çalışmasında esas vurgu her ne kadar "dışsal (external) hegemonya", yani erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümünün kurumsallaşması süreci üzerinde olsa da, erkeklerin dünyasında cesaret nosyonu üzerinden açtığı parantezin "içsel (internal) hegemonya"yı, yani bir grup erkeğin diğer erkekler üzerindeki hâkimiyetini de düşünmemize katkı sağlayacağı açıktır. Pierre Bourdieu'nün hegemonik erkeklik tartışmalarına yapacağı bir diğer katkı; hegemonik erkekliğe giden yolda ikna ve rıza pratiklerinin üretilmesinde sembolik şiddetin rolünü düşünmemizi sağlamaktır. Kadınların ya da erkeklerin tahakküm süreçleri karşısındaki konumunu anlamamız açısından Bourdieu'nün sembolik şiddete yaptığı vurgu gerçekten değerlidir. Bir başka önemli nokta Bourdieu'nün çalışmasındaki pratik vurgusunun ve ilişkisellik mantığının hegemonik erkekliğin esas gücünün nereden geldiğini anlamamız açısından bize sağladığı fırsattır. Hegemonik erkeklik kavramının yaratıcısı Connell, Messerschmidt ile yazdığı ve 2005 yılında yayımlanan bir makalesinde hegemonik erkeklik kavramını ve bu kavrama yaklaşık yirmi yıllık tarihi boyunca getirilen çeşitli eleştirileri tartışmıştır. Burada yazarlar kavramla ilgili artık reddedilmesinin zorunluluk teşkil ettiği bir noktaya dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, hegemonik erkekliği saran toplumsal ilişkilerin fazla basit bir model içinden ele alındığıdır. Artık marjinal etnik gruplar, marjinal erkek grupları ve kadınların hegemonik erkeklik kodları ile kurduğu ilişkiler yeniden değerlendirilmelidir. Yazarlar, artık "kadınların profesyonel kariyerlerini inşa ederken hegemonik erkekliğin unsurlarını kendilerine tahsis edebildiklerini" vurgulamaktadır (Connell ve Messerschmidt, 2005: 846-847). Bu, hegemonyanın işleyişini karmaşıklaştırmıştır. Bu nokta Pierre Bourdieu'nün kadınların eril tahakküm içindeki konumunu ve kariyer stratejilerini anlatırken yaptığı açıklamaları akla getirmiyor mu? Dolayısıyla, Connell ve Messerschmidt'in bakmaları gereken yerlerden birisi –makalelerinde tek bir Bourdieu atfı olmadığını hatırlatalım– Bourdieu sosyolojisinin kavramları ve onun *Eril Tahakküm*'de çizdiği çerçeve olamaz mı?

Connell ve Messerschmidt'in yeniden formüle edilmesi gerektiğini söyledikleri dört unsur vardır. Bunlardan birincisi toplumsal cinsiyet hiyerarşisidir. Yazarlar, "hegemonik erkeklik ile ilgili araştırmaların artık kadınların pratiklerine ve dişillikler ve erillikler arasındaki tarihsel etkileşime çok daha yakın bir dikkat sarf etmesi gerektiği"nin altını çizmektedirler. Çok daha bütüncül (holistic)

bir yaklaşıma gereksinim duyulduğuna işaret eden yazarlar, başta kadınlar olmak üzere tâbi gruplara daha fazla yoğunlaşmak gerektiğini ifade etmektedirler (Connell ve Messerschmidt, 2005: 847-848). Bu bakış açısı da, az önce göstermeye çalıştığım gibi, Bourdieu'nün *Eril Tahakküm*'ü içinde varlığını sürdürmektedir. İkinci unsur hegemonik erkekliğin analiz düzeylerini yerel, bölgesel ve küresel düzeyde üç kısma ayırmaktır. Burada yerelden kasıt, aile, kurumlar ve cemaatler iken; bölgesel ile kastedilen tüm bir toplumdur (Connell ve Messerschmidt, 2005: 849-850). Bu analiz düzeyleri arasındaki ilişkiselliğin mantığı Bourdieu'nün habitus-pratik ve saha üçlüsü üzerinden ele alınabilir ve böylelikle farklı düzeyler arasındaki sabitlikler ve kalıcılıklara dayanan etkileşim açık bir biçimde ortaya konabilir. Connell ve Messerschmidt'in erkeklik çalışmalarına, özelde ise hegemonik erkekliğe bir katkı sağlayacaklarını düşündükleri yeniden formülasyon işleminin üçüncü boyutu toplumsal somutlaşım sürecidir. Literatürdeki ele alınış biçimiyle "toplumsalın somutlaştığı bir alan olarak beden"in yeterince vurgulanmadığını düşünen yazarlar hegemonya pratiklerinin anlaşılmasında bedene daha fazla vurgu yapılmasının bir zorunluluk olduğunu savunmaktadırlar. Yazarlara göre; "somutlaşım (sorununu) ve hegemonyayı anlamak için, toplumsal pratiklerin eyleyicisi ve nesnesi olarak bedeni anlamamız gerekmektedir" (Connell ve Messerschmidt, 2005: 851). Bourdieu'nün *Eril Tahakküm*'ünde bedenin konumuna ilişkin yapmış olduğum kısa hatırlatmadan sonra, Connell ve Messerschmidt'in sözünü ettikleri bedenin bu türden bir kavranışı için bakılması gereken önemli bir adresin Pierre Bourdieu'nün *Eril Tahakküm*'ü olduğunu söylemeye gerek yoktur sanıyorum.[28] Yazarlara göre; söz konusu yeniden formülasyon zorunluluğunun son boyutu erkeklik dinamikleridir. Yaşam süreci perspektifine göndermede bulunan yazarlar baskıcı erkeklik rejiminin varlığını sürdürmesinde bireylerin kişisel tarihlerinin ilişkisel bir mantıkla ve pratiklere özel bir vurguyla değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Bu konuda literatürdeki çabaların yetersizliğine dikkat çeken Connell ve Messerschmidt'in vurgusu, erkekliklerin üretiminde duygusal çatışmalar ve içsel fikir ayrılıkları ile çocukluktan babalığa giden süreçte yaşanan deneyimler üzerinde düşünme zorunluluğunadır (Connell ve Messerschmidt, 2005: 852-853). Diğer üç nokta gibi bu nokta da erkeklik çalışmalarının ve hegemonik erkekliğin yeniden düşünülmesinde hayati önemdedir. Erkeklik literaratürüne genel bir bakış bu yeniden formülasyon zorunluluğunun meşru olduğuna bizi ikna etmektedir. Benim burada özellikle altını çizmek istediğim nokta bu

28 Bir yandan hegemonik erkeklik nosyonunu bir yandan da Bourdieu'nün *Eril Tahakküm*'de geliştirdiği çerçeveyi kullanarak eşcinsel erkekler arasında popüler bir altkültür olan "Ayı Hareketi"ni inceleyen ampirik bir araştırma için bkz. Hennen, 2005. Hennen çalışmasında "bedensel faşizm"i reddeden ve eşcinsel erkek stereotipinin dışında olan "ayılar"ın bile ritüeller ve pratikler yoluyla "anatomik farklılıkları sembolik olarak yeniden ürettiklerini" (Hearn, 2005: 35) ve Ayı Hareketi içindeki eşcinsel erkeklerin de heteroseksüel doxa ile olan yakın bağını göstermektedir. Eşcinsellerin bile kendi aralarındaki ilişkilerde çoğunlukla eril tahakküm paradigmasını yeniden ürettiği Bourdieu'nün de altını çizdiği bir noktadır. Bourdieu, 2001: 119.

türden bir yeniden formülasyon işleminin –doğası gereği– Pierre Bourdieu sosyolojisinin genel kavram ve yaklaşımı ile –özelde– onun *Eril Tahakküm*'de çizdiği çerçeve üzerinden yapılmasının erkeklik çalışmalarına, karşı karşıya kaldığı açmazların üstesinden gelmek için elverişli bir başlangıç noktası sunabileceğidir. Böylesi bir çaba için ne Bourdieu sosyolojisi ne de *Eril Tahakküm* nihai "kurtuluş reçetesi" sayılabilirler. Ancak kendisiyle birlikte ve kendisine karşı okunacak, yani eleştirel bir bakış açısını ihmal etmeden yapılacak bir okuma Bourdieu'yü ve tartışmalı çalışması *Eril Tahakküm*'ü gerçekten işlevsel kılabilecektir. Bourdieu sosyolojisi ele aldığı tüm konulara ve ortaya koyduğu tüm çalışmalara bakıldığında görüleceği gibi "politik amaçlı bir sosyoloji"dir (Krais, 2000: 64). Bu doğrultuda sosyolojiyi "bir dövüş sporu" olarak gören bir düşünürün metnindeki cinsiyet eşitsizliklerinin yapısına ilişkin ortaya konan manzara "bazen iç karartıcı bir şekilde kötümser" (Lovell, 2000: 27) görülse de bu manzaranın taşıdığı gerçekçilik duygusunun küçümsenmemesi gerekmektedir. Eğer ortada bir kötümserlik varsa bu, "zekânın kötümserliği"dir. Dolayısıyla "iradenin iyimserliği" için Bourdieu sosyolojisinde her zaman bir yer vardır. Zira bu sosyoloji ışığını düşünümsellikten almaktadır. Düşünümsellik ise "bireysel olandaki toplumsalı, mahremin altında gizlenen gayri şahsiyi, özelin en derinine gömülmüş evrenseli keşfettirerek bizi böylesi yanılsamalardan kurtaran şeydir" ve bu haliyle aynı zamanda "olgular ile değerler arasında kurulan geçirimsiz ayrıma karşı durmaktadır" (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 40; 42).[29]

Sonuç

Bu çalışmada erkeklik çalışmalarının genel bir profilini –basitleştirme cesaretini de göstererek– ele alıp, Pierre Bourdieu'nün kavram seti ve *Eril Tahakküm* çalışmasındaki yaklaşımı açısından kısaca değerlendirmeye çalıştım. Bourdieu'nün kavram setinin, *Eril Tahakküm*'de öne sürdüğü argümanların ve kullandığı temel yaklaşımın erkeklik çalışmalarının üzerinden okunmasıyla bize kazandırabileceği imkânlara kısaca işaret etmeye çalıştım. Bourdieu'nün *Eril Tahakküm*'ünün sadece feminist teori için değil, erkeklik çalışmaları için de önemli sorular soran bir çalışma olduğunu göstermeyi denedim. Pierre Bourdieu'nün çalışmasının erkeklik çalışmalarının kalbinde yatan pek çok sorunun değerlendirilmesinde diğer kritik yaklaşımlar ve metinler ile birlikte ve eleştirel bir bakışla okunmasının[30] tartışmaları zenginleştireceğine olan inancımı

29 Lovell'a göre; Bourdieu'nün düşünümsel sosyolojisinin feminist araştırmalardaki düşünümsellik geleneğiyle "aynı kaygıları ve ilgileri paylaşan" bir yakınlığı vardır. Bu yakınlık hakkında bkz. Lovell, 2000: 26. Kavramın Bourdeiu sosyolojisinde bir "özgürlük payı" (margin of freedom) olarak konumu için bkz. Fowler, 2003: 485. Ayrıca bkz. Krais, 2006: 130.

30 Böyle bir yaklaşımın yetkin bir örneğini Clare Chambers vermiştir. Chambers'a göre Bourdieu'nün çalışması feminist literatürün önemli isimlerinden Catharine MacKinnon'un çalışmalarıyla önemli paralelliklere sahiptir (cinsiyete dayalı farklılıkların doğallığının reddi, toplumsal

burada bir kez daha yinelemek ve metni, savunduğum argümanın ruhuna uygun olduğunu düşündüğüm –Slavoj Zizek'in *İdeoloji'nin Yüce Nesnesi*'nde aktardığı– bir anektodla bitirmek istiyorum: Rabinoviç, Sovyetler Birliği'nden göç etmek isteyen bir Yahudidir. Göçmen bürosundaki bürokrat, Rabinoviç'e neden göç etmek istediğini sorar. Rabinoviç şöyle der: "İki nedeni var. Birincisi, Sovyetler Birliği'ndeki komünistlerin iktidarı kaybedeceğinden, bir karşı devrim olacağından ve yeni iktidarın komünistlerin işlediği bütün suçları biz Yahudilere yükleyeceğinden ve yine Yahudilere karşı katliamlar olacağından korkuyorum". Bürokrat araya girer: "Ama bu saçmalığın daniskası. Sovyetler Birliği'nde hiçbir şey değişmeyecek, komünistlerin iktidarı sonsuza kadar sürecek!" Rabinoviç sakin sakin cevap verir: "Tamam işte bu da ikinci nedenim" (Žižek, 2002: 190). Pierre Bourdieu'nun *Eril Tahakküm*'de savunduğu argümanları "kötümser" bulan ve olağanca iyi niyetleri ve kararlılıklarıyla dünyayı ve üzerindeki eril tahakkümü değiştirmek isteyenlere iki olasılığı hatırlatmak gerekiyor.[31] Farklı coğrafyalarda, farklı tarihsel dönemlerde, farklı toplumsal boyutlarda, farklı biçimlerde ve ölçülerde işleyen eril tahakküm ya ortadan kalkacak ya da varlığını devam ettirecektir. Eğer eril tahakkümün üstesinden gelinecekse, yapılması gereken ilk şey bu tahakkümün nasıl işlediğini ve bu muazzam gücün kaynaklarının nerede olduğunu bulmaktır. Bu bizim Pierre Bourdieu'yü ve *Eril Tahakküm*'ünü okumak için birinci nedenimizdir. Ama eğer eril tahakkümün yıkılacağı "saçmalığın daniskası"ysa, "hiçbir şey değişmeyecek" ve "eril tahakküm sonsuza dek sürecek"se o zaman, Pierre Bourdieu'yü ve *Eril Tahakküm*'ünü okumak içinde yaşayacağımız dünyayı ve toplumsal cinsiyet düzenini en azından daha yakından tanımak için ikinci nedenimiz olsa gerektir.

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W. (2002) *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*, çev. O.Koçak-A.Doğukan, İstanbul: Metis.

Arthur, Erica (2004) "Where Lester Burnham Falls Down: Exposing The Facade of Victimhood in American Beauty", *Men and Masculinites*, 7(2): 127-143.

Badiou, Alain (2004) *Etik: Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme*, çev. T. Birkan, İstanbul: Metis.

Bourdieu, Pierre (1990) *In Other Words*, Cambridge: Polity Press.

— (1991) *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Harvard University Press.

cinsiyetin iktidar temeli üzerinden düşünülmesi gibi) ve bu iki ismin metinlerinin yan yana okunması patriarkanın üretimini ve yeniden üretimini sağlayan mekanizmaları anlamamızı sağlamak açısından faydalı olacaktır. Bkz. Chambers, 2005. Benzeri bir tartışmayı Judith Butler ve Bourdieu üzerinden yapan kaynaklar için bkz. Lovell, 2000 ve Fowler, 2003.

31 Bu eleştiriler aslında Bourdieu'nün tüm çalışmaları için bir ölçüde geçerlidir. Maton'ın da gösterdiği üzere; "Bourdieu'nün çalışmaları ya kutsallaştırılmış ya da profanlaştırılmıştır." Bkz. Maton, 2005: 101. Bununla birlikte benim burada da vurgulamaya çalıştığım gibi Bourdieu'nün çalışmasının önemli katkılarını eleştirel bir bakışı da ihmal etmeden vurgulayan değerli çalışmalar da vardır. Bkz. Fowler, 2003; Lovell, 2000; Krais, 2006.

— (1994) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, çev. R. Nice. Londra: Routledge.

— (1997) "Doxa and Common Life", S. Žižek (der.) *Mapping Ideology* içinde, Londra: Verso.

— (1998) *Practical Reason*, California: Stanford University Press.

— (2001) *Masculine Domination*, Cambridge: Polity Press.

— (2006) *Karşı Ateşler*, çev. H. Yücel, İstanbul: YKY.

Bourdieu, Pierre ve Wacquant Loic (2003) *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, çev. N. Ökten, İstanbul: İletişim.

Carrigan, T., Connel, B., Lee, John (2002) "Toward a New Sociology of Masculinity", Adams, R. ve Savran, D. (der.) *The Masculinity Studies Reader* içinde, Oxford: Blackwell.

Cengiz, K., Tol, U., Küçükurak, Ö. (2004) "Hegemonik Erkekliğin Peşinden", *Toplum ve Bilim*, 101: 50-70.

Chambers, Clare (2005) "Masculine Domination, Radical Feminism and Change", *Feminist Theory*, 6(3): 325-346.

Clatterbaugh, Kenneth (1998) "What is Problematic about Masculinities?", *Men and Masculinities*, 1(1): 24-45.

Connell R.W. (1995) *Masculinities*, Cambridge: Polity Press.

Connell, R.W., Messerschmidt J. W. (2005) "Hegemonic Masculinity: Rethinking Concept", *Gender Society*, 19(6): 829-859.

Eagleton, Terry (1994) "Ideology and Its Vicissitudes in Western Marxism", S. Zizek (der.) *Mapping Ideology* içinde, Londra: Verso.

Fowler, Bridget (2003) "Reading Pierre Bourdieu's Masculine Domination: Notes Towards An Intersectional Analysis of Gender, Culture and Analysis", *Cultural Studies*, 17(3/4): 468-494.

Hanke, Robert (1992) "Redesigning Men: Hegemonic Masculinity in Transition", S. Craig (der.) *Men, Masculinity and The Media* içinde, Londra: Sage.

Hearn, Jeff (2004) "From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men", *Feminist Theory*, 5(1): 49-72.

Hennen, Peter (2005) "Bear Bodies, Bear Masculinity: Recuperation, Resistance or Rethreat?", *Gender and Society*, 19(1): 25-43.

Işık, Emre (1998) *Beden ve Toplum Kuramı*, İstanbul: Bağlam.

Jarvinen, Margaretha (1999) "Immovable Magic: Pierre Bourdieu on Gender and Power", *NORA*, 7(1): 6-19.

Jenkins, Richard (1992) *Pierre Bourdieu*, Londra: Routledge.

Kelly R. M. ve G. Duerst-Lahti (1995) "The Study of Gender Power and Its Link to Governance and Leadership", Kely, Rita M. ve Duerst-Lahti Georgia (der.) *Gender Power, Leadership and Governance* içinde, The University of Michigan: Michigan.

Kimmel, M. ve Messner M. (2001) "Introduction", Kimmel, M. ve Messner M. (der.) *Men's Lives* içinde, Boston: Allyn and Bacon.

Krais, Beate (2000) "The Gender Relationship in Bourdieu's Sociology", *SubStance*, 93: 53-66.

Krais, Beate (2006) "Gender, Sociological Theory and Bourdieu's Sociology of Practice", *Theory, Culture & Society*, 23(6): 119-134.

Laberge, Yves (2006) "Pierre Bourdieu (1930-2002): A Tribute and a Portrait", *International Sociology*, 21(3): 491-495.

Lovell, Terry (2000) "Thinking Feminism with and against Bourdieu", *Feminist Theory*, 1(1): 11-32.

Maton, Karl (2005) "The Sacred and The Profane: The Arbitrary Legacy of Pierre Bourdieu", *European Journal of Cultural Studies*, 8(1): 101-112.

McLeod, Julie (2005) "Feminists Re-Reading Bourdieu: Old Debates and New Questions about Gender Habitus and Gender Change", *Theory and Research in Education*, 3(1): 11-30.

McRobbie, Angela (2002a) "A Mixed Bag of Misfortunes? Bourdieu's Weight of the World", *Theory, Culture & Society*, 19(3): 129-138.

McRobbie, Angela (2002b) "Pierre Bourdieu: From the Study to the Street", http://www.opendemocracy.net/people/article_292.jsp.

Mottier, Veronique (2002) "Masculine Domination: Gender and Power in Bourdieu's Writings", *Feminist Theory*, 3(3): 345-359

Onur, H. ve Koyuncu, B. (2004) "Hegemonik Erkekliğin Görünmeyen Yüzü: Sosyalizasyon Sürecinde Erkeklik Oluşumları ve Krizleri Üzerine Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, 101: 31-49.

Öztimur, Neşe (2007) "Feminist Teoride Pierre Bourdieu Tartışmaları", G. Çeğin, vd. (der.) *Ocak ve Zanaat: Pierre Bourdieu Derlemesi* içinde, İstanbul: İletişim.

Sancar, Serpil (2006) "Hane ve Piyasa Ekseninde Erkeklik", Ankara: TÜBITAK SB3040 kodlu proje.

Schinkel, Willem (2003) "Pierre Bourdieu's Political Turn", *Theory, Culture and Society*, 20(6): 69-93.

Suzik, Jeffrey R. (1999) "Building Better Men: The CCC Boy and The Changing Social Ideal of Manliness", *Men and Masculinities*, 2(2): 152-179.

Swartz, David (1997) *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*, Chicago: The University of Chicago Press.

Vann, Robert (2000) "An Empirical Perspective On Practice: Operationalising Bourdieu's Notions of Linguistic Habitus", Robbins (der.) *Pierre Bourdieu, vol. IV* içinde. Londra: Sage.

Wacquant, Loic (2002) "The Sociological Life of Pierre Bourdieu", *International Sociology*, 17(4): 549-556.

Westhaver, Russell (2006) "Flaunting and Empowerment: Thinking about Circuit Parties, the Body and Power", *Journal of Contemporary Etnography*, 35(6): 611-644.

Woolf, Virginia (2004) *Deniz Feneri*, çev. N.A.Öncül, İstanbul: İletişim.

Žižek, Slavoj (2002) *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, çev. T. Birkan, İstanbul: Metis.

Cinsiyet ve mekân: Erkek kahveleri

*Nurhak Polat**

Cinsel kimliğin inşası aile içindeki sosyalizasyonla başlayarak, hemcinslerimiz ve karşı cinslerimiz ile ilişkiler içinde belirlenir. Genellikle kadınlığı belirleyen 'erkek olmamak' erkekliği belirleyen de 'kadın olmamak'tır. Cinsel kimliğin sınırları diğer cinsin ve ona ait özelliklerin dışlanmasıyla belirlenir. Belirlenen bu sınırların korunabilmesi de ayrı sosyalizasyon mekânlarını gerekli kılmaktadır. Belli bir olgunluğa ulaşmayla beraber kişiden cinsel kimliğine uygun dünyalara adım atması beklenir. Geleneksel olarak erkeğin kamusal alanlardaki hâkimiyeti bir çok kültürde sadece erkeklere özgü vakit geçirme mekânlarının oluşmasına neden olmuştur. Bu mekânlar erkeklere erkekler arasında sosyalizasyon imkânı sunmaktadır. Özellikle kırsal kesimde bir taraftan vakit geçirilecek yerlerin sınırlılığı erkeği bu mekânlara yönlendirirken, diğer taraftan kahveye gitmenin erkekliğin gereği olarak görülmesi de erkeği zorunlu kılmaktadır. Kadınların bu mekânlara giriş yasağı toplumsal baskı ile sürekli olarak kontrol edilir. Toplumsal kuralları her iki cinsin de tanıdığı ve buna uygun davrandığı yerlerde kahveler, müşteriler ve dışarıda bırakılanlar arasındaki bu ilişki sorunsuz bir şekilde devam eder. Peki taraflardan birinin kuralı çiğnemesi durumunda ne olur? Örneğin, bir kadının erkek kahvesine girip oturmasına mekândaki erkeklerin tepkisi nedir? Bu tepkinin altında yatan nedenler nelerdir? Bir eşcinselin ya da bir travestinin birdenbire Türkiye'nin herhangi bir kasabasında ya da köyünde bir kahveye ayak basması ne tür tepkilere neden olabilir? Farklı boyutlarıyla şiddet burada ne gibi bir rol oynuyor? Kahveden kovulmak, sözlü şiddet, fiziksel şiddet, dikkate alınmamak? Cinsiyetleştirilmiş mekânların her boyutunu tek bir makale içinde ele almak pek mümkün değildir. Yukarıda da değindiğim gibi bir kadınla bir eşcinsele ya da bir travestiye

(*) Viyana Üniversitesi, Antropoloji Bölümü.

gösterilecek tepki arasında muhtemelen ciddi farklar olacaktır. Kısacası, yer, zaman, kişiler, cinsel kimlikler vs. hepsinin ayrı ayrı önemi vardır. Derinlemesine bir sosyal araştırmaya dayanmayan bu makalede bu sorular ancak toplumsal cinsiyet ve erkeklik çalışmaları aracılığıyla genel olarak ele alınabilecektir.

Bu makalenin amacı 2007 yazında saha araştırması için gittiğim Düzce'nin bir köyünden İstanbul'a dönmek üzere gelmiş olduğum otogarda başımdan geçen bir olayın tartışılmasıdır. Olayın kısa bir özeti 'Saha defterinden' başlığı altında aktarıldıktan sonra bu olayın günümüz 'Erkeklik' *(masculinity)* çalışmaları aracılığıyla tartışması yapılacaktır. 'Alan'ın cinsiyetlere göre ayrılmışlığı erkeklik ve kadınlık üzerine literatürde farklı teoriler ve çalışmalarla tartışılmıştır. Bu tartışmalara geçmeden önce makalenin konusuna temel teşkil eden örneği kısaca aktarmak yerinde olacaktır.

Saha defterinden

"Saha araştırması için geldiğim Düzce'den İstanbul'a doğru hareket etmeden önce, sigara içebilmek için kapalı bir mekân arıyordum. Çoban minibüsler, dolmuşlar ve şehirlerarası otobüslerin aynı anda, karmakarışık hareket etmeye çalıştıkları ve insanların yüzlerinde Ramazan'ı okuyabileceğiniz küçük bir kasaba otogarı. Bekleme salonu olarak adlandırılmış kahve benzeri mekânın içinde boş masa olmadığından, hemen yanındaki, camında 'Çay Ocağı' yazılı mekâna oturmayı tercih ettim talihsiz bir şekilde. Belki de dediğim gibi bir talihsizlik değildi, Türkiye'nin bir süredir unutmuş olduğum bir gerçekliği ile karşılaşmakta talihsizlikten daha önemli bir neden vardı. 'Çay Ocağı'na ilk girdiğimde fark etmediğim ocağın nüfusunun sadece erkeklerden oluştuğu, henüz sigaram bitmeden bana hissettirilmişti. Önce tuhaf bakışlar, sonra kahveci olduğunu tahmin ettiğim kişinin yanımdan geçip giderken yüzüme bakmaması, elimdeki sigaranın külü bir sigara boyu olduğu halde bana bir küllük getiren olmayışından anlamalıydım, cinsiyetime uygun olmayan mekânın sahiplerinin beni dışlama tepkilerini. Bana karşı olan davranışların tüm barizliğine rağmen, aldırmadım bütün bunlara. Gözlerimin görebildiği alan içindeki gerginlik, gittikçe artarken, ben de bu gerginlik ve bulunduğum mekân üzerine düşüncelere dalmıştım. Karşılıklı gergin tepkilerimiz ya da tepkisizliğimiz devam ederken, neden normal bir müşteri gibi muamele görmediğimi kahve çalışanına sormadığımı soruyordum kendime. Kalkıp, bir sigara boyu olan külümü kapı önüne silktim. Yerime geri oturur oturmaz, 'hanfendiii, burası bekleme salonu değil' dedi bir ses, en kaba tavrını ve ses tonunu, orada bulunduğum süre boyunca bilemiş ve biriktirmişçesine. Sanki ben sigaramın külü için arkamı döndüğümde anlaşmışlar gibi, ellerindekini bırakmadan sadece bir kafa hareketiyle herkes bana baktı. Bana dönen bütün başlarda ve gözlerde 'nihayet biri söyledi' rahatlığını okumamla, anladım bu cümlenin kolektif bir beynin ürünü olduğunu. Orada oturdu-

ğum kısa dakikalar içinde birikmiş ve sözcüklere dökülmek için cesaret toplamaya çabalayan bütün erkeklerin sesi olmuştu bu ses. Üstelik dilin tüm vurgusuyla çok da iyi yerine getirmişti üstüne düşen görevi. "Olması mı gerekiyor, oturuyorum" dedim, ne cevap vermem gerektiğini bilmeyen bir şaşkınlık içinde. Aynı ses bu kez, beni önemsemediğini belli etmek amacıyla önündeki gazeteye tükürürcesine ağzını yaklaştırıp, bana "bekleme salonu yan taraf gidin orda oturun" dedi. Bu buyurgan sesin buyurganlığında beni rahatsız eden şey ile onları benim cüretkârlığımda rahatsız eden şey arasında geçen mücadele cinsiyet farklılığımızın dışa vurumundaki dengesizlikti. Ben delinmemesi gereken bir kuralı delmiş ve olmamam gereken bir mekâna ayak basmıştım. Onlar kendi durdukları yerden bakıyorlardı, onlara göre yanlış yerde duran bendim, hata bendeydi ve sinirlenme hakkı bana değil onlara aitti.

Erkekliğin oluşturulduğu, yeniden üretildiği ve korunduğu kahvelerin birine 'kadın' olarak girmek, belki de onlar tarafından, ancak bir yabancının yatak odalarına girmesi kadar hoş karşılanabilir bir durumdu. Mahremiyetin bozulmasıydı ve verilmiş bir 'hak'kın bir kadın tarafından geri alınma teşebbüsüydü. Bu girişin neden olduğu olayı, herhangi bir yerde herhangi bir kadına gösterilen bu tepkinin nedenlerini tartışmaya başladım kendi içimde. Aslında çarpıcı olan "herhangi bir yerde herhangi bir kadına" gösterilen bir tepki olmamasıydı bunun. Öncelikle orası "herhangi bir yer" değildi. Sınırları keskince belirlenmiş ve geleneksel olarak tanımlanmış bir yerdi. Doğal olarak ben de o anda "herhangi bir kadın" değildim. Bu sert çıkış "erkeğin krizi" ya da "erkekliğin tanımlanması" olarak ifade edilen fenomenlerden kaynaklanıyor olabilir miydi? Herhangi bir 'erkek mekânına' böylesi zararsız görülebilecek bir girişin bile böyle bir savunuya ve karşı çıkışa neden olması, bana erkekliğin daha doğrudan ihlalleri durumunun nasıl –daha şiddetli– bir tepkiye neden olabileceğini düşündürdü."

Erkekler üzerine çalışmaların tarihinin çok eskilere kadar gittiği bilinse de, sosyal bilimlerde 'erkeklik' üzerine tartışmalar ve çalışmalar özellikle feminizmin ve feminist sosyal bilimin etkisiyle değişik boyutlar kazanmıştır. 'Erkeklik' ve 'kadınlık'ın tanımlanması ve cinsiyet rolleri teorilerinin aşılması ve yeni yaklaşımların ortaya çıkmasıyla bu kavramların çoğulluğu ve değişebilirliği de tartışma konusu edilmeye başlamıştır. (Connell, 1999: 47) Öncelikle bütün bu tartışmaların temeli olan toplumsal cinsiyet (gender) kavramını ve bu kavram üzerine sosyal bilimlerdeki tartışmaları özetlemek, erkeklik çalışmalarına geçmeden önce yerinde olacaktır.

Toplumsal cinsiyet *(Gender)*

1960'ların sonunda özellikle ABD'de başlayan kadın hareketinin sonucunda ortaya çıkan feminizmin sosyal bilimlerdeki etkisi kendisini kadın araştırmaları (women's studies) olarak göstermiştir. Ancak özellikle 80'lerden itibaren sos-

yal bilimlerdeki kadın araştırmaları cinsiyet araştırmaları (gender studies) olarak yön değiştirmiştir. Sosyal bilimlerdeki ve özellikle etnolojik araştırmalardaki bu değişiklik önemini toplumsal cinsiyet rollerinin araştırılmasında göstermektedir ki, bu da biyolojik ve toplumsal cinsiyeti o ana kadar bir ikililik anlayışından yola çıkarak ele alan sosyal bilimlerde cinsiyetin ortaya çıkış ve toplumsal algılanışının araştırılmasında göz ardı edilemeyecek değişikliklere neden olmuştur. Özellikle antropoloji alanında farklı kültürler üzerine çalışmalar değişik toplumlarda toplumsal cinsiyetin (gender) ve toplumsal cinsiyet rollerinin araştırılması sonucu elde edilen bilgiler var olagelen Batı ve ikililik merkezli toplumsal cinsiyet kavramının sorgulanmasına neden olmuşlardır. Toplumsal cinsiyetin algılanmasında ve toplumsal cinsiyetin yorumlanmasında birtakım değişikliklere gidilmesi gerektiği kabul edilmeye başlanmıştır.

Geleneksel olarak tanımlanmış cinsiyet rolleri tartışmasında 'alan'ın önemi ağırlıklı olarak feminist hareketten kaynaklanan tartışmaların sosyal bilimlerde etkisini göstermesiyle 70'lerin feminist antropologları tarafından konu edilmiştir. Evrensel bir gerçeklik olarak erkek hegemonyası ve kadının baskı altına alınmışlığının nedenlerine ulaşmaya çalışan feminist sosyal bilimciler bu 'gerçekliği' ikili karşıtlıklar içerisinde teorize etmişlerdir. Rosaldo (1974) bu evrensel 'gerçeği' açıklarken *privat/domestic* ayrımından yola çıkmıştır. 'Ev'in (özelin) kadına ve 'sokak'ın (kamunun) erkeğe ait görüldüğü ve toplumsal cinsiyetin bu şekilde konstrüksiyonunun bahsedilen evrensel gerçeğin nedeni olduğunu savunmuştur. Temelini biyolojik düalizmden alan ve biyolojik cinsiyetin toplumsal cinsiyet rollerinin belirlenmesindeki işlevini vurgulayan çalışmalar beden ve üreme üzerinde durmuşlardır. Beden ve bedensel fonksiyon farklılıkları, üremede biyolojik cinsiyetler arasındaki farklar toplumsal cinsiyeti belirleyen evrensel bir ayrım olarak gündeme gelmiştir. Bu noktada Ordner'in Levi-Strauss'un tezinden yola çıkarak geliştirdiği *nature/culture* (doğa/kültür) ikiliği cinsiyet rollerinin benimsenmesinde doğa ve kültürü birbirine zıt iki ayrı alan olarak yorumlamaktadır. Bu ikiliğin temelinde yatan kadının üremedeki rolü aracılığıyla doğaya yakın, erkeğin tam aksine doğayı kontrol altında tutmaya yarayan kültüre yakın olması konu edilmektedir. Ordner'a göre bütün kültürler doğayı kültüre tâbi kılmaktadırlar dolayısıyla da kadın erkeğe tâbi kılınmaktadır (Hauser-Schäublin; Röttger-Rössler, 1998: 12). Bütün kültürlerde doğa/kültür ikiliğinin kadın/erkek ikiliğine aktarıldığını savunan Ordner bu şekilde evrensel kategori olarak kadının baskı altına alınmışlığını açıklamaya çalışmıştır. Bu ikililik birçok araştırmacı tarafından cinsiyetler arası ilişkinin açıklanmasında kullanılırken diğer taraftan da Batı merkezci ve genelleyici bir model olduğu vurgulanarak eleştirilmiş ve evrensel geçerliliğinin tartışmalı olduğu savunulmuştur.[1] Ayrıca Marksist antropologlar tarafından da cinsiyetler

1 Bu tartışmalar için bakınız: Rogers, 1978 ve MacCormack ve Strathern (der.), 1980.

arası asimetrik ilişkinin evrensel geçerliliği tartışma konusu edilmiştir. Bunlardan birisi olan Elenaor Leacock (1978) sınıflı toplumların tartışmasını yaptığı tezinde evrensel olarak kadının baskı altına alınmışlığını reddeder ve farklı toplumlarda (avcı-toplayıcı toplumlarda) üretim ve tüketim ilişkilerinde bireysel inisiyatif ve otonominin varlığından söz eder. Diğer taraftan Leacock'un tezinden yola çıkan Ilse Lenz, hiyerarşik yapıda olmayan toplumlarda 'birçok stratejik iktidar alanları'ndan bahseder ve geleneksel olarak Batı'nın 'farklılıkları hiyerarşi olarak okuma alışkanlığı'nın farklı iktidar alanlarının öneminin görülmesinde engel teşkil etmiş olduğunu ifade eder.

Her ne kadar sex/gender ayrımında gender'ı biyolojik ikililik bağlamında açıklamanın tehlikeleri sık sık tartışılmış olsa da toplumsal yapıda bedenin ve bedensel fonksiyonun önemi vurgulanmaya devam etmiştir.[2] Connell gibi görece daha yakın tarihli araştırmacılar beden ile sosyal pratik arasındaki ilişkinin göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmuşlardır. Connell 'biyolojik temel/özellikler' yerine *reproductive arena* terimini kullanmayı bedenle ilişkili tarihsel süreci ve bununla bağlantılı sosyal pratiği vurgulamak için tercih etmektedir (Connell, 1999). Bu bakış açısı üremede bedensel farklılıkların göz ardı edilmesini engellediği gibi daha da önemlisi bu farklılıkların toplumsal olarak algılanışı ve pratiğe yansımasını da kapsayacaktır.

Aşağıda değinilecek olan *habitus* kavramı ile biraraya getirilen etnometodolojik tanım *doing gender*, toplumsal cinsiyetin bir rol ya da bireye özgü bir karakteristik değil, sosyal yapının yeniden üretimine yardımcı olan sosyal aksiyonlarda gizli bir mekanizma olduğundan bahseder.[3] Toplumsal cinsiyet teorilerine kısa bir bakış da göstermektedir ki toplumsal cinsiyet sadece kültürler içinde değil ama aynı zamanda sosyal bilimler içinde de yeniden üretilmektedir. Bunun en çarpıcı örneği özellikle son on yılda artan erkeklik çalışmalarıdır.

Sosyal bilimlerde erkeklik tartışmaları

Connell 'erkeklik' üzerine kitabında erkekliğin sadece kafalarda bir düşünce ya da bireysel bir kimlik olmadığını ifade etmektedir. Erkeklik ekonomik yapılar ve sosyal ilişkiler içinde belirlenen bir tarihselliği içermektedir. Aynı zamanda erkeklik iktidar ilişkileri ve günlük hayatın cinsiyet politikaları içerisinde algılanması ve araştırılması gereken bir olgudur. Connell günlük yaşamın politika-

2 Maya Nadig, beden ve doğum ritüelleri arasındaki ilişkiyi tartıştığı makalesinde, bedene ve fiziksele olan vurgunun cinsiyetin ikililik temelli bölünmesini meşrulaştıran biyolojik fundamentalizme bir dönüş olmadığını, aksine insanların anlam yapılarını bedene bağlı fiziksel ve psikolojik deneyimlerle (yerel ve sosyal olarak şekillenmiş) yaptıklarının vurgulanması olduğunu ifade eder (Nadig, 1998). Judith Butler, cinsiyet kategorilerinin sorgulamasının bedene dayalı sorgulaması yapılmadan verili kabulüne karşı çıkıyor. Kısacası Butler'a göre cinsiyet (sex) bedenle ilişki bağlamında verili olarak alınır ve toplumsal cinsiyet (gender) bu verili beden üzerine inşa edilir (Butler, 1995).

3 West ve Fenstermaker, 1995. Bu tartışma için ayrıca bkz. Meuser, 2006a.

dan arınmış bir alan olmadığını, aksine cinsiyet politikalarının bir arenası olduğunu söylerken, toplumsal cinsiyetin karakterinin cinsiyetler arası farklılığın sorumlusu olduğunu da belirtir. Bu bakış açısıyla erkekliği bir obje, bir norm ya da ortalama bir davranış olarak tanımlamaktansa, erkekleri ve kadınları cinsiyetleştirilmiş bir yaşam sürmeye iten ilişkileri ve süreçleri dikkate almalıyız. Connell'a göre erkeklik tanımlanabildiği ölçüde en kısa şekliyle "cinsiyetler arası ilişkide bir pozisyon"dur (1999). Ancak bu pozisyonlanma Connell'ın 'egemen erkeklik' (hegemonic masculinity) kavramıyla açıkladığı, kadın ve erkek arasındaki iktidar ilişkilerinin yanı sıra erkekler arası iktidar ilişkilerini de kapsamaktadır. Bu anlamda 'egemen erkeklik'ten bahsetmek için bir çoğulluktan yani 'erkeklikler'den yola çıkmamız gerekmektedir. Ancak Meuser egemen erkeklik kavramına eleştirel yaklaşarak aşağı sınıflanmış erkekliklerin hangi durumlarda egemen erkeklik karşısında aşağı sınıflandırıldıklarının belirlenebiliyor olması gerektiğini ileri sürmektedir (Meuser, 2006b). Connell'ın 'egemen erkeklik' kavramı ile aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınacak Bourdieu'nün 'libido dominandi' kavramı erkeğin kadınlar ve diğer erkekler karşısındaki davranışlarının açıklanmasında belli oranda bir paralellik gösterir.

Cinsiyetleştirilmiş mekânlar, homososyalite, cinsel habitus

Lipman-Blumen'in cinsiyet araştırmalarına kattığı *homososyalite* kavramı, erkek tahakkümünün (dominance) ifade edilişi ve yeniden üretilişinin, önemli toplumsal alanların kadınlara kapatılmasıyla desteklenmesini ifade etmektedir (Lipman-Blumen, 1976). Homososyalite, Bourdieu'nün *habitus* kavramıyla desteklenebilecek, cinsiyetlere göre ayrılmış ve diğer cinsiyetin girişinin engellendiği alanlarda ifadesini bulur. Tabii ki bu *cinsel habitus*[4] ve homososyal erkek cemaatleri *(Gemeinschaft)*, 'erkek olma'nın bir görev haline geldiği ve erkeklerin karşılıklı normallik ve uygunluğu kendi toplumsal bakışlarının güvencesi altına almalarına yarayan alanlar olarak işlev görür.

Bu noktada Michael Meuser erkek cemaatlerinin, normalliği ve toplumsal bakışları güvence altına alma işlevinin yanı sıra cinsiyet ilişkilerindeki değişikliğe bağlı güvensizlikleri azaltmaya yönelik, erkeklere özgü habitusa ilişkin güvenlik sağlayan sosyal alanlar olarak ortaya çıktıklarını ve işlev gördüklerini iddia ediyor. Bu bakış açısıyla bu homososyal erkek cemaatleri erkeklik tahakkümünün ve cinsiyet farklılıklarının inşasında kolektif aktörler olarak algılanabilir.[5]

Tabii ki bu kolektifliğin bilinçli bir düzeyde meydana gelip gelmediği tartışma konusudur. Bourdieu'nün *habitus* kavramına geri dönersek, toplumsal ilişkilerin ve etkileşimlerin doğrudan bireyden kaynaklandığı ve bilinçli bir aksi-

4 Bkz. Bourdieu (2005), Meuser; Berger, P.; Berger, B. ve Kellner, H., 1987.

5 Meuser, Männerwelten, s.4.

yonu ifade ettiğini iddia edemeyiz. Bourdieu bedenleşmiş toplumsallık olarak *habitus*'u "bir yatkınlıklar sistemi" olarak tanımlamakta ve *habitus* kavramı "bireysel olanın, hatta kişisel, öznel olanın dahi toplumsal, kolektif olduğunu ortaya koymaktadır" (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 116). Ancak Bourdieu habitus kavramını öncelikle sınıf ilişkilerinden yola çıkarak açıklamış ve ancak ileriki çalışmalarında doğrudan erkeklik üzerinde durmuştur.

Yukarıda bahsedilen *cinsel habitus* kavramı cinsiyetleştirilmiş habitusu ve Bourdieu için daha da önemlisi 'erkek habitusu'nu (eril habitus) açıklamaya yöneliktir. Erkeğe özgü habitusun temeli ya da genel prensibi erkeğin kadınlar ve diğer erkekler karşısındaki davranışını yapılandıran 'libido dominandi'dir. Bu kavramda öne çıkan 'egemen olmak' ya da 'egemenlik'tir. İlk bakışta kavramın kullanımında erkeğin doğal bir davranış olarak egemen olma eğilimi gösterdiğinin kabulü vurgulanıyor gibi gözükse de, Bourdieu bu kavramla daha çok erkek sosyalizasyonunun sonucunu açıklamaya çalışmaktadır. Kısacası 'libido dominandi'nin varlığı erkeklerin ona yönelik eğitilmiş olması ile ilgilidir (Bourdieu, 2005: 133).

Düzce'deki kahve örneğine dönecek olursak, burada kolektif bir algının ve davranışın (bilinçlilik düzeyi tartışmaya açık olmakla beraber) bulunduğu aşikârdır. Ayrılmış alanın ihlâline karşı gösterilen tepkinin tamamen bilince vurmuş bir davranış tarzı olduğunu iddia edemeyiz. Bourdieu'nün de ifade ettiği gibi, insan zihni toplumsal olarak yapılanır ve bundan dolayı da sınırlıdır. İşte tam da bu noktada erkekliğin toplumsal algı tarafından inşa edildiği ve aktarılabilir bilgi ve eylem sistemleri, habituslar içerisinde varlığını şekillendirmeye devam ettiği teslim edilmelidir. Ancak bu, habituslar içerisinde değişikliğin söz konusu olmadığı anlamına gelmemektedir. Var olan habitusların etkisi bir sonrakinin içinde devam ederek şekil değiştirebilir ve yeni etkilenmelere açıktır. Alanın yaratılması da habitusların katkısı ile gündeme gelmektedir. Başka bir deyişle, bu örnekte de gördüğümüz gibi bu "yatkınlıklar sistemi"nin oluşturduğu erkeklik algısı ve davranışı, bunların yaşatılacağı alanlara ihtiyaç duymakta ve bu alanları yaratmaktadır. Her ne kadar Connell, Bourdieu'nün sosyal teorisindeki açığın aktörün (agency) anlamını tanımamak olduğunu iddia ediyor olsa da, toplumsal inşa ya da "yatkınlıklar sistemi"nin kişiyi tamamen davranışlarının sorumluluğundan kurtaracağı düşünülmemelidir (Meuser, 2006).

*Cinsel habitus*un ve homososyal cemaatlerin erkeklerin 'erkek olarak' sosyalizasyonundaki önemi göz önüne alındığında yaratılan bu cinsiyetleştirilmiş alanların sahiplenilmesi "erkeğin krizi" olarak tanımlanan ve sosyal bilimlerin erkeklik çalışmalarında oldukça sık tartışılan bir olguya karşı duruş olarak algılanabilir. Walter Hollerstein (1988), toplumsal yapıda meydana gelen değişmelerin, erkeklerin bir kimlik bunalımı içine itilmesine neden olduğunu iddia etmektedir. Tanımlanan bu 'toplumsal yapıdaki değişmeler' teknolojinin geliş-

mesi ve cinsiyetlerin düzenlenmesinde kadınlar tarafından oluşturulan değişmelerden kaynaklanır.[6]

Bu noktada yine örneğimize dönerek, kadınların toplumsal hayattaki görünürlülüğünün artmasıyla kamusal alanı kadınla paylaşmak zorunda kalan erkek, kendisine ait mekânın karşı cins tarafından ihlâline bu paylaşımın yarattığı olumsuzlukla cevap vermektedir. Gittikçe belli mekânlara sıkıştırılan erkekler en azından bu mekânların korunmasına yönelik davranışlarını bu mekânların tanımlanmışlığı altında meşrulaştırmaktadırlar.

Erkek mekânları

Erkeklik üzerine çalışmaların çoğu, erkekliğin inşa edildiği ve dışa vurulduğu alanlar, erkekler arası iletişim, kadın erkek ilişkilerinde erkek ve erkeklik, ya da erkeğin üstlendiği roller üzerinde odaklanmıştır.

Latin Amerika kaynaklı cinsiyet araştırmalarında tartışılagelen maçoluk (machista) kavramı altında, erkekliğin doğuştan gelen değil, kazanılması gereken bir şey olduğu ifade edilmektedir. Bu da erkekliğin bir tarzı (modes) olan *machista*'nın erkekler arasında kültürleştirilmesini gerektirmektedir.[7] Bu çalışmalarda ortaklaşan nokta ise erkeğin erkekliğini yaratabilmesinin ve bunun savunusunun üç boyutlu bir mücadeleden geçtiğidir: kadınlara karşı, homoseksüellere ya da homoseksüelliğe karşı ve erkekler arası mücadele. Bu bakış açısıyla bir erkek bu belirtilen üç ilişki içinde de sürekli olarak erkekliğini ispatlamak ve 'erkek olarak' iktidarını meşrulaştırmak zorundadır. Bu noktada erkekliğin sadece kadınlar ve erkekler arasındaki iktidar ilişkilerinden değil, aynı zamanda erkekler arası iktidar ilişkilerinden de kaynaklandığı göz ardı edilmemelidir (Lancaster, 1992: 235). Tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, Latin Amerika'nın birçok ülkesinde *cantina* (sadece erkeklerin girdiği bar ya da salon) adı verilen mekânlar, erkeklere diğer erkeklerle beraber kadın ve çocuk etkisinden uzak sosyalleşme olanağı sunmaktadır (Chant, 2003: 16). Bu mekânlar erkeğin erkekler arasında erkekliğini ispat edebildiği ve hatta sürekli olarak ispat etmek durumunda kaldığı yerler olarak da işlev görür.

Erkeğin sosyalize olduğu bu tür mekânlar Latin Amerika ve Türkiye gibi ataerkil ve geleneksel kültürün halen baskın olduğu coğrafyalarda varlığını sürdürmektedir. Kadınlara tamamen kapalı olmamakla beraber Almanya'da sıklıkla erkeklerin buluşma yeri olarak adlandırılan *Kneipe*'ler de Michael Meuser'ın çalışmasında ifade ettiği gibi benzer bir işlev üstlenmektedir. Meuser 20 ila 60 yaş arasındaki erkeklerle yaptığı grup tartışmaları aracılığıyla yaş ve sınıf

6 Hollerstein'a göre değişen toplumsal yapının etkisiyle erkeğin girmiş olduğu kimlik bunalımı "baskı deneyimleri" ile en yüksek noktasına ulaşıyor ve fakat bu "baskı deneyimleri" (kadın deneyimlerinin aksine), baskı altına alanın tespit edilemediği başka bir kriz etrafında yaşanıyor.

7 Maçoluk üzerine çalışmalar için bkz. Nadig, 1986 ve Chant, 2003.

farkını da göz önüne alarak erkekliği tartışmıştır. Grup tartışmaları sırasında gündeme gelen konulardan birisi de erkeklerin diğer erkeklerle paylaştıkları mekânların erkeklikleri açısından önemidir. Grup tartışmasına katılan erkeklerin çoğu kendilerine bu şekilde iş, eş ve diğer sorumluluklardan uzak kalabildikleri serbest bir alan yarattıklarını ifade etmişlerdir. Değişik ifadelerle gündeme gelen bu serbest alan kadınların varlığıyla tehdit altına giren ve gerçekleşmesi neredeyse imkânsızlaşan 'erkek muhabbetini'de kapsamaktadır. Kadınların yanında ifade edilmesi hoş karşılanmayan sohbetlerin yapılmasını mümkün kılan bu ortamlar, kadınlara ancak erkeklerin izin verdiği oranda açıktır. Meuser erkeklerin eşlerini ancak hafta sonları ya da belli günlerde yanlarına aldıklarını ve kadının eşinden habersiz bir şekilde bu ortamda görünmesinin olumsuz karşılandığını söylemektedir. Erkeklerin diğer erkeklerle birarada olduğu homososyal alanlarda kimin bu alanlara giriş hakkının olduğunu belirleyecek bir kontrole sahip olması habitusa ilişkin güvenliğin arka planını oluşturmaktadır. Grup tartışmasına katılan bu erkekler için erkeklik kadınlıktan farklı bir şeyi ifade ettiği gibi, bu farklılık aynı zamanda cinsiyet rollerinde yaşatılması gereken bir öneme sahiptir.[8] Bu bağlamda *Kneipe*lerin homososyal boyutunun korunması Meuser'ın çalışma yaptığı erkek grubunun belirttiği gibi "sadece erkek olarak" var olabilmeyi ve "sadece erkek olarak" erkekliği yaşayabilmeyi sağlamaktadır (Meuser, 2006a).

Sonuç

Buraya kadar erkeklik üzerine farklı teoriler ve çalışmalar tartışıldı. Daha önce de değinildiği gibi tek bir 'erkeklik'ten bahsedemeyeceğimiz (nasıl ki feminist farklılık teorisyenlerinin de vurguladığı, tek bir cinsiyet içindeki farkları –kadınlar arası farklılıklar– görmezden gelemeyeceğimiz gibi), aksine etnik, sınıfsal farkları içinde barındıracak 'erkeklikler'den söz etmemiz gerektiği açıktır. Ancak Meuser mekân kullanımında ve erkeklere özgü mekân ve alan algısında nesil ve sınıf farkına bakarak çok ciddi ayrışmalar olmadığını ortaya koymaktadır. Örneğin öğrenci grubu ile çalışan grubu arasında erkekliğin ifadesinde ve erkekler arası eğlence ya da *Kneipe* kullanımında benzer bakış açıları tespit etmiştir. Cinsiyetleştirilmiş mekânların varlığının toplumsal cinsiyetin kurgusunda ve inşasındaki önemi özellikle erkeklik kurgusunda kendisini göstermektedir. Gelişmiş Avrupa ülkeleri gibi feminizmin etkisinin daha fazla kurumsallaştığı ülkelerde farklı boyutlarda yaşanan cinsiyet ilişkileri yukarıdaki *Kneipe* örneğinde olduğu gibi Türkiye gibi ülkelerle paralellik göster-

8 Meuser yaşa ve sınıfsal konuma göre ayırdığı araştırma gruplarında cinsel kimliğin tanımlanmasında ve pratiğinde kuşaklar arası ciddi farklılıklara ulaşmamıştır. Hatta genç grubun, feminist hareketlerin daha yoğun olduğu dönemi yakalamış olmalarına rağmen, yaşlı grupla farklılık göstermediklerini ifade etmektedir.

mektedir. Bu paralelliğin altında erkek egemen sistemin erkek ve kadın kurgusu yatmaktadır.

Türkiye'nin en küçük birimi köylerde bile en az bir kahve olduğu ve erkeklerin günlerinin büyük bir kısmını bu mekânlarda geçirdiği göz önüne alındığında ataerkil sistemin, erkeği kadın yaşantısından ayırdığı ve her iki cinsiyete de ayrı sosyalizasyon mekânları sunduğu görülür. Cinsiyete göre sosyalizasyon kadınları diğer kadınlarla ilişkiye zorlarken onlara 'ev'i alan olarak açmaktadır. Ancak erkekler 'ev'i kadına terk ettikten sonra kadın yaşantısından ve etkisinden uzak bir mekâna ihtiyaç duymaktadırlar. Bu mekân da birçoğumuzun çocukken kirli camlarından bakmakla yetindiği ve babamızın girip içinde kaybolduğu kahvelerdir. Bu mekânların erkeğin sosyalleşmesinde ve erkekleşmesinde önemli bir rol oynadığı açıktır. Ancak yine erkeklere ait bu mekânlar kadınların yaşantısında ne gibi bir rol oynamaktadır? Sınırlandırılmış ve dışlanmış olmak ve erkeğin hayatının bir parçasının dışına düşmek ve oraya girişin yasaklanması kadın için ne ifade etmektedir? Kadınların bu dışlanmasıyla 'erkek kahveleri' çift taraflı bir sosyalizasyonu ifade ettiği için, bu mekânlar çok taraflı olarak (her cinsiyet aracılığıyla ve her cinsiyet için) sorgulanmalıdır. Bu mekânlar erkeklere özgü kolektif bir ayrıcalığı ifade etmektedir. Her ne kadar şehirlerde bu kolektif ayrıcalık farklı erkekliklerin ortaya çıkmasıyla biçim değiştiriyor olsa da, kırsal alanda ya da varoşlarda aynı yoğunluk ve anlam içinde varlığını sürdürmektedir. Örneğin şehirlerde artık kahveden 'cafe'ye bir geçiş görülmekle beraber, en azından İstanbul gibi bazı metropollerde kahveler de her iki cinsiyete açılmaya başlamıştır.

Tabii ki bu mekânların işlevinin değişmesinde erkekliğe ve kadınlığa bakış açısındaki değişmenin ve kadınların daha çok toplumsal yaşama katılımının etkisi vardır. Ancak yine de yukarıda bahsedilen erkek olmanın kadın olmamakla sınırlandırıldığı *erkeğe özgü cinsel habitus* belli alanlarda kadının dışlanmasını gerektirmektedir. Düzce otogarında başıma gelen olay da bu alanın fiziksel olarak olmasa da yapısal şiddet ile korunması olarak kendisini göstermektedir. Kısacası bu çaba habitusa ilişkin güvenliği sağlamaya yönelik bir çabadır. Bu güvenliğin sağlanmasında gösterilen şiddetin boyutu olayın değişik varyasyonlarıyla değişecektir. Ancak mühim olan şiddetin boyutundan öte diğer cinsiyetin kişisel iradesinin bir 'hak' olarak sınırlandırılmaya çalışılması, sınırlandırılmasıdır. Burada günlük hayatın içinde sıradan bir kararda bile cinsiyetimizin oynadığı rol ve toplumsal iradenin kişisel iradenin üzerine geçerek çizilmiş sınırlar içinde davranmaya itilmek zorunda kalmak şiddetin şeklinin önemini azaltmaktadır. Üzerinde durulması gereken, kadının toplumsal hayattaki görünürlüğünün birçok alanda erkek tarafından tolere edilmesi (zorunluluğu), tanımlanmış alanlara yönelik bir müdahalenin daha şiddetli bir karşı duruşa neden olmasıdır. Erkeğe tanınmış hak aynı zamanda erkekliği ve ona özgü mekânların korunmasını da içermektedir. Bundan dolayı da mekânın cüretkârca sahiplenilmesi de normallik sınırları içinde ele alınmaktadır.

KAYNAKÇA

Bourdieu, Pierre (2005) *Die männliche Herrschaft*, Frankfurt a. Main.

Bourdieu, Pierre ve Loic J.D. Wacquant (2003) *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, İletişim, İstanbul.

Chant, Sylvia (2003) "Introduction: Gender in a Changing Continent", Chant, Sylvia ve Nikki Craske (der.) *Gender in Latin America* içinde, Latin America Bureau, Londra.

Connell, Robert W. (1999) *Der gemachte Mann. Konstruktion und Krise von Männlichkeiten*, Leske und Budrich, Opladen.

Hauser-Schäublin ve Birgitt Röttger-Rössler (der.) (1998) *Differenz und Geschlecht. Neue Ansätze in der ethnologischen Forschung*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin

Hollerstein, Walter (1988) *Nicht Herrscher, aber kräftig: Die Zukunft der Männer*, Hamburg.

Lancaster, Roger (1992) *Life is Hard: Machismo, Danger and the Intimacy of Power in Nicaragua*, Berkeley: University of California Press.

Leacock, Eleanor (1978) "Women's Status in Egalitarian Society: Implications for Social Evolution", *Current Anthropology*, 19: 247-75.

Lenz, Ilse ve Ute Luig (der.) (1990) *Frauenmacht ohne Herrschaft. Geschlechterverhältnisse in nichtpatriarchalischen Gesellschaften*, Berlin, Orlanda Frauenverlag.

Lipman-Blumen, Jean (1976) "Toward a Homosocial Theory of Sex Roles", *Signs*, 1: 15-31.

MacCormack, Carol P. ve Marilyn Strathern (der.) (1980) *Nature, Culture and Gender*, Cambridge, Cambridge University Press.

Meuser, Michael (2006a) *Geschlecht und Männlichkeit. Soziologische Theorie und kulturelle Deutungsmuster*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.

— (2006b) "Hegemoniale Männlichkeiten - Überlegungen zur Leitkategorie der Men's Studies", Aulenbacher, Brigitte vd. (der.) *FrauenMaennerGeschlechterforschung. State of the Art* içinde, Verlag Westfaelisches Dampfboot, Münster, 2006: 161-174.

— *Männerwelten. Zur kollektiven Konstruktion hegemonialer Männlichkeit* (1. Tagung AIM Gender)

Meuser, Michael; Berger, Peter L.; Berger, Brigitte ve Kellner, Hansfried (1987) *Das Unbehagen in der Modernität*, Frankfurt a.Main.

Nadig, Maya (1986) *Die verborgene Kultur der Frau. Ethnopsychoanalythische Gespräche mit Bäuerinnen in Mexiko*, Frankfurt/M. Fischer Taschenbuch.

— (1998) "Körperhaftigkeit, Erfahrung und Ritual. Geburtsrituale im interkulturellen Vergleich", Hauser-Schäublin ve Birgitt Röttger-Rössler (der.) (1998) *Differenz und Geschlecht. Neue Ansätze in der ethnologischen Forschung* içinde, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 23-53.

Rogers, Susan C. (1978) "Women's Place: A Critical Review of Anthropological Theory", *Comparative Studies of Society and History*, 20: 123-162.

Rosaldo, Michelle Z. (1974) "Woman, Culture, and Society: A Theoretical Overview", Rosaldo, Michelle ve Louise Lamphere (der.), *Women, Culture and Society* içinde, Standford: Standford University Press, 17-42.

Ortner, Sherry (1974) "Is Female to Male as Nature is to Culture?", Rosaldo, Michelle ve Louise Lamphere (der.), *Women, Culture and Society* içinde, Standford: Standford University Press, 67-88.

West, Candace ve Sarah, Fenstermaker (1995) "Doing Difference", *Gender and Society*, 9: 8-37.

Dönüm noktasında hayat ve siyaset:
Orak, çekiç ve mübadiller

*Aytek Soner Alpan**

Ισμετ Πασα, Βενιζελος κελδιλερ,
Τραμπα γιαπμαγα καραρ βερδιλερ
Αδζεπ πουνου πιρ φερτεμι σορτουλαρ
δυνια κουρυλαλη κουρουλμεμιστιρ
Τουρκιαδαν καλδιρτιλαρ πιζλερι
καν αγλαιορ χεπιμιζιν κιοζλερι
Karamanlıca bir ağıt[1]

Heyhat! Göğsümde çöreklenmiş iki ruh var
Orada yekpare saltanat için savaşırlar
Goethe, Faust, I. Bölüm: Gece

Giriş

Mübadiller[2] konusunda yazmak riskli bir akademik faaliyettir. Bu tam da "mübadil" kavramının doğasından kaynaklanmaktadır. Bu terim, biraz yumuşatarak söyleyecek olursak, bir siyasî öz taşımakta ve siyasî bir mesele üzerinde kalem oynatmak ister istemez yazarı siyasî düşünmeye itmektedir. Bu durumun tarih yazımında önemli problemlere yol açabildiği yadsınamaz. Ancak mübadiller konusunda yazarken karşılaşılabilecek tek sorun bu değildir. Mübadiller üzerine yazmanın belki de daha sorunlu bir başka tarafını ise kaynaklar oluş-

(*) ODTÜ İktisat Bölümü.

1 İsmet Paşa Venizelos geldiler/Trampa yapmaya karar verdiler/Acep bunu bir ferde mi sordular/Dünya kurulalı görülmemiştir/Türkiye'den kaldırdılar bizleri/Kan ağlıyor hepimizin gözleri.

2 *Mübadil* sözcüğünün İngilizce karşılığı olan "refugee", Türkçe'de mülteci sözcüğünün tam karşılığı olarak kabul edilebilir. Bu farklılık, sözcüğün Türkçe ve İngilizce kullanımlarının uyandırdığı intibalar arasında da farklılıklar yaratmaktadır. Mübadil sözcüğü kendi içinde dolaysız biçimde bir zorlamayı ima etmezken, "refugee" sözcüğünün sözlük anlamlarının tamamı zor ve baskı öğesini barındırıyor. "Mübadil" (ve aynı zamanda mübadele) sözcüğü, yazı boyunca tıpkı İngilizce kullanımında olduğu gibi zor ve baskı öğesini de içermektedir. Ayrıca yazı boyunca mübadele kapsamı dışında özellikle de öncesinde kendi imkânları ile giden Rumlar için mülteci terimi kullanılmaktadır. Kimliğe ilişkin bu terimlere ilişkin detaylı bir açıklama için bakınız Hirschon, 2003: xii-xiii.

turmaktadır. Eğer resmî belgelerden derlenen bilgiler olduğu gibi kabul edilmeyecek ise, bu konuda hâlâ en önemli kaynaklar sınırlı sayıdaki sözlü anlatılardır ki bu anlatıların –çoğu zaman kaçmakta olduğumuz resmî belgelerle mukayese edildiğinde– nesnellik anlamında daha masum olduğunu söylemek pek de doğru olmayacaktır. Dolayısıyla iki kaynaktan birini diğerine tercih etmek yağmurdan kaçarken doluya tutulmak gibi bir sonuç ortaya çıkarabilir ve kaynakların öznellikle malul karakteri, sizi sunmaya çalıştığınız "büyük ve nesnel resmin" dışına düşürebilir.[3] Mübadiller konusunda yazmaktan daha riskli olan bir başka mesele ise kitlelerin siyasî eğilimlerinin sosyolojik arka planı üzerine yazmak olmalı. Bu konuda söz söylemek bir hayli riskli, çünkü dikkate alınması gereken değişken sayısı neredeyse sonsuz denebilecek çoklukta. Bu makalede biz bu iki riskli alanı buluşturmaya çalıştıracağız ve Yunanistan siyasetinin en destansı aktörlerinden biri, Yunanistan Komünist Partisi (KKE: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας - buradan sonra KKE) ile özellikle Küçük Asya'dan gelen mübadiller arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışacağız.

KKE'nin mübadiller arasında örgütlenişini inceleyen bir çalışma, aynı zamanda iki savaş arası dönemde Yunanistan'ın siyasî ve iktisadî durumuna da ışık tutacaktır. Meselenin incelenmesine geçmeden önce okuyucuyu yanlış beklentilere sevk etmemek için bir uyarıda bulunmamız gerekiyor. Bu makalede ne mübadillerin doğrudan toplumsal tarihi ne de Yunan komünistlerinin ayrıntılı bir siyasî tarihi ele alınacak. Okumakta olduğunuz çalışmanın amacı iki savaş arası dönemin Yunanistanı'na yukarıda tarif ettiğimiz pencereden bakarak bir değerlendirme yapabilmek. Ancak meselenin derinliklerine inmeden önce mübadillere ve KKE'ye ilişkin kimi kısa değinilerde bulunalım.

Yunanistan'da mülteci ve mübadiller

Yunanistan'a mülteci akını her ne kadar Küçük Asya Felaketi (Μικρασιατική Καταστροφή) ile başlamamışsa da söz konusu akının büyük bölümü Yunan ordusunun Anadolu'daki yenilgisinin ürünü oldu. Esasen, 1923 yılındaki Lozan Konferansı'ndaki sözleşme (Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol - 30 Ocak 1923) ile Yunanistan ve Türkiye'deki Türk ve Rum nüfusun karşılıklı değiştirilmesine resmî olarak karar verildi. Pentzopoulos, nüfus mübadelesinden bahsederken böylece tarihte ilk kez azınlıklar problemini çözmek için çok sayıda insanın zorunlu mübadelesinin resmî olarak kabul edildiğine dikkat çekmektedir (2002: 52-53). Belli (2006) ve Mavrogordatos (1983), Yunanistan'a yerleşmiş olan mübadil ve mültecilerin kökenlerine ilişkin verileri 1928 tarihli nüfus sayısından derleyerek detaylı tablolar bi-

3 Mübadele'nin Türk ve Yunan tarihyazımlarında nasıl ele alındığına ve söz konusu sakıncaların her iki tarih yazımında da nasıl tezahür ettiğine ilişkin bkz. Yıldırım, 2006a; Balta, 2005; Aktar ve Demirözü, 2006.

çiminde sunmaktadır (bkz. Tablo 1).[4] Bu çalışmalarda aktarılan ve bizim burada paylaştığımız sayılar ayrıca mübadele ve modern Yunanistan tarihi başlıklarında birer başucu eseri haline gelmiş olan önemli çalışmalarla da uyum içindedir (örn. Pentzopoulos, 2002: 99; Campbell ve Sherrard, 1969: 138 ve Clogg, 1999: 101). Bu tablonun bize sunduğu veri Yunanistan'da 1928 nüfus sayımı esnasında toplam 1.221.849 mültecinin var olduğudur. Toplam göçün %90'ından fazlasının ise Türkiye kökenli olduğu görülmektedir. 1928 nüfus sayımının gösterdiği bir diğer sonuç ise Yunanistan'ın bu tarihte toplam nüfusunun 4.982.835 olduğudur (Mavrogordatos, 1983: 187). Basit bir hesaplama ile Yunanistan'ın o dönemki nüfusunun yaklaşık dörtte birinin mübadil ve mültecilerden oluştuğunu söyleyebiliyoruz.

TABLO 1
Yunanistan'a Toplam Göçün Kökenlerine Göre Dökümü

Türkiye	*Anadolu*	*Batı Trakya*	*Karadeniz bölgesi*	*İstanbul*	Toplam
	626.954	256.635	182.169	38.458	1.104.216
Bulgaristan		49.027			
Rusya	*Kafkaslar*	*Diğer*	Toplam		
	47.091	11.435	58.526		
Diğer ülkeler	*Arnavutluk*	*Sırbistan*	*Ege adaları*	*Diğer*	Toplam
	2.186	5.250	561	2.083	10.080
Genel toplam		1.221.849			

Kaynak: Belli, 2006: 56 ve Mavrogordatos, 1983: 187.

Yunanistan'a olan mülteci (ve ardından mübadil) akınını konu alan literatürde, kısaca anavatanın birleştirilmesi şeklinde ifade edebileceğimiz ulusal ülküsüne, Megali Idea (Μεγάλη Ἰδέα), yaklaşmak anlamında Yunanistan'ın azımsanamayacak mesafe kaydettiği Balkan Savaşları, Yunanistan'a olan göç bağlamında bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektir. Balkan Savaşları öncesindeki göçlerin sınırlılığı ve kayıt altına alınmamış olması böyle bir açıklamayı akla yakın kılmaktadır. Ancak Balkan Savaşları'nın bu özel durumuna rağmen, Yunan tarihyazımında mevcut nüfus hareketlerini farklı yorumlama eğilimleri de mevcuttur. Yunanistan'ın önemli tarihçilerinden Veremis'in Koliopoulos ile beraber kaleme aldığı kapsamlı ve güncel çalışmada Balkanların sürekli hareket halindeki nüfusu için Yunanistan'ın esasen bir çeşit istasyon olduğuna ve her daim bu coğrafyanın "büyük bir insan ihracatçısı" görünümüne sahip olduğuna dikkat

4 Belli'nin bu çalışması kendisinin 1940 yılında Missouri Üniversitesi'ne sunduğu yüksek lisans tezidir. Bize göre Belli'nin bu çalışması yalnızca mübadele alanında yapılan en erken çalışmalardan biri olması sebebiyle değil, aynı zamanda çoğu zaman "resmî tarih" söylemi dâhilinde üzeri örtülen bu başlıkta milliyetçi-şoven söylemin ötesine geçebilmiş (her ne kadar çubuğu zaman zaman Türk tezlerine bükse dahi) dürüst ve samimi çalışmalardan biri olması sebebiyle de takdir ile karşılanması gereken bir eser konumundadır.

çekilirken bunun yegâne istisnasının Felaket'ten kaçan mülteci ve mübadiller olduğu söylenmektedir (2004: 200). Veremis ve Koliopoulos'un yaptığı ve burada aktarılması elzem bir tespit de Yunan devletinin kurulmuş olduğu coğrafyanın aldığı göçlerin bağımsızlık-öncesi ve bağımsızlık-sonrasında yalnız niceliklerinin değil; niteliklerinin de farklı olduğudur. Bağımsız bir Yunan devletinin kurulmasından önce bölgenin aldığı göç esasen daha iyi yaşam standartları arayan ve/veya süregiden savaşlardan zarar görmüş ve yeni hayatlar kurmaya gelen insanlardan oluşuyordu. Bağımsızlık-öncesi bu coğrafyanın aldığı göçün temel motivasyonunun yeni bir hayata ilişkin umut olduğunu tespit edebiliyoruz. Bağımsızlık-sonrası dönemde ise özellikle Anadolu'daki Yunan cephesinin çöküşü ile beraber Yunanistan'a olan göçün niteliğinde ciddi değişiklikler oldu. Yaşam standartları bölgede çok uzun süredir devam eden savaşlar nedeniyle o denli düşmüştü ki, "daha iyi" nitelemesinin ifade ettiği şey "hayatta kalmak" olmaya başlamıştı. Böylesi bir durumda köklerini geride bırakarak Yunanistan'a göçen insanlar son derece olumsuz koşullarca zorlanan insanlardı (Veremis ve Koliopoulos, 2004: 200-201). Umudun yerini çaresizlik almıştı. Böylesi bir durumda özellikle Felaket sonrası gelen nüfusun "zincirlerinden başka" kaybedecek pek de bir şeylerinin olmadığını söyleyebiliriz. Bu çaresizlik halinin yaratmış olduğu maddi, sosyal ve psikolojik koşulların etkisi bizim burada incelemeye tâbi tuttuğumuz mesele açısından büyük önem taşımaktadır.

Anlamlı bir sonuca ulaşabilmek için Küçük Asya'nın çok çeşitli bölgelerinden gelen mülteci ve mübadillerin sayılarından ziyade temel karakteristiklerine göz atmamız gerekiyor. Küçük Asya Rumları, Yunanistan'ın yerli nüfusu ile sosyolojik özellikleri açısından pek de uyumlu bir profil çizmiyordu. İçinde bulundukları sefaletten bağımsız olarak, bu göçmen toplam "Smyrna" ya da "Konstantinapoli" gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun kentleşme açısından en gelişkin bölgelerinden geliyorlardı. Önemli sayıda çalışma Küçük Asya Rumlarının girişimcilik konusundaki yetenekleri ve hırsları hususunda ortaklaşmaktadır. "Millet-i Rum"un Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerindeki sınaî, mali ve ticarî faaliyetleri düşünüldüğünde bu tespit oldukça anlaşılır görünmektedir. Bir örnek olarak Batı Anadolu'daki imalat sanayi alındığında oldukça çarpıcı bir tabloyla karşılaşılmaktadır. 1919 yılında Batı Anadolu'daki toplam 3300 imalat sanayi işyerinin %73'ü Rumlara aitti, hatta bu işyerlerinde istihdam edilen 22.000 işçinin %85'i de gayrimüslimdi (Tezel, 1982: 88). Anadolu'dan Yunanistan'a göçen mübadil ve mülteciler, Yunanistan'ın yerli nüfusu ile kıyaslayınca çok daha kentli bir kültüre sahiptiler ki, bu kültür pek çokları için terkilerinde bırakmadıkları yegâne şeydi. Bu kültür nedeniyledir ki, Yunanistan'a Anadolu'dan göçenler genellikle "ilerici duruşları" ile tanımlanır durumdaydılar. Tablo 2, 1928 nüfus sayımı uyarınca 10 yaş ve üzerindeki erkek göçmenlerin mesleklere göre dağılımını göstermektedir. Göç eden nüfusun önemlice bir bölümünün tarım sektörü dışında imalât, ticaret, taşımacılık/haberleşme ve kol emekçisi duru-

TABLO 2a
Yunanistân'a Toplam Göçün Meslekî Dağılımı[5]

Meslekî kategoriler	Sayı	%
Tarım	147.139	41
Hayvancılık	7.904	2
Balıkçılık	3.447	1
Madencilik	936	0
İmalât	78.424	22
Taşımacılık/haberleşme	18.607	5
Finans/sigortacılık/simsarlık	4.023	1
Ticaret	37.133	10
Bireysel hizmetler	6.056	2
Meslek sahipleri	9.114	3
Hükümet	4.286	1
Özelleşmemiş beyaz yakalı	2.938	1
Özelleşmemiş kol emekçisi	28.345	8
Özelleşmemiş	9.645	3
Toplam faal*	357.997	100,0

(*) Toplam faal olmayan: 56.565 veya 10 yaş ve üzeri nüfusun %14'ü.
Kaynak: Mavrogordatos, 1983: 189.

munda olduğu görülmektedir. Türkiye için mübadelenin aynı zamanda bir beşeri sermaye ihracı anlamına geldiği tezleri bu tabloya yaslanmaktadır. Ancak özellikle mübadelenin Türkiye'nin iktisadî yapısı üzerine olan bu etkisi hâlâ detaylı bir incelemeye tâbi tutulmayı beklemektedir.

5 Pentzopoulos (2002) yine Yunanistan'da 1928 yılında yapılan nüfus sayımı verilerini kullanarak farklı yüzdeler elde etmektedir. Pentzopoulos, Mavrogordatos'tan farklı olarak verileri değerlendirirken hangi yaş aralığında ve cinsiyet için çalıştığını belirtmemiştir. Farklılığın bundan kaynaklanabileceği kanaatindeyiz. Fakat bu akıl yürütme hâlâ kimi meslek kollarındaki farklılıkları açıklayabilecek gibi görünmemektedir. Pentzopoulos'un sunduğu veriler ise şöyledir:

TABLO 2b
10 Yaş Üzeri Mübadillerin Meslekî Dağılımı

Meslekî kategoriler	*Sayı*	*%*
Tarım	242.569	27.6
Hayvancılık, avcılık	9.089	1.0
Balıkçılık	3.453	0.4
Madencilik, taş ocakçılığı	979	0.1
Sanayi	114.512	13.0
Taşımacılık, haberleşme	18.742	2.1
Finans, sigortacılık, simsarlık	4.347	0.5
Ticaret	38.516	4.4
Bireysel hizmetler	13.864	1.6
Meslek sahipleri	13.023	1.5
Kamu hizmetleri	4.903	0.6
İşsiz	340.976	38.8
Meslek belirtmemiş	73.604	8.4
Toplam	878.577	100, 0

(*) Tabloya göre bizim tarafımızdan hesaplanmıştır. Yuvarlamalardan dolayı ondalık hata payı vardır.
Kaynak: Pentzopoulos, 2002: 151.

Yunanistan'ın mübadillerin varışının ardından hızlı sanayileşmesi bir tesadüf değildi. Mübadillerin her şeyden önce yanlarında getirmiş oldukları taşınabilir malların[6] değerinin 56 milyon altın sterlin olduğu yönünde tahminler vardır (Campbell ve Sherrard, 1969: 140). Mübadillerin Yunanistan'a varmalarıyla birlikte, Atina, Pire ve Selanik'te işçi sayısı artmış ve bu şehirler yeni gelişen sanayiler için ucuz işgücü merkezleri haline gelmiştir. Mübadillerin hem beraberlerinde getirdikleri ve yukarıda anmış olduğumuz yeni kültür hem de sağladıkları ucuz ve büyük emek arzı örneğin Ege'nin bir yakasından diğer yakasına tüm teknolojinin ve endüstrinin nakledilmesi olarak dahi değerlendirilmiştir (Pentzopoulos, 2002: 144-5). Ekonominin hızlı genişlemesine paralel olarak 1920'lerin başında artan reel ücretler, "talihin cilvesi" ile bu on yılın ikinci yarısında aniden düşüşe geçti. Bu durum Batı Avrupa'daki korumacı ticaret politikaları ile birleşince, Yunan burjuvazisi devlet koruması altında sanayide istisnaî derecede yüksek kâr oranlarına ulaşma şansı yakaladı (Mazower, 1991: 51; Mazower, 1992: 121; Campbell ve Sherrard, 1969: 140). Ancak yukarıda aktardığımız biçimiyle Yunanistan'daki ekonomik gelişmeyi mübadillerin gelişi ile birebir ve dolayımsız ilişkilendiren değerlendirmeler, meselenin diğer tarafını ya eksik bırakıyor ya da meselenin iki ucu arasındaki bağı gözden kaçırıyor demektir. Mazower, mübadillerin siyasî ve iktisadî etkilerini kapsamlı biçimde inceleyip dünyadaki akımlar ile ilişkilendirmeye çalıştığı değerli çalışmasında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

> Mübadillerin Yunanistan'a varışı bir yandan ağır yükler yaratırken diğer yandan fırsatlar sunuyordu. Yük oluşturacak unsurlar meydandaydı: hem kısa hem de uzun vadeli iskânın ağır mali faturası, demografik kâbuslarla malul bir dünyada aşırı "izdiham", var olan Yunan toplumu ile yeni gelenler arasındaki gerçek toplumsal gerilimler. Fakat *yararlar* da vardı: girişimci yeteneklerinden ve inisiyatiflerinden ziyade mübadiller, Kuzey Yunanistan'ın etnik kaleydoskopunun "Elenize" edilmesine de yardımcı oldular ve geniş bir iç pazar ile ucuz işgücü vaadini gerçekleştirdiler (1992: 120).[7]

6 "Taşınabilir mallar", Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme'nin 5. ve 8. maddeleri uyarınca mübadillerin mülkiyet hakları kapsamındaydı ve bunların taşınması/taşıttırılması mübadele esnasında serbestti. Ancak "taşınabilir mal"ın tanımı sözleşmeye göre açık değildi. Sonuç olarak, Karma Komisyon şu tanım üzerinde uzlaştı: "Üzerinde yer aldığı taşınmaz mülke taşınması durumunda zarar vermeyecek olan mallar taşınabilir maldır." Örneğin, tarladaki toplanmış ürün taşınabilir mal sayılırken, ekilmek üzere saklanan tohum taşınmaz mal sayılıyordu. Bunun yanı sıra altının ülke sınırları dışına çıkarılamayacağına ilişkin yasalar mevcuttu ama mübadiller bu yasalardan muaf tutuldu (Belli, 2006: 38-9). "Taşınabilir mallar"a ilişkin Ladas da oldukça detaylı bir değerlendirme sunmaktadır (1932: 443-456). Mübadiller, anılarında resmî kararlar bu yönde olsa bile pratikte bu yasal haklarını kullanmalarının oldukça zor olduğunu anlatmaktadırlar. Bakınız KAAM, 2004; Yalçın, 2006 ve Özsoy, 2007.

7 Mazower'ın deyişi ile "etnik kaleydoskop" meselesinde mübadillerin iki yönlü katkısından bahsetmek mümkün görünmektedir. Bunlardan ilki Makedonya gibi etnik yapısının ağırlığını Yunan unsurların oluşturmadığı bölgelerde nüfus yapısının Yunan kimliği lehine yeniden tarif edilmesidir. 1912'de Makedonya nüfusunun %47.4'ünü oluşturan Yunan olmayan unsurlar, 1926 sayımında Makedonya nüfusunun yalnızca %11.7'sini oluşturur durumdaydılar (Mazower, 1991: 43). Diğer yandan mübadillerin bir negatif stereotip olarak gösterilmesi, Yunan mo-

Mazower'ın açıklayıcı listesine, bizim için açıkça ifade edilmesi gereken bir husus daha eklenmeli. Bize göre "var olan Yunan toplumu"nun emek-sermaye çelişkisini içeren bir yapı olduğunun kavranması oldukça önemlidir. Sözünü ettiğimiz dönemde kendisini tıpkı Türkiye'de olduğu gibi "sınıfsız, imtiyazsız" kitle söylemine yaslayan "burjuva dünya"da (αστικός κόσμος) ideal işçiyi belirleyen özellikler üzerinde muazzam bir görüş birliği vardı. İşçiden çalışkan, tutumlu ve kanunlara saygılı bir vatandaş olması ve "homojen" Yunan toplumsal yapısına tam manasıyla dâhil olduğundan kontrol edilebilir durumda bulunması bekleniyordu (Apostolakou, 1997: 409). Yunan egemenlerinin dileklerinin tarihsel olarak kimi kısıtlara sahip bulunduğu düşünüldüğünde, bunlar eğer egemenler adına "gündüz düşleri" değilse, söz konusu dileklerin bir "mücadele programı"nın hedefleri olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Zira Osmanlı emek tarihi incelemelerinde Selanik'teki işçi sınıfı dinamizminin ayrı bir yeri olduğu ortadadır. Her ne kadar İmparatorluk dönemindeki sınıf dinamizminin esas kaynağı Bulgar ve Yahudi işçilerse de bu radikalizmin geriye bir şey bırakmadığını düşünmek yanlış olacaktır. Özellikle bu literatüre hâkim olanların iki savaş arası dönemin toplumsal yapıyı polarize edici atmosferinde olanları tahmin etmesi hiç de zor olmayacaktır. İşçi sınıfı hareketleri çok kısa zaman sonra Yunan siyasetinin en temel ve sorunlu alanlarından biri haline gelecekti.

"Var olan Yunan toplumu" başlığı altında ele alınması gereken bir diğer başlık ise toplumun her kademesine sirayet etmiş olan patronaj ilişkileri ağıdır (Hirschon, 1989: 44-45). Yunanistan'ın yeni yurttaşlarının önemlice bir bölümünün dil (kimi zaman Rumca'nın kendisi olmasa dahi aksanları), dış görünüş, yaşam tarzı gibi gözle görünür kimi "doğal kusur"ları mevcuttu. Bu nedenle yerli Rumlar, sık sık yeni gelenlerin etnik kökenlerine ilişkin göndermeler yapıyorlardı. Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde (KAAM) mevcut olan mübadil mülakatlarında Anadolu'dan Yunanistan'a göçmek durumunda kalan pek çok mübadilin daha henüz gemiye binmişken Yunan kaptanlar tarafından "Türk dölü" biçiminde aşağılandıkları yer almaktadır (KAAM, 2004). Mübadillerin hafızalarında daha yolun başındayken yaşadıkları bu dışlanmanın neredeyse mübadele sürecinde çektikleri acılar kadar önemli yer işgal ettiğini gö-

---

dernleşme sürecinin vazgeçilmez unsurlarından biri olan Batılı olma hevesini oryantalist bir söylemi tahkim ederek geliştirmiştir (Stampas, 1997). Aynı kaynakta 1926 tarihli Cemiyet-i Akvam belgelerinden aktarılan Mübadil İskân Komisyonu'nun açıklamaları, yapılan katkının ikinci yönüne işaret eder niteliktedir:

> "Küçük Asya Rumları arasında (...) bazıları var ki bunlar iç bölgelerin uzak vilayetlerinde ve Türk ve Kürtlerin ortasında boyunduruk altında yaşamış ve Asyatik özellikleri olan halklardır. Bunlar geri, itaatkâr ve korkaktırlar. Bazıları fatihlerin dilini kabul etmiştir ve Türkçe konuşurlar."

Elenizasyon konusunda da bir noktaya dikkat çekmek gerekir. Küçük Asya Rumları'nın pek çoklarının Türkçe ya da Pontus Rumcası konuşmaları neticesinde, mübadil Rumların Elenenizasyon etkisi sınırlı yahut başka bir deyişle "kâğıt üzerinde" olmuştur (Veremis, 2003: 59). Mübadillerin etnik yapıda yapmış oldukları etki için ayrıca bakınız Campbell ve Sherrard, 1969: 143.

rüyoruz. Bunlara bir de Yunanistan'ın yerleşik nüfusunun giderek kötüleyen iktisadî koşullarının yarattığı öfke ve toplum içinde kısıtlı kaynaklara ve istihdam olanaklarına erişme konusunda ortaya çıkan rekabet eklenince, "göç" mübadiller üzerinde pek çok kaynağın zikrettiği "kültürel travmatik bir şok"a sebep olmanın yanı sıra onların toplumu kaplayan patronaj ilişkileri ağından da dışlanmalarına ve ayrımcılığa tâbi tutulmalarına neden olmuştur. Burada patronaj ilişkilerinin Yunan siyasî yaşantısındaki önemine bir kez daha vurgu yapmak durumundayız. Mübadiller "Ulusal Bölünme"nin (Εθνικός Διχασμός) ortasında, patronaj ilişkileriyle sarılı Yunan toplumsal yapısına öyle hızlı ve güçlü bir giriş yapmışlardı ki, tartışmaya açılan yalnızca mübadillerin "Rumlukları" (*Greekness*) değildi. Pek çok gerekçe gösterilerek, ama en çok da Venizelist kampın en önemli unsurlarından biri haline gelmeleri sebebiyle siyasî varlık gösterme hakları da derin tartışmalara konu oluyordu. Özellikle anti-Venizelistler, örneğin Halkçı Parti, mübadillerin sistematik biçimde ve faşizan yöntemlerle (örneğin kol bantları) siyasî ve toplumsal ayrımcılığa tâbi tutulmaları gerektiğini savunuyorlardı (Mavrogordatos, 1983: 203).[8]

Mübadillerin maruz kaldığı dışlanma ve ayrımcılığın yanı sıra Yunan Devleti'nin onlara sunduğu sınırlı maddi olanaklar da 1920'lerin sonunda dünya ekonomisinde meydana gelen büyük çöküşe paralel olarak Yunan ekonomisinde oluşan darboğaz neticesinde giderek azalıyordu. Mübadillerin büyük çoğunluğu kötüleyen iktisadî koşulardan ciddi biçimde etkilendiler. Mübadiller içinden tütün üreticilerinin ve bu sektörde çalışan nüfusun öykülerini kısaca nakletmek dahi meselenin boyutlarının göz önüne serilmesi için yeterli veri sunacaktır. Mazower (1991 ve 1992) ve Kontogiorgi (2005: 190) 1920'lerin ilk yarısında ekonominin genişleme sürecinde tütünün tüm Yunan ekonomisi için "kilit meta" haline geldiğini belirtmektedir. Bu sektördeki mübadiller için pek çok badirelerle ulaştıkları "ana vatan", bir "harikalar diyarı"na dönmüştü. "Eski güzel günler"de tütün üreticileri için kredi hacmi ciddi miktarda artmıştı. Eğer ekonominin büyümesi (ve dolayısıyla tütünde yüksek fiyatlar) devam etseydi, üreticilerin artan borçları hususunda bir problem yaşanmayacaktı. Fakat dünya

8 Toplumun hemen her bölmesinde söz konusu gerilimin yansımasını bulduğunu görüyoruz. Kırsal alanda su kaynaklarının kesilmesinden kanlı çatışmalara kadar giden bu yerli nüfus ile yeni gelenler arasındaki tansiyon, kentlerde özellikle işçi sınıfı arasında artan rekabetin yansımaları biçiminde kendisini gösteriyordu. Oldukça erken bir tarihte (21 Ağustos 1914) henüz mülteci sayısı oldukça sınırlı iken yirmiden fazla işçi sendikasının çatı örgütlenmesi olan Atina İşçiler Merkezi başbakandan yerli işçilerin işlerinin mülteci işçiler tarafından alınmasının yasaklanmasını talep etmişler ve mültecilerin ekmeklerini ağızlarından çaldıklarını iddia etmişlerdir (Kontogiorgi, 2006: 167). Bu talep ve iddiaların güçlenerek devam ettiğini öngörmek hiç de zor değildir. Bu gerilim özellikle Yunanistan'da emek piyasasının yeniden düzenlenmesinde etkili olmuştur. Yerli nüfus ve yeni gelenler arasındaki rekabet sonucu ücretler düşmüş, grev yapmak zorlaşmış, çalışma koşulları kötüleşmiş ve bir bütün olarak sömürü oranı artmıştır. Mübadillerin Yunan endüstrileşmesine yaptıkları önemli "katkılar"dan biri de budur.

Yerli Rumlar ve mübadiller arasındaki gerilimler hakkında daha geniş değerlendirmeler için bakınız: Pentzopoulos, 2002: 199-219; Mavrogordatos, 1983: 182-225; Hirschon, 2005: 33-51; Kontogiorgi, 2006: 165-185; Marantzidis, 2000: 62-66.

ekonomisinde meydana gelen büyük çöküntü ile beraber Yunan tütününe olan talep azaldı ve dolayısıyla tütün fiyatları hızla düştü. Tütün üreticileri kendilerini çaresiz bir durumun içinde, borçlarını ödeyemez durumda buldular. Bu borçların döndürülememe hali özellikle kırsal ekonomide ciddi problemlere neden oluyordu. Arzu edilmeyen ama olası son çabuk geldi: Tütün yetiştiricileri (bu sektörde çalışan işçilerden söz etmiyoruz dahi) kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kaldılar. Mübadiller pek çok kereler hükümeti durumu düzeltmesi için göreve çağırdılar. Her ne kadar hükümet kimi tedbirler aldıysa da bu tedbirler mübadillerin talep ettiği kadar etkili ve sonuç verici değildi. Alınan önlemlerin yetersiz kaldığı bu atmosferde, tütün üreticileri, dahası bu sektörde çalışanlar ve bu sektörden gelen gelir ile yaşamını idame ettiren hanehalkı piyasaların iki dudağının arasına terk edilmişti. *Kapitalist üretim biçimi, ekonominin bütün olarak çökmesi neticesinde ciddi biçimde itibar yitimine uğradı.* Bu vaka söz konusu dönem için sembolik bir önem taşımaktadır. Yoksa mübadillerin etkin oldukları pek çok sektör yıkım ile karşı karşıya kalmıştır. Neredeyse tamamen mübadil girişimcilerce yeniden kurulan halıcılık sektörü de bunlardan bir tanesidir.[9]

Mübadillerin karşılaştığı en önemli problemlerden biri de üzerinden atlanamayacak kadar büyük olan iskân problemidir. Hem kırsal alanlarda hem de kentlerde yaşanan bu problemin detaylı olarak ele alınması bu çalışmanın sınırlarını bir hayli aşmaktadır. Ancak kısaca şunları söyleyebiliriz. Zaten pek parlak olmayan yaşam koşullarının pek çok yerde mübadillerin gelişi ile iyice kötüleşmesi bir vakıadır. Üstelik mübadillerin iskân problemi hiçbir zaman tam olarak çözülememiştir. Çözülemeyen bu problem ve geniş kitlelerin işsizlik ve enflasyon tarafından "yabancılaşmaları" sonucu, işçi militanlığının ortaya çıkması kaçınılmaz hale getirmiştir (Mazower, 1991: 49). Mübadillerin iskânı problemi neticesinde, yine Mazower'ın deyişi ile, "Yunanistan'da belki de ilk kez toprak ile bağı olmayan bir kentli sınıf ortaya çık[mıştı]" (1991: 49). Bu noktada telaffuz edilen sayılar meseleyi çarpıcı biçimde gözler önüne sermektedir. 1928 yılında Yunan sanayisindeki 429.831 işçinin 114.512'si ve başka bir şekilde ifade edecek olursak yeni işçilerin %83,8'i mübadildir (Kritikos, 2000: 201). Buradan yola çıkarak, Yunanistan'da modern anlamda işçi sınıfının oluşması konusunda mübadillerin kritik bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

9 Halı dokumacılığı, mübadillerin Yunanistan'a varışı ile yepyeni bir biçime bürünmüştü. Kritikos, halı dokumacılığının seyrine ilişkin oldukça doyurucu bilgiler sunmaktadır. 11.000 mübadil kadın, halı dokumacılığında istihdam edilir hale gelmişti. Bu sektörün mimarları olan bu binlerce kadın aynı zamanda meslek erbabıydılar. 5.600 dokuma tezgâhında büyük bölümü ihraç edilen 250.000 metrekare halı dokunmaya başlanmıştı (Kritikos, 2000: 200). Aynı kaynakta belirtildiği üzere, Yunanistan'ın bu sektörde yapmış olduğu atılım o denli büyük olmuştu ki Türkiye'nin çetinleşen rekabetten rahatsız olduğuna ilişkin somut göstergeler vardır. Ancak halı dokumacılığı, –kimi başarısız girişimleri bir kenara bırakacak olursak– kaderi piyasa koşullarına terk edildiği oranda mübadilleri hüsrana uğratmış ve çökmüştür. Ancak bunun sebebi çetinleşen rekabet koşulları değil, halıcılık hususunda en büyük pazar olan ABD'ye fazlasıyla endeksli Yunan halıcılık sektörünün Büyük Buhran ile çökmesidir. 1929 yılındaki üretim, bir önceki yıla nazaran %65 azalmıştır (Kritikos, 2000: 201).

Yunanistan Komünist Partisi

Rusya'daki Ekim Devrimi'nin sonucu olarak Lenin'in hâlâ İkinci Enternasyonal'e bağlı sosyal demokrat işçi partilerinde siyaset yapan "gerçek sosyalistlere" yaptığı çağrı yankı buldu.[10] Avrupa'nın köklü sosyal demokrat işçi partileri yoğun bir iç tartışma sürecinden geçtiler. Bu esnada pek çoğunun içinde oluşan Bolşevik hizipler nedeniyle bu partilerin parçalandığını görüyoruz. Yunanistan'da bu süreç öncesinde Batı Avrupa'dakine benzer biçimde kurulmuş ve örgütlenmiş "sosyal demokrat" parti mevcut değildi. Dolayısıyla pek çok Balkan ülkesinin komünist partisinin kuruluş öyküsü gibi Yunanistan komünistlerinin bir parti çatısı altında örgütlenmeleri Ekim Devrimi'nin gölgesinde, Vladimir İliç'in çağrısından esinlenerek ve Batı Avrupa deneyiminden farklı biçimde gerçekleşti.

KKE'nin tarihi 1918'e dek geriye götürülebilir. 1918 boyunca 18 sosyalist ve işçi örgütü tek bir sosyalist parti çatısı altında birleşme meselesini tartıştılar. Bu tartışma sürecinin ilk çıktısı Ekim 1918'de Yunan İşçilerin Genel Konfederasyonu'nun (GSEE: Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος) kurulması oldu. Görüşmeler devam etti ve 4-10 Kasım arasında yapılan oturumlarda temsilciler Yunan Sosyalist İşçi Partisi'nin (SEKE: Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας) kurulmasına karar verdiler (Carabott, 1992: 99, Zapantis, 1982: 42). Kuruluşundan kısa bir süre sonra SEKE, İkinci Enternasyonal'i terk etti ve partinin 1920 tarihli İkinci Kongresi'nde Komintern'e katılmaya ilişkin sunulan öneri kabul edildi ve partinin ismi SEKE(K) olarak değiştirildi. Tahmin edileceği gibi parantez içindeki "K" harfi komünist sözcüğüne işaret ediyordu. Resmî olmayan bir biçimde ise parti Yunanistan Komünist Partisi ismini kullanmaya başlamıştı, bu fiilî durum partinin 1924'te toplanan Üçüncü Olağanüstü Kongresi'ne değin sürdü (Zapantis, 1982: 43). Bu kongrenin esas önemi partinin bir dizi başlıkta (özellikle örgüt yapısı) "bolşevizasyon"u anlamına gelmesinden kaynaklanıyordu ve Yunan komünist hareketinde bu kongre bir dönüm noktası oldu.

Komünist hareketin önündeki en önemli problem, komünist bakış açısı ile içinde devindikleri toplumun ideolojik kodları arasındaki açıydı. Bu "yapısal uyumsuzluk", ayrıca Parti içinde de gözlemlenebiliyordu. Yapısal uyumsuzluk ile neyi kastettiğimizi bir miktar açmamız gerekiyor. Söz konusu dönemde azınlıkların kendi kaderini tayin hakkını şartsız kabul anlamına gelen "ulusal

10 Lenin'in, Rusya'ya dönüşü esnasında formüle ettiği "Nisan Tezleri"ne değin kendisini "komünist" olarak addeden hareketler, "sosyal demokrat işçi partisi" adı altında faaliyet gösteriyorlardı. Lenin ve Alman Sosyal Demokrat Partisi lideri Kautsky arasında, sosyalist devlet, devrim stratejisi, parti örgütlenmesi, güncel siyasette alınacak tutum (seçimler, Birinci Dünya Savaşı karşısında tutum vb.) gibi bir dizi mesele üzerinden çıkan ve devam eden bir dizi gerilim mevcuttu. Ekim Devrimi'nin öngününde Lenin, Rusya'daki devrimci sürecin seyrini belirleyen Nisan Tezleri'nde partilerinin adının "Komünist Partisi" olarak değiştirilmesini "teklif" etmiştir (Lenin, 1964: 24). Ardından İkinci Enternasyonal'deki (Sosyalist Enternasyonal) sosyal demokrat partiler içindeki "Bolşevik hiziplerin" eski partilerinden ayrılarak, ülkelerin komünist partileri olarak yeni kurulan Üçüncü Enternasyonal'e (Komintern-Komünist Enternasyonal) katılmaları gerçekleşmiştir..

sorun"a ultra-liberal yaklaşım ve enternasyonalizm, komünist programın en üst sıralarında yer alıyordu. Bu talebin KKE programında ete kemiğe bürünmesi Makedonya ve Batı Trakya'nın bağımsızlığını talep etmek biçiminde oldu. Bu talep, KKE'nin uzun yıllar siyasî faaliyetlerinde en sorunlu alan olageldi. Zira neredeyse tüm siyasî atmosferin "Megali İdea" ile kodlanan yayılmacı ideolojiler tarafından belirlendiği böylesi bir ortamda KKE, "Yunan karşıtı" suçlaması ile karşı karşıya kaldı.[11]

Carabott meseleye ilişkin şu tespitte bulunurken oldukça haklıdır:

> Yaşayanların kolektif zihniyetlerinin bir asra yaklaşan süredir Μεγάλη Ἰδέα ile doldurulduğu bir ülkede, kamusal düşünce, yayılmacı tutkulara dönük her türlü engele ve zenofobik fikirlere, özellikle komünist-fobisine karşı duyarlıydı ve bunlar büyük sayıda Yunanda ifadesini bulabilirdi ki buldu da (1992: 100).

Burada Megali İdea'nın Felaket sonrası tarihsel olarak çöküp çökmediği sorusu sorulabilir. Felaket'in bu ideolojik kodlama üzerinde yıkıcı bir etki yarattığı, özellikle Anadolu Elenizminin tasfiyesi anlamına da gelen Zorunlu Nüfus Mübadelesi ile Megali İdea'nın tarihsel temellerini ortadan kaldırdığı su götürmez bir gerçektir. Dikkat edilmesi gereken nokta; Megali İdea'nın tedrici bi-

11 KKE'nin, Anadolu Seferi'ne (Küçük Asya Seferi) ilişkin siyasî faaliyeti, komünistlerin ulusal sorunda aldıkları tutumun yarattığından farklı sonuçlar yaratmıştır. KKE'nin Anadolu'daki Yunan işgaline ilişkin kampanyasının kitlelere ulaşabilmesi için nesnel bir zemin mevcuttur ve bu kampanyanın siyasî mesajlarının kitlelerle buluştuğunu görüyoruz. Zira Yunan ordusu on yıldan fazladır bilfiil savaş içindedir ve kimi kayıtlar "komünist mikrobun" Yunan askerlerine savaş karşıtlığı biçiminde sirayet ettiğini yönünde. KKE'nin siyasî faaliyetinin kendilerini yok olmaktan kurtaracak bir "baba" arayan müstakbel mübadiller üzerindeki sonuçları da farklı olmuştur. Leningrad Üniversitesi'nden Profesör Noviçef şunları yazmaktadır:

> "Türkiye Komünist Partisi ile birlikte hareket eden Yunanistan Komünist Partisi'nin yaygın propagandası sayesinde, önemli sayıda Yunan askeri, Türk halkına karşı girişilen savaşın saldırgan ve haydutvari olduğunu ve İngiliz ve Yunan kapitalistlerin çıkarına hizmet ettiğini, Yunan halkına yabancı olduğunu fark etti. Komünist Enternasyonal'in Temmuz 1921'deki Üçüncü Kongresi sırasında KKE'nin bir temsilcisinin belirttiği gibi 100.000 asker kaçağı ve cepheden kaçan asker, Yunan ordusundan firar etti" (Zapantis, 1982: 57).

KKE Anadolu'daki savaşa yalnızca politik pragmatizm noktasından karşı çıkmadı yahut ilkesel duruşunu gelecekteki kimi kazançlar için değiştirmedi. "Savaşa karşı savaş"ın arkasında kimi "ahlâki", siyasî ve hatta teorik saikler vardı (Pouliopoulos, 1924). Pouliopoulos, "savaşa karşı savaş"ın ardındaki sebepleri anlattığı bu makalesinin yine KKE'nin öncülüğünde savaş gazileri ve yakınlarına dönük olarak çıkan *Gazi* isimli gazetenin basımından kısa bir süre sonra partinin genel sekreterliğine seçildi. Dolayısıyla bu "ahlâki, siyasî ve hatta teorik saikler"i, Bolşevik bir parti olan KKE'nin resmî görüşü olarak sayabiliriz. Pouliopoulos'un savaş karşıtı faaliyetleri esnasında cephede tutuklanan ve cepheden uzaklaştırılan komünist ajitatörlerden biri olduğunu ve Gazilerin Panhelenik Federasyonu'nun başkanı olduğunu geçerken belirtelim. Carabott'un çalışmasında bakacak olursak, Küçük Asya Kampanyası'nda parti yönetiminin inisiyatif almakta yavaş kaldığı, bunun da Parti yönetimine dönük ciddi bir taban basıncı yarattığı sonucunu çıkarabiliriz. Hatta komünist askerlerin cephede parti kararını beklemeden adım attıklarını görüyoruz (Carabott, 1992: 108-110). Parti'nin Anadolu'daki cephe hakkındaki tutumunun antikomünist cenah dışında infial yarattığına ilişkin bir işaret yok. Fakat, "ulusal sorun"a ilişkin yaklaşımın Parti içinde dahi ciddi tartışmalara yol açtığını biliyoruz. Esasen, bu siyasî tutum Parti'nin karşılaştığı ilk ciddi hizip ile sonuçlanıyor (Koliopoulos ve Veremis, 2004: 113 ve Zapantis, 1982: 171-179).

çimde ideolojiler alanını terk ederken arkasında bıraktığı boşluğun yine KKE için dezavantaj yaratacak başka ideolojik öğeler ile doldurulduğudur. Megali İdea'nın gerisinde bıraktığı ideolojik boşluk, hızla "Ulusal Bölünme" ve anti-komünizm tarafından doldurulmuştur (Mouzelis, 1978: 207).

Toplumun genelini kesen ve KKE ile yapısal uyum problemi oluşturan bir diğer nokta ise, Koliopoulos ve Veremis'e göre, Yunan toprağının radikal bir gelenekten yoksun oluşuydu. Gerçekten Bulgar köylüsünün dinamizmini bu ülkenin tarihinde bulmak pek de mümkün değildir. Yunan bağımsızlık mücadelesi, yazarlara göre, toplumsal boyutu zayıf kalmış, bir çekirdek liderlik tarafından örgütlenmiş ve canlı tutulmuş bir hareketti. Anadolu'dan mübadiller, bu tarihsel handikabın çözümü olarak ortaya çıkıyorlardı (Koliopoulos ve Veremis, 2004: 111).

KKE-mübadiller ilişkisinin analizine geçmeden önce KKE ve Komintern arasındaki üzerine çok söz söylenen ilişki hakkında yorum yapmakta fayda olduğu kanaatindeyiz. Asla resmî olarak tüzüğünde yer almasa dahi Komintern'in işleyişinde şöyle bir fiilî durum göze çarpmaktadır: Komintern yönetimi (Sovyetler Birliği Komünist Partisi olarak da okunabilir) kimi ülkelerin partilerini kıdemli üye olarak görmekte ve bölgesel düzeyde o partilerin stratejilerine öncelik vermekteydi. Merkez ile ulusal seksiyonlar arasındaki koordinasyonun sağlanmasında böyle bir yol benimsemiş olan Komintern ve SBKP ile SEKE'nin (ardından da KKE'nin) ilişkisi Balkanlar'ın "kıdemli partisi" olan Bulgaristan Komünist Partisi (BKP) aracılığıyla gerçekleşiyordu. Pek çok çalışmanın değinerek geçtiği KKE'nin Makedonya politikası üzerindeki BKP etkisi bu şekilde açıklanabilir. Yalnızca KKE'nin değil, Komintern'in Balkanlar politikasının BKP'nin gözünden bakılarak şekillendirildiği söylenebilir. Böylesi bir durum, KKE'nin "Yunan karşıtlığı" efsanesine dayanan anti-komünist propaganda için nesnel zemin sunmaktadır. Bu tarz bir suçlamayı açıktan yaptıkları kanaatinde olmasak da Koliopoulos ve Veremis (2004), eserlerinde çok sert ve abartılı biçimde bu konuyu defaten gündeme getirmektedir. Öte yandan Zapantis, Yunanistan ve Sovyetler Birliği ilişkisini ve özel olarak da KKE ile "sosyalist anavatan"ın ilişkisini hem resmî hem de pratik düzeyde detayıyla incelemektedir (Zapantis, 1982). Mesele hangi açıdan ele alınırsa alınsın, bahsettiğimiz ilişkilerin pratik işleyişinde hastalıklı biçimde kurulduğu ve ilişkide var olan asimetrinin her daim yeniden üretildiği gerçeğinin üzeri örtülemeyecektir. Fakat bu konunun layıkıyla incelenmesi ancak müstakil bir çalışmanın konusu olabilecektir. Dolayısıyla bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

KKE ile Yunan toplumu arasındaki yapısal uyum probleminin mutlaka mübadiller üzerinde etkileri görülmektedir. Hatta mübadillerin bu soruna girdi yaptığı durumlar da söz konusudur. Bunların yanı sıra KKE'nin doğrudan mübadilleri ilgilendiren başlıklarda takınmış olduğu tutumun yaratmış olduğu etkiler makalenin bir sonraki bölümünde ele alınacaktır.

KKE ve mübadiller: Gecikmiş buluşma

Çalışmamızın önceki bölümlerinde, kısaca mübadelenin ardından mübadillerin kendilerini içinde buldukları durumu ve KKE'nin tarihinin kısa bir özetini sunmaya çalıştık. Bu bölüme başlarken, biraz uzun olsa da, Burdur'dan alınarak mübadele ile Yunanistan'a gönderilen *Tanasis Bakırcıoğlu*'nun tanıklığına başvurmamız anlamlı olacaktır:

> "Anam ben sekiz yaşındayken öldü. [...Babamın sonradan evlendiği karısı] iyi baktı bana. 1941'de burada açlıktan öldü. [...] Türk evleri dağıtılırken evli olmadığımdan bana vermediler. Tuğla fabrikalarında 15-16 saat çalıştım. Sekiz saat çalışma yoktu o zamanlar. *1935 yılında Komünist Parti'ye girdim.* [...] Lenin'i okudum, Mao'yu, Enver Hoca'yı bilirim. 1940'ta İtalyanlarla savaş başladı. Üç çocuğumu karımı bırakıp savaşa gittim. İtalyanlar gitti, Almanlar geldi. Üç sene askerde kaldım. Açlık, sefalet vardı. Muharebede ölmüş beygirlerin etini yedim. [...] Almanlar gitti. Başladık kardeş kardeşe vuruşmaya. 46'dan 49'a kadar. Oğlum 17 yaşında Almanlara karşı dağa çıktı. Almanlar gidince jandarmalar komünistleri tutup eziyet etmeye, öldürmeye başladılar" (Yalçın, 2005: 113-119, vurgular bizim).

Aslında anlatacağımız ve dinamiklerini incelemeye çalışacağımız KKE ve mübadillerin öyküsünü Tanasis Bakırcıoğlu oldukça öz biçimde anlatmaktadır. Bu bölümde iki savaş arası dönemde "komünist mikrobun" mübadiller arasına nasıl sızdığı ve yayıldığı sorusunu yanıtlamaya çalışacağız. Bunun için KKE'nin mübadiller ile kurduğu bağın sınırlı olduğu dönem ile söz konusu bağların güçlendiği dönemler arasında bir ayrıma gideceğiz. Böyle bir ayrıma giderek mübadillerin yönelimlerini etkileyen siyasî dinamikleri daha net görebileceğimizi düşünüyoruz.

"Muhafazakâr 20'ler"de deneyler

Pentzopoulos (2002), hem mübadillerin siyasete hem de siyasetin mübadillere olan yoğun ilgisi üzerine açıklayıcı bir gözlem yapmaktadır. Mübadiller, en azından, oy veren yurttaşlar bloğu olarak güçlerini ülkenin kaderini belirleyen iki önemli olay ile kanıtlamış oluyorlardı: *Altıların İdamı* ve 1924'te *monarşinin kaderine ilişkin referandum*.[12] Çağdaş Yunan tarihine damgasını

12 "Bölünme, 1922'deki felaketin ardından beş anti-Venizelist siyasetçinin ve Yunan Küçük Asya kuvvetlerinin komutanlarının kanı ile tamama erdi. Vatan hainliği ile suçlansalar da aslında olanlardaki sorumlulukları delil olarak gösterilerek idam edildiler. Yunan kuvvetlerinin Anadolu'daki zayıf varlığına kralcı partiler 1919'da karşı çıkmışlardı, fakat Venizelos'un iktidarı ve İngiltere'nin kararını destekleyeceği inancı galip gelmişti. 1920 seçimlerini kazanan anti-Venizelist kralcı koalisyon, her ne kadar "evlatlarımızı yuvaya getireceğiz" vaadinde bulunmuşsa da çoktan başlamış olan seferi geri döndürecek cesaretten yoksundu" (Koliopoulos ve Veremis, 2004: 129).

"Altıların İdamı", 1922 yılında gerçekleşmiştir. Ancak hemen her kaynak savaş koşullarından ya da Felaket'ten kaçan mübadele öncesi mültecilerin bu olaydaki payının altını çizmektedir.

vuran bu iki olayda mübadillerin etkisi büyük öneme sahiptir. Yunanistan'ın 20'lerdeki ve 30'lardaki siyasî yaşantısı analiz edildiğinde görülecektir ki mübadiller, eğer, Venizelizm yerine kitlesel biçimde anti-Venizelizmi destekleselerdi, anti-Venizelistler her seçimde çoğunluğu elde edebilirler ve Cumhuriyet asla kurulmayabilirdi. Benzer bir durum mübadillerin olmadığı bir ortamda da ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Venizelizmin 30'lu yıllardaki seçim yenilgilerinin ardında mübadillerin eriyen desteği yatmaktadır (Mavrogordatos, 1983: 185).

Bu gerçeklik söz konusu dönemin "Ulusal Bölünmüşlük"le malul Yunan siyasetinde de hızlı bir biçimde fark edildi. Özellikle mübadillerin iskânı üzerinde alınacak kritik kararların yalnızca yukarıda anmış olduğumuz demografik ve etnik problemleri değil, bir dizi siyasî meseleyi de çözüme bağlayabileceği liberaller tarafından fark edilenler arasındaydı. Aynı zamanda anti-Venizelistler de olası tehlikenin ayırdına varmışlardı. Buna rağmen mübadillerin Yunan siyasetinin yegâne belirleyicisi oldukları yorumu abartılı bir yorum olacaktır. Bunun iki sebebinden bahsedebiliriz. Bunlardan ilki mübadillerin öncelikle coğrafi olarak dağılmaları ardından zaman içinde gelir düzeyi itibariyle (sınıfsal olarak da denebilir) birbirlerinden uzaklaşmalarıdır. İkinci olarak mübadiller Venizelos'a obsesyon düzeyinde bağlılıklarını çok defalar göstermişler, Venizelizm, mübadil kimliğinin eşanlamlısı haline gelmiştir[13] (Marantzidis, 2000: 66). Mübadillerin Büyükbaba'ya[14] olan sadakatleri liberallerin onları –en azından bir süreliğine– "çantada keklik" olarak görmesine neden olmuş; bu durum, aynı zamanda "komünizm ya da diğer radikal siyasî seçenekler karşında [mübadillerin] gözlerini kör etmişti" (Mazower, 1992: 122). Bu durumun mübadillerin mübadil kimliği altında haklarını korumak ve yeni haklar için mücadele etmek başlığında siyasî âlemde (πολιτικές κόσμος) kıvrak manevralar yapma şanslarını ellerinden aldığını tahmin etmek zor değildir.

Pekiyi; böylesi bir atmosferde KKE ne yapmaktadır? Bu sorunun önemi Yıldırım'ın KKE'nin Venizelist hegemonya ile gerçekten başa çıkacak "tek önemli politik hareket"in KKE olduğu tespiti (2006: 304) ile iyiden iyiye değer kazanmaktadır. Her şeyden önce Yıldırım'ın bu tespiti oldukça gerçekçi bir tespit olarak görünmektedir. Zira Venizelizm siyasî yelpazede kendi sağına ve soluna

---

Aslında bu erken sinyal, mübadillerin hem potansiyel etkilerinin hem de Venizelos'a bağlılıklarının ispatı durumundaydı. Zira bir Venizelist proje olan Anadolu Seferi'nde fatura Anadolu'dan göçen Rumların da basıncı ile karşı kampa çıkarılmıştır.

13 "Tüm Trakyalılar Kongresi'nde Mübadil temsilcileri [...] "Venizelos'a ve yalnız Venizelos'a" oy vermeye karar verdiler"(Kontogiorgi, 2006: 186).

Mavrogordatos mübadillerin Venizelizmini üç nokta üzerinden açıklamaktadır (1983: 198-207):

i. Felaket öncesi ve sonrasında Rumların içinde bulundukları zor koşullar

ii. Mübadillerin Venizelist çevreler tarafından içerilmeleri sonucu rehabilitasyonu

iii. Mübadillerin yaralarının sarılmasına katkıda bulunan Venizelos'un karizmatik kimliği.

14 Venizelos'un lakabı.

doğru geniş bir alanda olası alternatifler için yaşam şansı tanımamaktadır. Öyle ki "Ulusal Bölünme"ye damgasını vuran diğer cenah pozitif bir siyasî program ortaya koymaktan ziyade anti-Venizelist olabilmiştir. Reformist ve sol-cumhuriyetçi hareketlerin de kısa zamanda Venizelizm tarafından içerildiği ve ılımlı bir sosyalist alternatifin Venizelizm karşısında şansı olmadığı da anlamlı ve açıklayıcı bir siyasî tespittir (Mazower, 1991: 50; Mazower, 1992: 122). Venizelizmin Yunan siyasetinde yaratmış olduğu manyetik alandan kurtulmayı başaran tek siyasî partinin KKE olması, KKE'nin paradigmatik olarak var olanı dışlayan bir iktidar alternatifi ortaya koyabilmesinde aranmalıdır. Dolayısıyla yukarıda sorduğumuz aslında Venizelizmin "tek alternatifinin" politik ajandasında mübadillerin kapladığı alandır.

Komünist hareketlerin kentli işçi sınıfını örgütleme çabaları çerçevesinde KKE de çalışmalarını kentlerde yoğunlaştırmıştı. Bu durumda kırsal bölgelere yerleştirilen mübadillere nazaran kentlere yerleştirilen mübadillerin KKE'nin siyasî faaliyeti ile daha erken tanıştıkları sonucunu çıkarabiliriz. Her ne kadar iskân planında çıkan ciddi problemler özellikle kırsal bölgelerde KKE'yi bir çekim merkezi olarak ortaya çıkardıysa da bu temasın oldukça sınırlı olduğunu söylemek gerekir. Mavrogordatos (1983: 218-221), KKE ile mübadiller arasındaki ilişkide dört ana engelden bahsetmektedir:

> i. Mübadillerin Venizelos'a verdikleri desteğin sebeplerini yeterli ölçüde değerlendirmeden KKE, Venizelos'un yayılmacı ve hatta "emperyalist" faaliyetlerine karşı çıkarken mübadillerin pozisyonlarını hiçe saydığından mübadiller nazarında KKE anti-Venizelist kampın bir parçası haline geldi.
>
> ii. Mübadiller ve yerli nüfus arasındaki gerilimde, özellikle işçi sınıfını ilgilendiren başlıklarda, KKE açık biçimde yerli nüfusun ("Yunan işçi sınıfı"nın) yanında yer almıştır.[15] "1926 ve 1929 arasında, KKE pek çok kereler düşen ücretleri ve işsizliği diğer sebeplerin yanı sıra mübadil akınına bağladı" (Mavrogordatos, 1983: 197).
>
> iii. Bir noktadan sonra, KKE doğrudan mübadillere ulaşmayı hedefleyen siyasa geliştirdi,[16] fakat aynı zamanda yürüttükleri "ulusal sorun" siyaseti mübadillerin çıkarlarıyla çelişmekteydi. Hem de bu çelişme yalnızca mübadillerin gördükleri milliyetçi rüyalardan kaynaklanıyor değildi. Esas sebep ülkenin bölünmesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ile açılmış ve henüz çok taze olan yaralarına ben-

15 KKE mübadillerin Venizelizmi hakkında sert açıklamalar yapmıştır:

> "İşçiler, köylüler, ekmeğini kazananlar, gaziler ve savaşın kurbanları onlara (Liberal Parti kastediliyor. A.S.A) oy vermediyse de seçildiler.
>
> Onlar mübadiller, mübadillerin kadınları, mübadillerin çocukları, muhbirler, avantacılar tarafından seçildiler. Bu oylarla ve Yunan emekçi halkının iradesine karşı, memleketi bir kez daha yönetecekler" (alıntılayan Mavrogordatos, 1983: 218-219).

16 KKE'nin resmî günlük gazetesi Ριζοσπαστης (Radikal), 14 Aralık 1924'te açıkça şöyle yazmıştır: "Bizim iktidar mücadelemiz burjuva-faşist cumhuriyete karşı silahla işçilerin, köylülerin ve mübadillerin hükümetini kurmak içindir." Benzer bir açıklama 1925 yılında KKE İcra Komitesi (Executive Committee - Merkez Komitesi olması çok muhtemel) tarafından yapılmıştır: "Parti, [...] işçi sınıfının partisi olarak kalmak istiyorsa köylü ve *mübadil* kitleleri fethetmelidir" (Pentzopoulos, 2002: 191).

zer yaralar açma olasılığının mübadilleri korkutmasıydı. Üstüne üstlük mübadillerin pek çoğu "ulusal sorun"un tarif edildiği coğrafyaya yerleştirilmişti.[17]

iv. KKE, kendi siyasî hattı ile uyumlu olarak, mübadillere sınıf çıkarları açısından farklılaşmış bir toplam gözüyle bakıyordu. Başka bir biçimde ifade edecek olursak KKE mübadillerin mübadil olmaktan kaynaklı sorunlarını görmezden gelir gibi görünüyor ve meseleyi "sınıflar mücadelesi" ekseninde yeniden tarif etmeye çalışıyordu.

Mavrogordatos, bu sorunlu alanları ortaya koyarak özellikle bu konuda tüm açıklamayı "mübadillerin temelsiz Venizelizmi"ne havale eden genel yaklaşımdan çok daha kapsamlı bir değerlendirme yapmış olmaktadır. Fakat Mavrogordatos bu sorunlu alanları tespit ederken totolojiktir. KKE'nin doğruluğu sorgulanmaya müsait Makedonya siyasetinin dışında, sayılan diğer problemli alanlar –ki sorunlu addettiğimiz bu alan da dâhil edilebilir– KKE'nin komünist karakterinden kaynaklanan "problemlerdir." Bir komünist partiyi, komünist stratejisi nedeniyle suçlamak kuvvetli bir açıklayıcılık özelliği taşımıyor. Öyle ki bu tarif, KKE ve mübadiller arasında değişen ilişkiyi açıklamakta ciddi güçlükler barındırmaktadır, çünkü KKE, Makedonya politikasını bir kenara koyacak olursak diğer problemli alanlarda büyük değişikliklere gitmemiştir. Yapılan en stratejik değişiklik mübadillerin "devrimci potansiyeli"ne ilişkin geliştirilen yargıda olan değişikliktir. Mübadiller, "devrimci hükümeti" oluşturacak sınıfsal kompozisyonun bir parçası olarak görülmeye başlanmıştır. Kaldı ki örneğin en problematik görünen alan olan "ulusal sorun"da dahi değişiklik 1935 yılında gelmiştir. Bu tarih KKE ile mübadiller arasında kalıcı köprülerin kurulmasından sonradır. Dolayısıyla Mavrogordatos'un açıklaması bizim yukarıda "yapısal uyumsuzluk" olarak andığımız durumu açıklamakta daha işlevli görünmektedir.

Çukalas (Tsoucalas) daha açıklayıcı bir durum değerlendirmesi yapmaktadır. Çukalas'a göre KKE ile mübadiller arasındaki zayıf ilişkinin temel sebebi mübadillerin sosyal arka planları olarak değerlendirilebilir (1969: 39). Bu açıklamayı şu şekilde özetleyebiliriz: Yunan devletinin bilinçli –bir anlamda mecburi kabul edilebilecek– politikası sonucunda Küçük Asya'nın ve Bulgaristan'ın orta sınıfı olarak anabileceğimiz mübadiller, kentlerin özellikle de Atina'nın varoşlarında yaşayan "lümpen proletarya" haline gelmişti. Pek çoğu

17 KKE'nin "ulusal sorun"a ilişkin bakışına dair kısa bir açıklama yapmamız gerekiyor. KKE, uzunca bir süre Komintern'in "ulusal sorun" görüşünü benimsememiştir. Pentzopoulos, Komintern'in Beşinci Kongresi'nde bu mevzu üzerine yürüyen tartışmaları nakletmektedir. Malinovski tarafından KKE temsilcileri açıkça suçlanmış, KKE temsilcisi de hem Yunan emekçi sınıflarının böyle taleplere hazır olmadığını açıklamış hem de demografik yapının "Yunan burjuvazisi tarafından bölgeye yerleştirilen" 700.000 mübadil tarafından değiştiğini belirtmiştir (2002: 137). Sonrasında tartışma daha önce de belirttiğimiz gibi, şaşılmayacak biçimde, Komintern lehine sonuçlanmıştır. Ancak bu politikanın yarattığı çok boyutlu handikapları gidermek için KKE, kitlelere dönük söyleminde sorunun ayrılma, bölünme ya da otonomi olmadığını vurgulamış, insanların yeni kurulacak olan Balkan Federatif Sovyetler Cumhuriyeti sonucunda yurtlarından edilmeyeceği vaadine yaslanmıştır (Mavrogordatos, 1983: 219).

burjuva zihniyetlerini terk etmedi ve aynı zamanda Venizelist çevrelerin sürekli etkisi ile karşı karşıyaydılar. Ne zaman ki Anadolu'daki eski statülerini yeniden elde etme ümitlerini kaybettiler, bu onların aynı zamanda işçi sınıfıyla tedrici bütünleşmelerini fark etmeleri anlamına da geldi. Kitlelerin kötüleyen maddi koşullardan "ileri" bir bilince sıçrayabileceklerini iddia etmek, KKE'nin de kendini bir parçası olarak addettiği Marksist ekol ile bağdaşmasa da, sürecin KKE'nin mübadillere dönük adımlar atmaya başlaması ile çakıştığı noktada geciken buluşmanın gerçekleştiğini söylemek hiç de yanlış olmaz.

Bu buluşmanın gözlenmeye başlandığı gelişme 1926 yılındaki seçimlerdir. Bu seçimlerde KKE, parlamentoya 10 temsilci gönderdi. Bu seçimin KKE açısından analizi önemli sonuçlar barındırmaktadır. Bunlardan ilki seçilen 10 milletvekilinden ikisinin mübadil olmasıdır. Bundan belki de daha önemli olan sonuç şudur; seçilen milletvekillerinin sekizi Makedonya ve Trakya'dan, diğer iki milletvekili ise Tesalya'dan seçilmişti, ki bu üç bölge de mübadillerin yoğun olarak yerleştirildiği bölgelerdi (Pentzopoulos, 2002: 191-2). 1928 seçimleri öncesinde ise alınan sert önlemler sonucunda KKE, parlamentoya hiç temsilci gönderemedi.

1930'lara geçmeden önce Venizelist hegemonyanın çöküşünden bahsetmek anlamlı olacaktır. Zira hegemonyanın çöküşü, Venizelizme karşı alternatif olan KKE'nin yükselişi ile yakın bağ taşımaktadır. Venizelist hegemonyanın çöküşü bir karşı saldırıdan dolayı değil, bu hegemonik söylem etrafında toplanmış değişik grupların siyasî ve iktisadî olarak tatminsizlikleri neticesinde "Venizelist ağın" içten dağılması sonucu olmuştur. Bu ayrışma sürecinin "katalizörü", ilk bölümde de göstermeye çalıştığımız üzere, iktisadî krizdir (Mazower, 1992: 121).

1929 Bunalımı'nın ortaya çıkardığı önemli gelişmelerden bir tanesi devletlerin Birinci Savaş sonrası düzeni tekrar sağlamak için sarılmış oldukları altın standardından birer ikişer ayrılmalarıydı. Yunanistan, 1926 yılında drahmiyi stabilize hale getirdikten sonra 1928 yılında altın standardına dahil oldu. Bu sayede Yunanistan yeniden uluslararası iktisadî/parasal sistemin bir parçası haline geldi.[18] Kriz geldikten sonra ise atılan bütün adımlar Yunanistan'ı dünyadaki genel iktisadî trendin dışına çıkarmaya yetmedi. Sistemik bunalımın alt sınıflar için yansıması ciddi bir yıkım anlamına geliyordu. KKE, yürütülen para politikasının (özellikle Venizelos'un altın standardında diretmesi) emekçi sınıflar aleyhine sonuçlar doğurduğunu vurgulamıştır (Mazower, 1991: 175). Emekçi sınıfların ağırlaşan yaşam koşulları ve bunlar içinde mübadillerin çaplı proje ve önlemlere rağmen siyasî ve iktisadî olarak tatmin edilemeyen talep ve beklentileri "burjuva düzen"den kopmalarına ve yukarıda andığımız gibi kapitalizmin gözden düşmesine neden olmuştur.

18 Altın standardı kurumunun iktisadî ve siyasî sistem açısından anlamı için bkz. Polanyi, 1957. Altın standardının Yunanistan'daki işleyişi için bkz. Mazower, 1991: 144-151.

"Devrimci 30'lar"da gerçekleşen randevu

İktisadî ve siyasî alanda oldukça hızlı biçimde gerçekleştirilen reformların ve mübadillerin ulaşmasının ardından hayata geçirilmeye çalışılan büyük iskân projelerinin ardındaki motivasyon neydi? "Αστικός κόσμος"un hümanizminin ne anlama geldiği emekçi sınıfların çalışma koşullarının üstünkörü bir analizi sonucu ortaya çıkarılabilecek durumdayken başka bir sebep aramak durumundayız. Bu başka sebep bizce şu şekilde açıklanabilir: Venizelos tarafından atılan adımların en belirgin karakteri, ülkeyi "devrim olasılığı"ndan uzaklaştıran (en azından bu olasılığa yakınlaştırmayan) adımlar olmalarıdır. Çok temel bir tercihi ele alalım örneğin: Ülke ekonomisinin motor sektörü olarak tarımın belirlenmesi. Bu tercih "temel bir siyasî hesap"tı. "Büyük Savaş, Venizelos uyarıyordu, kitleleri radikalleştirdi ve 'köylülerin, tarlaların işçilerinin ve şehirlerdeki sanayi işçilerinin yasal devleti (τό κράτος τον νόμος) devirmek için birleşmeleri' tehlikesini yarattı" (Mazower, 1992: 120).

Mübadiller ele alındığında da durum farklı değildi. İstihdam politikası bunun bir göstergesi olarak ele alınabilir. Sanayileşme, Venizelos tarafından, mübadilleri iktisadî yaşama katmanın bir yolu olarak görülmüştür. Büyüyen sanayiye ve "marjinal" işlere ucuz emek gücü sağlaması için mübadiller çok müsait bir kaynak olarak kabul ediliyordu. O kadar ki kendi iskânlarını sağlamak üzere yaptırılan evlerde dahi mübadiller çalışıyordu (Kritikos, 2000: 197). Emek piyasasında çalışanların pazarlık gücünü ve dolayısıyla genel ücret düzeyini düşüren mübadillerin Yunanistan'a gelişlerinin emek disiplini konusunda yatırımcılara ne gibi olanaklar ortaya çıkardığından yukarıda bahsetmiştik. Ancak bunun dışında daha makbul bir istihdam yöntemi geliştirildi. Ulusal Banka, mübadiller için yeni bir kredi politikası benimsedi ve küçük yatırımlar ile "kendi kendilerinin patronları" olmalarını hedefledi. Bunun amacı "siyasî olarak güvenilmez proletarya yaratmak yerine 'toplumsal denge açısından kıymetli' 'küçük burjuva sınıflar'" yaratmaktı (Mazower, 1992: 121, Kritikos, 2000: 197-8).

Daha önce mübadillerin etkin oldukları kimi sektörlerin –tütün ve halıcılıktan bahsetmiştik– piyasa vahşetine terk edilmesi, kentlerdeki ve kırsal alanlardaki iskân problemleri gibi komünist propaganda için elverişli olduğunu söylediğimiz kimi unsurları saymıştık. Kriz ortamında Ulusal Banka'nın kredi politikası, piyasa mekanizmalarına terk edilen mübadillerin ağır borç yükü altında ezilmesi anlamına geliyordu. 1930 yılına geldiğimizde Mübadil İskân Komisyonu ilga edilmiş ve görevlerinin devredilmiş olması mübadillerin iskân sorunlarının Komisyon'un faaliyetlerine rağmen çözülememiş olması nedeniyleydi. Belli, İskân Komisyonu'nun performansı ile aktarılan kaynak arasındaki uçurumu değerlendirerek faaliyeti "savurganca bir lüks" olarak değerlendirmiştir (2006: 54). Ancak, kanımızca, mübadiller için kırılma noktası Yunan hükümetinin, Türkiye ile geliştirdiği siyasî ilişkiler sonucu 1930 yılında imza-

ladığı Ankara Sözleşmesi'dir. Ankara Sözleşmesi ile hükümetler Lozan'da imzalanan sözleşme uyarınca mübadillerin geride bıraktıkları mülkler nedeniyle karşılıklı ödemeleri gereken tazminatı feshetmişlerdir. Bunun sonucunda mübadiller, arkalarında bıraktıkları mallarının tazmini ümidini tümüyle yitirmişlerdir. Söz konusu gelişme mübadillerin sola açılmasına ve "etnik azınlıkların sorun yaratmayacağı bir uluslararası düzen tahayyülü için mücadele ederek, yaşadıkları yabancılaşmanın toplum tarafından kabul edilmeleriyle ikame edilmesi" için komünistler yanında saf tutmalarına neden olmuştur (Petropulos, 1976: 157-8). İskân sorununun çözümündeki tıkanıklık ve mübadilleri derin bir hüsrana uğratan Ankara Sözleşmesi'ne bir de mübadillerin nüfusa oranlarının bir türlü parlamentoya yansımıyor oluşunun, yani eksik temsillerinin eklenmesi Venizelos'un "τό κράτος τον νόμος" dediği devlet mekanizmalarına dair bir güven bunalımı yaratmıştır. Mevcut dünya konjonktüründe mübadillerin beklentilerinin çok büyük olduğu söylenebilir. Campbell ve Sherrard'ın dediği gibi Yunanlılar liderlerinin yetenekli olması kadar şanslı olması gerektiğini düşünüyor da olabilir (1969: 150).

Dünya ekonomisi, 1930'larla birlikte Arrighi'nin kavramsallaştırması ile İngiliz birikim devresinin "ölümcül krizi"nden (*terminal crisis*) geçmekteydi (Arrighi, 1996: 215). Geçmiş dönemin ideolojilerini de içine alan "kurumlar" çöküşteydi. Polanyi, bu durumun en iyi gözlemcilerinden biridir. Polanyi'nin dediklerine bakmak öyle zannediyoruz ki, aslında Venizelizme karşı en ciddi meydan okumanın sistemin iç dinamiklerinden geldiğini anlamamızda yardımcı olacaktır: "Dönüşüme eşi görülmemiş savaşların eşlik etmesi arızî değildi. Tarih, toplumsal dönüşüme gebeydi; ulusların kaderi onların kurumsal dönüşümdeki rolleriyle bağlantılıydı" (1957: 28).

Bu dönemde Yunan devleti ve kurumlarındaki süreksizliğin kaynağı tarihin gebe olduğu sosyal değişimde ve bu kurumsal dönüşümde aranmalıdır. Örneğin Veremis'te (2003: 54) işaretlerini gördüğümüz 19. yüzyıl meselelerinin sona erdiği ve 1922'de Yunan tarihinin gerçek bir kırılmaya uğradığı vurgusu bu açıdan oldukça anlamlı görünmektedir. KKE'nin toplumsal olarak önünün açılmasının ve mübadillerden destek bulmasının önemli nedenleri arasında bu da mevcuttur. 1920'ler boyunca hiçbir siyasî partinin radikalizme hazır olmadığı ve mübadillerin aranışta oldukları bir dönemde KKE'nin iktidar programının bir alternatif olarak tekleşmesi şaşırtıcı değildir. 1926 seçimlerinden sonra dönüşüm oldukça hızlı gerçekleşmiştir. 1928 seçimlerinde komünistlere karşı alınan önlemler ve neticesinden bahsetmiştik. Ancak söz konusu önlemlerin ortaya çıkan eğilimi etkilemediği görülmektedir. Bu önlemlerin 1930'lardaki faturası Liberal (Venizelist) ve Halkçı Partiler (Antivenizelist) için bu anlamda oldukça ağır olmuştur. 1931 yılındaki Selanik ve Midilli'de yapılan seçimlerde tüm partiler oylarını düşürürken, KKE oylarını anlamlı biçimde yükseltmiştir. Selanik'te Komünist Parti oyları ikiye katlanırken, Midilli'de üçe katlanmıştır (Pentzopoulos,

2002: 192). Venizelos'a sunulan 1932 tarihli bir raporda en çarpıcı vurgu radikalizm yanlılarının hızla arttığında ve "αγροτοκομμουνισται"lerdedir (agrotokommounistai: kır komünistleri) (Mazower, 1992: 126). Seçmen profili KKE ve mübadiller arasındaki ilişkiye ışık tutacaktır. Mavrogordatos'un tahminlerine göre KKE'nin aldığı oylarda mübadillerin payı yerlilerden her seçimde daha fazladır ve üstüne üstlük bu tahminlerden yola çıkarak Mavrogordatos'un "mübadillerin KKE'ye verdikleri desteğin sınıf temellerinin ötesine geçip geçmediği" sorusuna yanıtı olumludur (1983: 217). Mübadillerin KKE'nin içindeki yerlerine geçmeden önce 1930'lu yıllar boyunca KKE'nin aldığı oylara bakmak gerekir.[19] 1932 yılında Temsilciler Meclisi seçimlerinde KKE, 58.223 oy ile oyların %4, 97'sini almışlar ve meclise 10 temsilci göndermiştir. 1929'da yapılmış olan ve KKE'nin 14.325 oy aldığı Temsilciler Meclisi seçimleri ile bu sonuç mukayese edildiğinde, komünist oyların dörde katlandığı görülmektedir. Zor bir seçim olan ve uzun bir aradan sonra Halkçı Parti'nin zaferi ile biten 1933 seçimlerinde ise komünistlerin oylarını bir miktar azalttıkları (51.656 oy) görülmektedir.[20] Bunun kalıcı bir azalış olmadığı devam eden yıllarda ortaya çıkacaksa da söz konusu azalma açıklanamaz bir sürpriz niteliğinde değildir. 1933 seçimlerinde Halkçı Parti, özellikle mübadillere yönelik bir politika takip ederek, mübadillerin 1930 Ankara Sözleşmesi'nden doğan zararların tazmin edileceği vaadi neticesinde 136 milletvekili ile meclis çoğunluğu kazandı. 9 Haziran 1935 tarihinde yapılan Kurucu Meclis seçimlerinde KKE oylarını yüz bin sınırına dayandırmıştır (98.699 - %9, 59). Ancak bu seçimlerden daha önemlisi 26 Ocak 1936 tarihli Temsilciler Meclisi seçimleridir. Bu seçimlerde 73.411 oy alan KKE, mecliste 15 milletvekili ile temsil edilme hakkını kazanmış ve seçimleri başa baş bitiren ve sırasıyla mecliste 143 ile 141 sandalye kazanan Halkçı Parti ile Liberal Parti'nin Yunan siyasetine attıkları Gordion düğümünü çözecek aktör durumuna gelmiştir. Hükümet kurmak üzere liberaller ve KKE arasında yapılan gizli anlaşma meydana çıktığında Yunanistan'da bağımsızlık kazanıldığından itibaren ama özellikle "Ulusal Bölünme"nin zirveye çıktığı iki savaş arası dönemde oldukça etkin bir siyasî özne olan ordu, KKE'nin içinde olduğu bir hükümete tahammül göstermeyeceğini ilan etti. Bunun üzerine, Liberal Parti, KKE ile anlaşmaktan vazgeçerek meclis dışından bir "olağanüstü hükümeti" destekledi. Demerçis liderliğindeki hükümette başbakan yardımcısı ve savaş bakanı bir sonraki döneme damgasını vuracak olan General Metaxas'tı. 1936 yılı, Yunan siyaseti için "doğal tasfiye" dönemiydi. Nisan ayında Demerçis'in ani ölümünü, birkaç ay sonra ardı ardına Venizelos, Çaldaris, Kondilis ve iki eski devlet başkanının daha ölümü izledi (Tsoucalas, 1969: 50). Metaxas, bir süredir devam eden bunalımdan faydalanarak

19 Seçim sonuçlarına ilişkin veriler aksi belirtilmedikçe Mavrogordatos'tan (1983) alınmıştır.

20 Bunun yanında söz konusu verileri aktaran Mavrogordatos, verilere iliştirdiği bir dipnot ile sonuçların çok güvenilir olmadığı uyarısında bulunuyor ve Komünist Parti oylarına ilişkin daha güvenilir bir tahminin 68.647 olduğunu ve bunun da %6.01'e tekabül ettiğini söylüyor (1983: 45).

büyük bir siyasî manevra ile yirmi dört saatlik bir genel grevi bahane ederek kendi iktidarını hazırladı ve ardından diktatörlüğünü ve "Üçüncü Yunan Medeniyeti"nin başlangıcını ilan etti.[21] Oldukça ciddi bir bunalım içindeki parlamenter sistemin asli unsurları olan Liberal ve Halkçı Partiler, süreci terse çeviremedi. Çukalas'a göre diktatörlüğe karşı tepki göstermeye çalışan tek örgütlü güç KKE'ydi. Ancak "Metaxist" devlet komünistlere dönük çok ciddi "tedbir"ler alarak bu tepkinin önüne geçti. Yalnız KKE'ye değil, sol düşünceye sempati duyan binlerce insanın "Metaxist" kolluk kuvvetlerinin zulmüne maruz bırakılması, KKE'nin günlük yayını olan Rizospastis'in sahtesinin basılması, KKE'nin tüm önde gelen kadrolarının tutuklanması, sürülmesi, öldürülmesi, polis ile işbirliği yapan Merkez Komite üyelerinden güdümlü bir Merkez Komitesi oluşturulması bu "tedbir"ler arasındadır (Vlavianos, 1993: 197-201). Metaxas, iktidarını sağlamlaştırmak ve korumak için bir komünizm heyulası yaratmaya çalışmıştır. Vlavianos, olası bir sol tehdide karşı, sola dönük her türlü sempatiyi kırmak için Metaxas'ın kullandığı demir yumruğu oldukça çarpıcı bir örnekle anlatmaktadır. 4 yıllık iktidarı döneminde, tutuklanan 50.000 "KKE üyesi"nden partiye ve ideolojilerine "küfreden", dahası *4 Ağustos Rejimi*'nin destekçisi olduklarını bildiren imzalı ifadeler alınmıştır. Söz konusu dönemde KKE'nin üye sayısının bu sayının yakınından bile geçmediği düşünüldüğünde baskının boyutu daha net görülebilmektedir (Vlavianos, 1993: 198-199). Metaxas'ın iktidarını hazırlayan dinamikleri analiz etmek ve Metaxas döneminin siyasî niteliğini tartışmak bu çalışmanın maksadının dışında kalmaktadır.[22] Fakat Avrupa'da yükselen faşizmi çağrıştıran bir siyasî figürün Yunan siyasetinde artan ağırlığı Komintern'in stratejisi ile birleşince KKE'nin politikası bizim konumuzla yakından ilişkili hale gelmektedir. Pek çok çalışma KKE'nin yukarıda aktardığımız güce erişmesinde mübadillerle kurduğu ilişkinin dönüşümüne ve buna da sebep olarak gösterdikleri 30'lu yılların ortasından itibaren KKE'nin siyasetine damgasını vuran "Halk Cephesi" açılımına vurgu yapmaktadır. Avrupa'da yükselen, Yunanistan'da somut bir hareket biçiminde cisimleşmiş olmasa da siyasette artan ağırlığının hissedildiği "faşist duruma" karşı "en geniş halk kesimlerini" biraraya getirmeyi hedefleyen bu strateji, genellikle "sekter ve doktriner" bakış açısı ile suçlanan KKE'nin kitlelerle kurduğu bağı güçlendirmiş ve KKE'nin "burjuva uzlaşmasının çökmesi ile oluşan tarihsel şansı kazanmasına izin vermiştir" (Mavrogorda-

21 Polanyi, faşizmin yükselişinin semptomları arasında kitlesel bir faşist hareketin bulunmadığını belirtmekte ama bu semptomlar arasında irrasyonel felsefelerin yükselişini, demagojik anti-kapitalizmi ve parti sistemine dönük artan eleştiriyi saymaktadır (1957: 238). Metaxas'ın kullandığı siyasî söylem ve siyasî gelişim çizgisi Polanyi'nin bu özetine büyük uyum göstermektedir. Metaxas, yeni rejimi şu şekilde tarif etmektedir: "4 Ağustos'tan bu yana Yunanistan, anti-komünist, anti-parlamentocu, totaliter bir Devlet'tir. Tarımsal ve emekçi kökenleri onu anti-plütokratik yapmaktadır" (aktaran Tsoucalas, 1959: 55).

22 Metaxas'ın iktidarını ve dönemi hazırlayan dinamikler için bakınız Higham ve Veremis (der.), 1993. Sarandis'in bu kaynakta yer alan "Metaxas Rejiminin İdeolojisi ve Karakteri" isimli makalesi sistematik yaklaşımı açısından özellikle önemlidir.

tos, 1983: 337). Partiye damgasını vuran ve 1934 yılında büyük bir politika değişikliği ile zirveye ulaşan dönüşüm süreci KKE'nin üye sayısına da yansımıştır. İki savaş arası dönemde KKE artan kitle desteğine rağmen, –belki bir tercih olarak– üye sayısını artırmamıştır. 1918-1932 yılları arasında bir kadro örgütlenmesi olduğuna dikkat çeken Mavrogordatos, ancak 1932 yılından sonra üye sayısını hızlı bir biçimde artırarak 10.000 düzeyine getirdiğini söyler (1983: 92).

Mübadiller arasında KKE'nin kazanmış olduğu mevzileri işaret eden bir diğer gösterge ise KKE'nin içinde mübadillerin pozisyonu olabilir. Mavrogordatos, iki savaş arası dönemin sonunda KKE'nin Merkez Komitesi'nin (MK) yarısına yakınının, 1934 yılında Genel Sekreter, 1935 yılında "Parti Önderi" ilan edilen Zaharyadis de dâhil olmak üzere Siyasî Bürosu'nun (SB) pek çok üyesinin mübadil olduğuna dikkat çekmektedir. Mavrogordatos şu sayıları Elefantes'ten aktarmaktadır: 1934 yılında MK'nın 16 üyesinin 9'u, 1935'te 22 MK üyesinin 10'u mübadildir. SB'ye bakacak olursak 1931 yılında 7 üyenin 5'i, 1934'te 8 üyenin 7'si ve 1935 yılında 7 üyenin 5'i mübadildir (1983: 223). Parlamenter sistem içinde eksik temsil edilen mübadillerin, KKE'nin yönetimindeki ağırlıkları kurulan bağı resmeder niteliktedir.

Sonuç yerine

Zorunlu Nüfus Mübadelesi ile ismini bile Balkan Savaşları'ndan sonra duydukları (KAAM, 2004: 167) Yunanistan'a gönderilen Rum nüfusun bu ülke üzerine etkileri ancak uzun bir listenin konusu olabilir. Biz bu çalışmamızda mübadillerin Yunan siyasetine etkilerinin bir boyutunu, KKE ile kurdukları ilişkiyi mercek altına almaya çalıştık. Mübadillerin, Komünist Parti ile kurdukları ilişkiyi iki ana dönem ekseninde inceledik: "Muhafazakâr 20'ler" ve "Devrimci 30'lar".

1920'li yıllarda "Ulusal Bölünme" tarafından hiçbir boşluk bırakmadan işgal edilmiş siyasî yaşantıda yer bulamayan KKE, yapısal özellikleri ve siyasî tercihleri nedeniyle Zorunlu Mübadele gibi büyük bir demografik hareketin ortaya çıkarmış olduğu dinamikleri ve fırsatları kapsamakta etkisiz kaldı. Aynı dönem zarfında mübadillerin "Yunan kapitalizminden" ve "Yunan devletinden" taleplerinin önemli bir bölümü gerçekleşmedi. Söz konusu durum hem devletin hem de kapitalist üretim tarzının gözden düşmesi ile sonuçlanmıştır. 1926 yılından itibaren çözülmeye başlayan KKE ile mübadiller arasındaki iletişimsizlik, iki savaş arası dönemde nihaî olarak '30'lu yıllarda çözülmüştür. Bu çözülmede önemli bir etkenin, mübadillerin bu on yılda açık ve kitlesel destek verdikleri Venizelos'un 1930 Ankara Sözleşmesi ile mübadillere "ihaneti" şeklinde biçimlenen kırılma anı olduğundan bahsettik. KKE, 1930'lar boyunca mübadiller arasında kalıcı sayılabilecek mevziler elde etmiş, Yunan siyasetinin diğer unsurları tarafından bırakılan siyasî boşluklar, konjonktürün yardımı ve Parti'deki siyasî revizyonun etkisiyle KKE tarafından doldurulmuştur. KKE'nin

1930'lara damgasını vuran en önemli siyasî dönüşümü, Parti'nin mübadillerin "devrimci potansiyeline" bakışında, KKE'nin "ulusal sorun"a getirdiği çözüm stratejisinde ve Komintern politikaları uyarınca uygulamaya koyduğu faşizme karşı asgari müşterekleri buluşturmayı ve mücadeleye kanalize etmeyi amaçlayan "Halk Cephesi" açılımında gözlemlenmektedir. Bu değişimlerin ve Yunan siyasetini yeni baştan şekillendiren diktatörlük ve ardından gelen işgalin neticesinde KKE'nin örgütlediği efsanevi "faşizme karşı direniş" dönemi başlamıştır. 1941 yılında KKE'nin 7. Plenumunda Ulusal Kurtuluş Cephesi (EAM: Εθνικό Απελεθερωτικό Μέτωπο) ve ardından Ulusal Halk Kurtuluş Ordusu (ELAS: Ελληνικός Λαϊκος Απελευθερωτικός Στρατός) kurulmuştur. Aynı dönemde Yunanistan'ın başkentinde, Atina'da, çok büyük bir kıtlık başlamış, önemli sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Böyle bir atmosferde özellikle kentlerdeki en yoksul yerleşim bölgeleri, KKE'nin Nazi işgaline karşı güçlü siyasî aktiviteleri örgütlediği kaleleri haline gelmiştir (Pentzopoulos, 2002: 192).

KKE'yi direnişin ardından "iç savaş" gibi çok önemli bir sınav beklemektedir. Mübadillerin iki savaş arası dönemde verdikleri destek ile "yeniden kurulan" Komünist Parti, ülkenin kalıcı siyasî aktörlerinden biri haline gelmiştir. Mübadiller ise iki savaş arası dönemin sonu ile birlikte toplu bir siyasî özne olmaktan uzaklaşmamışlardır, ancak siyasetin "yeni dünya"da karmaşıklaşan parametreleri arasında etkileri azalmıştır. Savaş sonrası dönemde de mübadillerin sola ve KKE'ye destekleri devam etmiştir. Mübadillerin bu dönemdeki desteği analiz edilmelidir. Mübadillerin yaşadığı acılara daha soyut gözlüklerle de bakmak gerekmektedir. Başka bir biçimde söyleyecek olursak, mübadelenin ve sonrasındaki sürecin teorik bir çerçeveye dâhil edilip edilmeyeceğinin test edilmesi gerekmektedir. Bunlar gerekmektedir, ancak büyük acılarla açılan ve hemen her satırında dışlanma ve ayrımcılık olan bu sayfanın, eşitlikçi bir toplum özlemine davetiye çıkarmasına şaşırmaya gerek yoktur.

KAYNAKÇA

Aktar, A. ve Demirözü, D. (2006) "Yunan Tarihyazımında Mübadele ve Göç", *Kebikeç*, 22: 85-98.

Apostolakou, Lito (1997) "'Greek' Workers or Communist 'Others': The Contending Identities as Organized Labour in Greece, c. 1914-36", *Journal of Contemporary History*, 32(3): 409-424.

Arrighi, Giovanni (1996) *The Long Twentieth Century - Money, Power, and the Origins of Our Times*, New York: Verso.

Balta, Evangelia (2005) "Mübadillerin Tarihi ve Yunan Tarih Yazımındaki Yeri", M. Pekin (der.) *Yeniden Kurulan Yaşamlar - 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 111-121.

Belli, Mihri (2006) *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi - Ekonomik Açıdan Bir Bakış*, İstanbul: Belge Yayınları.

Campbell, J. ve Sherrard, P. (1969) *Modern Greece*, Londra: Frederick A. Praeger Publishers.

Carabott, Philip (1992) "The Greek 'Communists' and the Asia Minor Campaign". ΔΕΛΤΙΟ Κέντρου Μικρασιατικων Σπουδων, c. 9, 100-118.

Clogg, Richard (1999) *A Concise History of Greece*, Cambridge: Cambridge University Press.

Higham R. ve Veremis T. (1993) *Aspects of Greece 1936-1940 - The Metaxas Dictatorship*, Atina: ELIAMEP, Vryonis Centre.

Hirschon, Renée (1989) *Heirs of the Greek Catastrophe - The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford: Calderon Press.

— (2003) (der.) *Crossing the Aegean - An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, New York: Bergham Books.

Koliopoulos, J. ve Veremis, T. (2004) *Greece - The Modern Sequel from 1821 to Present*, New York: New York University Press.

Kontogiorgi, Elisabeth (2006) *Population Exchange in Greek Macedonia: Rural Settlement of Refugees 1922-1930*, Oxford: Clarendon Press.

Kritikos, George (2000) "State Policy and Urban Employment of Refugees: The Greek Case (1923-30)", *European Review of History*, 7(2): 189-206.

Küçük Asya Araştırmaları Merkezi (2004) *Göç - Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923) (5. Baskı)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ladas, Stephan P. (1932) *The Exchange of Minorities - Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: Macmillan.

Lenin, Vladimir İ. (1967) "The Tasks of the Proletariat in the Present Revolution", *Collected Works* c. 24 (4. İngilizce Baskı) içinde, Moskova: Progress Publishers, 21-27.

Marantzidis, Nikos (2000) "Ethnic Identity, Memory and Political Behaviour: The Case of Turkish-Speaking Pontian Greeks", *South European Society and Politics*, 5(3): 56-79.

Mavrogordatos, George T. (1983) *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley: University of California Press.

Mazower, Mark (1991) *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Oxford: Clarendon Press.

— (1992) "The Refugees, the Economic Crisis and the Collapse of Venizelist Hegemony 1929-1932", ΔΕΛΤΙΟ Κέντρου Μικρασιατικων Σπουδων, c. 9, 119-134.

Mouzelis, Nicos P. (1978) *Modern Greece - Facets of Underdevelopment*, Londra: Macmillan Press.

Özsoy, İskender (2007) *İki Vatan Yorgunları - Mücadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor (3. Baskı)*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Pentzopoulos, Dimitri (2002) *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, Londra: Hurst ve Company.

Petropoulos, John A. (1976) "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peacemaking, 1922-1930", *Byzantine and Modern Greek Studies*, cilt 2, 135-160.

Polanyi, Karl (1957) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press.

Pouliopoulos, Pantelis (1924) *What the Veterans and Army Victims Demand*, 6 Haziran 2007 tarihinde http: //www.marxists.org/archive/pouliop/works/1924/05/x01.htm adresinden alındı.

Stampas, Triada (1997) *The Effect of the Influx of Refugees on National Identity in Greece*, 18 Mart 2007 tarihinde The Chian Federation: http: //www.chianfed.org/mos/content/view/63/58/ adresinden alındı.

Tezel, Yahya S. (1982) *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)*, Ankara: Yurt Yayınları.

Tsoucalas, Constantine (1969) *The Greek Tragedy*, Middlesex: Penguin Boks.

Veremis, Thanos (2003) "1922: Political Continuations and Realignments in the Greek State", R. Hirschon (2003) (der.) *Crossing the Agean - An Appraisal of the 1923 Compulsary Population Exchange Between Greece and Turkey* içinde, New York: Bergham Boks, 53-62.

Vlavianos, Haris (1993) "The Metaxas Dictatorship: The Greek Communist Party under Siege", R. Higham ve T. Veremis (der.) *Aspects of Greece 1936-1940 - The Metaxas Dictatorship* içinde, Atina: ELIAMEP, Vryonis Centre, 193-225.

Yalçın, Kemal (2005) *Emanet Çeyiz - Mübadele İnsanları (8. Baskı)*, İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık.

Yıldırım, Onur (2006) *Diplomasi ve Göç - Türk-Yunan Mübadelesinin* Öteki Yüzü, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

— (2006a) "The Population Exchange, Refugees and National Historiographies in Greece and Turkey", *East European Quarterly*, XL(1): 45-70.

Zapantis, Andrew L. (1982) *Greek-Soviet Relations*, Boulder: East European Monographs.

Birikim, hegemonya ve Yuvarlak Masacılar: Avrupa'dan bir kesit

*Eren Düzgün**

Lizbon stratejisi, Avrupa'yı dünyanın 'en'leri arasına tekrar sokabilme ümidiyle formüle edildi: 2010'a kadar dünyanın en rekabetçi, en bilgiye dayalı ekonomisinin kurulmasından tutun da toplumun yapısal reformlar çerçevesinde yeniden şekillendirilmesine kadar bir dizi cüretkâr hedefle yola çıkıldı. Eski güzel günlere avdet edebilmenin, yeni dönemin zorunluluklarına ayak uydurabilmekten geçtiğine dair inanç bir kez daha vurgulandı bu vesileyle. İnovasyon temelli bir endüstri politikası, insanlara yatırım yapacak ve sosyal dışlanmayı azaltacak yeni bir sosyal güvenlik modeli, Lizbon stratejisinin anahtar kavramları oldu adeta. Lizbon'da benimsenen ilkelerle, global sermayenin çizdiği sınırlar içinde, hem sermayenin hem de emeğin değişik kesimlerine göz kırpan bir birikim stratejisi ve dolaylı olarak da, yeni bir devlet ve toplum öngörüsünde bulunuldu. Global rekabetin doğurduğu zorunlulukların yerel ihtiyaçlara göre yeniden şekillenmesi olarak Lizbon'da zuhur eden anlayış, aslında farklı sınıfsal çıkarların yeni bir birikim stratejisi temelindeki hegemonik koşullanışlarına işaret ediyordu. Bu anlamda Lizbon, hegemonik mücadelelerin kristalleşmesiyle oluşan ve göreceli bir stabilitenin ürünü olarak palazlanan bir birikim stratejisiydi. İleriki sayfalarda üzerinde bolca duracağım sosyal çelişkileri, sermaye birikimine engel olmayacak şekilde uzlaştırma iddiasındaydı. Global sermayenin ulusal/bölgesel sermayeyle ve mali sermayenin sanayi sermayesiyle çatışan çıkarlarını yeni bir endüstri politikası temelinde, emek-sermaye çelişkisini de yeni bir Avrupa Sosyal Modeli çerçevesinde dindirme girişimiydi.

Analize iki temel kavramı tartışarak başlayacağım: Birikim Stratejisi ve Hegemonya. Bunların arasındaki gerilimi üretimin sosyal ilişkilerini merkeze alarak okumaya çalışacağım. Hangi hegemonik süreçlerin hangi birikim stratejilerini

(*) Yazar.

tetiklediğini ve birikim stratejilerinin de hegemonik mücadeleleri nasıl şekillendirdiğini inceleyeceğim. Bu, beraberinde Fordist ve Post-Fordist birikim modelleri üzerinden bir tartışmayı doğuracak. Üretim ilişkilerinin yeniden düzenlenmesine işaret eden bu değişimleri, Avrupa bağlamındaki belirli çıkar gruplarını da tartışmaya davet ederek açıklamaya çalışacağım. Global sermayeyi temsil eden Avrupa Yuvarlak Masa Sanayicileri'nin (European Roundtable of Industrialists) 1986'dan bu yana Avrupa Birliği'nin kurumsal yapısını ve birikim stratejilerini nasıl etkilediğini, Maastricht sonrası dönemde hegemonyasını nasıl kurduğunu ele alacağım. Lizbon'da kabul edilen ilkelerin ve bunların temsil ettiği birikim modelinin hegemonik bir kodlanışa işaret ettiğini savunacağım. Bunu, emeğin ve bölgesel ölçekteki sermayenin böylesi bir birikim modeline verdikleri tepkileri analiz ederek destekleyeceğim.

Kuramsal bir tartışma

Devlet ve hegemonya

Birikim ve hegemonya arasındaki ilişki devlet ve toplum arasındaki çok boyutlu ilişkinin parametrelerinden biridir. Devletin gücünün sosyal olarak kabul edilebilir ve işlevsel olabilmesi, toplum içindeki güç dengesini yansıtabilmesinden geçer. Yani devlet, toplumsal yapı içindeki iktidar mücadeleleri çerçevesinde şekillenir, bunlar sonucunda meşru kılınır ve hatta içselleştirilir. Devletin ilişkisel bir çerçevede ele alınması devletin toplumdan bağımsız okunamayacağına işaret eder elbette ki, fakat bu, devletin topluma indirgenmesi anlamına da gelmez. Devlet nasıl toplumsal ilişkilerin bir özetiyse (Marx ve Engels, 1970: 64), toplumsal mücadeleler sonunda yeni formlar alıyorsa, bu aldığı form da toplumsal ilişkileri yeniden düzenler, 'mümkün'ün ve 'yasal'ın sınırlarını çekerek içinden doğduğu iktidar ilişkilerini yeniden üretir. Dolayısıyla, devlet toplumsal mücadelelerin hem ürünü, hem arenası hem de bu mücadelelere şeklini veren kurumsal bir tornadır (Jessop, 1990: 260-62).

Devlet politikalarının meşruiyeti ve saptanan hedeflere varabilmesi, bu politikaların hegemonik olarak kodlanabilmelerine bağlıdır. Diğer bir deyişle, toplumdaki dominant grupların ivedi çıkarlarını bir yana koyup, toplumun diğer kesimleriyle bir genel/bölgesel/ulusal çıkar inşa edebilmesi devlet politikalarının sosyal olarak işlevsel olabilmesinin bir ön-şartıdır. Bu 'genel çıkar' toplumsal güçler arasındaki müzakereler ve rıza alma-verme süreçleriyle belirlenir. Bu süreçlerde, dominant gruplar materyal ve ideolojik düzeyde tavizler verirken, baskı altında tutulan gruplar ise dominant grupların politik, ahlâki, kültürel ve entelektüel liderliğini kabul ederler. Fakat, unutulmamalı ki, böylesi bir sosyal yapı rıza içermekle birlikte, toplumsal bir oydaşmadan ziyade, düzenlenmiş bir tahakküm haline, yani hegemonyaya (Gramsci, 1971) tekabül eder. Zira, hege-

monik bir sosyal yapıda, toplumsal güçler arasındaki kurumsallaşmış tahakküm ilişkileri ortadan kaldırılmaz, sadece bunların doğurabileceği çatışmalar bir süreliğine de olsa dondurulur ve düzenlenir.

Devleti ve toplumu bu çerçevede anlayabilmek, bize kurama dair önemli ipuçları veriyor, fakat bu noktada bir adım daha atıp kuramsal çerçevemin sınırlarını belirginleştirmek istiyorum. Şu ana kadar, devleti toplumsal ilişkilerin bir özeti olarak ele alıp, onu ilişkisel sosyal bir zemine oturtmaya çalıştım. Hegemonyayı da birbirleriyle çelişen bu toplumsal ilişkilerin hiyerarşik, açık uçlu ve geçici bir tanzimi olarak tartıştım. Devleti ve hegemonyayı olduğunca geniş bir şekilde ele alıp, bu iki kavramı hiçbir sosyal ilişkiyi dışarıda bırakmayacak şekilde telakki ettim. Böyle yaparak bunları özcü algılamalardan kurtarıp, devletin ve hegemonyanın sadece sermayeden, maskülinitеden, etnisiteden veya militarizmden doğru okunamayacağının ipuçlarını okura vermeye çabaladım. Mamafih, böylesi geniş bir tartışmayı daha keskin kılabilmek için kavramsal zemini daraltmamız gerekiyor. Yani, tüm toplumsal ilişkileri kapsamanın doğuracağı muğlaklık bizi sınırları daha belirgin ilişkileri kurama davet etmeye zorluyor. Bu bağlamda, bu yazı, üretimin sosyal ilişkilerini merkeze alarak devleti ve hegemonyayı anlamaya çalışacak. Bunu yaparken, devleti birikim stratejilerine, hegemonyayı da üretim ilişkilerine referansla okuyacak.

Birikim stratejileri ve hegemonya

Birikim stratejisi üretim ilişkilerinin bir özetidir, dolayısıyla birikim stratejisinin nasıl formüle edildiği, kimin çıkarlarına daha açık ve kapalı olduğu (Jessop, 1990: 149) üretim ilişkileri içindeki güç dengelerini iyi anlayabilmekten geçer. Diğer bir deyişle, değişik sermaye grupları arasındaki çatışmalar ve emek-sermaye çelişkisinin seyri birikim stratejisinin yönünü tayin eder. Bu çatışmaları ve çelişkileri kısaca açıklamam gerekirse: Emek-sermaye çelişkisinin özünde, emek gücünün ücretlendirilmesi yatar. Ücret, sermaye için bir maliyet ve bir talep kaynağıyken, emek içinse kendini yeniden üretebilmenin başlıca yoludur. Dolayısıyla, sermaye ile emek arasındaki ilişki hem talebin kısılmaması hem de emek gücü maliyetlerinin rekabet gücünü azaltmaması gibi çelişkili bir noktada durur. Ücretlerin az olması talebi azaltabileceği gibi, yüksek olması da kârlılık düzeylerini ve rekabet gücünü zayıflatabilir. Böylesi bir çelişkinin nasıl bir dengeye oturacağı emek-sermaye çelişkisinin olduğu kadar, sermaye içi çelişkilerin de sonucunda belirlenir. Örneğin, küresel düzeyde üreten, satan ve satın alan sermaye grupları için daha ucuz ithalat girdileri, azalan ihracat maliyetleri, yeni pazarlara ve ucuz emek gücüne ulaşım hayati bir önem taşır. Ulusal/bölgesel düzeyde etkin sermaye grupları içinse küresel rekabetten göreceli olarak korunan ulusal/bölgesel pazarlar daha elverişlidir.

Endüstriyel sermaye ile mali sermayenin çıkarları da birbiriyle çelişir. En-

düstriyel sermaye, emeğin yeniden üretiminin sorumluluğunu taşır, dolayısıyla talep ve maliyet arasındaki hassas dengeyi hesaba katmak durumundadır. Bu, emeğin yeniden üretilebilmesi ve talebin korunabilmesi için politikalar üretilmesini elzem kılar. Mali sermaye ise, sermaye dolaşımındaki en soyut form olarak, kendini emekten büyük ölçüde bağımsızlaştırabilir, çünkü mali sermayenin emeğin yeniden üretiminden sağladığı ivedi bir çıkarı yoktur. Küresel liberalizasyonlar, devlet harcamalarının kısılması ve sıfır enflasyon politikaları mali sermayenin kârını maksimize edebilmek için kullandığı temel araçlardır. Devlet harcamalarının azaltılması, yüksek faiz politikaları, talebin kısılması ve mali disiplin, ekonomideki enflasyonist baskıları önleyip paranın değerini stabilize ederken, mali sermayenin kârını da garanti altına alıp maksimize eder. Piyasaların serbestleşmesi de daha ucuz mal ve hizmetlerin yerel piyasaya girmesiyle enflasyonu düşürürken, bulunması kolaylaşan ucuz krediler de kârın katmerlenmesini sağlar. Bu şartlar altında, endüstriyel sermayenin devletten alabileceği destek en aza inerken, devletin endüstriyel sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yapacağı ve emeğin bu ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden üretimini sağlayacak eğitim yatırımlarına ve diğer sosyal yatırımlara da ket vurulmuş olur. Düşük enflasyon, yüksek faiz ve piyasaların serbestleşmesi de toplam talebi ve yatırım seviyelerini düşürürken, rekabet gücü olmayan ulusal/bölgesel ölçekteki endüstriyel sermayeyi iflasın eşiğine getirir.[1]

Sermaye birikimi dahilinde ortaya çıkabilecek mütemayili sorunları bu şekilde özetlemiş oldum. Bunları yaparken incelemek istediğim sosyal ilişkilerin sınırlarını çekip, nasıl bir hegemonyadan ve nasıl bir birikim stratejisinden bahsedeceğimin ipuçlarını verdim. Hegemonya, üretim ilişkileri bağlamında, dominant sermaye gruplarının, emeği ve rakip sermaye gruplarını kendi ideolojik, kültürel ve politik anlayışlarına entegre etme gücü olarak ortaya çıkar. Dominant sermaye grubu, verdiği materyal ve ideolojik tavizlerle, muhaliflerini baskın olarak kendi uzun dönem çıkarlarıyla örülmüş bir projeye eklemler. Dominant grubun üretim ilişkileri içindeki liderliğini sağlayacak veya pekiştirecek bu proje, hegemonik olarak kodlanabildiği müddetçe sürdürülebilir kılınır. Sürekli rıza alma-vermelerle bezenmiş bir süreç olarak hegemonya, sermaye birikiminin taşlı yollarını bir ölçüde temizler. Bu, üretim ilişkilerinin geçici ve parçalı bir şekilde bütünleşmesine ve bahsettiğim projenin mütemayili bir realizasyonuna delalet eder (Laclau ve Mouffe, 1985: 187).

Böylesi hegemonik projeler birikim stratejilerinde kristalize olur. Diğer bir deyişle, birikim stratejisinin saptanan hedefler doğrultusunda yürütülebilmesi,

1 Konuyu bağlarken belirtmemde fayda var ki, Marx'ın sermaye ve sermaye dolaşımı üzerine yazdıklarını (Marx, 2004) temel alarak somutlaştırdığım bu analiz, sermaye birikiminin değişmeyen kanunlarından ziyade, sermayenin üretilmesine ve dolaşımına dair eğilimlere işaret ediyor. Bu eğilimler, sermayenin ve sınıfın ilişkisel yapısına, bireyin varlık koşullarına ve sosyalleşme süreçlerine (Althusser, 1965, s. 233; 1971, s. 148) veya birikim stratejisinin formuna bağlı olarak farklılık gösterebiliyor.

üretim ilişkileri düzeyindeki hegemonyanın kurulabilmesine ve devam etmesine bağlıdır. Sermaye akımının birleştirilebilmesi ve sermaye ilişkisinin devam ettirilebilmesi bir birikim stratejisinin en önemli sac ayaklarını oluşturur. Fakat hatırlatmakta da fayda var ki, üretim ilişkileri temelli kurulan bir hegemonya ve beraberinde getirdiği birikim stratejisi rekabeti veya işçi taleplerini ortadan kaldırmaz, sadece bunları düzenlenmiş bir çerçeve içinde geçici olarak yatıştırır.

Fordizm ve post-Fordizm

Fordizm, savaş sonrası Avrupa'nın altın yıllarına damgasını vuran hegemonik bir birikim stratejisiydi. Kitlesel üretimin kitlesel tüketimle karşılanması esasına dayalı, yeni üretim bandı teknikleriyle kalifiye olmayan emek-gücünün istihdam edilebildiği (Jessop, 2002: 56), uluslararası mali sistemin yeniden düzenlenmesiyle ulusal/bölgesel ve endüstriyel sermayeye geniş bir manevra alanı bırakan bir birikim modeliydi. Etkili talebe olan ihtiyaç ve yükselen sınıf mücadelesinin yatıştırılmak istenmesi beraberinde tam istihdam politikalarını, artan sosyal harcamaları, toplu sözleşmeleri ve yüksek gümrük duvarlarını getirdi. Kâr oranlarını düşürmeden, talep, ücret ve emeğin yükselen beklentileri arasındaki ilişki titiz bir şekilde düzenlendi. Kitlesel memnuniyetsizlik, tabir-i caizse, kitlesel tüketim ve kitlesel taleple dindirilmeye çalışıldı (Bonefeld, 1995: 39; Holloway, 1995: 15).

Kitlesel üretimi kitlesel tüketime bağlı kılmak bir birikim stratejisi olarak Fordizmi orta düzey enflasyonu tolere etmeye itti. Artan devlet harcamaları ve ücretler, verimlilik ve talep olarak geri dönmeye devam ettiği müddetçe, enflasyonist baskılar normal karşılandı. Bu elbette ki, endüstriyel sermaye ile mali sermaye arasındaki ilişkinin de birinci lehine yeniden düzenlendiğine işaret ediyordu. Uluslararası mali sistemin, ulus devletlere, sermaye akışını kontrol edebilecekleri ve döviz kurlarını ihtiyaçları doğrultusunda düzenleyebilecekleri kurumsal bir çerçeve sunması da mali sermayenin bu birikim modeli içindeki rolünün asgariye indirildiğinin bir göstergesiydi (Van der Pijl, 1984: 93-94; Cohen, 1995: 215). Bu sebepten, Fordizm, gümrük duvarlarının yüksekliği de göz önünde bulundurulursa, ulusal/endüstriyel sermayenin karakterize ettiği hegemonik bir modele tekabül ediyordu.

Fordizm, sermaye ve emeğin değişik kesimleri arasındaki çelişkileri düzenledi, böylece değişik taleplerin nasıl dillendirilebileceği, temsil edilebileceği ve müzakere edilebileceğine dair yolları gösterdi ve bu yolları kurumsallaştırdı. Diğer bir deyişle, Fordizm günün üretim ilişkilerinin ışığında şekillendi ve içerdiği bu ilişkilere 'mümkün'ün ve 'yasal'ın sınırlarını göstererek yeni bir yön verdi. Bu, 30 yıl boyunca sürekli müzakere edilen ama devamlılığı sağlanabilen bir birikim stratejisi ortaya çıkardı.

1960'ların sonu Fordizmin yüksek sesle sorgulanmaya başladığı dönem olarak karşımıza çıkıyor. "Yüksek verimlilik, yüksek ücret, yüksek talep, yüksek kâr ve yüksek yatırım olarak" özetlenebilecek Fordist birikim stratejisi bu dönem itibariyle sürdürülemez olarak kabul edilmeye başlıyordu. Bunun arkasında, gittikçe küreselleşen sermaye grupları için böylesi bir üretim-tüketim ve yatırım zincirinin politik ve ekonomik olarak çok maliyetli olmaya başlaması yatıyordu. Buna azalan iletişim, ulaşım ve teknoloji maliyetleri de eklenince, sermayenin Fordist dönemi karakterize eden sosyal konsensüsü devam ettirmekteki gönülsüzlüğü daha iyi anlaşılıyor. Hülasa, sosyal içeriğin değişmeye başlaması ve sermayenin emek karşısında güçlenen eli Fordizmin sosyal temellerini çürütmeye başlıyordu. Kârlılık oranları düştükçe, emek yeterince sömürülmedikçe (Holloway, 1995: 24), sermaye giderek daha fazla ulus aşırılaştıkça ve ulusal pazarlar doyma noktasına geldikçe (Clarke, 1988: 333), Fordizmi doğuran ve şekillendiren ilişkiler Fordizmin kabına sığamaz oluyor ve yeni bir paradigmaya doğru akmaya başlıyordu (Jessop, 2002: 86).

Bu yeni paradigma yüksek ücret, sosyal harcamaların artışı ve tam istihdam gibi politikalarla desteklenen talep-taraflı ekonomi politikalarının reddi üzerinden yükseliyordu. Üretim, artık herkesin alabileceği standart ürünlerle değil, sürekli katma değerle beslenen farklılaşmış ürünlerin üretimi üzerinden yapılmaya başlanıyordu. Yıllarca bir üretim bandının düşük kârlı ama garanti bir talebi doyurmasını beklemektense, talebin daha esnek olduğu ve sürekli daha fazla katma değer üretmeye dayalı bir birikim modeli benimseniyordu (Dikmen, 2000: 285). Sermayenin, emek karşısında kuvvetlenen eli, merkezileşmiş ücret pazarlıklarını bir kenara itiyor, esnek ve merkezî olmayan iş sözleşmelerini post-Fordist dönemin en önemli özelliklerinden biri haline getiriyordu. Emek piyasasının esnekleşmesi ve merkezî olmaktan çıkması yüksek katma değer üreten sektörlerde çalışan nitelikli emek-gücünü, kalifiye olmayan ve geçmiş dönemin merkezî sözleşmeleriyle korunan emek-gücünden ayırırken, daha fazla ücret, esnek çalışma saatleri, sosyal hak ve daha fazla otonomiyle[2] karakterize edilen yeni bir işçi aristokrasisinin doğumunu hazırlıyordu. Bu da emeği daha da parçalayarak, onu sermaye karşısında bir merhale daha güçsüz bırakıyordu (Jessop, 2002: blm.2-3).

Fordist birikim stratejisinin krizi yükselen emek-sermaye çelişkisinin olduğu kadar, sermayeler arası çelişkinin de bir ifadesi. Fordist dönemin mali sermayeyi kontrol altında tutan dizginleri, verimlilik ve kârlılık oranlarının düşmesiyle zayıflıyor ve mali sermaye tatlı kârlar elde edilebilecek bir alan olarak yeniden tasarlanıyordu (Holman ve Van Der Pijl, 1992: 7). Bu sermayeyi, emeğin yeniden üretimi, talebin yaratılması ve sosyal konsensüs gibi konulardan bağımsız kılıyor, Fordizmin sosyal temellerine bir darbe daha indiriyordu. Bu

2 Post-Fordist dönem otonomi tartışmaları için bkz. Gorz, 1999: bölüm 2.

aynı zamanda, mali sermayenin sanayi sermayesi karşısında kazandığı üstünlüğün de bir göstergesiydi. Endüstri sermayesinin, mali sermayeye kaptırdığı liderlik, kendini düşük faiz, orta düzey enflasyon ve genişlemeci maliye politikalarının reddinde ve buna karşılık sıkı para politikası, sıfır enflasyon ve yüksek faiz politikalarının geçer akçe olmasında açığa vuruyordu.

Sonuç olarak, post-Fordist birikim stratejileri mali kanadı güçlü ulus aşırı sermaye gruplarının eleğinden geçerek şekil alıyordu. Aynı zamanda, bu birikim stratejisinin uzun ömürlü ve başarılı olabilmesi, bu sermaye grubunun, muhalif gruplara hegemonik bir çerçeve sunabilmesini gerektiriyordu. Bunlardan yola çıkarak, ileriki sayfalarda, yukarda biraz da idealize ederek anlattığım bu ilişkilerin Avrupa'daki yansımaları ele alınacak. Post-Fordist Avrupa'nın son 20 yılın üretim ilişkileri ışığında nasıl şekillendiği tartışılacak ve ulus aşırı sermayenin hegemonya stratejileri anlatılacak.

Nasıl bir Avrupa?

70'ler ve 80'lerin ilk yarısı, Avrupa'da her sosyal bağlamın Fordizmin krizine değişik tepkiler verdiği ve sosyal mücadelelerin çok yoğun olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkıyor. Örneğin, Almanya ve diğer Rhineland ülkeleri anti-enflasyonist bir politika izleyip, korporatist yapılarını korumaya çalışırken, Britanya yukarıda idealize ettiğim post-Fordist modeli büyük bir hırsla uygulamaya sokuyordu. Bunlara karşılık, Fransa 1983'e kadar Fordizmin krizine Fordist cevaplar vererek kamu sektörünü büyütüyor, genişlemeci bir para politikası ve korumacı bir ticaret politikası izliyor ve hatta millileştirmelere gidiyordu. Bu değişik sosyal bağlamlarda, eski birikim stratejisinin formuna ve sosyal mücadelelerin seyrine bağlı olarak, Fordizmin krizine farklı tepkiler verildiğini gösteriyordu. Aynı zamanda,değişik algılamalar, söylemler ve pratikler temelinde ortaya çıkan farklı politikalar, Avrupa'da devam etmekte olan hegemonya krizine de ışık tutuyordu.

Mamafih, Fordizmin krizinin daha homojen bir şekilde algılanıp, karşılaşılan problemlere farklı bağlamlarda benzer pratiklerle cevap verilmeye başlanması 1980'lerin ikinci yarısından itibaren ağırlık kazanmaya başlıyordu. Bu dönemde, birçok Avrupa hükümeti post-Fordizmi karakterize eden politikalar uygulamaya başlarken, özellikle ulus devlet mekanizmasının ve sınırlarının ulus aşırılaşmış sermayenin ihtiyaçlarına paralel olarak kendini yenileyememesi, o döneme kadar ağır aksak bir şekilde gelmiş bütünlenmiş bir Avrupa projesine de ivme kazandırıyordu. Global rekabetin ulus-devlet düzeyinde karşılanamaması 'Avrupa'yı rekabet gücünün restore edileceği bir üs olarak baştan tasarlattırıyordu. Bununla birlikte, oluşmakta olan böylesi bir yapının nasıl bir birikim stratejisi doğuracağı, hangi taleplere daha açık hangilerine daha kapalı olacağı sorunsalı ulus aşırı sermayenin temel olarak ikiye bölünmesine yol aç-

mış ve iki farklı Avrupa tezahürü ortaya çıkarmıştı (Holman, 1992). Bir yanda, 'globalci' diye tabir edebileceğimiz, global düzeyde üreten, satan ve satın alan, dolayısıyla çıkarları mal ve hizmetlerin serbestçe dolaşımından ve global mali piyasalardan sağlanacak ucuz kredilerden geçen global sermaye varken, öte yanda yine ulus-devlet sınırlarını yetersiz ve düzenlemelerini katı bulan fakat rekabeti sadece birleşmiş bir Avrupa düzeyinde tasavvur edip, global rekabetten korunmayı amaçlayan Avrupacı proje duruyordu. Bir başka deyişle, globalci proje "Avrupa'yı global koşullara nasıl adapte edebilirim"in bir ürünüyken, Avrupacı proje global rekabete karşı iç pazarını oluşturmuş "bir kale olarak Avrupa"nın tahayyülüydü.

Avrupa'da post-Fordist stratejiler bu iki projenin kesiştiği ve çatıştığı yerlerden doğru kuruldu. Global sermaye ile bölgesel sermaye arasındaki mücadele 70'ler ve 80'ler boyunca devam ederken, 90'lar global sermayenin liderliğini hegemonik bir boyuta taşıdığının habercisiydi. Makalenin bundan sonraki kısmı, bu hegemonyanın 1980'lerin sonundan bu yana nasıl hazırlandığına, nereye evirildiğine, nasıl bir Avrupa oluşturduğuna ve nasıl bir birikim stratejisine işaret ettiğine odaklanacak. Bunu yaparken, ERT bünyesinde temsil edilen ulus aşırı sermayenin nasıl örgütlendiği, ERT'nin Avrupa karar alma süreçlerini nasıl etkilediği ve diğer sermaye örgütlerinden nasıl farklılaştığı tartışılacak. Oluşturulan hegemonyanın kuvveti Lizbon sürecinde tetkik edilecek.

Avrupa Yuvarlak Masa Sanayicileri (European Roundtable of Industrialists - ERT)

Ulus aşırı sermayenin dünya ekonomi-politiğinde artan ağırlığını rakamlarla anlatalım. UNCTAD (2006, s. 2) tahminlerine göre, 1970'te 1,3 milyar dolar olan toplam doğrudan yabancı sermaye (FDI) stoku, 1980'de 647 milyar dolara, 1990'da 1789 milyar dolara ve 2005'te de 10130 milyar dolara ulaşmış. Bu yüksek artış, üretim ağlarının ulus aşırılaşmasının ve ulus aşırı şirketlerin (UAŞ) de artan öneminin bir kanıtı. Dünyada % 85'i gelişmiş ülke merkezli olmak üzere 77.000 UAŞ faaliyet göstermekte ve bunlardan en büyük 100'ü (ki 53'ü Avrupa merkezli UAŞ'ler), 2000 yılında toplam global FDI stokunun 1/3'ünü ve toplam global satışların 1/4'ünü kontrol altında tutuyordu (UNCTAD, 2006: 6). Tüm UAŞ'ler doğrudan ve dolaylı olarak global tarım dışı istihdamın % 40'ını sağlıyor. Global ticaretin % 25'ine yakın bir bölümü UAŞ'lerin kendi bünyelerindeki şirketler arasında (intra-firm) gerçekleşiyor (Van Apeldoorn, 2002b: 58).

Rakamlar UAŞ'lerin son 20 yılda global ekonomi-politikte kazandıkları önemi açıkça ortaya seriyor. UAŞ'lerin emek ve ulusal sermaye karşısında kazandıkları üstünlüğün de bir ifadesi aslında bu tablo. Bununla birlikte, böylesi bir pozisyonel üstünlüğün realize edilebilmesi, üretim ilişkilerini ve birikim stra-

tejilerini yeniden tanımlayacak ve yapılandıracak toplumsal projelerin formüle edilebilmesine bağlı. Yani, kendini rakamlarda açığa vuran bu gücün, tahakküm ve sonra da hegemonyaya evrilebilmesi, onun toplumsal projeler içinde formüle edilebilmesinden, diğer bir deyişle sosyal olarak işlevsel kılınabilmesinden ve tahakküm altına alınanların organize edilebilmesinden geçiyor.[3] Avrupa bağlamında, ulus aşırı sermayenin gücü, ERT içinde ve ERT vasıtasıyla vücut buluyor.

1960ve 70'ler boyunca, Avrupa işverenlerinin çıkarları yalnızca ulusal düzeyde temsil ediliyordu. Avrupa Topluluğu'nun oybirliğine dayalı karar alma mekanizması ulusal hükümetlerin önemini artırıyor; sermaye çevreleri çıkarlarına ters buldukları önerileri kendi ulusal hükümetleri üzerinde baskı kurarak veto ettirebiliyorlardı (Cowles, 2000: 66). Aynı zamanda, talep-taraflı politikaların etkili bir şekilde uygulanabilmesi, enflasyonun dizginlenebilmesi, işçilerle yapılan ücret pazarlıklarının daha etkin kılınabilmesi, işveren örgütlerini olabildiğince geniş bir üye profili oluşturmaya itiyordu (Streeck, 2006: 15). Bununla birlikte, 70'lerin sonuna doğru gücünü göstermeye başlayan UAŞ'ler korporatist düzenlemelerden ve ulusal katılıklardan kendilerini sıyırıp çıkarları etrafında örgütlenebilecekleri çıkar gruplarını formüle etmeye başlamışlardı.[4]

ERT böylesi bir ihtiyaca cevap verebilme kaygısıyla 1983'te kuruldu. Daha sonra ERT üyesi olacak zamanın Sanayiden sorumlu Avrupa Komisyonu üyesi, Etienne Davignon, ile Volvo'nun CEO'su, Pehr Gyllenhammar'ın, ortak girişimiyle, zamanın endüstriyel problemlerine dair görüş bildirmek üzere bir platform olarak tasarlandı. Bu vesileyle, Davignon ve Gyllenhammar, UAŞ'ler ve Avrupa Komisyonu arasında birbirini destekleyecek ve şekillendirecek bir ilişkinin de temellerini atıyorlardı.

ERT üyeleri[5] münhasıran dönemin büyük ulus aşırı şirketlerinin CEO'larından oluşuyordu (Cowles, 2002: 68). Kuruluş amacı Avrupa'ya 'silkinip uyanması için bir çağrı' yapmak olarak konulurken, bunun düşünceler geliştirerek ve insiyatif alarak yapılacağı bildiriliyordu. Bu, ERT'nin kendini, yayınladığı ra-

3 Bu örnekten yola çıkarak daha genel bir analiz yapacak olursak, sınıf hem bir ilişkiye hem de inşa edilen sosyal bir kategoriye tekabül eder. Yani, üretim aletlerine sahip olanlar veya bunları kontrol edenlerle, üretim aletlerinden mahrum olanlar arasındaki ilişki olarak sınıf (Ollman, 1973: 203-211) bir sınıfın varlığından bahsedebilmek için yeterli değildir. Sınıf, resmî ya da gayrı-resmî örgütlenmelerin içinde ortak çıkarların inşa edilmesi suretiyle belirginlik kazanır (Holman ve Van Der Pijl, 1992: 1). Bir diğer deyişle, herhangi bir işyerindeki tahakkümün toplumsal bir güce evrilebilmesi böylesi bir sınıf stratejisinin inşa edilip o işyerindekileri –patron ya da işçi– içine alabilmesine bağlıdır. Bu bağlamda, ERT'yi, ulus aşırı sermaye gruplarının bir sınıf oluşturabilmek yolunda attıkları önemli bir adım olarak değerlendirebiliriz.

4 Avrupa işveren örgütlerinin sermayenin küreselleşmesine bağlı olarak geçirdikleri dönüşüm için bkz. Streeck, Grote, Scheineider, Visser, 2006: 21-92. En eski uluslar arası Avrupa işveren örgütü olan UNICE'nin dönüşümü ve ERT'den farkları için, bkz. Cowles, 2000: 69; 2001:161; Van Apeldoorn, 1998: 26; 2002b: 84.

5 ERT'nin kurucusu olan UAŞ'ler: Fiat, Shell, Olivetti, Phillips, Unilever, St. Gobain, Volvo, Renault, ICI, Lafarge Coppée, Nestlé, Bosch, ASEA, Ciba-Geigy, BSN, Siemens, Thyssen. Bkz. http://www.ert.be/origins.aspx (27 Nisan 2007).

porlarda, yürütülen kampanyalarda, liderlere gönderilen mektuplarda ve liderlerle yapılan yüzyüze görüşmelerde gösteren aktif yaklaşımının da bir özetiydi aslında:

> ERT'in önemi sadece Avrupa'daki temel sanayi için tutarlı bir yaklaşım koordine etmesinde değildir, çünkü onun üyesi olan yöneticiler bağlı bulundukları şirketlerin en yüksek yetkilileridir, ve bunların hepsi hükümet liderleriyle sınırsız iletişime sahiptir (Peter Sutherland, 1998, Rekabetten Sorumlu Komisyon Üyesi, akt. Van Apeldoorn, 2002a: 197-198).

ERT'nin üye sayısı 50 ile sınırlı ve üyelik yalnızca bir üyenin davetiyle mümkün olabiliyor. Bu, üyeliğin kişisel ilişkilere ve elit bir ağın parçası olmaya bağlı olduğunu göstermesi açısından önemli. Aynı zamanda üye sayısının sınırlı olması ve üyelerin böyle elit bir ağ içinden seçilmesi, ERT'nin daha homojen bir çıkar grubu olabilmesini, dolayısıyla daha hızlı ve esnek kararlar alabilmesini sağlıyor. Üstelik, ERT hiçbir zaman var olan ve oluşturulan temsil bürokrasisinin veya korporatist yapının bir parçası olmuyor. Her zaman kişisel ilişkileri ve halkla ilişkiler yönünü kuvvetli tutuyor. Böylece, önerdiği politikaları bir sermaye grubunun özel ve sınırlı çıkarları olarak değil, Avrupa'nın genel çıkarlarının bir savunusu olarak sunma imkânına sahip oluyor. Özetle, materyal ve ideolojik kaynakları, kurumsal yapısı ve kişisel ilişkileriyle ERT, Avrupa merkezli ulus aşırı sermayenin çıkarlarının Avrupa birikim stratejilerine etkili bir şekilde kodlanmasını sağlıyor. Daha sonra da inceleyeceğimiz gibi, çıkarlarını, sadece kendi üyelerinin çıkarları için çalışan geleneksel işveren örgütlerinin tâbi olduğu çerçeveler içinde değil, tüm Avrupa vatandaşlarına atıfta bulunabileceği bir yaklaşımla tanımlıyor.

> ERT, bireysel sektörlerin çıkarları için değil, Avrupa'nın rekabet gücü için oluşmuş bir lobidir. Rekabet, Avrupalı kamu yöneticilerinin de paylaştığı bir husus olduğuna göre, biz aynı zamanda Avrupa'nın rekabet gücü etrafında oluşan diyaloğun da ayrıcalıklı bir tarafıyız (Maucher, ERT Başkanı (1996-2000), akt. Van Apeldoorn, 2002: 84).

Globalleşen Avrupa, korumacı Avrupa'ya karşı

Birleşmiş bir Avrupa projesinin 1980'lerden bu yana, Avrupa ulus aşırı sermayesini karakterize eden iç çatışmalarla şekil aldığını daha önce tartışmıştım. Globalci ve Avrupacı sermaye olarak tanımlanan bu iki sermaye grubunun Avrupa birikim stratejilerini doğrudan, Avrupa bütünleşmesinin seyrini de dolaylı olarak etkilediğini anlatmıştım. Bu iki sermaye grubu arasındaki mücadele, kendini ERT saflarında da en başından itibaren göstermeye başlıyordu. ERT'den umduklarını bulamayan ERT'nin en global üç üyesi, Shell, Unilever ve ICI, kuruluşunun hemen ardından ERT'den ayrılıyor ve ERT, Avrupa'yı globalleşmeye karşı

korumacı/bölgesel bir güç olarak tasarlayanların tahakkümü altına giriyordu (Van Apeldoorn, 1998: 27; 2001: 78). ERT'nin bu Avrupacı ağırlıklı üye kompozisyonu, 1986'da iç pazarı inşa eden antlaşmanın (Tek Avrupa Akti) muhteviyatını da çokça etkiliyor, ERT, biraz önce tartıştığım lobi gücüyle ve pozisyonel üstünlüğüyle, iç duvarlardan kurtulmuş fakat dış duvarları hâlâ ayakta olan bir Avrupa'nın kurulmasına ön ayak oluyordu (Cowles, 2002: 66; Van Apeldoorn, 1998: 27). Ayrıca, karar alma süreçlerini üye devletlerin kontrolüne bırakan oy birliği kuralı bu antlaşmayla birlikte değiştiriliyor, iç pazarın oluşturulmasına dair tüm kararlar nitelikli çoğunluk esasına tâbi kılınıyordu. Bu, sermayenin genişlemesinin önünü açıyor, iç pazarın oluşumunu üye devletlerden herhangi birinde çıkabilecek engellemelere karşı sigortalıyor ve en önemlisi Brüksel'i üye devlet başkentlerine nazaran güçlendiriyordu (Cowles, 2001: 171).

Mamafih, iç pazarın koruma duvarları ardında yeşertilmek istenmesi günün değişen sosyal ve kurumsal koşulları içinde imkânsızlaştı. Öncelikle, globalci sermeyenin daha fazla ağırlıkta olduğu Avrupa ülkeleri –Almanya, İngiltere ve Hollanda– böylesi korumacı bir iç pazarın oluşumuna karşı çıktılar. İkinci olarak, Avrupacı sermayenin domine ettiği ERT, 1988 itibariyle eski globalci üyelerinin (Shell, Unilever, ICI) geri dönüşüne ve yeni global üyelerin (Roche, BT, BP ve Bayer) örgüte üye oluşuna sahne oldu. Bu da ERT içindeki güç dengesini globalci üyeler lehine değiştirdi (Van Apeldoorn, 2002a: 199; 2002b: 79-80). Ayrıca, 4-5 yıl öncesine kadar Avrupacı olan bazı ERT üyeleri, global düzeye terfi etti; bu ERT'nin üye profilini daha da değiştirdi (Van Apeldoorn, 1998: 28). Bunlara ek olarak, Doğu Avrupa'da 1989'la başlayan çözülme dalgası, Avrupacı sermayenin genişlemesi için yeni fırsatlar sunuyor, bu da Avrupa'nın Avrupacı yorumunun daha da kan kaybetmesine yol açıyordu (Gill, 1993: 2).

Sosyal etmenlerin yanında, bazı kurumsal düzenlemelerin de yine globalleşmeye doğru sistemik bir eğilim yarattığını tartışmak mümkün görünüyor. İç pazarın kurulması ve oy birliği kuralının terk edilmesi, ulusal duvarlarla korunmaya çalışılan üye ülkeleri dolaylı ithalatla karşı karşıya bırakmış, bu da ulusal düzeyde uygulanagelen gümrük uygulamalarını etkisizleştirmiş ve liberalleşmeye doğru sistemik bir gidişat yaratmıştı (Hanson, 1998). Ulusal korumacılığın kurumsal köklerinin kurumasının yanında, Brüksel merkezli korumacı politikaların uygulanabilmesi de bazı kriterlere bağlanmıştı. Örneğin, koruma talep eden bir şirketin, Brüksel'e tüm sektörün en az % 50'sinin aynı durumdan muzdarip olduğunu kanıtlaması gerekmekteydi. Yani, Brüksel korumacı bir politika izlenmesini, korumacılığın topluluğun tüm üyelerinin çıkarına olmasına bağlamıştı (Woll, 2006: 5). Bu, Avrupa'nın birikim stratejilerinin korumacı çıkarlara daha kapalı inşa edildiğini ve ticaret politikalarının büyük oranda serbestleşmeye referansla tanımlandığını göstermekteydi.

Hülasa, tartıştığım bu sosyal-kurumsal değişikler, hem ERT'nin hem de iç pazarın korumacılıktan globalleşmeye nasıl bir evrim geçirdiğinin ipuçlarını

veriyor bize. Bu durumun kendini somut olarak daha fazla hissettirmesi içinse, 1990'ların başına kadar beklememiz gerekiyor.

Maastricht: Hegemonyaya doğru

ERT, Maastricht Antlaşması'ndan üç ay önce "Avrupa'yı Yeniden Şekillendirmek" (ERT, 1991) adlı bir raporu kamuoyunun ve Komisyon'un dikkatine sunuyordu. Bu raporda, ERT, Avrupa için bir yol haritası çizerken, merkezinde global sermayenin olduğu fakat diğer sermaye gruplarına da göz kırpan bir proje ortaya koyuyordu. Bunu, bölgesel sermayenin rekabet gücünü artıracak ortak bir Avrupa endüstri politikası önererek yapmaya çalışırken, serbestleşmenin ve global rekabetin gerekliliğinden dem vuruyordu. Yani, serbestleşme sorgulanmazken, serbestleşen Avrupa'da global rakiplerine karşı ayakta kalmaya çalışacak olan bölgesel sermayeye destek sözü veriliyordu.

Üç ay sonra imzalanan Maastricht Antlaşması'nın sosyo-ekonomik bir analizi, ERT'nin raporlarında çizilen marjinlerin Maastricht'te ne kadar da belirgin olduğunu ortaya koyuyor. Öncelikle, global sermayenin belirleyiciliği dönüşüm kriterinde (convergence criteria) kendini açığa vuruyordu. Sıkı para politikasını kurumsallaştırıp, para politikasının yönetimini de ulus-üstü ve popüler baskılara dayanıklı bir yapıya devreden bu kriter, global sermayenin kırmızı çizgilerine referansla Avrupa birikim stratejisini ve üretim ilişkilerini yeniden tanımlıyordu.[6] Bununla birlikte, özelikle "Trans-Avrupa Altyapı Ağı" ve "Araştırma ve Teknolojik Gelişme" başlıklı bölümlerde ortak bir endüstri politikasının nüvelerini bulmak da mümkündü. Bu demek oluyor ki, rekabeti global düzeyde tanımlayıp o şekilde planlanan endüstri politikaları, korumacılık yoluyla desteklenecek bir rekabeti imkânsız kılarken, 'laissez-faire'ci bir anlayışa da sırtını dönüyordu. İleriki sayfalarda bu durumu daha geniş bir şekilde tartışacağım, fakat şunu da burada belirtmekte fayda var ki, Maastricht Antlaşması ile birlikte, yukarıda değinilen hegemonik çerçevenin sermaye ayağı yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaya başlıyordu.

Bununla birlikte, ERT'nin Maastricht öncesi raporunda sosyal politikaya dair hiçbir atıf yoktu. Rekabet gücünü artıracak sosyal reformların gerekliliğine yapılan vurgunun haricinde, ERT raporunda Avrupa bütünleşmesine sosyal bir boyut eklemek gibi bir gaile söz konusu değildi. Buna ek olarak, antlaşmaya iliştirilen Sosyal Bölüm, ne kadar dönüşüm kriterinin etkisi altında güdük kalsa da, ERT tarafından şiddetle eleştiriliyordu. Bu bize, ERT içinde örgütlenmiş

6 Gill, mali disiplini ve sıkı para politikasını kurumsallaştıran böylesine bir düzenlemeden nemalananları sadece küresel sermayeye değil, içinde ayrıcalıklı ve mülk sahibi işçilerin ve orta sınıfın da bulunduğu daha geniş bir kesime referansla açıklıyor. Toplum-devlet ilişkisinin neo-liberal yeniden yapılanışının bunların da çıkarlarına paralel gittiğini savunuyor (Gill, 1993: 7). Gill'in argümanını destekleyen bir örneklem için, bkz. Bieler ve Torjesen, 2001.

global sermaye ile Delors'un[7] liderlik ettiği sosyal-demokrat güçlerin çatıştığını (Van Apeldoorn, 1998; 2002a; 2002b) ve Maastricht Antlaşması'nın üretim ilişkilerinin tümünü içine alacak hegemonik bir kodlanışa işaret etmediğini gösteriyordu. Emek ve emeği temsil eden güçler, globalci sermayenin söyleminin ve pratiklerinin dışında alternatif bir Sosyal Avrupa tahayyülünün arkasında giderken, ERT'nin de emeği içine entegre edebileceği hegemonik bir çerçeve kurmaktan uzak olduğu anlaşılıyordu.

Maastricht sonrası: Hegemonyanın kuruluşu

ERT, 1992 sonrasında globalci sermayenin ağırlığının daha fazla hissedildiği bir döneme girdi. Uruguay'daki Dünya Ticaret Örgütü görüşmelerinin yarattığı globalci rüzgârı da arkasına alan (Gill, 2001: 54) ERT, dünya ticaret sisteminin genel çıkarlarının bireysel sektör çıkarlarına feda edilemeyeceğine dair diskuru bu dönemde daha da yükseltti (ERT, 1993: 26; 1994). Bu bağlamda, Avrupa Birliği'nin, tüm gümrük ve gümrük-dışı kısıtlamaları kaldırmak için Uruguay'da verdiği söz, ERT'nin, GATT antlaşmasının imzalanması ve olası bir Fransız vetosunun etkisiz kılınması için yürüttüğü coşkulu lobi faaliyetlerinin de bir sonucuydu aslında.

Deregülasyon ve esneklik, bu yeni dönemin en önemli söylemleri olarak karşımıza çıkıyordu. ERT tarafından benimsenen post-Maastricht politikalarının özünü oluşturan bu iki söylem, emek piyasasının esnekliğini ve endüstri politikasının düzensizliğini savunuyordu. Maastricht öncesi dönemde de ERT'nin bir çeşit ortak endüstri politikası önerdiğini tartışmıştık. Global rekabet gücünü artıracak, emek gücünü eğitecek, katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesi için elzem olan araştırma-geliştirme faaliyetlerine destek olacak ortak bir endüstri politikasını Maastricht sonrası dönemde de destekleyen ERT (1993: 9), globalci sermayenin Avrupacı sermaye üzerinde kurduğu hegemonyaya da örnek teşkil ediyordu. Diğer bir deyişle, giderek daha açık hale gelen bir piyasada, devlet müdahalesinin dönüşüm kriteri ile sınırlandırılması ve bu sınırların ötesinin imkânsız ve mantıksız kılınması, ERT'nin devlete bir gece bekçisi rolü biçmesinden ziyade, ERT'nin bu yeni birikim stratejisiyle uyumlu ve yeni durumun potansiyel mağdurlarını da içine alacak hegemonik bir çerçeveyi tasarladığını gösteriyordu.

ERT'nin sosyal politika alanındaki duruşu da Maastricht sonrası dönemde değişikliğe uğradı. Maastricht'teki sosyal bölümün antlaşmaya bağlayıcı olmayan bir şekilde konulmasına bile şiddetle karşı çıkan ERT, Maastricht sonrası dönemde "eşit işe eşit ücret" ve temel çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi bazı sosyal hakların piyasa entegrasyonuyla eş zamanlı olarak tanınması gerek-

7 Delors dönemi gelişmeleri için, Bkz. Ross, 1995; Hantrais, 1995: 1-17.

tiği yönünde lobi yapmaya başladı (ERT, 1993: 9). Emek piyasasındaki katılıkların esnekleştirilmesine dair olan inanç devam etmekle birlikte, ERT piyasa ile dost ve rekabet gücünü tırpanlamayacak bir sosyal politika anlayışı geliştirerek Maastricht'te su yüzüne çıkan emek-sermaye çelişkisini dindirmeye ve Avrupa bütünleşmesinin meşru zeminini sağlamlaştırmaya çalıştı. Başka bir deyişle, ERT, sınırları dönüşüm kriteri, küresel serbest rekabet ve esnek emek piyasasıyla belirlenmiş olan birikim stratejisinin içinde emeğe de yer açıp, onu bu çerçevenin içine hegemonik olarak eklemleyebilmenin yollarını aradı. Gerek ortak bir endüstri politikası temelindeki açılımlar, gerekse ortak bir sosyal politika üzerindeki vurgu, ERT'in sermayenin değişik kesimlerinin ve emeğin rızalarını alıp, oluşmakta olan Post-Fordist birikim stratejisinin çelişkilerini yatıştırmaya çalıştığının bir göstergesiydi.

ERT'nin 1990'larda yayınladığı birçok rapor (ERT, 1994; 1996; 1998) Avrupa Birliği raporlarında da yankı buldu. Özellikle Komisyon raporlarının (1996;1997) deregülasyon, esneklik, açıklık ve sıkı para politikasının yanında bunlara sekte vurmayacak inovasyon temelli bir endüstri politikasına ve temel sosyal hakları koruyacak bir çeşit sosyal politikaya da vurgu yapması manidardı. Bu dönemde yayınlanan raporların detaylarına girmektense, 1990'ların bulgularını 2000'deki Lizbon Stratejisi temelinde değerlendireceğim. 1990'ların hegemonik girişimlerinin Lizbon stratejisiyle kurumsallaştırıldığını ve bir birikim stratejisi şeklinde formüle edildiğini tartışacağım.

Lizbon stratejisi: Hegemonya kurumsallaşırken

1990'lardan devralınan sosyal problemlerle[8] yeni milenyuma giren Avrupa Birliği, Lizbon Stratejisi ile 10 yıl içinde dünyadaki en rekabetçi, en bilgiye dayalı, en inovasyon temelli ekonomiye sahip olmayı amaçlayan, işsizliğe ve sosyal dışlanmaya da çare olma iddiasındaki bir birikim modeli formüle etti (Eurepean Council, 2000). Rekabet, inovasyon ve sosyal bir Avrupa özlemiyle bezenen bu strateji, aslında ERT'nin 1990'lar boyunca gelişen hegemonik açılımının, Lizbon'da sınırları ve kuralları belirlenmiş bir birikim stratejisiyle taçlandırılmasıydı.

Yeni milenyumda, ERT'nin globalci karakterini daha da güçlendirdiğini görüyoruz. 2006 itibariyle, ERT'nin 17 üyesi[9] Avrupa'nın yıllık gelir bazında en büyük 50 şirketi arasında yer alıyor. Dünyanın mali-olmayan en büyük ilk 50 UAŞ'si arasında 22 ERT üyesi bulunuyor. Üstelik, ERT'nin çıkarları endüstri

8 AB'de fakirlik riski taşıyan nüfus (at risk-of-poverty rate) 1998'de % 12 iken, 2001'de % 15 olarak gerçekleşiyor, bkz. Eurostat, 2004: 4. Uzun dönemli işsizlik oranları, 1998'de % 4.2 iken 2004'te çok küçük bir düşüşle % 4'e geriliyor, bkz. Eurostat, 2006: 64.

9 Bunlar: Royal Dutch Shell, BP, Daimler Chrysler, Volswagen, Siemens, ENI, Nestlé, Deustsche Telecom, E.ON, Statoil, France Télécom, Fiat, Repsol YPF, Thyssen Krupp, Suez, Robert Bosch, bkz. http:// money.cnn.com/magazines/fortune/ global500/2006/europe (5 Mayıs 2007).

sermayesiyle de sınırlı değil; mali sermaye de eş zamanlı yöneticilikler[10] aracılığıyla ERT'de büyük ölçüde temsil ediliyor (Van Apeldoorn, 2002: 100). Bu sanayi sermayesiyle mali sermayenin çıkarlarının kesişebilmesi ve daha genel anlamda sermaye dolaşımının bütünlüğü açısından çok önemli. Fakat bu bölümde ERT'den ziyade, iki yeni aktörün, varsaydığım hegemonik birikim modeline eklemlenişini ele alacağım. Global rekabetten azami düzeyde etkilenen Avrupa tekstil ve konfeksiyon sanayicilerinin örgütü (EURATEX) ile Avrupa'da 60 milyon emekçiyi temsil etme iddiasındaki Avrupa İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (ETUC) bu birikim modeline verdikleri tepkiler ışığında, önerdiğim hegemonik kodlanışın da bir tahlilini yapmış olacağım.

Avrupa Konfeksiyon ve Tekstil Örgütü (EURATEX)

Bu bölümün amacı, Avrupacı ve korunmaya muhtaç sektörlerin başında gelen Avrupa tekstil ve konfeksiyon endüstrisinin önceki bölümlerde savlanan hegemonik çerçeveye ve beraberinde getirdiği birikim stratejisine nasıl bir tepki verdiğini göstermek olacak. Yukarıda tartışılan hegemonyanın Avrupa tekstilcilerinin çıkarlarına daha kapalı bir birikim stratejisi yarattığı savunulacak. Bununla birlikte, sınırları Lizbon'la belirginleşen birikim stratejisinin, tekstil endüstrisinden tamamen vazgeçmektense, onun taleplerini hegemonik bir çerçeve içinde yeniden şekillendirdiği ele alınacak.

Avrupa tekstil endüstrisi 1970'lerden bu yana düşük verimlilik, artan işsizlik ve rekabet gücünün zayıflığıyla karakterize ediliyor (Dolan, 1983: 587; Uğur, 1998: 662). Fakat, 1980'lere kadar Fordist yöntemlerle cevap verilen bu problemler, 1980'lerin sonu itibariyle daha post-Fordist bir çerçeve içinde algılanmaya başlıyor. Tekstil endüstrisi ticaretteki serbestleşmeye sanayinin yok olacağı ve işsizliğin artacağı temelinde karşı çıkmaya çalışıyor (Uğur, 1998: 662) fakat önceki sayfalarda üstünde durduğum sosyal ve kurumsal koşullar korumacılığı Avrupa tekstilcilerinin talep edebileceklerinin ötesine yerleştiriyor. Global rekabet ve sıkı para politikası yeni birikim stratejinin sac ayaklarını oluşturuyor, ve bu bağlamda korumacılık talepleri öteleniyor:

10 Mesela, şu anki ERT Başkan vekili Alain Joly hem Lafarge'ın hem de dünyanın en büyük 5. mali UAŞ'si olan BNP Baripas'ın CEO'su, bkz http://ecole.org/orateurs/OR0132?ora_only=1 (6 Mayıs 2007) ve UNCTAD, 2004. Başka bir ERT üyesi olan Peter Sutherland hem BP'in hem de dünyanın en büyük 29.en büyük mali UAŞ'si olan Goldman Sachs International'ın CEO'su, bkz. http://www.trilateral.org/membship/bios/ps.htm (6 Mayıs 2007) ve UNCTAD, 2004. Henning Kagermann, hem Siemens'in CEO'su hem de Deutsche Bank AG and Citigroup Inc'in denetim kurulu başkanı, bkz http://www.answers.com/topic/klaus-kleinfeld (6 Mayıs 2007). Jean Louis Beffa, ERT'de Saint Gobain'i temsil ederken, aynı zamanda BNP Paribas'ın başkan vekili ve J.P Morgan'in danışma kurulu üyesi, bkz. http://www.saintgobain.com/en/htlm/groupe/equipe.asp. Nestle'nin CEO'su olan Peter Brabeck-Letmathe Credit Suisse Group'un da yönetim kurulu üyesi, bkz. http://www.nestle.com/All_About/Nestle_Management/Executive_Board/CV/Peter+Brabeck.htm (6 Mayıs 2007).

> Tekstildeki engellemelerin 2005 itibariyle kaldırılması herkesi yüzlerce hatta binlerce avroluk giyim maliyetinden kurtaracak. [Küresel rekabet] bizi daha rekabetçi kılacak, girdi fiyatlarımızı düşürecek. Bu faizleri baskı altında tutup, enflasyonu düşürecek. Ekonomik değişimin yararları genelleşirken, değişimin maliyeti lokal kalacak. Sonuçta hepimiz daha iyi duruma geleceğiz (Peter Mandelson, Ticaretten Sorumlu Avrupa Komisyonu üyesi, 2007a).

Koruma talep eden sektörleri Avrupalı tüketicilerin sırtındaki bir yük gibi gösteren bu anlayış, Avrupa ticaret politikalarını ve birikim stratejilerini de derinden etkiliyor. Son 20 yıldır, Avrupa birikim stratejilerinin neye referansla tanımlandığı şu sözlerle gözler önüne seriliyor:

> Avrupa'nın kendi pazarının açık olduğundan emin olmalıyız. Küresel arz zincirlerinin Avrupalı şirketlerce kontrol edildiği küresel bir ekonomide; Avrupa'nın ithalat ve ihracat yapmaya ihtiyacı var. Dolayısıyla, Avrupa dış pazarları açarken, kendi evinde de korumacılığı reddetmelidir (Peter Mandelson, 2007b).

Görüldüğü gibi, Avrupa dış ticaret politikası ve birikim stratejisi daha çok küreselci çıkarlar tarafından şekillendiriliyor. Bu küreselci anlayış korumaya muhtaç sektörlerin çıkarlarını ticaret paketleri içinde, dışarıda kazanılabilecek ticari imtiyazlar için feda ediyor (Woll, 2006) ve bunu herkes ya da tüm tüketiciler adına yapıyor. Örneğin, 2000'den 2005 yılına kadar kademeli olarak kaldırılan gümrük ve gümrük-dışı tarife uygulamaları, 2,1 milyon insanın çalıştığı Avrupa tekstil endüstrisinin (Commission, 2004a: 259-64), yıllık % 3 küçülmesine neden oldu. Daha çok Çin ile girişilen rekabetten muzdarip tekstil endüstrisinin çıkarları, Çin'de pazar payını artırmaya ve ticari imtiyazlar elde etmeye çalışan sektörlerin çıkarlarına feda edildi. Mesela, aynı dönem itibariyle, Avrupa enformasyon ve iletişim endüstrisi dünyadaki en büyük cep telefonu pazarı olan Çin'de pazar payını artırmaya çalışıyordu. Aynı zamanda, Çin'deki üretim hacmini de artırmaya çalışan bu sektör, toplam küresel üretimlerinin 2001'de % 8,1'ini Çin'de yaparken, bu rakamın 2005'te % 33'e yükselmesi öngörülüyordu (Commission, 2004a: 263). Örnekler daha da çoğaltılabilir, fakat ticaret Komiseri'nin sözleri herhangi bir örnekten daha çarpıcı:

> Hâlâ Avrupa'ya gelen Çin mallarından bahsediyoruz. Halbuki, Çin mallarının yarıdan fazlası –çoğunluğunu Avrupalıların oluşturduğu– yabancıların fabrikalarından geliyor. Bunun için pazarımızın ve başka pazarların açık olmasına ihtiyacımız var (Peter Mandelson, 2007b).

Böylesi bir birikim stratejisinin doğurduğu söylemsel ve sosyo-ekonomik atmosferde, kendi başkanlarının deyimiyle EURATEX "günün ideolojisini kabul etmek zorunda kalıyordu" (Libeert, 2006: 6). Dış ticaret görüşmelerinin sektörel bazda değil de ticaret paketleri içinde yürütülmesine ve rekabeti artırıcı teşvikle-

rin sektörlere eşit olarak dağılmamasına tepki gösterse de, EURATEX küresel rekabet söylemini kabul edip, korumacı talepleri bir kenara koymak durumundaydı. Bu tekstil endüstrisinin meşru bir zeminde tanımlanabilmesinin ve Avrupa karar-alma süreçlerinde söz sahibi olabilmesinin ilk koşulu olarak karşımıza çıkıyordu (Woll, 2006: 9). Buna istinaden, Avrupa tekstilcileri küresel rekabet gücünü artırıp, inovasyonu destekleyecek RETEX, FORCE ve EUROFORM[11] gibi bazı Avrupa Birliği fonlarından da yararlanma hakkını elde ediyorlardı. Ayrıca, tekstil endüstrisi için Avrupa Komisyonu bünyesinde özel olarak kurulan bir Akil Adamlar Grubu (High Level Group, 2004), tekstil endüstrisine seslerini yükseltebilecekleri bir platform sağlamış oluyordu. Mamafih, bu platform korumacı taleplerin örgütlenebileceği bir yer olmaktan ziyade, Komisyon'u haksız küresel rekabeti önleyici ve fikrî mülkiyet haklarını garanti altına alacak politikalar üretmeye zorlamak için kullanılıyordu (EURATEX, 2003; 2006).

Bu yine global sermayenin hegemonyasına ve Avrupa birikim stratejilerinin hegemonik olarak konsolide edilişine delalet ediyor. Lizbon'da öne çıkan inovasyon kavramı çerçevesinde tekstil ve konfeksiyon sanayii, küresel rekabetin ve küresel sermayenin mantığına eklemleniyor ve korumacı taleplerinden vazgeçiyor. Küresel rekabete uyumu kolaylaştıracak fonlar hiçbir zaman devletin tam desteğini almış kapsamlı bir endüstri politikasının ürünü olmuyor (Commission, 2003; 2004b); fakat AB'nin, küresel piyasalardaki dengeleri bozmadan, küresel rekabet koşulları altında yaralanması muhtemel sektörlere dağıttığı bir ulufe şeklini alıyor. Dönüşüm kriterinin ortaya çıkardığı kurumsal sınırlamalar altında, inovasyon ve yüksek katma değer üretimi desteklenmeye çalışılırken, rekabetten korunmak isteyenler, Avrupalılara yük olmakla suçlanıyor.

Avrupa İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ETUC) ve Avrupa Sosyal Modeli

Avrupa Sosyal Modelinin, sosyal dışlanmayı ve işsizliği azaltacak bir şekilde modernize edilmesi gerektiği, Lizbon stratejisinin temel ilkeleri arasında yer alıyor. Bu bölümde, geliştirilen bu sosyal politika anlayışına, emeğin küresel sermayenin hegemonyasına eklemlenişi çerçevesinde bakılacak. Avrupalı emeğin temsilcisi ETUC'un, Avrupa karar alma süreçlerine katılabilme ve bazı temel sosyal hakların tanınması karşılında, küresel sermayenin hegemonyasına eklemlendiği ve küresel zorunlulukların ve dönüşüm kriterinin etkisiyle sulandırılmış bir sosyal politika anlayışına yeşil ışık yaktığı tartışılacak.

11 FORCE ve EUROFORM genel anlamda mesleki eğitimin kalitesini artırmaya ve yeni becerilerin kazanılmasına yönelikken, RETEX, özel olarak tekstil sektöründeki yeniden yapılanma çabalarına destek olmak amacıyla yürürlüğe sokuldu. Her üçünün temel ortak özelliği ise bunların üretim dışı sübvansiyonlar olması idi. Yani, yararlanacak olanlar bu fonları verimsiz üretim merkezlerini ayakta tutabilmek için kullanamayacaktı. Bu surette, suni fiyat sapmalarının önüne geçilmesi planlanıyordu. Bkz. Ugur, 1998: 665.

1986'dan bu yana tüm hızıyla devam eden Avrupa bütünleşmesi, piyasaların bütünleşmesi yolunda çok büyük adımlar atarken, piyasa-düzeltici ve düzenleyici mekanizmalar Avrupa düzeyinde yaratılmadı ve sosyal politika çok büyük oranda ulusal bir sorumluluk olarak kaldı (Streeck, 1995: 395). Bu, sosyal politika alanında bir makas etkisi yarattı. Bir tarafta, piyasaların bütünleşmesi ve sermayenin artan hareketliliği ulusal sosyal politikaların devam ettirilebilirliğini tehlikeye sokarken, öte yandan sosyal politika, ulusal rekabet gücü ve ulusal çıkarlar adına törpülenmesi gereken geçmiş zamandan kalmış bir lüks olarak görülmeye başlandı. Diğer bir deyişle, ulus-üstü seviyede piyasaların bütünleşmesiyle kendini gösteren liberal söylem, ulusal seviyede piyasaların denetimini yapamayan, bu yüzden de herkesi fedakârlığa çağıran milliyetçi bir söylemle birleşti (Streeck, 1998: 430-31).

Böylesi "seçici bir bütünleşmenin" (Scharp, 2002: 647) arkasında elbette sermayenin ulus aşırılaşması ve emek karşısında güçlenişi yatıyordu. Sermayenin 'çıkış' tehdidi ve uygulanan sıkı maliye politikaları işsizliği 1970'lerden bu yana görülmemiş şekillerde artırırken, işçi örgütlerinin üye sayısını da azaltıyordu. Avrupa Birliği'ne üye ülkelerde sendikalaşma oranı 1980'de % 40 iken, bu oran, 1995'te % 32,6'ya, 2001'de ise % 26,4'e düşüyordu (Waddington, 2005: 521). Üye sayılarındaki düşüş, birçok sendika için mali problemler yaratırken, bunların Avrupa Birliği karar alma süreçlerini etkilemek için kullanılabileceği kaynakların da kurumaya başladığına işaret ediyordu.

Maastricht Antlaşması'na iliştirilen Sosyal Bölüm, ETUC tarafından övülse de, bunun dönüşüm kriterinin sınırlamaları altında bir fark yaratabilmesi imkânsız kılınmıştı. Üstelik, üye devletleri bağlayıcı değildi ve grev hakkı, toplu sözleşme hakkı ve sosyal güvenlik gibi temel sosyal haklara dair bir hüküm getirmiyordu. Sosyal demokrat Delors'un Komisyon başkanlığı yaptığı dönemde oluşturulan 'Sosyal Diyalog' da sermayenin ve emeğin temsilcilerine söz alabilecekleri bir platform sağlamasına rağmen, sosyal politika alanında bir gelişmeyi beraberinde getiremedi. Yeni oluşan Avrupa'da üstünlüğü elinde bulunduran sermaye grupları, kendilerini yeniden bir cenderenin içine sokacak neo-korporatist bir yapının içine girmeyi reddettiler (Streeck, 2006: 23-4). Avrupa düzeyinde, sosyal politika alanında post-Maastricht döneminin en önemli adımları, "doğum-izni" ve "işçi konseyleri" direktifleriyle atıldı. İlk başta olumlu tepkilerle karşılanan (Geyer ve Springer, 1995: 220) bu iki yeni gelişme, ulus-üstü bir sosyal politika ivmesi yaratacakları yolundaki beklentileri zamanla boşa çıkardılar (Streeck, 1998: 445,47; 1999: 5).

Lizbon böyle bir ortamda global rekabetin sorumluluklarıyla bezenmiş yeni bir sosyal politika iddiası ile ortaya çıkıyordu (European Commission, 2000: 2). Emek piyasalarının global rekabetin doğurduğu zorunluluklara esneklikle cevap verebilmesinin, hem istihdam hem sosyal dışlanma hem de ekonomik büyüme için elzem olduğu savunuluyordu. Daha iyi sosyal haklara sahip ola-

bilmenin sadece daha yüksek rekabet gücünden geçtiğini varsayan bu strateji, sosyal politikayı işçilerin "işe-alınabilirliğini" artırmaya yönelik uygulamalar ve yaptırımlar olarak kavramsallaştırıyordu. Yani, geçmiş sosyal politika anlayışı, işçileri ve toplam talebi piyasanın aşırılıklarından korumaya çalışıp onları piyasanın etkilerinden böylesi durumlarda izole ederken, Lizbon'da kanıksanan sosyal politika anlayışı "işçileri piyasaya nasıl daha iyi entegre edebilirim"in bir ürünü olarak karşımıza çıkıyordu. Bir başka deyişle, geçmiş dönemin sosyal politika anlayışı emek-gücünü "piyasanın başarısızlığına karşı" sigortalarken, Lizbon'da formüle edilen sosyal politika, "bireylerin başarısızlıklarına karşı" piyasayı sigortalamayı amaç edinip, onları en kısa zamanda tekrar piyasanın içine sokmayı amaçlıyordu. "Esneklik" emek piyasasındaki istihdam maliyetlerini düşürüp, istihdamı artırırken, oluşan bu esnek koşullara uyumun da sosyal politikalar bünyesinde desteklenecek "yaşam-boyu eğitim" ile sağlanması planlanıyordu. Başka bir deyişle, bu yeni sosyal politika anlayışına göre, işçi daha kolay işten kovulma "hakkına" sahip olmalıydı ki daha kolay iş bulabilsin, bunun için de sosyal politika, işçinin sürekli eğitimine destek verip, onu piyasanın yarattığı yeni fırsatlara hazırlayabilmeyi amaçlıyordu.[12]

Sosyal politikanın Avrupa düzeyinde yeniden tanımlanışına tekabül eden bu anlayışın ortaya çıkışı emeğin temsilcilerinden bağımsız okunamıyor. Delors döneminde kurumsallaştırılmış olan "Sosyal Diyalog"un bir parçası olarak ETUC, Lizbon stratejisinin hazırlanmasında aktif olarak rol alıyordu. Üretim ilişkilerinin hegemonik olarak kodlanışının bir ifadesi olarak addettiğim Lizbon stratejisi, ETUC tarafından işte böyle sahipleniliyordu:

> Lizbon stratejisini işler kılmalıyız, çünkü bu, ucuz-emek ekonomilerinin rekabetine karşı direnebilmenin ve Avrupa sosyal modelini ayakta tutabilmenin en iyi yolu...Milyonlarca yeni iş yaratmak özellikle eğitim alanında yatırım demek, insanları yeni zorluklara meydan okuyabilecekleri vasıflarla donatmak demek, ve özellikle işyerinin kapanması veya yeniden yapılanması dolayısıyla işini kaybetmiş işçilere destek vermek demek. Daha esnek çalışma koşulları sadece şirketlerin değil, işçilerin de yararınadır. Daha çok kadın ve yaşlı insan bu sayede emek piyasasında aktif olabilecek ve çocuklarına daha iyi bakım verip ailelerine de destek olabilecek (ETUC, 2006: 1,4).

Görüldüğü gibi, ETUC bu yeni model sosyal politikayı sosyal bir Avrupa'nın devam ettirilebilirliği için tek seçenek olarak görüyor. Yaşam boyu eğitim ve esneklik daha fazla istihdam yaratmanın yolları olarak sunuluyor. Ayrıca, emek piyasasında yapılan reformların, yok ettiğinden fazla iş yarattığı[13] istatistiklerle

12 Žižek, benzer bir şekilde, çokuluslu kapitalizmin yarattığı güvensizliklerin insanlara fırsatlar olarak sunulduğunu tartışıyor, bkz. Žižek, 2005: 3.

13 8 Avrupa ülkesinde yapılan sayısal çalışmalar, yürütülen emek piyasası reformlarıyla işsizlik oranları arasında doğrudan bir ilişki bulunmadığını ortaya koyuyor. İş güvenliğinin birçok for-

kanıtlanmaya çalışılırken (ETUC, 2007), bu vesileyle küresel rekabetin gerçekliklerine ayak uydurabilen bir sosyal güvenlik modelinin (flexicurity) müjdesi veriliyor. Bu elbette ki, sosyal güvenlik modelinin ve daha geniş anlamda birikim stratejinin emek-sermaye ayağının hegemonik bir kodlanışına işaret ediyor. Yani, ETUC, baskın olarak küresel sermaye tarafından örülmüş bir hegemonik çerçeveye dahil oluyor. Bu, emeğe verilen çeşitli ideolojik ve materyal tavizlerle mümkün oluyor, fakat belirtmekte de fayda var ki Maastricht'in Sosyal Bölümü'nden Lizbon'un Avrupa Sosyal Modeli'ne kadar, bu tavizler emek için ufak kazanımlar olmaktan öteye gitmiyor. Buna karşılık, emek, çizilen hegemonik çerçevenin temel prensiplerini sorgul(ay)amıyor. İşsizliğin uygulanan makro-ekonomik politikalarla bağlantılı olabileceği fikri sessizliğe itiliyor ve emek Avrupa'nın sosyo-ekonomik problemlerine yalnızca bu hegemonik pencereden bakabiliyor. Bir diğer deyişle, emek makro problemlere mikro çözümler getirerek (Bieling, 2002: 110) günü kurtarmaya çalışıyor ve bu yüzden Avrupalı emekçiler nezdinde inanırlılığını kaybediyor.

Sonuç

Bu makale, birikim stratejileri ve hegemonya süreçleri çerçevesinde, üretim ilişkilerinin Avrupa'dan doğru bir okumasını yapmaya çalıştı. Fordizmin iç çelişkileri ışığında post-Fordizmin Avrupa'daki silueti çizildi. Ulus aşırı sermayenin Avrupa ekonomi-politiğinde artan öneminin Post-Fordist birikim stratejilerini nasıl etkilediği, bu anlamda bütünleşmiş bir Avrupa projesine nasıl yeni bir yön verildiği anlatıldı. Globalcilerle Avrupacılar arasındaki çatışmaların nasıl birinciler lehine sonuçlandığı ve globalcilerin zaman içinde oluşan pozisyonel üstünlüklerini nasıl tahakküme ve sonra da hegemonyaya çevirdikleri üzerine tartışıldı. ERT'nin Avrupa'yı baskın olarak kendi uzun dönem çıkarlarıyla bezenmiş bir hegemonik çerçeve içine ördüğü iddia edildi. Bu hegemonyanın içinde, diğer muhalif aktörlere tâli de olsa bir rol biçildiği öne sürülürken, bunların talep edebileceklerinin sınırlarının da küresel sermayenin uzun dönem çıkarlarına dokunmayacak şekilde çizildiği savlandı. Lizbon'da kabul edilen ilkelerin, iddia edilen bu hegemonyanın kristalize olmuş birer hali olduğu ve hegemonik çerçevenin Lizbon'la birlikte bir birikim stratejisi temelinde kurumsallaştırıldığı tartışıldı.

Fakat her şeyden önemlisi, yazının başında da belirtildiği gibi, buradaki saptamalar, hiçbir hegemonyanın mutlak olmadığı; yani anlam, söylem ve pratiklerin çokluğunu tamamen kapsayamayacağı akılda tutularak yapıldı. Bu bağlamda, hegemonya içinde öğütülemeyen ve ona karşı direnen anlam ve

mu, işe giriş ve çıkışları yavaşlatabiliyor, fakat bazı ülkelerin diğerlerinden neden daha fazla işsizlik problemi çektiğinin arkasında uygulanan makro-ekonomik politikalar ve kırsal nüfusun çözülüşü gibi etmenler var. Bkz. Esping-Andersen ve Regini, 2000: 336-40.

pratiklerin, her hegemonyayı açık uçlu kıldığı unutulmadı.Yani, burada anlatılan hikâye, Brüksel sokaklarını dolduran ve korumacı politikaların devamını talep eden Fransız çiftçilerine referansla ya da Avrupa'da sosyal politikaların savunulması için Avrupa Sosyal Forumu'nu kuran emek örgütleri[14] düşünülerek bambaşka bir perspektiften de yazılabilirdi. Dolayısıyla, yukarıdaki satırlar bütünün sadece bir parçasını doldurabilmek gibi mütevazı bir gayeyle kaleme alındı.

KAYNAKÇA

Althusser, L. (1965) *For Marx*, Londra: New Left Books.

— (1971) *Lenin and Philosophy*, Londra: New Left Books.

Bieler, A. (2006) *The Struggle for a Social Europe: Trade unions and EMU in times of Global Restructuring*, Manchester: Manchester University Press.

— (2007) "Co-option or Resistance? Trade Unions and Neoliberal Restructuring in Europe", *Capital & Class*, 93: 111-124.

Bieler, A. ve Torjesen, S. (2001) "Strength Through Unity? A Comparative Analysis of Splits in the Austrian, Norwegian and Swedish labour Movements over EU Membership", *Social Forces in the Making of the New Europe* içinde, Bieler, A. ve Morton, A.D. (der). Palgrave, s. 115-35.

Bieling, H.J. (2001) "European Constitutionalism and Industrial Relations" *Social Forces in the Making of the New Europe* içinde, Bieler, A. ve Morton, A.D. (der). Palgrave, s. 93-114.

Bonefeld, W. (1995) "Monetarism and Crisis", *National State and the Politics of Money* içinde, Bonefeld, W. ve Holloway, J. (der.). St. Martin's Press, s. 35-68.

Cohen, B.J. (1995) "A Brief History of International Monetary Relations" *International Political Economy: Perspectives on GlobalPower and Wealth* içinde, Frieden, J.A ve Lake, D. (der.), New York, St. Martin Press, s. 209-228.

Cowles, M.G. (2001) "The Transatlantic Business Dialogue and Domestic Business-Government Relations", *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change* içinde, Caporoso, J. ve Risse, T. (der.), Cornell University Press, s. 159-79.

— (2002) "Large Firms and the Transformation of EU Business Associations: Historical Perspective", *The Effectiveness of EU Business Associations* içinde, Greenwood, J. (der.), Palgrave, s. 64-78.

Dikmen, A.A. (2000) "Küresel üretim, moda ekonomileri ve yeni dünya hierarşisi", *Toplum ve Bilim*, 86: 281-302.

Dolan, M.B. (1983) "European Restructuring and Import Policies for a Textile industry in Crisis", *International Organization*, 37(4): 583-615.

ERT (1991) *Reshaping Europe*, Brüksel: European Roundtable of Industrialists, (3 Mayıs 2007), http://www.ert.be/doc/0128.pdf

— (1993) *Beating the Crisis*. Brüksel: European Roundtable of Industrialists, (3 Mayıs 2007), http://www.ert.be/doc/0129.pdf

— (1994) *European Competitiveness: The way to Growth and Jobs. European Roundtable of Industrialists.*

— (1996) *Benchmarking for Policy Makers: The Way to Competitiveness, Growth and Jobs Creation*, Brüksel: European Roundtable of Industrialists.

— (1998) *Job Creation and Competitiveness through Innovation*, (03 Mayıs 2007), http://www.ert.be/doc/0093.pdf

ETUC (2006) *The Way Forward for Europe: Getting the Lisbon Strategy Right*, (15 Mayıs 2007), http://www.etuc.org/IMG/pdf/BrochLisbonEN.pdf

— (2007) *The Flexicurity Debate and Challenges For the Trade Union Movement*, (21 Mayıs 2007), http://www.etuc.org/IMG/pdf/Depliant_Flexicurity_EN.pdf

14 Hegomonyaya karşı direnen emek örgütlerinin iyi bir analizi için, bkz. Bieler, 2006: bölüm 4; 2007.

EURATEX (2003) *Doha Development Agenda: Position of the European Textile and Clothing Industries*. Position Paper. (01 Mayıs 2007). http://www.euratex.org/download/publications/papers/compol-66-2003-a2-_revised_position_on_market_access.doc

— (2006) Going Down the Free Trade Agreement Route. Position Paper. (01 Mayıs 2007). http://www.euratex.org/download/publications/papers/euratex_position_on_future_ftas-nov-2006_final.pdf

European Commission (1996) *Benchmarking the Competitiveness of European Industry*. Communication, 96, 436 final, Brüksel. 04 Mayıs 2007,

http://aei.pitt.edu/3947/01/000129_1.pdf

— (1997) *Benchmarking: Implementation of an Instrument Available to Economic Actors and Public Authorities*. Communication, 97, 153, final. (10 Mayıs 2007), http://aei.pitt.edu/4727/01/000822_1.pdf

— (2003) *Textiles and Clothing: Commission proposes measures to promote competitiveness.* Press Release. 28 October 2003. (12 Mayıs 2007). http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/03/1463&format=HTML&aged=0&language=en&guiLanguage=en

— (2004a) *European Competitiveness Report. Commission*. Staff Working Document. SEC(2004)1397.(12 Mayıs 2007). http://ec.europa.eu/enterprise/enterprise_policy/competitiveness/doc/comprep_2004_en.pdf

— (2004b) *Consolidated Report: Study on the Implications of the 2005 Trade Liberalization in the Textile and Clothing Sector.*(10 Mayıs 2007). http://ec.europa.eu/enterprise/textile/documents/ifm_final_report_2005.pdf, s. 371-84

European Council (2000) *Presidency Conclusions - Lisbon European Council: 23 and 24 March 2000*, (10 Mayıs 2007), http://europa.eu.int/ISPO/docs/services/docs/2000/jan-march/doc_00_8_en.html

EUROSTAT (2004) *Statistics in Focus: Poverty and Social Exclusion in the EU*, 16, European Communities.

EUROSTAT (2006) *Statistical Pocketbook 2006*, Luxemburg Office for Publications. Retrieved (12 May 2007). http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EI-06-001/EN/KS-EI-06-001-EN.PDF

Esping-Andersen, G. ve Regini, M. (2000) "Conclusion", *Why Deregulate Labour Markets* içinde, Esping-Andersen, G. vd. (der.), s. 337-41.

Geyer, R. ve Springer, B. (1995) "EU Social Policy After Maastricht: The Work Council Directive and the British Opt-Out", *The State of the European Union: Deepening and Widening* içinde, Laurent, P.H. ve Marescau, M. (der.). Londra: Lynne Rienner, s. 207-23.

Gill, S. (1993) "European Governance and New Constitutionalism: Economic and Monetary Union and Alternatives to Disciplinary Neo-Liberalism In Europe", *New Political Economy*, 3(1): 1-19.

— (2001) "Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism", *Social Forces in the Making of the New Europe* içinde, Bieler, A. ve Morton, A.D. (der.) Palgrave, s. 47-69.

Gorz, A. (1999) *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society*, Londra: Polity.

Gramsci, A. (1971) *Selected Writings 1916-1935*, New York: New York University Press.

Hanson, B.T. (1998) "What Happened to Fortress Europe? External Trade Policy Liberalization in the European Union", *International Organization*, 52(1): 55-85.

Hantrais, L. (1995) *Social Policy in the European Union*, Basingstone: McMillan.

High Level Group (2004) *European Textiles and Clothing in a Quota Free Environment: Executive Summary*. (17 May 2007). http://ec.europa.eu/enterprise/textile/documents/hlg_report_18_09_06.pdf

Holloway, J. (1995) "The Abyss Opens: The Rise and Fall of Keynesianism", *National State and the Politics of Money* içinde, Bonefeld, W. ve Holloway, J. (der.), St. Martin's Press, s. 7-33.

Holman, O. (1992) "Transnational Class Strategy and the New Europe", *International Journal of Political Economy*, 22(1): 3-22.

Holman, O. ve Van Der Pijl K. (1992) *Restructuring the Ruling Class and European Unification*, Working Paper. No.28. University of Amsterdam.

Jessop, B. (1978) "Marx and Engels on the State", Hibbin, S. (der.), *Politics, Ideology and The State* içinde, Londra: Lawrence and Wishart, s. 40-69.

— (1990) *State Theory: Putting Capitalist State In Its Place*, Londra: Polity Press.

— (2002) *The Future of the Capitalist State*, Londra: Polity Press.

Laclau, E. ve Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy*, Londra: Verso.

Libeert, F. (2006) *Speech at Academic Session: Hotel Amigo*. Press Release. 29 Nisan 2007, http://www.euratex.org/download/publications/pressreleases/academic_session_-_30_november_2006_-_speeches.pdf

Marx, K. (2004) *Kapital (cilt 1)*, Ankara: Sol Yayınları.

Mandelson, P. (2007a) "Europe and Globalisation. Speech at the London Metropolitan University", Londra (25 Nisan 2007). http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/07/58&format=HTML&aged=1&language=EN&guiLanguage=en

— (2007b) "Europe in the Global age: Open or Closed?", Speech at the Stockholm School of Economics. (25 Nisan 2007). http://ec.europa.eu/commission_barroso/mandelson/speeches_articles/sppm141_en.htm

Ollman, B. (1976) *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Ross, G. (1995) "Assessing Delor's Era and Social Policy", *European Social Policy: Between Fragmentation and Integration* içinde, Leibfried, S. ve Pierson, P. (der.), Washington D.C: Brookings Institution, s. 357-388.

Scharpf, F.W. (2002) "The European Social Model: Coping with the Challenges of Diversity", *Journal of Common Market Studies*, 40(4): 645-70.

Streeck, W. (1995) "From Market Making to State Building? Reflections on the Political Economy of European Social Policy", *European Social Policy: Between Fragmentation and Integration* içinde, Leibfried, S. ve Pierson, P. (der.), Washington D.C: Brookings Institution. s. 389-431.

— (1998) "The Internationalization of Industrial Relations in Europe: Prospects and Problems", *Politics and Society*, 26(4): 429-59.

— (1999) "Competitive Solidarity: Rethinking the European Social Model", *MPIFG*

Working Paper, 99/8, s. 1-13, 3 Nisan 2007, http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de/pu/workpap/wp99-8/wp99-8.html

— (2006) "The Study of Organized Interests: Before 'The Century' and After", *The Diversity of Democracy: Corporatism, Social Order and Political Conflict* içinde, Streeck, W. ve Crouch, C. (der.), Edward Elgar, s. 1-45.

Streeck, W.; Grote, J.R; Scheineder, V. ve Visser, J. (2006) (der). *Governing Interests: Business Associations Facing Internationalization*, Londra: Routledge.

Ugur, M. (1998) "Explaining Protectionism and Liberalization in European Union Trade Policy: The Case of Textiles and Clothing", *Journal of European Public Policy*, 5(4): 652-70.

UNCTAD (2004) World Investment Report, (10 Mayıs 2007) http://www.unctad.org/en/docs/wir2004overview_en.pdf

— (2006) World Investment Report, (10 Mayıs 2007)

http://www.unctad.org/en/docs/wir2006overview_en.pdf

Van Apeldoorn, B. (1998) "Transnationalisation and the Restructuring of Europe's Socio-economic Order", *Journal of Political Economy*, 28(1): 12-53.

— (2001) "The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'", *Social Forces in the Making of the New Europe* içinde, Bieler, A. ve Morton, A.D. (der.), Palgrave, s. 70-89.

— (2002a) "The European Roundtable of Industrialists: Still a Unique Player?", *The Effectiveness of EU Business Associations* içinde, Greenwood, J. (der.). Palgrave, s. 195-205.

— (2002b) *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*, Routledge.

Van Der Pijl, K. (1984) *The Making of an Atlantic Ruling Class*, Londra: Verso.

Waddington, J. (2005) "Trade Unions and the Defence of the European Social Model", *Industrial Relations Journal*, 36(6): 518-40.

Woll, C. (2006) "Trade Lobbying in the European Union: Who captures Whom?", *MPIFG Working Paper*, 06/7, (25 Nisan 2007), http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de/pu/workpap/wp06-7/wp06-7.html

Žižek, S. (2005) "Against Human Rights", *New Left Review*, 34, July-August.

Weber'deki marksizm: *Genel Ekonomi Tarihi* üzerine mukayeseli bir giriş*

*Deniz Kundakçı***

"Kapitalizmin modern zamanımızın en kaçınılmaz gücü olduğu" (Weber, 1958: 17) şüphe götürmeyecek bir gerçektir. Bu kaçınılmaz gücün nasıl ortaya çıktığı konusunda yıllar boyu çeşitli açıklamalar yapılmaya çalışılmışsa da, bu açıklamalardan en tutarlıları muhakkak Weber'in ve Marx'ın teorileri olmuştur. Aslında bu iki düşünürün entelektüel gayretlerinin merkezinde, bizim bugün "sosyal teori" olarak adlandırdığımız disiplin üzerine çalışmaktan çok özellikle kapitalizmin gelişiminin bir açıklamasını yapmak olduğu kabul edildiğinde, onların arayışları daha da büyük bir önem kazanmaktadır.

Bu iki düşünür esasen Weber'in *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu* adlı yapıtının yayımladığı 20. yüzyıl başından bugüne kadar çeşitli şekillerde mukayese edilmiş ve bu mukayeseler, iki düşünürün ortaya koydukları teorilerin bakış açılarının birbirinden çok farklı olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bununla birlikte, yine bu iki düşünür genellikle birbirine rakip olduğu şeklinde yaygın bir görüş çerçevesinde de değerlendirilmiştir.[1] *Protestan Ahlâkı*'nın yayımlanmasından sonra Weber'in toplum ve ekonomi arasındaki ilişkilerin irdelenmesi açısından Marx'a geçerli bir yanıt olduğu konusundaki tartışmalar, Weber'e Marx'ın teorisinin bir hasımı olduğu yollu yapılan yakıştırmalarla birlikte, daha da ilerilere kadar götürülmüştür. Sözgelimi, Weber'in sosyolojide itibar kazanmasında büyük gayret sahibi Talcott Parsons'a göre, "*Protestan Ahlâkı*

(*) Bu yazının kaleme alınması esnasında samimi eleştirileriyle her fırsatta beni yüreklendiren ve Rousseau'nun adı her zikredildiğinde kendisini anımsadığım Sayın Halil Turan'a bu vesileyle teşekkür ediyorum.

(**) ODTÜ Felsefe Bölümü.

1 Sözgelimi Talcott Parsons'a göre, "Marx ve Weber modern kapitalizmin bir açıklamasını yapmayı vazife edinme konusunda anlaşsalar da; Weber, kapitalizm ve onun ortaya çıkışı hakkında yeni bir anti-Marksist yorum getirmiştir" (akt. Turner, 1995: 6).

ve Kapitalizmin Ruhu belirli bir tarihsel durum içerisinde Marksçı tezlerin yanlış olduğunu kanıtlamayı amaçlamıştır" (Bendix ve Roth, 1971: 228). Bu ve benzer yakıştırmalar kimi zaman Weber'in bütün akademik kariyerini Marx eleştirisine adadığına ilişkin abartılı ifadelerle birlikte Weber ve Marx ilişkisi hep karşıtlıkları üzerinden anılır olmuştur. Fakat zannedildiğinin aksine bu iki teori birbirine tamamen karşıt değildir. Karşıt oldukları yollu yapılan yorumlar genellikle Weber'in *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizm'in Ruhu* adlı kitabı ekseninde onun erken din sosyolojisi yazılarıyla ilişkisi kurularak yapılmaktadır. Ancak bizce Weber yazın hayatının son dönemlerinde Marx'ın teorisine daha önce hiç görülmemiş şekilde büyük bir yakınlık duymakta ve bu yakınlığı bizzat kendisi de kabul etmektedir. Özellikle Weber'in son dönem eseri olan *Genel Ekonomi Tarihi* adlı yapıtı bağlamında kurulan bu yakınlık, ilgi çekici bir şekilde Weber'in Marx ile olan ilişkisini güçlendirmekte ve onu Marx'ın teorisiyle buluşturmaktadır. Bize göre *Genel Ekonomi Tarihi*'nde okunan Weber'de belirgin bir Marksist yön mevcuttur.

Weber'in erken yazıları ile son dönem yazıları arasında kurulacak bir ilişki üzerinden bu süreci gözlemlemek elbette çok daha ciddi bir çalışmayı, belki de bir doktora tezinin konusunu oluşturmaktadır. Ancak burada, erken yazıları bağlamında Weber'in Marx'ın teorisiyle mukayesesi üzerinden yapacağımız genel hatırlatmanın sonrasında bile, özellikle *Genel Ekonomi Tarihi* bağlamında, içinde Marksist bir yön bulunan bir Weber ile karşılaşacağımız rahatlıkla gözlemlenebilecektir.

Bu bağın mercek altına alınması sonrasında son bölümde de Weber-Marx ilişkisinin nasıl okunması gerektiği konusunda özgün ve başka bir mukayese ile bu konudaki tartışmalar zenginleştirilmeye çalışılacaktır. Bu yazının son bölümünde, *Genel Ekonomi Tarihi*'nin çözümlenmesi sonrasında karşımıza çıkacak Weber-Marx ilişkisinin, Weber'in Gramsci ile olan ilişkisine benzer şekilde okunmasını öneriyoruz.

Weber ve Marx, ilişkiler ve tartışmalar üzerine bir hatırlatma

Eric Fromm'un da belirttiği gibi "son yıllarda ölü bir azizden yaşayan bir düşünüre dönüşen" (akt. Giddens, 1996: 10) Max Weber 1864 yılında Milli Liberal Parti'nin üyesi, ünlü bir politikacının oğlu olarak dünyaya gelmiştir. (Aynı yıl Karl Marx (1818-1883) Uluslararası İşçi Birliği'nin kuruluş çağrısını yapmaktaydı.) Akademik yazılarına özellikle hukuk ve iktisat tarihi ile başlayan Weber, bilindiği üzere *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı başyapıtında "günümüz kapitalizminin erken gelişme günlerinde dinsel faktörlerle olan adaptasyonunu" (Weber, 1958: 7). inceleme sahası olarak seçmiştir. *Protestan Ahlâkı* ekseninde geliştirdiği ilk yazılarında özetle kapitalizmin, tek başına olmasa da büyük çapta Augustinus'ta olgunlaşmış ve daha sonra reformla topye-

kün sarsılmış Hıristiyan etiğinin (özellikle de kalvinizmin) ürünü olduğunu ortaya koymuştur.[2] Bu yeni yaşam etiğinin bir süre sonra bir nevi koşullanmışlığa dönüşerek tüketimin sınırlandırılması ile kazanç peşinde koşmanın serbest bırakılması dayanağı üzerine yükselen mesleki bir görev zenginliğini de beraberinde getirmesiyle ortaya yepyeni bir pratik sonuç çıkmıştır: *Asketizmin tasarrufu zorlaması ile biriken sermaye* (Weber, 2002: 134). Dolayısıyla Weber'e göre, biriken sermayesiyle birlikte ekonomik hayatta doymak bilmeyen girişimcilik ve çalışma alışkanlıkları nedeniyle asketik Protestanlık, bir süre sonra rasyonel bir şekle bürünmüş ve kapitalist üretim tarzının da temellerini atmıştır denebilir. Buradaki sorunsal, üretici güçlerden biri olan sermayenin ortaya çıkışının nedeninin Weber'de, Marksist terminolojiye göre bir altyapı unsuru olan üretim tarzından değil de, bir üstyapı unsuru olan kültürel nedenlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığıdır.

Weber kapitalizmin tarih sahnesine çıkışını daha çok dinsel bir koşullanmışlığın öncülüğünde karışık süreçlerin bir bütünü olarak tanımlarken; Marx ise *birikim* (akkumulation) kavramıyla hem burjuva toplumunun nasıl ortaya çıktığını hem de bu egemen gücü yönlendiren esas şeyin ne olduğunu çözümlemeye çalışmıştır. Birikim kavramı Marx'a göre, kapitalizmden çok daha önce varolan sermaye ile doğrudan ilişkili bir kavramdır. Sermayenin doğuşu ise, *ilkel birikim* (Urspüngliche Akkumulation), yani Marx'ın *Kapital*'in 26. bölümünde kapitalistik üretim tarzının başlangıç noktası olarak belirttiği şey ile doğrudan ilişkilidir (Marx, 1995-1996: Bölüm 26-27). Buna göre Marx'ın sermaye birikiminin atası olarak tanımladığı ilkel birikim süreci 15. yüzyılın son çeyreğinden başlayıp 18. yüzyılın sonuna kadar devam eden ve halkın zorla mülksüzleştirilip; ellerinde bulundurdukları arazilerin istimlâk edilmesiyle devam eden bir süreç olarak adlandırılmaktadır. Marx'a göre "mülksüzleşme tarihi" farklı ülkelerde, farklı tarihlerde farklı evreler geçirmesine karşılık, neticede benzer sonuçlara ulaşmıştır. Dolayısıyla mülksüzleştirme ekseninde ilk tüccar ve tefecilerin servetleri de yavaş yavaş birikmiştir.

Özetle, kapitalizmin ve sermayenin ortaya çıkışına ilişkin olarak Weber'in *Protestan Ahlâkı*'nda sunduğu tertibin teorik dizgelerini "çilecilik, iş kutsallığı ve dinsel ödev" olarak sıralarsak; Marx'ın dizgeleri de "mülksüzleşme, sebepsiz zenginleşme, rant ve artı-değer" olacaktır. Kabaca bu dizgelerden birincisinin daha çok kültürel, ikincisinin de ekonomik alana yaptığı vurgu nedeniyle birbirine karşıt oldukları iddiası Weber'in *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı yapıtını yayımlandığı 20. yüzyıl boyunca dillendirilmiştir.

Weber ve Marx'ın toplumsal teorilerindeki sözü edilen bu ayrışma onların bilim yöntemlerinde de farklı eğilimlerin bulunduğu iddiasıyla daha da güçlenmiştir. Weber'in toplumsal araştırmalarında daha çok "anlayıcı" ve "yorum-

2 Ayrıntılı bir okuma için bkz. Weber, 2002: 122 ve 127.

lamaya dayalı anlayış" (verstehende soziologie) olarak adlandırdığı kendine özgü bilim yöntemi ile Marx'ın özellikle ampirik verilere dayanan ve doğruluğun objektif bir kriteri olarak sosyal pratikleri ve tarihi ele alan "çözümleyici anlayışı" arasında belirgin bir metodolojik farklılık olduğu, adı sıklıkla anılan tezler arasında yer almıştır.

Sonuç olarak, Marx ve Weber'in kapitalizmin ve sermayenin tarih sahnesine çıkışındaki temel dinamikleri açıklamalarındaki farklılıklar ve metodolojik ayrışmalara bir de Marx ve Weber'in siyasal pratiklere ilişkin öne sürdükleri birbirinden çok değişik görüşleri de eklenince[3] Weber'in din sosyolojisi Marksizme doğrudan verilmiş bir yanıt, yahut yine doğrudan yapılmış bir cephe saldırısı olarak algılanmıştır. Aralarındaki bu politik tercih farklılıkları nedeniyle durmaksızın karşıtlıkları üzeriden tartışılan Weber-Marx ilişkisi, Marksist yöntemi sosyoloji içinde problemli bir metodoloji olarak gören bazı Weber araştırmacıları ve sosyologların uzlaşmazlıklarıyla daha da derin bir hal almıştır. Sözgelimi, Talcott Parsons ve C. Wright Mills gibi Amerikan sosyolojisine hizmet etmiş ünlü isimler, Marksizmi "yararcı ekonominin basit bir uyarlaması" olarak görüp, bir toplum kuramı olarak ele alırken oldukça yetersiz şekilde değerlendirdikleri için Weber ve Marx arasındaki benzerlik ya da ilgilerden çok, öncelikle karşıtlıklar ön plana çıkmıştır (Löwith, 1999: 12).

Weber'in tezlerini Marx'a karşı ideolojik ve metodolojik bir araç olarak gören bu yaklaşıma benzer şekilde, Weber'in kendisi de resmî Marksizm tarafından ya kimi zaman şiddetle eleştirilmiş ya da kimi zaman görmezlikten gelinmiştir. Örneğin *Büyük Sovyet Ansiklopedisinin* (Bol'saja Sovjetskaja Enciklopedija) 1951 tarihli 2. baskısında Weber, "gerici bir Alman sosyoloğu, tarihçi ve ekonomist, Neo-Kantçı; Marksizmin en kötü niyetli düşmanı ve kapitalizmin bir müdafisi" olarak sunulmuştur (Weiss, 1986: 16). Bu durum hiç kuşkusuz 1930 ile 50'lerin ikinci yarısı arasındaki dönemde sosyalist ülkelerin Weber'in çalışmalarını nasıl değerlendirdiğine de bir referans oluşturmaktadır. Bu dönemde Weber'in kitaplarının yalnız üç tanesi Rusça'ya çevrilmiş, fakat kaynakça detaylarına yer verilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Dikkat edilirse Weber'e ilişkin yorumların ya da yarı resmî yasakların konulduğu zaman aralığı Stalin Rejimi dönemine rastlamakta ve bilimsellikten daha uzak; özellikle resmî ideolojik bazı kaygıları içermektedir. Ancak, nihayet 1960'lar sonrasında Weber'in metinleri ideolojik bir önkabul olmaksızın kapsamlı bir şekilde incelenme fırsatı bulabilmiştir. Öte yandan Stalin öncesi (pre-Stalin, non-Stalin) dönemde de Weber'in çalışmalarının hakkı verilerek ve liyakatle okunabildiğinden söz

3 Sözgelimi, Marx'ın aksine Weber, kapitalizmin yerini sosyalizme bırakacağına pek itimat etmemektedir, yine benzer şekilde sınıf yapısının organize olmuş gruplara dönüşerek güçlü bir eylem yaratacağından büyük kuşku duymakta ve bu grupların toplumda (en azından Almanya'da) bir kutuplaşma yaratacağına inanmamaktadır. Benzer şekilde yine Marx'ın aksine Weber'e göre işçi sınıfının reel gelirleri ve yaşam standartları azalmak şöyle dursun; sürekli arttığı için kapitalizmin ortadan kalkması da pek mümkün gözükmemektedir.

edebiliriz. Bu okuyuculardan Karl Kautsky, G. Lukacs, L. Kaflar gibi Marksist yazarlar, Weberyen kategori ve argümanları içeren fikirleriyle tarihsel materyalizme önemli katkılar sağlamışlardır.

Weber ve Marx arasında örtük ya da açık şekilde bir benzerlik olduğuna ilişkin iddialar aslında çok da yeni değildir. Bu konuda ilk ciddi çalışma Karl Löwith'in 1932 yılında yayımlanan *Max Weber ve Karl Marx* adlı yapıtında dillendirilmiştir. Löwith, Marx'ın bilhassa gençlik dönemlerinde üzerinde durduğu hümanizm kavramı ile Weber arasında bir ilgi kurmaya çalışmıştır. Löwith için Marx "yabancılaşma", Weber de "rasyonalizasyon" kavramlarıyla burjuva toplumunun olumsuz özelliklerini açıkladıkları için aralarında gözle görünür bir ortaklık bulunmaktadır. Löwith'in Weber ve Marx incelemesi bilimsel çalışmaların gittikçe artarak siyasileştirildiği bir siyasi istikrarsızlık döneminde yayınlanmıştır (Löwith, 1999: 16). Mahiyeti ne olursa olsun bu konuda değerli bir çalışma olarak kabul edilmesi gereken ilk özgün metin, soğuk savaş rüzgârlarının etkisi altında ne yazık ki ancak 1982 yılında İngilizce'ye çevrilmiştir.

Bütün bu söylediklerimizin müteakabinde, Max Weber'in *Protestan Ahlâkı* eksenindeki erken yazıları ve bu eksende gelişen 20. yüzyıl siyasal süreçleri Weber'in Marx ile olan yakınlığı konusundaki çalışmalara koyu bir perde çekilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla da erken dönem Protestan ahlâkı üzerine yazdığı yazıları nedeniyle popülerlik kazanan Weber'in olgunluğundaki kapitalist ilerleme teorilerinden oluşan son dönem yazıları oldukça ihmal edilmiştir. Benzer şekilde Bryan Turner da, Weber'in *Protestan Ahlâk* argümanları bitip tükenmeden devamlı olarak değerlendirildiği halde, onun tarih sosyolojisinin bütün yapısına ilişkin kapsamlı yaklaşımların çok nadir olduğundan yakınmaktadır (Turner, 1992-1993: 25). Ancak Weber külliyatının *Protestan Ahlâk*'ı dışında tarih sosyolojisindeki diğer önemli eserleri ise bilindiği üzere *Antik Uygarlıkların Tarımsal Sosyolojisi (The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations)* ve *Genel Ekonomi Tarihi*'dir *(General Economics History)*. Weber'in son dönem bu iki eserinden özellikle ikincisi onun son çalışması olmakla birlikte, Marksist temalarla şaşırtıcı bir şekilde benzerlikler taşımaktadır. "Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization" adlı makalesiyle bu konuyu büyük bir titizlikle inceleyen Randal Collins'e göre, Weber'in son çalışması olan *Genel Ekonomi Tarihi* adlı kitabı diğer çalışmalarından oldukça farklıdır ve Marksist temalara vurgular yapmaktadır (Collins, 1980). Her ne kadar Weber bu yeni eserinde *Protestan Ahlâkı* adlı yapıtındaki bazı orijinal fikirleri hâlâ savunuyor olsa da, bu fikirlerin bütün sistem içindeki yeri artık geniş bir zemin kaplamamaktadır. Collins'e göre, Weber'in *Genel Ekonomi Tarihi* adlı çalışmasında diğer çalışmalarından farklı olarak Marksizme sayısız referanslar mevcuttur ve Weber kimi zaman da Marx'ın atladığı hangi faktörler varsa onları açma kaygısındadır.

Weber'den Marx'a açılan bir yol: *Genel Ekonomi Tarihi*

Bu başlık altında tezlerimizin esas dayanağı, Weber'in son dönem eseri *Genel Ekonomi Tarihi* bağlamında onda nasıl bir Marksist vurgu yakalamamız gerektiğini tahlil etmeye çalışmak olacaktır. Bu amaçla Weber'in *Ekonomi Tarihi* adlı eserini dikkatle incelediğimizde onun bizlere modern kapitalizmin özelliklerini ve kapitalistik girişimin önkoşul ve karakteristiklerini sunduğunu rahatlıkla görebiliriz. Weber, kitabının son bölümünde bu özellikleri altı farklı başlık altında toplamıştır. Bunlar:

1. Endüstriyel girişimcilerin *özel mülkleri olarak* arazi, makine, teçhizat, alet-edevat gibi uygun tüm *üretim araçları*
2. İrrasyonel sınırların bulunmadığı bir *pazar özgürlüğü*
3. Malların üretimi, pazarlanması ve nakledilmesi için mümkün olan en geniş derecede *rasyonel teknoloji*
4. İçinde makul bir bankacılık sisteminin de bulunduğu ve kapitalistik endüstriyel organizasyonun sağlanması için bulunması zaruri *rasyonel bir yönetim* ve *uygun yasal düzenlemeler*
5. Kendisi hakkında yasal düzenlemelerin yanında ekonomik düzenlemelerin de bulunduğu *özgür iş gücü (emek)*
6. Ekonomik teşebbüslerde paylaşılan hakların sunulması için değerli kağıt ve tahvil gibi ticari enstrümanların kullanılmasına dayanan *ticari bir ekonomik yaşam* (Weber, 1961: 208-209).

Kapitalistik girişimin ön koşulları olarak atfedilen ve yukarıda sıralanan özelliklerden bazıları ilk bakışta, daha önce okuyanlar için Weber'in *Protestan Ahlâkı*'nda kapitalizm için sıraladığı rasyonalizasyon süreçlerini anımsatabilir.[4] Sözgelimi, Weber her iki eserinde de "rasyonalizasyon" kelimesini birtakım kavramlarla yan yana kullandığı halde onun bu kelimelerle ifade ettiği değerler zamanla farklılaşmıştır. *Protestan Ahlâkı*'nda özellikle zamanın yaygın entelektüel etkisiyle Batı'daki rasyonalite ile ilgilenmiş; fakat bu tarihten sonraki yazılarında rasyonalite kavramına daha evrensel ve tarihsel bir boyut kazandırarak onun kapsamını Doğu uygarlık tarihinin gelişimini kapsayacak şekilde genişletmiştir (Kalberg, 1980). Neticede yukarıdaki özellikler dikkatle incelendiğinde kısmen bazı benzerlikler dışında birçok öğenin yepyeni olduğu, bazılarının ise eskisinden daha yeni anlamlar taşıdığı görülecektir. Kapitalistik girişimin karakteristik niteliklerinden özellikle dördüncüsüne dikkatlerimizi çevirdiğimizde, Weber'in yasal düzenlemeler ve yönetim anlayışı gibi devletin yapısal mekanizmalarının kapitalistik üretim tarzına uyum ve adaptasyonunu ön gör-

4 Weber'in *Protestan Ahlâkı*'nda sıraladığı rasyonalizasyon süreçleri:
1. Ev ve iş yerinin birbirinden ayrılması (İş ve yerleşim yerinin mekânsal ayrımı)
2. Rasyonel defter tutma
3. Rasyonel şekilde bir endüstriyel örgütlenme (Weber, 1958: 20).

mesi nedeniyle; politika müessesesi ve devlet mekanizmalarını *maddi üretim unsuru*nun bir versiyonu olarak kabul ettiğini benimseyebiliriz. Anımsanacağı gibi, benzer şekilde Marx için de politik müesseseler kapitalist üretim tarzının devamlılığını sağlamaya yönelik hizmetleri ile meşruluklarını kazanmaktadır.

Öte yandan yine yukarıda sıralanan beşinci maddeyle ilişkili olarak özgür iş gücünü işçinin varlığının bir sonucu olarak tanımlayan Weber, bu noktada kapitalizmin özünde büyük bir çelişki barındırdığından da söz etmektedir. Buna göre mülksüz bir sınıfın yokluğu durumunda ya da bir sınıfın yaşamak için onun iş gücünü satmasının önünde engellerin bulunması halinde, kapitalizmin gelişmesi imkânsız olarak belirtilmiştir. Yani, kapitalist üretim tarzının gelişimi girişimci olarak atfedilen bir sınıfın önderliğinde, mülksüz başka bir sınıfın varlığı ile şart koşulmuştur. Bu ifade hiç kuşkusuz hemen Marx'ın çözümlemelerini akla getirmektedir. Çünkü Marx'a göre de kapitalizmin varlığından söz etmemiz için evvela özgür iş gücünden (free labour) bahsetmemiz gerekir. Sözgelimi Marx'a göre, feodalizm özgür bir iş gücü yaratamadığı için kapitalizme benzer sömürü koşullarını gerçekleştirememiştir. Çünkü feodal dönemde köylüler, kendi topraklarını ekip biçecek üretim araçlarına sahiptirler ve yaşamak için iş güçlerini satmak gibi bir zorunlulukları yoktur. Ancak ne zaman işçi sınıfı feodal sınırlarından kurtularak özgürleşmiştir; işte o zaman işgücünün en kazançlı sömürüsü onun üretici gücünün arttırılmasıyla sağlanmıştır (Marx: 1995-96: Bölüm 26). Açıkçası, bir anlamda Marx için insanın insan tarafından özgür bir şekilde sömürüsü ve üretimin özgür gelişimi için, özgür iş gücü şart koşulmuştur. (Marx, 1995-96: Bölüm 27). Neticede "özgür iş gücü" konusunda Weber'de Marx'ın pozisyonuyla örtüşen bir istikamet mevcuttur. Ayrıca Weber eserinin aynı sayfalarında, işçinin emeğini satma iradesinin gönüllü olarak gerçekleştiğinden de söz etmektedir. Ancak Weber'e göre bu gönüllü irade her ne kadar özgür gibi gözükse de; işçi bunu aslında (Weber'in terimiyle) "açlık kamçısının zorlaması altında" yapmaktadır. Bilindiği gibi Marx için de, iş gücüne sahip bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için belli miktarda geçim araçlarına gereksinmeleri vardır. Zaten iş gücünün değeri de işçinin varlığını sürdürebilmesi için gerekli geçim araçlarının değeriyle ölçüldüğüne göre; işçi esasen yaşamına devam etmenin içkin zorunluluğu nedeniyle emeğini değil ama emek gücünü satmakla baş başa kalmıştır. Sonuçta işçinin iş gücünü pazar için özgürce sunumunun ardılında Weber için Marx'ta olduğu gibi büyük bir zorlama ve zorunluluk mevcuttur. Yine başka bir yerde Weber politik otoritenin, belirli bir kapitali yönetme ya da düşünülen gelirin ne olduğunu bilme arzusunun sonucu olarak, kendi gelirlerini tahvil şirketlerine sattığı ya da kiraladığından bahsetmektedir (Weber, 1961: 210).

Genel Ekonomi Tarihi'nde Weber'e göre kapitalizmin karakteristiğini yansıtabilecek bir yedinci özellik de olsa olsa kapitalizmin *spekülatif ekonomik krizleri*dir (Weber, 1961: 214). Ona göre, 1630'ların Hollandası'ndaki "Büyük Lale

Modası Dönemi" ilk büyük spekülatif krizlerden birisi sayılır. Bu dönemde lale, koloni ticaretiyle zenginliklerini arttırmış aristokratlar arasında lüksün ve saygınlığın bir sembolü olmuştur. Halk lale modası çökünceye kadar kolay kazanç sağlamak arzusuyla yanıltılmış; moda birden ortadan kalkınca birçok kişi mahvolmuştur. Böylelikle ilk spekülatif kriz de ekonomi tarihimize girmiş bulunmaktadır. Weber'e göre benzer niteliklerdeki krizler İngiltere ve Fransa'da da izleyen dönemlerde sık sık gözlemlenmiştir. Weber, *Ekonomi Tarihi*'nin bu bölümünde krizlerden bahsederken, 19. yüzyıldada krizlerin daha da yaygınlaşıp, hemen hemen 10 yıllık aralıklarla –1815, 1825, 1835, 1847 vb.– meydana geldiğini belirtmiş ve bunun hemen ardından Karl Marx'ın bu krizlerin belirli bir düzenlilikle meydana gelmesini kapitalizmin yıkılışı için bir işaret olarak yorumladığından bahsederek; Marx'a değerli bir atıfta da bulunmuştur. Öte yandan Weber bu noktada, krizlerin Marx'takine benzer şekilde kapitalizm için olumsuz niteliklerinin olabileceğinin; fakat bunun yanında farklı niteliklere de sahip olabileceğinin altını çizmektedir. Sözgelimi, kriz dönemlerinde Batı'daki işçilere benzer şekilde Çin ve Japonya'daki köylüler de açlık çekmektedir; ancak Çinli ve Japon köylülere göre bunun nedeni yağmurun yağmaması, kuraklık vb. doğal nedenlerden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu bölgelerde açlıktan kırılan insanlar dine dönüp ibadete yönelmişlerdir. Lakin Batı'da, çalışan kesimler mevcut kötü durumlarının nedenini insani bir sistem olan kapitalizme bağlayıp onun değiştirilmesi gereğine inandıkları için, rasyonel sosyalizm hakkında düşünmüşlerdir (Weber, 1961: 217). Bu yönüyle kapitalizmin krizleri, insanlara yeni yollar açabildiği ve onları farklı mecralara sürükleyebildiği için Weber tarafından ilerletici olarak değerlendirilir diyebiliriz. Esasen bu düşünce Marx'ın 19. yüzyıl Hindistanı'ndaki feodal toplumun özellikleri hakkında söylediklerine eşdeğer bir takım sonuçlar içermektedir. Marx için Hindistan'da kapitalist üretim tarzının yerleşmeye başlaması ile feodal topluma ait geleneksel yapıların yıkılması ve yerlerini modern kapitalist yapılara bırakması olumlu ve ilerletici bir süreçtir. Bu yönüyle Marx için de kapitalizmin ilerici ve dahası devrimci bir özellik barındırdığından bahsetmemiz yanlış olmayacaktır. Neticede Weber'de üretim tarzı Marx'ta olduğu gibi güncel pratikleri değiştiren, toplumların politik ve sosyal tercihlerini bütünüyle etkileyen ve dünyayı algılamada önem kazanan temel bir koşul olarak karşımıza çıkmaktadır.

Weber'in *Genel Ekonomi Tarihi*'nde, modern kapitalizmin gelişiminin en önemli nedenleri arasında saydığı bir diğer önemli unsur da Avrupalı olmayan bölgelerde varlığını sürdüren sömürgecilik *faaliyetleri*dir. Weber'e göre bu sömürgecilik faaliyetleri her ne kadar Portekiz ve İspanyol kolonilerinin feodal tipleriyle başlamış olsa da, İngiltere ve Almanya ile kapitalistik bir biçime bürünmüştür. Öte yandan yeni kıta Amerika'da yerlilerden makul düzeyde verim alınamayınca Asya ve Afrika'dan zenci köleler getirilmiş ve bu köleler zamanla yerlilerin yerini almışlardır. Siyah tenli bu insanların Amerika'ya gelip tarım sa-

halarında çalışmalarıyla birlikte elde edilen verimde inanılmaz bir artış gözlenmiştir. Weber'in saptadığı verilere göre 19. yüzyılın başında Avrupalı kolonilerin topraklarında yaşayan kölelerin sayısının 7 milyon olduğu tahmin edilmektedir (Weber, 1961: 222). Dolayısıyla zenci kölelerin ekonomiye getirdiği kazanç küçümsenmeyecek kadar fazladır. 18. yüzyılda İngiltere'de her bir kölenin sahibine yılda 15 ila 20 pound kazandırdığını farz edersek kölelerden elde edilen gelirin hiç şüphesiz ekonomik birikimin sağlanmasında da önemli bir kapital unsuru olarak belirdiğine tanık olabiliriz. Neticede bu noktada, kolonilerin sömürgecilik faaliyetleri encamında sağlanan birikime miktar olarak büyük bir önem atfetmese de; önceki tespitlerinden farklı olarak ve Marx'a benzer şekilde Weber'in de "birikim" ve "sömürü" kavramlarını kullandığına tanık olmaktayız. Bunların Weber'in teorisinin Marksçı analizlerle çeşitlilik kazandığının göstergeleri olarak okunabileceği kanaatindeyiz.

Diğer yandan Marx'ta da *sömürü*, "kamu borçları, ağır vergiler, koruma ve ticari savaşlar ile birlikte modern endüstrinin bebeklik çağında dev gibi büyüyen çocuğu" olarak tanımlanmış ve "ticaret ile deniz ulaşımını bir limonluk gibi besleyip olgunlaştıran" önemli kalemler arasında sıralanmıştır (Marx, 1995-96: Bölüm 31). Marx için modern endüstrinin ve sermayenin ilkel birikiminin (Urspüngliche Akkumulation) Batı'da ortaya çıkışı, tarım topraklarının mülksüzleştirilmesi ve artı-değerin ulusal sömürüsünün yanında, deniz ticareti ve değerli madenlerin uluslararası sömürüsünün de bir sonucudur. Bu sömürü Weber'in yukarıda belirttiği gibi "az çok bir tarih sırasıyla özellikle İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere üzerinde dağılmış" bulunmaktadır (Marx, 1995-96: Bölüm 31). Marx bir yandan kapitalizmin gelişimi ve sermaye birikiminde ulusal sınırları aşarak kolonicilik halini alan sömürünün uluslararası şekle bürünmüş maddi çıkarlarına önem atfederken; diğer bir yandan da koloniciliğin köle ticareti ile tesis ettiği farklı türde çıkarları olduğunu belirtir. Marx'a göre, köle ticareti bir dönem öyle kârlı ve verimli bir iş haline dönüşmüştür ki; kolonilerde köle olarak çalıştırılmak amacıyla Hollanda'da sayısız genç kaçırılmış ve kaçırılan bu gençler köle gemilerine götürülecek duruma gelinceye kadar zindanlara atılmıştır. Hatta bir dönem, sırf bu iş için insan hırsızları bile yetiştirilmiştir (Marx, 1995-96: Bölüm 31). Yukarıda çeşitli alıntılarla örneklemeye çalıştığımız pasajlarda da görüldüğü gibi, modern kapitalizmin yerleşmesi ve sermayenin birikiminde, Weber'in özellikle ulusal sınırları aşan kolonicilik hareketleri üzerinden bir sömürü tanımlaması yaptığı ve bu tanımlamanın Marx ile olan benzerliği gözlerden kaçmamaktadır. Bu noktada kullandıkları örnekler dışında Weber ile Marx arasındaki biricik ayrımın belki de sadece bu koşullara yükledikleri değer yargıları arasındaki fark olduğu söylenebilir. Çünkü Weber daha çok betimleyici bir üslupla koşullar hakkında analitik bir tarih manzarası çizmeye çalışırken; Marx'ın koşullar içindeki edimlere ahlâki anlamlar da yükleyerek, aynı koşullara ilişkin betimlemelerinde farklı

bir aydınlatma çabası içinde olduğundan söz edebiliriz. Yani kanımızca Marx, kapitalizm çözümlemelerinin içerisine yalnızca çeşitli değer yargılarını ekleyerek Weber'den ayrılmaktadır. Sözgelimi sermaye birikiminin kolonicilik ve köleleştirme politikalarıyla ortaya çıktığına Weber de az çok değinmekte ve bu savı temel dayanak noktalarından biri haline dönüştürmektedir; ancak Marx kolonicilik ve köleleştirme politikaları neticesinde elde edilen bu sermayeyi, sözgelimi içinde ahlâki yargılar barındıran şu vurucu aforizmasıyla tanımlamaktadır: "Şayet *para*, yanağı üzerindeki doğuştan kan lekesi ile dünyaya geliyorsa; *sermaye* tepeden tırnağa her bir gözeneğinden kan ve pislik damlayarak gelmektedir" (Marx, 1995-96: Bölüm 31). Görüldüğü gibi Marx ve Weber'in sömürgecilik çözümlemeleri arasındaki tek fark, birincinin koşullara atfettiği değer yargılarıdır. Kanaatimizce bu farklılığın temel nedeni elbette Marx'ın Weber'den farklı olarak siyasal pratiklere ilişkin temel kaygılarının bulunması ve koşulların çözümlenmesinde teşhis koymanın yanı sıra, bu koşullara ilişkin tedavi yöntemlerine de değinmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan "Weber'in ekonomik sosyolojisinin esas dayanağı ise, 'insan ihtiyaçları nosyonu' yerine, (yalnızca) tercih edilebilir ve gelişen bir para sisteminin yapısal koşullarını anlamaya çalışmasıdır" (Turner, 1992-93: 182).

Weber'in *Genel Ekonomi Tarihi*'nde değindiği bir diğer unsur da *modern makine* ve *teknoloji* üzerinden yaptığı çeşitli vurgulardır. Weber'in bu vurgularını daha iyi anlamak için öncelikle teknoloji kavramının Marx'ta nasıl algılandığını kısaca özetleyelim. Hatırlanacağı gibi üretim tarzı içindeki sömürü ilişkilerinden bağımsız bir şekilde düşünüldüğünde, teknoloji kavramı Marx'ta öncelikle olumlu bir anlam taşımakta; insana doğanın zorluklarının üstesinden gelmesinin yollarını aralayan, onun sosyal ilişki biçimlerinin ve zihinsel düşüncelerinin ondan akışının biçimlerini açıkça ortaya koyan önemli bir etmen olarak tanımlanmaktadır (Marx, 1995-96: Bölüm 15-Kesim 9). Bu tanımıyla makine, alet-edevat ve teknoloji gibi etmenler, Marx'ın *Alman İdeolojisi* bağlamında erken yazılarında tanımladığı gibi, insanın yaratıcı etkinliğini hayvandan ayıran ve onun doğa üzerinde belirli bir irade tesis etmesini sağlayan en önemli özelliği olan "bilinçli birer yaşam etkinliği" olarak da görülmektedir. Bu bilinçli etkinliği ile insan, arı ve karınca gibi içgüdüsel yaratıcılığıyla bilinen diğer bütün canlılardan ayrılmaktadır.

Makine ve teknoloji kavramları, Marx'ta taşıdığı bu olumlu karşılığının yanında üretim tarzı bağlamında sömürü koşulları ile birlikte ele alındığında, etik açıdan birden bire olumsuz bir anlama bürünmektedir. Çünkü Marx için makine, "emeğin üretkenliğini artırarak artı-değer üretimini hızlandıran ve buna hizmet eden bir araçtır" (Marx, 1995-96: Bölüm 15-Kesim I). Çözümlemelerini çok çeşitli örneklerle geliştiren Marx'a göre, sözgelimi önceleri tek bir zarf yapılması için bir kişinin katlayıcı bir makine ile kâğıtları katlaması, bir diğer kişinin yapıştırıcıları sürmesi, üçüncü bir kişinin aletin bastırıldığı tabakayı çe-

virmesi, dördüncü kişinin ise aleti gevşetmekle meşgul olması gerekmekteydi. Ve hepsinden öteye bu işlemlerin yerine getirilmesi için zarfın sürekli olarak el değiştirmesi zorunluluğu vardı. Ancak 1860'lı yılların teknolojisiyle bile, bir zarf makinesi ile bu tarihten önceleri çok çeşitli süreçler gerektiren bu farklı işlemlerin her biri aynı anda yapılabiliyor ve saatte üç binden daha fazla zarf üretilmesi mümkün olabiliyordu (Marx, 1995-96: Bölüm 15-Kesim I). Böylelikle bir zarf makinesi, birçok iş gücünün eskiden aletlerle elde ettiği üretme gücünden çok daha fazlasını, hem de daha kısa bir sürede elde ettiği için; bir makinenin bir alete göre üretme gücü ne kadar büyük ise kapitaliste sağladığı bedava hizmet de aynı ölçüde büyük olacaktı. Bununla birlikte makinelerin pratik sonuçlarının gelişip iş sektörüne girmesiyle, daha az nitelik sahibi kadın ve çocuk işçilerin sektördeki oranları zamanla hızla artmış ve sektörlerde bilinçli politik talepleri olan işçi sınıfının oranlarında büyük kayıplar yaşanmıştır. İşte bu durumu dikkatle analiz eden Marx teknoloji tarihi hakkında: "[bu tarih] sınıf güçlerinin değişen kararlılıklarının tarihidir, salt işçi sınıfı ayaklanmalarına karşı sermayeyi silahlarla donatmak amacıyla 1830'lardan beri yapılan icatların bütün bir tarihini yazmak mümkündür" diyecektir (Bottomore, 2001: 580). Diğer yandan *Genel Ekonomi Tairihi*'nin Weber'ine göre ise, pre-kapitalistik çağın icat ve teknolojisi özellikle ampirik düzeyde ve genellikle rastlantısal düzeyde olmasına karşılık; pozitif icat ve rasyonel patent yasaları *bir girişimci ruhu* meydana getirmiştir. Teknolojinin gelişimi ve yeni icatlar Weber için yalnızca girişimci ruhunun ortaya çıkmasına olanak sağlamamış; fakat ayrıca *özgür bir iş gücü organizasyonu* için de itici bir güç olmuştur (Weber, 1961: 74). Weber bu ilişkiyi zaman zaman Marx'ın *Kapital*'de de kullandığı pamuk örneği üzerinden zenginleştirmektedir. Sözgelimi 18. yüzyılın son otuz yılında icat edilen pamuk eğirme makinesi ve dokuma tezgâhı ile birlikte, pamuk çırçırının lifleri köklerinden ayrılabilmiş ve böylelikle pamuk üretiminde meydana gelen artış ile birlikte pamuk ekini, keten ve yün üretiminin yerini alabilmiştir. Yeni teknoloji, İngiltere'de Lancashire'da gelişen ilk fabrikalarla birlikte özgür iş gücünün de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Buradan hareketle Weber'de, Marx'a benzer şekilde, modern kapitalizm ile teknoloji arasındaki ilişkinin karşılıklı, güdüleyici ve içsel bir ilişki olarak tanımlanması hatalı olmayacaktır. Çünkü Marx'ın kendi ifadesine göre tarihi sermaye kadar eski olan teknoloji, üretme gücü ne kadar büyükse kapitaliste sağlayacağı bedava hizmet de o kadar büyük olacak ve dolayısıyla kapitalistin artı-değer yaratma çabasını güçlendirecektir. Benzer şekilde teknoloji ve icatlar çağdaş hukuk kurumlarıyla eklemlenerek Weber'de de girişimci ruhun iş sektöründeki üretim kapasitesini artıran ve bu girişimci ruhu besleyen önemli bir faktör olarak tanımlanmaktadır.

Esasen Marx ile Weber arasında teknoloji kavramları ve bunların ekonomik sistemdeki etkileri birbirlerine benzer gözükmektedir. Kanaatimizce arada küçük de olsa bazı farklar mevcuttur. Bunları belirtmemiz Weber-Marx ilişkisinin

daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı için, bu konuya değinmenin yararlı olacağı inancındayız. Marx'ın teknolojiyi, *üretim* (production) üzerinde tesis ettiği sömürü ilişkileri bağlamında ele almasına karşılık; Weber'in ise *pazar* (market) ilişkileri üzerinden ele alarak ortaya çıkan sınıfsal farklılıkları da sürecin doğal bir sonucu olarak adlandırması aradaki farkın temellerini oluşturmaktadır. Yani, Marx için teknoloji sınıfsal uzlaşmazlıkları artıran ve iş gücünün kapitalist tarafından sömürüsünü mümkün kılan kategorilerden yalnızca bir tanesi olarak ele alınırken; Weber'de ise teknoloji mal ve hizmet sunumunu artırdığı için, daha çok pazara hizmet eden bir etmen olarak ele alınmış ve sınıf yapısı da bu süreç üzerinden açıklanmıştır. Ancak Marx'ta *mülkiyet ilişkileri* mantıksal olarak pazar ilişkilerini de önceleyen bir etmen olduğu için, sınıfsal farklılık ve çatışmaları anlayabilmemiz için öncelikle bunların altında yatan nedeni yani (pazardan çok) kapitalist *üretim* tarzını analiz etmemiz gerekir (Burris, 1987: 67-90). Neticede yapılan çözümlemelerde, Marx'ın bu bağlamdaki toplumsal fenomenlerin analizine Weber'den biraz daha geniş yelpazede eğildiği iddiasında bulunabiliriz.

Weber *Ekonomi Tarihi*'nin 5. bölümünde de "kapitalizmin ortaya çıkışından önce çeşitli Batı ülkelerinin köylülerinin durumu"nu açıklamaya çalışmış ve "malikâne sisteminin" çözülüşüyle birlikte köylülerin mülksüzleştirildiğinden uzun uzun bahsetmiştir. Feodal malikâne sistemin çözülüşüyle birlikte öncelikle köylüler topraktan tamamen bağımsızlaşarak özgürleşmiştir (Weber, 1961: 81). Öte yandan bu çözülüş aynı zamanda mülk sahiplerinin miras yoluyla kazandıkları haklardan mahrum olmalarına da neden olmuştur. Bunun sonucu olarak, mülk sahipleri dinsel ve siyasi güçlerini yitirmeye başladığı için siyasal ve dinsel otoritenin kaynakları da zamanla değişmeye başlamıştır. Bu süreçle birlikte Weber için kapitalist eğilim ortaya çıkmaya başlamıştır (Weber, 1961: 88). Öte yandan köylülerin mülksüzleşmesiyle başlayan aynı süreci Marx *Kapital*'de "kapitalist üretim tarzının temelini atan ilk perde" olarak adlandıracaktır (Marx, 1995-96: Bölüm 8- Kesim 27). Marx'ın bu sürece bu kadar önem atfetmesindeki temel kaygı aslında, yine kapitalizmin ortaya çıkışında etkili olan ve kapitalist sermayenin atası olarak tanımlanabilecek *ilkel birikim*in, sözü edilen mülksüzleşme süreciyle ortaya çıkışıdır. Hatırlanacağı gibi ilkel birikim kavramının Marx'ın kapitalizm çözümlemelerinin temelini oluşturduğunu yukarıda ilk bölümde açıklamaya çalışmıştık. Weber, feodal malikâne sisteminin çözülüşü ve mülksüzleşme sürecini Marx gibi sermayenin birikmesi açısından ele almasa da, kapitalizmin ortaya çıkışında doğrudan bir öğe olarak görmektedir.

Max Weber aynı eserinin 30. bölümünde bu kez modern kapitalizmin evriminde etkili olduğunu düşünmediği iki kavramdan daha bahsetmektedir. Bunlardan birincisi *değerli madenler*in Avrupa tarafından ithal edilmesi olarak tanımlanır. Weber değerli madenlerin her ne kadar 1530 yılından sonra Avru-

pa'daki fiyat devrimini artırmaya yardım ettiğini kabul etse de; bu madenlerin Avrupa'ya akışı, onun tarafından önemli bir unsur olarak görülmez. Weber'e göre sözgelimi bu madenlerin kapitalizmin gelişiminde özgün değerleri olsaydı bu durumun öncelikle Hindistan için geçerli olması gerekirdi (Weber, 1961: 259).

Öte yandan Weber'in modern kapitalizmin gelişiminde çok fazla kıymet vermediği diğer bir unsur ise *nüfus artışıdır*. Ona göre nüfus artışı da tıpkı kalabalık fakat az gelişmiş Çin örneğinde olduğu gibi, kapitalizmin gelişiminde tek başına etkili bir unsur olarak karşımıza çıkmamaktadır. Nüfus artışının özgün bir değeri olmadığı konusunda kendi tezine dayanak sağlamak için Weber'in bu bölümde referans olarak verdiği isim ise bizleri hiç de şaşırtmamaktadır. Bu noktada kendi tezini güçlendirmek amacıyla nüfus artışının kapitalizmi geliştirdiği yollu yaygın hatanın karşıtlarından biri olarak örneklendirdiği Marx için Weber: "Karl Marx'ın iddiası[5] genel bir form olarak kabul edilemese de; günümüzdeki olayları haklı çıkarmaktadır" diyerek Marx'ın teorisinin güncel pratikleri açıklayabilme gücüne başka bir atıfta daha bulunmaktadır.

Genel Ekonomi Tarihi bağlamında burada açıklığa kavuşturmamız gereken bir diğer husus da, kapitalizmin mukadderatına ilişkin olarak Weber'de Marx'ın aksine daha kötümser bir bakış açısının mevcut olduğu konusudur. Bilindiği üzere Marx, uzun yıllar süren yoğun iktisadi okuma ve araştırmaları müntehasında, elde ettiği rasyonel çıkarımlarıyla insanoğlunun ızdıraplarının temel kaynağı olan kapitalizmin çeşitli nedenlerden ötürü uzun mühlet varolamayacağına inanmıştır. Bunun da ötesine geçerek, *Manifesto* ve daha sonraki diğer yapıtlarında olduğu gibi varlığı son bulacak eski üretim tarzının yerini başka ve yeni bir sisteme bırakacağı konusunda da güçlü bir inanca sahip gözükmüştür. Bu nedenden ötürü Marx'ın insanoğlunun geleceğine ilişkin olarak daha iyimser bir portre çizdiği ortadadır. Öte yandan kapitalizm ve modernitenin sosyal yaşam içindeki olumsuz etkilerini "demir kafes" (eisen kafig) analojisiyle yorumlamaya çalışan Weber'de, kanaatimizce Marx'ın iyimserliğinden çok daha uzak bir tutum mevcuttur. *Genel Ekonomi Tarihi*'nde Weber, "...Kapitalizme gelişme şansını, kapalı ulus devlet vermiştir ve ulus devlet yerini bir dünya imparatorluğuna bırakmadığı müddetçe kapitalizm de yaşayacaktır[6] diyerek "ulus devlet-kapitalizm" birlikteliğine vurgu yapmakta ve tıpkı kale surlarıyla çevrilmiş feodal döneme benzer şekilde kapalı sınırlar içinde yer alan bir kapitalizm anlayışını sermayenin doğasıyla irtibatlandırmaktadır. Weber'in yurttaşlık ekseninde gelişen kapalı ulus devlet ve kapitalizm arasında kurduğu ilişki, kapitalizmin mühletsiz var oluşunun kötü bir habercisi olduğu için; sosyal yaşamın olumsuz etkilerinin de ebedi olduğuna Weber tarafından işaret edilmekte ve bu durum Weber'de Marx'a göre daha kötümser bir bakış açısının

5 Karl Marx'ın iddiası: Her ekonomik devir onun kendi nüfus yasalarına sahiptir.

6 Akt. Holton, 1999: 81; esas kaynak. Weber, 1961: 249.

izlerini yansıtmaktadır. Bunun nedenleri hakkında elbette çeşitli sebepler ileri sürülebilir. Sözgelimi Turner'a göre bu kötümserliğin esas sebebi Weber'in Nietzsche'nin felsefi mirası ile kurduğu doğrudan ilişkisidir, bu yüzden eylemlerin beklenmedik sonuçları Weber için kaçınılmaz olarak mutsuz ve trajiktir (Turner, 1995: XI, XXIV). Buradan hareketle Weber'in *Genel Ekonomi Tarihi*'ndeki iktisadi ve tarihsel çözümlemeleri üzerinden Marx'la arasında yakın ilişkilerin mevcut olduğunu ileri sürmek mümkün gözükse de; Weber'in, daha çok felsefe ve geleceğe ilişkin öndeyilerde bulunduğu pasajlarında, yine Alman geleneğinden gelen fakat Marx'ın rasyonel felsefesinin aksine daha çok nihilist akımlar çerçevesinde değerlendirilen bir başka düşünür, Nietzsche, ile derin münasebetler içine girdiği gözlemlenmektedir. Kanaatimizce Weber ve Marx'ın *Genel Ekonomi Tarihi*'ndeki belirgin şekilde ayrışan yönleri iktisadi ve tarihsel olmaktan çok; özellikle politik ve felsefi farklılıklardır, diyebiliriz.

Son tahlilde yukarıda özetlemeye çalıştığımız haliyle, Weber'in kurumsal teorisine göre, erken protestan etiğinin aksine, kapitalizm, *sınırlandırılmış pazar, özgür emek, rasyonel bir teknoloji ve sermayenin organize bir girişimciliği* ile tanımlanabilir. Aradaki koşullar ise *uygun bir legal sistem* ve ekonomik etikle birleştirilmiş *evrensel ticaret* ile tekrarlanan kazancın kovalanmasıdır. Bu koşullar *bürokratik devlet*, *legal vatandaşlık* ve daha ötede karmaşık bir *yönetim*, *ordu* ve *dinsel faktörler* tarafından geliştirilir ve Weber'in bu sistemin çoğunu açıkça Marksizm ile karşı karşıya gelerek türettiği söylenebilir (Collins, 1980: 925-942).

Weber kanımızca özellikle *Genel Ekonomi Tarihi* adlı başyapıtı münasebetiyle son teorilerinde üretim faktörüne büyük önem atfederek Marx'ın tarihsel materyalist bakış açısına iyice yaklaşmıştır. Bunun nedenine ilişkin çeşitli sebepler öne sürülebilir. Örneğin, Mills ve Gerth, "Weber çağdaş kapitalizmin 'spiritüalist bir açıklaması'nı veren dinsel kavramlarla yola çıkmasına rağmen örneğin, Çin incelemesine, ekonomik temel üzerine bölümlerle başlar" dedikten sonra bunun nedenini, "Weber'in Almanya'nın politikalarına kızgınlığı arttıkça, düşüncelerinin içeriği ve niyeti ne denli yüksek olursa olsun, bunların başarısında *maddi çıkarların ağırlığına* verdiği önem de arttı" diyerek açıklamışlardır (2003: 113). Yani, Weber, teorisini dış dünya karşısında sınadıkça; Marx'a da o oranda yaklaşmıştır.

Sebebi her ne olursa olsun Weber'in son teorisi Marx'a açılan bir penceredir. Ancak bu durum elbette Weber'in şahsiyetini ve büyüklüğünü küçültmeyecek yahut onun ününü zedelemeyecektir. Çünkü felsefe ve sosyal teori geleneği; insanlığın ortak birikimi olduğu ve bütün düşünürler bu ortak gelenek ve birikimden soluk aldığı için, bu durum son derece olağan bir süreç olarak algılanmalıdır. Hiç şüphesiz, Weber'in kendisi de bu alışılagelmiş durumu normal karşılamış ve kendi soluk aldığı birikimi bizlere sunmuştur. Daha 1920 yılındaki ölümünden birkaç hafta önce Weber coşkun bir tevazu ile şu düşünceleri dile getirmiştir: "Günümüzde bir bilim adamının, bunun da ötesinde bir felse-

fecinin dürüstlüğü Nietzsche ve Marx' a karşı tutumundan anlaşılabilir. Kendi eserlerinin kimi bölümlerinin bu iki kişinin eserleri olmadan gerçekleştirebileceğine inananlar, yalnızca kendilerini ve başkalarını kandırırlar. Bugün zihinsel ve tinsel olarak içinde yaşadığımız dünya önemli ölçüde Marx ve Nietzsche tarafından biçimlendirilmiştir" (akt. Callinicos, 2005: 224).

Weber'deki Marksizme ilişkin başka bir boyut: Sınıf kavramı üzerine

Bulunduğumuz yere ulaşıncaya kadar Weber'in son dönem eseri *Genel Ekonomi Tarihi*'ndeki Marksçı vurguları yakalamaya çalıştık. Ancak bu noktada Weber'in son teorilerinde, erken dönem eserlerinden bağımsız bir sürecin gerçekleşip gerçekleşmediği yahut Weber'in teorisinde epistemolojik bir sürekliliğin bulunup bulunmadığı konusunda çeşitli sorular akla gelebilir. Yani Weber için sözü edilen ve yukarıda belirtilmeye çalışılan Marksçı vurgular öyle birden bire mi Weber'in zihninde zuhur etmiştir, yahut bütün bunlar bir tesadüften ibaret olabilir mi? Esasen elde bulunan çeşitli bulgular bunun pek böyle olmadığına ve Weber'de Marksçı temalarla örtüşen birtakım ibarelerin örtük de olsa *Genel Ekonomi Tarihi*'nden önce de mevcut olduğuna işaret etmektedir. Buradaki amacımız esasen ne Weber külliyatında bir sürekliliğin bulunduğunu sergilemek ne de Weber'de sözü edilen Marksçı yönlerin süreklilik arz ettiğini kanıtlamak olmadığı için, sistemli bir açıklama teşebbüsünde bulunulmayacaktır; ancak sözü edilecek birkaç örnek bile *Genel Ekonomi Tarihi*'ne yansıyan Markçı ifadelerin en azından rastlantısal olmadığı konusunda bizlerin inancını daha da kuvvetlendirecektir.

Benzer konularda Weber'in Marx'a paralel çözümlemelerde bulunarak Marksizme yakınlaşması tespitlerimize Weber'in Marksizme ilişkin bir diğer referansı olan, son dönem yazılarındaki *egemen sınıf*ların sürekliliğine ilişkin ibarelerine yer vererek devam edelim. Çünkü Weber en çok sınıf kavramının tarihsel mahiyeti konusunda Marx ile yakınlaşmaktadır. Örneğin Weber bir yerde rantiye tiplerini tanımlarken, eski ve orta çağlarda köle ya da serf rantı alanların, bugün hisse, tahvil ve benzer kaynaklardan rant sağlayanlar[7] olduğu saptamasının altını çizmektedir. Bu bile, kendisine her dönem çıkar ve rant sağlayan egemen bir sınıfın varlığının Weber tarafından kabul edildiğinin ve bu yönüyle de sınıf kavramının tarihselliği konusunda Marx ile buluştuğunun bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Çünkü hatırlanacağı gibi Marx da her dönem egemen olan sınıfların sürekliliğine dikkatlerimizi çekmektedir.

Sınıf kavramının tarihselliği açısından Weber ile Marx arasında bir ilişki olduğu konusunda çeşitli tartışmalar mevcuttur. Weber'in *Antik Uygarlıkların*

7 Weber'in 1918 tarihinde Münih'te verilen "meslek olarak siyaset" adlı konferansından alıntı (Weber, 2005: 142).

Tarımsal Sosyolojisi adlı eserini titizlikle inceleyen Wiener'a göre, kapitalist ilerlemenin problemlerinin tanımlanmasında ve sınıf analizi metodunda Weber'de Marx'a benzeyen ifadeler bulunmaktadır (Wiener, 1982: 389-401). Bu eserinde "antik çağlarda kapitalist bir ekonomi var oldu mu?" sorusuyla yola çıkan Weber, bu sorusunu artı-değer biçiminin kökeni ile sorgulamaktadır. Weber'e göre antik çağ şehirlerinin ekonomik artı-değeri, arazi sahibi prens ve soylu kabilelerin mülklerinin kiralarından ve bu prens ve kabilelere bağlı olanlardan zorla alınan vergilerden elde edilmiştir. Buradan hareketle Wiener, Weber'in aslında toplumsal biçimlendirmenin başlangıç noktası olarak aldığı şeyin, egemen sınıfın (soylular ve prenslerin) daha aşağı sınıfları sıkıp suyunu çıkararak elde ettiği artı-emek (yahut artı-değer) olduğunu vurgulamaktadır. Görüldüğü gibi Weber'in daha önceki eserlerinde de, Marx ve Engels'in yazılarında Robinson ve Cuma analojisi ile kurduğu ilkel sömürü ilişkisine koşut şekilde saptamalar bulunmaktadır.[8] Sözgelimi Engels'e göre, artı-emek sağlayan kölelik olmasaydı, Yunan sanat ve bilimi olmazdı; kölelik olmasaydı, Roma İmparatorluğu olmazdı, bundan da ötesi Helenizm ve Roma temeli olmasaydı, Modern Avrupa da olmazdı (Engels, 1995: 269). Görülen o ki, Weber'in antik uygarlıklara ilişkin çözümlemelerinde de, Marksist evrimci tarih anlayışını çağrıştıran nitelikler mevcuttur.

Bulunduğumuz noktaya kadar, Weber'in özellikle son ekonomi teorisinde sınıf kavramı ve üretim tarzına yaptığı vurgular nedeniyle kendisinde Marx'ı anımsatan bir istikamet bulunduğunu göstermeye çalıştık. Bu noktada tabiatıyla akla gelen en önemli şey, bizlerin bu ilintiyi nasıl okuması gerektiği sorusudur. Esasen, Weber ile Marx arasındaki ilişkinin Weber ile bir başka Marksist teorisyen Gramsci arasında var olan ilişki gibi okunması gerektiği kanaatindeyiz.

Weber'den Gramsci'ye

Hatırlanacağı gibi 90'lı yılların hemen başında özellikle sivil toplum kavramsallaştırmaları ekseninde adından sıklıkla söz ettiren Antonio Gramsci bir Marksçı olmasına rağmen, altyapı unsuru olarak ekonominin belirleyiciliği söz konusu olduğunda, siyaset kurumu gibi bir üstyapı unsuruna ekonomik zorunluluk alanının belirleyiciliğinden bağımsız ve müstakil bir alan tahsis etmiş, bunun sonucu olarak da Gramsci için birçok politik bilimci tarafından ironik bir şekilde Weberyen nitelendirilmesi yapılmıştır. Çünkü Gramsci'nin Weber'e benzer şekilde politik alanı ekonomik zorunluluklardan görece bağımsız ve görece ayrı bir alan olarak görme çabası mevcuttur.[9] Çünkü Weber

8 Ayrıntılı bir tasvir için bkz. Engels, 2003: 243.

9 Esasen bu çalışma cihetinde Weber'in sözü geçen çabası sonucu ortaya çıkan politik iktidar vurgusu işlenmeyecektir. Weber'in politik alanın muhtariyetine ilişkin farklı bir yorum için bkz. Sarıbay ve Öğün, 1999: 148. Onlara göre, politik iktidar, öncelikle ulaşım, iletişim, sağlık, eği-

için modern dünyadaki politik değişimler, örneğin devrimler, üretim tarzının ortadan kalkmasının bir sonucu değil, olsa olsa sadece siyasal örgütlenme ve stratejilerden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Weber için de siyasal alan Gramsci'ye benzer şekilde sonuçları itibariyle üretim tarzından özerk bir alan olarak görülebilir.

Gramsci "Ortodoks Marksçı" anlamıyla *alt yapı ve üst yapı* kavramsallaşmasına son derece sadık bir Marksist olmasına rağmen; üretim tarzının üstyapı unsurları üzerindeki etkisini daha iyi görebilmek adına, siyaset mekanizmasına olduğundan çok daha fazla önem vermek zorunda kalmıştır. Çünkü Gramsci politika müessesini, altyapı unsuru olan üretim tarzına en yakın duran alan olarak görme eğilimindedir. Onun siyaset mekanizmasını, sözgelimi din, kültür ve ideoloji gibi diğer üst yapı kurumlarından daha öncelikli görmesinin nedeni de, adı geçen diğer yapıların tarih ve geçmişle olan derin münasebetleridir.[10] Aynı zamanda parlamenter de olan Gramsci'ye göre, güncel siyasetin pratiklerini ve üretim tarzının bir sonucu olan sınıf çatışmalarını gözleyebilmek için, siyasal alanın muhtariyetine büyük önem atfetmek gereklidir. Hatta Gramsci bu özerklik düşüncesini bir keresinde, sosyolojide gerçek öneme sahip olan her şeyin siyaset biliminden başka bir şey olmadığı tarzındaki açıklamalara kadar bile götürecektir.

Yine benzer şekilde Weber'deki iktidar kavramı Gramsci ile çarpıcı paralellikler göstermektedir. Örneğin Weber için iktidar (devlet), şiddet kullanımını meşru olarak tekeli altına almış bir insan topluluğu olmasına karşılık (Weber, 2003: 132), her zaman zor ve şiddete başvurmayan, aynı zamanda yasa, tarih ve toplumsal ilişkiler silsilesini kullanarak yarattığı özel bir otorite ile yönettiği tebaa karşısında meşruiyet problemi de yaşamayan bir niteliğe sahiptir. Bununla birlikte Weber "modern dünyada kamu düşüncesinin bağımsız bir fenomen olmadığını fakat basın ve parti liderleri tarafından manipülasyonun bir sonucu olduğunu eklemektedir" (Shafir, 1985). Yani neticede Weber'in işaret ettiği ve kamuoyundan sağlanması gereken meşruluk, yine iktidarın kendi kendisinden kaynaklanan bir süreçtir. Buna koşut olarak Gramsci de şiddete dayanmayan ve iktidar kavramı ile birlikte var olan "rıza" mefhumunu, yığınların iktidara sadakatle bağlanıp onunla çatışmaya girmesini engelleyici bir politik kontrol öğesi olarak görme eğilimindedir. Bunun temel nedeni Gramsci'nin iktidarı, *hegemonya* adı verilen ve "cebir ile rıza" arasında gidip gelen bir kavramla açıklamasına dayanır.[11] Özetle, organize bir yapı olan egemen güç, kendi iktidarı-

tim vb. etkin kamu politikalarıyla sosyal yaşamın her alanında tekelleşmiş durumdadır. Bu durumda politik küre, sadece belli bir sosyal bütünleşme organizasyonundan çok, varlık nedenini kendisinden alan ve kendi kendini meşrulaştıran bir yapılanmayı ifade etmektedir. Yine bu bağlamda politik olan kendi kendisini meşrulaştırmakta ve sosyal olanı gereksemeden varolabilmektedir. Ayrıca Sarıbay'ın başka bir Weber yorumu için bkz. Sarıbay, 2006.

10 Daha geniş bir tartışma için bkz. Çulhaoğlu, 2002:208.

11 Ayrıntılı bilgi için bkz. Gramsci, 2007: 213.

nın devamlılığını iki şekilde sağlar: Gerektiği zaman tâbiyeti altında bulundurduklarına çıplak güç uygulama yetkisine sahip olarak; ve çoğunlukla, çeşitli şekillerde yığınların rızasını almaya çalışarak. Temelde iki bileşeni bulunan hegemonya Gramsci'ye göre: "Halk yığınlarının bütün sınıfları içine ulaşan kümeleşmenin, en yaygın metodudur" (Shafir, 1985). Görüldüğü gibi iktidar kavramı ve onun meşruluğunu sağlama yolları açısından Weber ve Gramsci arasında gerçekten de gözle görünür bir benzerlik bulunmaktadır.

Bilindiği gibi Weber asla devimci bir teori geliştirmemiştir; Almanya'da gözlemlenebilecek olası muhtemel sosyal bir değişimin analizlerini yapmaktan da genellikle kaçınmıştır. Benzer şekilde Gramsci de Marksçı anlamıyla devrimci bir teori geliştirmek yerine Marx'ın kullandığı anlamından uzak farklı bir "sivil toplum" kavramsallaştırması yoluna giderek; daha çok iktidara alternatif bir güç perspektifi oluşturmanın yollarını aramıştır. Dolayısıyla Gramsci'yi reformcu bir teorisyen olarak tanımlamamız çok da hatalı olmayacaktır. Sonuç olarak reform üzerine kurulu ve kültürel bir toplum çözümlemesi yoluna gittiği için Gramsci, bu konuda da Weber ile benzer bir bağlamda ele alınabilir. Görünen odur ki, Weber ve Gramsci iktidara her ne kadar farklı nitelikler atfedip, birbirinden çok farklı çabalar içerisine girseler de, neticede politik alanın görece özerkliği, iktidar kavramını algılama ve kültürel reform konularında birbirleriyle örtüşen izahatlarda bulundukları için özellikle Gramsci için Weber'den etkilendiği yollu yorumlar yapılmıştır. Bu enteresan teorik benzerliklerin ortaya çıkışının temel nedeni, bu iki teorisyenin aynı sorunsallar üzerinden hareket etmeleri ve söz konusu sorunsallara yine benzer nitelikteki cevaplar aramalarına bağlanabilir. Son tahlilde, Weber ve Marx irtibatının da; tıpkı Weber ve Gramsci bağında var olan münasebet üzerinden okunması önerilebilir.

Sonuç

Sosyal bilimler tarihinde iz bırakmış onlarca düşünür ve teorisyen arasında belki de yalnız iki tanesi adından bu kadar yoğun sıklık ve saygınlıkla bahsettirebilmiştir. Bunlardan ilki Marx, tarih biliminin olgunluğuna eriştiği 19. yüzyılın son döneminden çok daha önceleri yazmaya başlamış ve Weber'in aksine 20. yüzyılın ileri derecede gelişmiş çağdaş tarih materyallerine erişme olanağı bulamamıştır. Dolayısıyla Marx için sözgelimi, Avrupa'nın karmaşık büyük ortaçağ uygarlığı olsa olsa; "18.yüzyılın çok eski sisteminin feodal aptallığı altında gizlenmiştir" (Collins, 1980: 925-942). Bütün gediklerine rağmen Marx, her bir aşaması birbiriyle bağlantılı dinamik bir sistem, yahut bir teori, tasavvur etmiştir. Paul Feyerabend'in söylediği gibi: "Bir teori ağır, aksak, kapalı, belirli alanlarda yalnız sınırlı biçimde açıklayıcı ve de iyi bilinen gerçeklerle çelişiyor olabilir. Fakat aynı teori hâlâ daha, zamanımızda erişebileceğimiz diğer bütün teorilerden iyi de olabilir" (Feyerabend, 2005: 365-375). Buradan hare-

ketle Marx'ın teorisinin kimi yönleri her geçen gün yeni katkılarla zenginleştirilse ya da bazı noktaları yanlışlansa da; veya kimi zaman güncel açılımlar karşısında yeterince açıklayıcı bir özelliği yokmuş gibi gözükse de; Marx şimdiye kadar güncelliğini yitirmemiş ve özgünlüğünü daima korumuştur.

İz bırakmış düşünürlerden bir diğeri Weber ise, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eseriyle din sosyolojisine hiç kuşkusuz derin katkılar yapmayı başarmış ve en çok da bu eseriyle anılır olmuştur. Sözgelimi, çağımızın bir başka ünlü sosyoloğu Werner Sombart, *The Jews and Modern Capitalism* adlı yapıtını yazmasını sağlayan unsurun, Weber'in Puritanizm ile modern kapitalizm arasında kurduğu ilişki olduğunu söylemiştir. Hatta Sombart'a göre Weber'in aksine Puritanizm değil, aslında Yahudilik (Judaism), modern ekonomik gelişmede çok daha büyük bir rol oynamıştır; çünkü Sombart için Puritanizm aslında bir nevi Judaism'dir.[12] Her ne kadar farklı bir öğeyi başlangıç noktası olarak alsa da, Weber'in Sombart ve diğerlerini etkilediği inkâr edilemez bir gerçektir. Weber yalnızca fikirleri kendisine yakın düşünürleri değil; çok değerli Marksist düşünürleri de etkilemiştir. Lenin ile aralarında yaşanmış olan çeşitli polemikler nedeniyle pek iyi bir özgeçmişe sahip olmasa da, Engels'in halefi ve Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (SDP) şef teorisyeni olarak kabul edilen Karl Kautsky, belki de bunlardan en önemlisi olarak sayılabilir. Kautsky, her ne kadar toplumsal ilişkiler içinde öznenin rolüne Weber'den çok daha müphem bir anlam katmaya çalışarak ondan ayrılsa da, Weber'in özellikle ilk yazıları çerçevesinde kapitalizmin ortaya çıkışında Püritanizmin önemi hakkındaki analizlerinden çok değerli bakış açıları edindiğini belirterek, takip eden açıklamayı yapmıştır: "Her ne kadar, Max Weber devletin kökenini benden farklı şekilde algılasa da, devletin ekonomik kökeni hakkındaki düşüncelerime diğer yazarlardan çok daha fazla katkıda bulunmuştur" (akt. Salvadori, 1989: 93-108). Kautsky başka bir yerde de Weber'in Doğu ve Batı şehirleri arasındaki farklılıklar için yaptığı analizlere atıfta bulunarak, "bu farklılığı Max Weber'den başkası daha iyi ayrıntılandıramazdı ve ayrıca Weber bu yüzden tarihsel materyalist düşünceye önemli katkılarda bulunmuştur" diyerek Weber'e övgüler dizmiştir.

Ancak ne yazık ki, Weber'in daha çok *Protestan Ahlâkı* adlı eseriyle anılan erken yazıları ile Marksizm arasında kurulmaya çalışılan karşıtlık oldukça abartılmıştır. Örneğin Anthony Giddens'a göre, "birçoklarının yaptığı gibi, (Weber'in) *Protestan Ahlâkı* eseri tarihsel materyalizme bir cephe saldırısı olarak düşünülmemelidir. Weber'de hem Almanya'nın toplumsal yapısına hem de genel entelektüel düzeyde Marksizmde içerilen tipik kavramlara denk düşen bir eğilim vardır" (Giddens, 1996: 38, a.b.ç.). Öte yandan Weber sonraki yazılarında, özellikle *Genel Ekonomi Tarihi* adlı eserinde de görüldüğü gibi, düşüncelerine daha

12 Daha ayrıntılı bir bilgi için bkz. Sombart, 2001: 134, 175.

kurumsal bir nitelik kazandırmış ve birçok kapitalizm ve sınıf yorumlarında Marx ile çoğu zaman örtüşen benzer bir üslup edinmiştir. Elbette, Weber'in bir Marksist gibi okunması ve algılanması gibi bir iddiamız yoktur. Zaten bazı Marksist yazarlar tarafından da Weber ontolojik anlamda bir Marksist olarak kabul edilmemekte; olsa olsa orta sınıfın sosyal yapısıyla ilgilenen bir düşünür olarak tanımlanmaktadır. Çünkü Marksist toplum bilimcilerce tarihsel materyalizm, Marksizmin evrensel sosyolojik teorisi olarak görüldüğü (Weiss, 1986: 73) ve dolayısıyla Weber'in değerli katkılarda bulunduğu sosyoloji disiplini de burjuva çabalarına hizmet ettiği için, Weber zaten bir Marksist sayılamayacaktır.

Öte yandan Weber de hiç şüphesiz kendini bir Marksçı olarak nitelendirmez ve üstüne üstlük kendi döneminin reel Sovyet Sosyalizmini şiddetle eleştirerek: "bugün yükselmekte olan, işçinin değil memurun diktatörlüğüdür" nitelemesini yapar. Hatta Weber sosyalizm için bir keresinde: "Böyle kiliselere katılmayacağım" (akt. Giddens, 1996: 39) diyerek kendi siyasal duruşunu da özetlemektedir. Her ne kadar Weber'in bu oldukça açık yorumları onu Marksizmden ya da üretim tarzına dayalı bir bilim düşüncesinden ayırıyormuş gibi gözükse de; Turner'ın belirttiği gibi, Weber'in pratikte üretim tarzı tezlerinin (farklı) bir uyarlaması ile çalıştığı söylenebilir (Turner, 1992-93: 28-29).[13] Dolayısıyla Weber'de göze çarpan belirgin bir Marksist yön mevcut olduğunu belirtmemiz, hiç de yanlış olmayacaktır. Bilhassa, kapitalizmin kurumsal kurgulanışı ve sınıf ilişkileri açısından Weber'de de Marx'ı anımsatan ve onunla kesinlikle çelişmeyen birtakim noktalar bulunmakta ve bizce *Genel Ekonomi Tarihi*, Weber'i "Webercilik"ten çok ironik bir şekilde Marksizmle buluşturmaktadır.

Bu yazıda, özellikle din sosyoloji bağlamında kültür üzerine kaleme aldığı eserleriyle tanınan Weber'in, ekonominin belirleyiciliğine son kertede büyük önem atfeden Marksçı tarihsel materyalist tezlerin karşısına sürekli çıkarılmasına ve kendi yaşadığı dönemin Marksçı siyasal partilerine çok sıcak bakmamasına rağmen, Marx'ın kendisinden etkilendiğini ve bu etkilerin onun en son eserinde belirgin şekilde ortaya çıktığını göstermeye çalıştık. "Pekiyi Weber'de belirgin bir Marksist perspektif olduğu iddiasını bugün gözden geçirmek ne işe yarayacaktır?" diye bir soru akla gelebilir. Bu soruya birbirleriyle ilişkili 3 cevap verilebileceği inancındayız:

1. Weber'deki Marksizm, esasen onun ekonomi teorileri ve tarih sosyolojisi metinlerinde göze çarpmaktadır. Weber'in siyaset ve örgüt kuramına ilişkin kavramları, ülkemiz de dahil olmak üzere, tüm akademik çevrelerce sürekli irdelenmiş ve Weber deyince, sadece geleneksel, karizmatik ve yasal-ussal otori-

13 Turner'a göre, Weber *Genel Ekonomi Tarihi* ile birlikte "Bürokratik Devlet Sosyalizminin Eleştirisi" ve "Rusya'da Devrimci Sosyalizmin Kökeni Üzerine" yazılarında, değişim mekanizmasının kesinliği hakkında Marx ile her ne kadar aynı fikirde olmasa da, çeşitli üretim tarzları içinde toplumsal ilerlemenin genel aşamalarının dolaylı bir anlayışı ile ilgilendiği için Marx ile ortaklaşmaktadır.

te kavramlarını analiz eden ve Hıristiyanlığın bir mezhebi üzerine yazılar yazmış bir figür akla gelir olmuştur. Ancak, Weber bu kısır döngüden ibaret değildir ve onun tarih ve ekonomi teorileri de mevcuttur. Fakat ne yazık ki, Türk okuyucusu Weber'in *Antik Uygarlıkların Tarımsal Sosyolojisi* ve *Genel Ekonomi Tarihi* metinlerinden bihaber şekilde Weber'i öğrenmiştir. Bu tür bir öğrenme kanaatimizce eksik bir öğrenme olacağı gibi, bu yolla öğrenilen Weber de kuşkusuz eksik bir Weber olacaktır. Bu nedenlerden ötürü Weber'in bu iki metni Almanca'dan mutlaka çevrilmeli ve Türk okuyucunun değerlendirmesine sunulmalıdır.[14] Okuyucu artık yarım bir Weber'le yetinmek zorunda bırakılmamalıdır. Marx etkisi, böylelikle Weber'in gölgede kalan eserlerinin aydınlatılmasına katkı sağlayabilir.

2. Weber'deki Marksizm, özellikle sınıf kavramı ve ekonominin son kertede belirleyiciliği üzerinden tarif edilebilir, bu tarif Marx'ın tarihsel materyalist tezlerini metodolojik olarak geçerli görmeyen sosyoloji çevrelerinin, sınıf ve ekonominin tarihselliğinde ihmal ettikleri bir bakış açısını yeniden gözden geçirmelerini sağlayabilir. Keza, benzer şekilde dogmatik Marksistlerin de, yeni bir Weber ile tanışmalarında; şüphe yok ki önemli bir etken olacaktır.

3. Son olarak, Weber'de belirgin bir Marksist yön var ise; bu, Weber ve Marx'ın teorilerinin artık birlikte anılır olmasının önünde herhangi bir mani olmasını da tabiatıyla engelleyecektir. Böylelikle, Weber'in teorilerine atıflar yapmış olmakla tırnak içinde sınıf düşmanı olunmayacağı gibi, herhangi bir kuramsal çözümlemede her iki teorisyen aynı bağlam içerisinde ele alınabilecektir. Benzer bir çaba geçmişte, Marksizmi yeniden canlandırma gayretiyle Eleştirel Kuramcılar tarafından gösterilmiş; Marksist olmayan düşünceleri geliştirmek konusunda yoğun bir emek harcanmıştır.[15] Özellikle ekonomi ve sınıf teorileri üzerinden Weber ve Marx ilişkisinin bugün yeniden değerlendirilmesi, bu azametli çabaya koşut olabilecek tarzda, yeni açılımların olanaklılığına imkân sağlayabilir inancındayız.

Toparlamak gerekirse, hem Marx hem de Weber, herhangi bir özel sosyal felsefe kurdukları için değil, ancak, kapitalizm başlığı altında, varoluşumuzun asıl sorunları ışığında çağdaş yaşam şartlarının bütünlüğünü sorguladıkları için, zorunlu olarak sosyolog olarak adlandırılırlar. Ayrıca her ikisi de –Marx doğrudan, Weber ise dolaylı olarak– "ekonomi"nin insan yazgısı haline gelmesinin koşullarını çözümlemeye çalışmışlardır (Löwith, 1999: 73).

Sunmaya çalıştığımız bu mukayesenin en son kertesinde, Marx ve Weber'in birbirleriyle bağlantılı olarak ileride de yeni çalışmalara vesile olacağı, göz ardı edilemeyecek bir hakikat olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

14 Bu alandaki boşluğu görerek, bir grup arkadaşımla birlikte İngilizcesinden de olsa *Genel Ekonomi Tarihi*'nin çevirisine başladık. Bir zamanlar Marx'ın kitaplarının da Fransızca'dan çevrildiği düşünüldüğünde, bu çaba usta çevirmenlerce sanırım mazur görülecektir.

15 Bu bağlamda genel bir bilgi için bkz. Bottomore (ed.), 2001: 248, Franfurt Okulu başlığı altında.

KAYNAKÇA

Bendix, Reinhard ve Roth, Guenther (1971) *Scholarship and Partisanship: Essays on Max Weber*, University of California Press.

Bendix, Reinhard (1974) "Inequality and Social Structure: A Comparison of Marx and Weber", *American Sociological Review*, 39(2): 149-161.

Botomore, Tom (ed.) (2001) *Marksist Düşünce Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Callinicos, Alex (2005) *Toplum Kuramı*, çev. Yasemin Tezgiden, İletişim Yayınları, İstanbul.

Collins, Randall (1980) "Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization", *American Sociological Review*, 45: 925-942.

Çulhaoğlu Metin (2002) *Bin Yıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu*, YGS Yayınları, İstanbul.

Engels, Friedrich (2003) *Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara.

Feyerabend, Paul (2005) "How to Defend Society against Science", *Philosophy, Basic Readings*, 2. baskı içinde, ed. Nigel Warburton, Routedge, Londra ve Newyork.

Giddens, Anthony (1996) *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara.

Gramsci, Antonio (2007) *Hapishane Defterleri*, çev. Adnan Cemgil, Belge Yayınları, İstanbul.

Holton, R.J. (1999) *Kentler Kapitalizm ve Uygarlık*, çev. Ruşen Keleş, İmge Kitapevi, Ankara.

Kalberg, Stephen (1980) "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History", *American Journal of Sociology*, 85: 1145-1179.

Kilcullen, John (1996) *Marx Weber: On Capitalism*, Macquarie University Modern Political Theory Course Notes.

Löwith, Karl (1999) *Max Weber ve Karl Marx*, çev. Nilüfer Yılmaz, Doruk Yayınları, Ankara.

Marx, Karl (1995-1996) *Capital Volume I*, First english edition of 1887, Transcribed: Zodiac, Hinrich Kuhls, Allan Thurrott, Bill McDorman, Bert Schultz and Martha Gimenez, Download: MIA janitorial staff, Progress Publishers, Moscow, USSR.

Salvadori, Massimo L. (1989) "Kautsky and Weber: Common Problems and Different Approaches", International Journal of Comparative Sociology, 30: 93-108.

Sarıbay, Ali Yaşar (2006) "Weberleştirilmiş İslâm", *Birikim*, no. 202.

Sarıbay, Ali Yaşar ve Süleyman Seyfi Öğün (1999) *Politikbilim*, AlfaYayınları, İstanbul.

Shafir, Gershon (1985) "Interpretative Sociology and The Philosophy of Praxis: Comparing Max Weber and Antonio Gramsci", *Praxis International*, 5(1).

Sombart, Werner (2001) *The Jews and Modern Capitalism*, Batoche Books, çev. M. Epstein, Ontario.

Turner, Bryan S. (1992-1993) *Max Weber from History to Modernity*, Routledge, Londra ve Newyork.

— (1995) *For Weber, Essays on the Sociology of Fate*, 2. baskı, Sage Publications, Londra.

— (1991) *Religion and Social Theory*, 2. baskı, Sage Publications, Londra.

— (2001) "Cosmopolitan Virtue: On Religion in a Global Age", *European Journal of Social Theory*, 42: 131-152.

Weber, Max (2002) *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınları, Ankara.

— (1958) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, çev. Talcott Parsons, Charles Scribner's Sons, New York.

— (1961) *General Economics History*, çev. H. Knight, First Collier Books Edition, ABD.

— (2003) *Sosyoloji Yazıları*, İngilizce baskısını haz. H. H. Gerth ve C. Wrights Mills, çev. Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul.

Weiss, Johannes (1986) *Weber and Marxist World*, Routledge & Kegan Paul Londra ve Newyork.

Wiener, Jonathan M. (1982) "Max Weber's Marxism, Theory and Method in 'The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations'", *Theory and Society*, 11(3): 389-401.

Wiley, Norbert (der.) (1987) *The Marx-Weber Debate*, Sage Publications, Londra.

İktisatsız bir "Değer Kuramı": Negri ve Hardt'ın Marksizme katkıları*

*Yiğit Karahanoğulları***

Bu yazı, yeni bir kapitalist "iktidar" formu ve yeni bir toplumsal eylemlilik tespiti ile "değerin" ve "emeğin" ortodoks Marksist tanımlarının sorgulanması ve yeni tanımların yapılması gerektiğini savunan Negri ve Hardt'ın kuramını, kurama içkin iktisat algısı temelinde değerlendirmeye çalışmaktadır. Bu amaçla, Negri ve Hardt'ın, siyaset kuramına ve siyasal mücadele pratiğine düşünsel açılımlar getirme çabalarının dayanağı olan tezler incelenecektir. İncelemede, yazarların metinlerine dayanarak, hangi varsayımlarla Marksist iktisat kuramını terk ettikleri vurgulanacak ve analitik olarak bu varsayımların zorunluluğu sorgulanacaktır. Negri ve Hardt'ın ortaya koydukları kuramsal açılım için herhangi bir nedensel gereklilik olmamasına rağmen ve aynı zamanda sorunsal-soyutlama uyumunu terk ederek Marksist iktisat kuramını reddettikleri gösterilmeye çalışılacaktır.

* * *

Negri ve Hardt'ın (bundan sonra, N-H) katkısı hiç kuşkusuz, neo-liberal çağda, geleneksel örgütlü mücadele pratiğinin neredeyse tamamen sönümlendiği bir dönemde, bazen tekil ve münferit kıvılcımlarla bazen çoğul ve bütün küreyi kapsayan örgütlenmelerle inşa edilen yeni direniş formlarına dair enerjiyi görmelerinden ve bundan devrimci bir umut çıkarsayıp bu hareketlilik için bir manifesto geliştirme çabalarından gelir.

N-H'nin eserleri, yaşamakta olduğumuz bu karanlık neo-liberal çağda, örgütsel mücadelelerin sonlandığı düşünülen bu kapitalist hegemonya evresinde ortaya çıkan muhalefet/direniş hareketlerine dair bir potansiyel hisseden, bu

(*) Aykut Çelebi, Bülend Karadağ ve Duygu Türk'e değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim.

(**) Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü.

potansiyelden –hayâlperest ya da değil– devrimci bir umut çıkarsayan ve bunu bir manifesto formunda kuramsallaştıran önemli bir çabanın ürünüdür. N-H'nin tanımladıkları bu yeni muhalefet formlarının ve öznelerinin kendilerinden beklenilen sonucu üretip üretemeyeceği, yani devrimi başarıp başaramayacakları burada tartışılmayacaktır. Bunun yerine, bu yeni tanımların N-H'nin kuramsal çerçevesi içinde nasıl bir iktisadi kuram üzerinde geliştirildiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

N-H'nin manifestosu (bu ifadeyi Negri ve Hartdt'ın eserler külliyatının temel tespitleri ve yönelimi için kullanıyorum) bu yeni hareketlenmelerin ufkunu açmaya çalışan yeni bir emek tanımında kuramsal enerjisini bulmaya çalışır. Hiç kuşkusuz bu yeni emek tanımının, direniş ve devrim adına taşıdığı siyasi sonuçlara dair ya da iddia edilen bu yeni emek tanımının ve yeni direniş pratiklerinin geçerliliğine ya da geçerliyse anlamlılığına dair tartışmalar yürütülebilir. Bunun yerine, bu tartışma ile doğrudan ilişkili bir başka boyutu, N-H'nin kuramsal açılımlar geliştirirken iktisadi bilgi üretim düzeyine dair yani iktisat kuramına[1] dair ne tür bir perspektif benimsediklerini araştırmaya çalışacağız. Sermaye birikimi ile sömürüyü tanımlayan niceliksel değer kuramını yeni emek tanımı ile nasıl reddettiklerini ve bunun gerekli olup olmadığını ortaya koymayı deneyeceğiz. Ekonomik olanla kültürel olan arasında varsayılan ortodoks kuramsal ayrımı ortadan kaldırma çabasında, emek kavramını yeniden tanımlayıp güncel kapitalizm pratiğinde filizlenen bu yeni eylemliliğin bir taraftan ufkunu açmaya çalışırken, bir taraftan da gerekliliğinin nereden kaynaklandığı anlaşılmaz bir biçimde iktisat kuramının bütün araçlarını terk ettiklerini metin referanslarıyla göstermeye çalışacağız.

* * *

N-H, Marksist iktisadı reddettiklerini açıkta ortaya koymaktadır. Marksizm ile aynı politik yönelimi yani devrim hedefini taşıyor olmaları, ya da emek sömürüsünün baki olduğunu kabul ediyor olmaları maalesef onların Marksist iktisadı reddetmedikleri sadece yeniden yorumladıkları anlamına gelmemektedir.

Bu tespitin izi N-H'nin bütün eserlerinde görülebiliyorsa da en berrak ve kuramsal olarak ikna edici formuyla, Negri'nin "Marx Üzerine Yirmi Tez" çalışmasında karşılaşırız. N-H kuramının öncüllerini sistematik bir formda ortaya koyan, Negri'nin ifadesiyle "evvelce yaptığı(m) değer teorisi çalışmalarının sonuçlarını" ele alan ve "yöntemsel bir öneme sahip" olan ve daha sonraki *İmparatorluk* ve *Çokluk* çalışmalarının sömürüye, değer kuramına dair bölümlerinde de temel kuramsal referans olarak kullandıkları Negri'nin "Marx Üzerine

1 İktisat kuramı, kapitalist üretim biçiminde, toplumsal yeniden üretim sürecini belirleyen değer üretim/bölüşüm/tüketim mekanizmalarının, sermayenin birikim ve değersizleşme sürecinin bilgisini üreten kuramsal düzeydir. Bu düzey yazıda anlatılmaya çalışıldığı üzere, tabii ki de toplumsal yeniden üretim sürecini tanımlayan diğer bütün belirlenmelerle ilişkilidir.

Yirmi Tez" başlıklı ve 1996 tarihli çalışması burada temel izlek olarak alınacaktır. Negri'nin, yeni çağda "bütün toplumun sermayenin tahakkümü altına girmesi ile" artık "yeni bir yıkıcı siyasal öznellik" tanımı yapılmasının zorunluluğunu ortaya koyan ve yeni devrimci öznenin tanımını yapmaya çalışan, yirmi tez halinde toplulaştırdığı kuramının ilk üç tezi Marksist iktisatla olan sorunların tanımlanmasına ve çözümüne ayrılmıştır. Negri, bu üç tezin hemen girişine yazdığı bölümde "eski ve modası geçmiş bir emek ve birikim örgütlenmesine bağlı olduğu ölçüde, değer yasasının ekonomik işlevinin çağdaş sonu"ndan bahsetmektedir (1996: 250).

İki numaralı tezinde Negri, "değer yasasının krizde olduğunu" söylemekte bunun da "değerin bugün bir nesnel ölçeğe indirgenemeyeceğini kastettiği" anlamına geldiğini belirtmektedir (1996: 252). Burada savunulan tez yeni biyo-politik çağda artı değerin ölçülemez hale geldiği ancak değerin ve sömürünün temelinin hâlâ emek olduğudur: "fakat değerin ölçülemezliği, emeği onun temeli olmaktan çıkarmaz" (1996: 252).

Marksist iktisat kuramı, kapitalist üretim biçiminin dinamiklerini ortaya koyan, sermaye birikim ve değersizleşme süreçlerini çözümleyen kuramdır. Bu kuramın merkezinde emeğin ürettiği ve sermayedarın el koyduğu değerler sistemi yatar. Değerlerin artık ölçülemeyeceği iddiası (bu iddiayı N-H'nin savunmakta olduğu aşikârdır) ya Marksist iktisat kuramının reddi anlamına gelir ya da bahsedilen "değer"in, iktisat kuramında soyutlanan değer olmaması, iktisadın soyutlamasından bambaşka bir soyutlama düzeyine dayanması itibariyle Marksist değer kuramını ve değerin ölçülebilirliğini yani Marksist iktisadı reddetmeyi gerektirmez. Evet, N-H yeni bir siyasal özne görmekte ve onu kuramsallaştırmaktadır. Böylesi bir çaba için yeni bir değer tanımı gereklidir.

N-H başka bir soyutlama düzeyi kullanmakta (ki bu ilerleyen bölümlerde açıklanmaya çalışılacaktır) yeni bir emek ve değer tanımlamakta ve bundan hareketle Marksist iktisadın da reddedilmesi gerektiğini savunabilmektedir. Bizim iddiamız, böyle bir gerekliliğin olmadığı yönündedir. Soyutlama düzeylerindeki farklılıkların farklı bakışlar ve kavramlar yarattığı ve önemli olanın sorunsalla uyumlu soyutlama düzeyinde kalınması gerektiğidir.

Bu reddiyenin doğru olup olmadığı Bertell Ollman'ı izleyerek söylersek, iki yolla sınanabilir. İlk olarak reddiyenin olgusal düzey ile ilişkisi sınanmalıdır, ikinci olarak da reddiyenin yani terk edilen soyutlamanın kuramın sorunsalı ile tutarlılık ilişkisi araştırılmalıdır. Yani tezin olgusal düzeydeki geçerliliğinin ortadan kalkıp kalmadığı ve de reddedilen değer kategorisinin, gerçekten de kuramın kendi sorunsalı ile ilişkili olup olmadığı araştırılmalıdır. Marksist iktisadın reddinin geçerli olup olmadığına ancak bu iki sınama neticesinde karar verilebilir.

Negri'nin daha ilk tezinde sorunsallar arasında yaşanılan kaymaya dair açık izler görünmektedir: Negri, "eski ve modası geçmiş bir emek ve birikim örgütlenmesine bağlı olduğu ölçüde, değer yasasının ekonomik işlevinin çağdaş so-

nu"ndan bahsetmektedir (1996: 250). Devamında gelen ifadeye bakılırsa, Negri'nin değer yasasından çıkarsadığı şey, devrimi mavi yakalı fabrika işçilerinden bekleme zorunluluğudur: "Bütün toplumun sermayenin tahakkümü altına girmesi ve dolayısıyla fabrika işçileri sınıfının, devrimci öznelliğin ortaya çıkış mevzisi olma bağlamında merkeziyetinin sona ermesi..." (1996: 249-250). Negri'de değer yasasının iktisadi işleviyle, siyaset öznesini tanımlama sorunsalı birbiriyle iç içe geçirilmektedir. Değer yasasının iktisadi işlevi, kâr oranları, sömürü oranları, sermaye birikimi ve sermayenin değersizleşmesi süreçlerine dair sorulara yanıt verir. Ki bu da sadece kapitalist üretim biçiminin doğasını, sermayenin hayat dinamiklerini çözmeyi vaat etmez; emek ile sermaye arasındaki antagonizmanın temellerini de ortaya koyar. Bu antagonizmanın pratikte nasıl şekilleneceği, hangi dinamiklere oturacağı sorusu ise toplumsal, kültürel, ideolojik, askerî ve siyasi boyutları olan çok belirlenimli bir alanda çözülecektir. Sonuçta sınıfları tanımlayan pek tabii ki bireylerin bu kapitalist üretim süreçlerindeki konumları olacaktır. Bu soyutlama düzeyi, değer üretimi ve sömürü mekanizmalarının tanımlanabilmesi, anlaşılabilir kılınması için zorunludur. Bir sermayedarın kendisini proleter gibi hissediyor oluşu, onu işçi sınıfı üyesi yapamaz. Yani bu sermayedar sosyalizme duyduğu inanç dolayısıyla, "kendi emek gücünü ücret karşılığı satmak zorunda kalan ve sömürülen" bir birey yani işçi olarak tanımlanamaz. Ama eklemek gerekir ki, bu hissiyatı ile politik konumu bakımından proleter direnişin bir mensubu olabilir. Yani değer teorisinin iktisadi işlevi ile siyasal işlevi birebir örtüşmek zorunda değildir. Buradaki sorunsallar farklıdır ve bunlar farklı soyutlamaları gerektirir. İlki sermaye birikimini çözer ve siyasal çelişkilerin temeline işaret eder. Negri, burada sadece siyasal alanı ön plana çıkarmakta ve onu iktisadi olanın üstüne çıkarabilmek için iktisadi olanı görmezden gelerek içini boşaltmak, sönümlendirmek zorunda kalmaktadır. Siyasal alanı çözümleme sorunsalı için, sermayenin birikimini açıklamaya çalışan bir sorunsalın soyutlaması reddedilmektedir.

Soyutlama ve sorunsal ilişkisine dair problem sürmektedir: İlk tezinin bir parçası olarak, "Marx'ın değerlendirmesinin sınırı, değerin biçimini bir nesnel ölçeğe indirgemesine dayanır" (1996: 252) demektedir. Bu iddiaya dair de bir kuşku oluşmaktadır kafalarımızda. Marx'ın nesnel ölçeğe indirgediği şey, değerin biçimi mi yoksa niceliği midir? Zira değeri ölçebilmek için bir nesnel ölçeğe ihtiyaç vardır ve Marx'ın değeri nesnel ölçeğe indirgemesi somutun analizi için mantıklı ve makul bir şeydir ki, Marx'ın ömrünün büyük bir bölümünü adadığı, hayattayken yayınlayamadığı bölümlerle birlikte üç cildi bulan eserinin sorunsalı, bu değer sistemini deşifre edebilmektir.

Bu tespitinin ardından gelen cümle ile yukarıda aktardığımız cümlenin herhangi bir mantıksal bağı olmamasına rağmen Negri şöyle devam etmektedir: "Bu da onu, kendi eleştirel dayanaklarına ve analizinin zenginliğine karşın, sermayenin tarihsel gelişimini, birikimin doğrusal eğilimlerine göre değerlendirmeye

zorlamıştır ve sonuç olarak da, sınıf mücadelesi hareketlerini yıkım ve yenilik çerçevesinde başarıyla göstermesinin önünde bir engel oluşturmuştur" (1996: 252). Burada Negri, Marx'ı sınıf mücadelelerini görmemekle/atlamakla suçlamaktadır. Yine sorunsallar karıştırılmaktadır. Böyle olsa bile, en azından "sermayenin gelişimini" anlayamama, birikimi "doğrusal eğilimlerine göre değerlendirme" suçlamalarının muhatabının Marx olmaması gerekmektedir. Marx'ın değer ve sermaye analizi bunu hedefleyen bir kuramdır. (Üstelik bunların doğrusal eğilimlere kitlendiği suçlaması hatalıdır. Bu ilişkiler doğrusal olarak ele alınmış olsaydı, Marx'ın çözümlemelerinde sermayenin nasıl değersizleştiği, nasıl krize girdiği konularında açıklamaların/bölümlerin bulunmaması gerekirdi).

İki numaralı tezinde Negri, "değer yasasının krizde olduğunu" tespit etmekte bundan da "değerin bugün bir nesnel ölçeğe indirgenemeyeceğini" kastettiğini belirtmektedir (1996: 252). Negri, "kapitalist üretim süreci, toplumsal üretimin her bir küçük parçasını kapsayacak ölçüde yüksek bir gelişme düzeyine ulaştığı zaman" "gerçek boyunduruk" olarak adandırılan üretim tarzına geçildiğini ve burada değer biçiminin artık "üretici güçler arasında gelişen 'iletişim'in kendisi olduğunu" iddia eder (1996: 253). Yani sermaye ilişkisinin, kapitalist üretim biçiminin küredeki her noktaya, her toplumsal uzama nüfus edebildiği bir anda değer biçimi ona göre bir "iletişim"dir, "antagonizma" değil. İktisadi soyutlama ve sorunsal birbirine karıştırıldığında, iktisadi alandaki antagonizmanın ortadan kalkması normal olsa gerektir. Ve bu şekilde tanımlanmış bir değer kategorisinden tabii ki ölçülebilir bir iktisadi anlam beklemek olası değildir.

Negri "ilk ve temel sonuç" olarak şu çıkarsamaları yapar: İlk sonuç "ölçüm teorisini değişimin evrenselliği ile doğrudan ilgisi olmayan bir şeye bağlamanın olanaksız olduğudur. İkinci sonuç, toplumsal birikimin niteliğinin ölçülemezliği açısından ölçüm teorisinin artık bir anlamının kalmadığıdır. Üçüncü sonuçsa, emek ilişkilerinin gelişmesi, toplumdaki üretkenlik rotaları, emek veren özneler arası etkileşimler için gerekli alanın aslında ölçülemez olduğudur" (1996: 253-254).

Niceliksel değer teorisi toplumsal birikimin boyutlarının ölçülmesi açısından ve emek ile sermaye arasındaki sömürü ilişkisinin temellerinin ortaya konması bakımından anlamlıdır. Yinelemekte fayda var ki, bu temellerden nasıl bir siyasi sonuç çıkacağı, bu iktisadi sömürü ilişkisinin üzerine hangi ideolojik, kültürel, hatta fiziksel zor ilişkilerinin eklemleneceği doğrudan doğruya bu iktisadi alan tarafından açıklanamaz. İktisadın sorunsalından bu tür sonuçlar beklemek hatalı olacaktır. Negri adeta, bu tür olası hatalı sonuçları peşinen reddedebilmek için iktisadı reddetmeyi tercih etmektedir. Mücadelenin, "aynı anda ekonomik, politik ve kültürel; dolayısıyla biyo-politik, yani hayatın biçimi üzerine yürütülen mücadeleler" (2001: 80) halini alması, ekonomik alandaki değer, sömürü, sermaye ilişkilerinin ortadan kalktığı, ölçülemeyecek kadar karmaşık hale geldiği anlamına gelmemelidir.

Birey artık fabrikada mavi yakalı işçi olarak çalışmıyor olsa bile, hatta maddi olmayan bir üretim içindeyken bile işini tamamladığında zihninde/kaslarında bir yıpranma hissediyorsa, ücret alıyorsa, cüzdanında para, kredi kartı taşıyorsa, vergi veriyorsa bütün bunlar onun, ölçülebilir değer ve sömürü ilişkileri içinde olduğu anlamına gelmelidir. Üretim ilişkileri karmaşıklaşsa da, fabrika dışı alanlara taşınsa da, kapitalist üretim sisteminde değerin piyasada para dolayımı ile ölçüldüğü ve ücret karşılığı çalışılan emek saatlerle ortaya çıktığı tespiti Marksist kuramın en temel algısı olarak geçerliliğini korumalıdır.[2]

Tüm bunlar, siyasi mücadele alanında yeni emek tanımı ile bir taraftan yeni ufuklar açılmaya çalışılırken, buradaki öznelere iktisadi alanı anlamlandırabilmek için bir araç verememek anlamına gelecektir. Cüzdanlarımızda taşıyabildiğimiz para kadar hissettiğimiz, eksilere düşen banka hesaplarında / eve gelen icra kağıdında gözümüzle gördüğümüz, ellerimizle, zihinlerimizle ürettiğimiz, yıpranan/tükenen/çalınan hayatlar olarak yaşadığımız değerin boyutlarını/ağırlığını, Negri'nin önerdiği şey, aklımızdan çıkarmamız gerektiğidir. N-H'ye göre bu bir gerçekliktir ama boyutları, niceliği yoktur. N-H'nin kuramından nicelik algısını unutmamız gerektiğine dair böyle bir sonuç çıkarıyorsak eğer, bizi imparatorluğa karşı isyana sevk etmek üzere geriye kalan tek şey mücadelenin gerekliliğine yönelik –emek yine de sömürülmektedir zira– ikna ve inanç olabilir. Emeğe siyaset alanındaki gücünü verebilmek için, proletaryanın kendi konumunda ve kendi günlük yaşamında sisteme karşı infilaklar yaratabilmesi için (2001: 288) değerin niceliğine dair bilgiyi inkâr etmek gerekli midir?

Negri ikinci tezine şöyle devam etmektedir: "(...) değer sayılarının ölçülemezliği, emeğin bir toplumun anayasasının temelini oluşturduğu gerçeğini yadsımaz" (1996: 254). Negri sadece değerin ölçülemezliğine değil bir başka şeye daha ikna olmamızı beklemektedir: Emek toplumun anayasasının temelidir aynı zamanda. Oysa emek ölçülebilir bir şey yaratmıyorsa, bir nicelik değilse, onun toplumun anayasasının temeli olmasını gerektiren şeyin ne olduğu belli değildir: N-H'nin verdikleri yanıt, 'ölçülemez bile olsa emek değer teorisine inanmalıyız' telkininden öteye gidememektedir.

Hem aslına gidilmesi gereken emek birikiminden bahsetmekte hem de birikimin ölçülemeyeceğini söylemektedir: "Bir emek birikiminin aslına gidilmedikçe uygarlığı, zenginliği ve üretimi tarif etmek söyle dursun tahayyül etmek bile gerçekten olanaksızdır." Hem zenginlikten, üretimden bahsetmek, hem onun aslına gitmekten bahsetmek ve hem de hemen ardından "söz konusu birikim sürecinin bir ölçümü yoktur" (1996: 254) demek şaşırtıcıdır. Birikmektedir ama onun özünde, ölçülebilir bir süreç yoktur.

2 Üstelik değerin ölçülemediğini düşünmek algı bakımından sermayenin gerisine düşmek anlamına da gelecektir. Çünkü bu ölçümü, bütün fraksiyonları dâhil olmak üzere sermaye ve devlet her an yeniden yapmakta ve bunun bilgisini kullanmaktadırlar.

Bu tezlerden hareketle sermaye ve devletin karşısına çıkıp 'siz el koyduğuz artı değerin, banka hesaplarınızda biriktirdiğiniz kârların, topladığınız vergilerin niceliksel bir büyüklük olduğunu mu sanıyorsunuz? Birikim sürecinin bir ölçümü yoktur' demek bu reddiyenin devamından gelen bir netice olabilir.

Üçüncü tezinde Negri, sömürü konusunu ele alır "Tez 3: Sömürü, özgürleşme zamanına karşı tahakküm zamanının üretimidir". Negri gerçekten de son derece önemli bir katkı yapmaktadır burada. Sadece sarf ettiğin emeğe el konmasıyla değil, sermayenin, sermaye kültürünün hayatına girmesi, zihnini kapmasıdır aynı zamanda sömürü. Bireyin ücretli emek olmasından öte sistemi içselleştirmesiyle de ilgili bir olgudur. "Sömürü kavramı sadece nicel emeğin gasp edilişi bağlamında tanımlanırsa aşikâr hale gelemez. (...) Sömürü kavramı, kendi bütünlükleri içinde boyunduruk süreçlerine karşı konumlandırıldığında tanımlanabilir ancak. (...) Sömürü ciddi bir anlamda ekonomik belirlenimdir, fakat biçimi siyasaldır (...) kapitalist İktidar'ın bir işlevi olarak politik olarak da üretilir" (1996: 255). Bu tespitlerin hepsine katılabiliriz. Ancak bu tespitin bireyin ücretli emek olarak sömürüldüğü somut ve nicel düzeyin reddini niçin ve nasıl gerektirdiği hâlâ anlaşılamamaktadır? Kapitalist anlamda sömürü ilişkisini deşifre etme sorunsalı içerisinden bakıyorsak eğer bunu okuyabileceğimiz, göreceğimiz, ölçeceğimiz yer meta formu, piyasa ilişkisi, N-H'nin reddettiği ücretli emekçinin artı değer üretimidir. Bu ilişkilerin belirlenme katmanlarının çoğulluğu, zenginliği, bu sorunsal için bakılması gereken bu soyutluğu değiştirmez. Sorunsalla uyumlu olan soyutlama düzeyi piyasa ilişkisi düzeyidir. (Sorunsal-soyutlama uyumu ve piyasa ilişkisi konusu ilerleyen bölümlerde biraz daha açılmaya çalışılacaktır).

Negri üçüncü tezini kurmaya başlarken sanki bu soyutlama düzeyine tekrar yaklaşacakmış gibi bir izlenim sunar "(...) sermayenin emeği sömürme ihtiyacından ötürü, bu sömürünün neyi içerdiğini tanımlamak zorundayız" (1996: 254). Ama hemen ardından daha önce inkâr ettiği şeyi hatırlar sanki: "Aslında ölçüm teorisinin yokluğunda, bu nicelikleri tanımlama olanağı da yoktur artık" (1996: 254).

"Bu bakış açısından, sömürü kavramı ve gerçekliği siyasal ve toplumsal yapıyı birbirine bağlayan bağlar içinde tanımlanabilir" (1996: 255). Ölçülemeyen bir değer olgusundan ve nicelikselleştirilemeyen sömürü olgusundan hareketle siyasal yapı ne derece eksiksiz kurulabilir ve toplumsal yapı ile nasıl bağlanabilir? Evet, siyasal yapı, emek ile sermaye arasındaki çelişkiden ibaret değildir, ama bu, sömürünün çelişkiye dayanan ölçülebilir bir olgu olduğunu reddetmeyi gerektirmemelidir. Alıntılarla devam edelim. Negri, değer yasasını şu şekilde tanımlar: "Değer yasası, emeği insanın yaratıcı enerjisinin gözler önüne serildiği zaman dilimi olarak görür" (1996: 256). Bu ifadede bir eksiklik olsa gerektir: emek, aynı zamanda, kendini yeniden üretebilmek için, yaşamını idame ettirebilmek için elinde emek gücünden başka satacak şeyi olmayan bir metadır.

Değer yasası emeği bu şekilde görür. Bu konuda bir açıklama getirilmemektedir. Değerin ve artı değerin kaynağı bu emek gücünün satışı ile belirir. Yani değer yasasında, emek sadece insanın yaratıcı enerjisinin gözler önüne serildiği bir zaman dilimi olarak değil, sermaye tarafından ele geçirilen bir zaman dilimi olarak görülmelidir.

"Sonuç olarak, iktisadi olanın ve çoğunlukla da sömürünün ayrılmışlığı, siyasalın, yani İktidar sahibinin bir aldatmacasıdır" (1996: 256). Bu tespit nasıl bir sömürü tanımı yapıldığıyla yani soyutlama düzeyiyle ilişkilidir. Sömürü, zihinlerin kuşatılmışlığı düzeyinde tanımlanıyorsa eğer geçerli bir tespittir. İktidar sadece iktisadi alanda değil yaşamın her alanında bireyleri sömürmektedir. Ama artı değer ilişkisi düzeyinde tanımlanıyorsa sömürünün cisimleştiği, nicelik bulduğu nokta tabii ki de iktisadi bir nokta olacaktır. Biz kapitalizmin, sermayenin değer sürecini inceleyeceksek eğer, buna ulaşabileceğimiz düzey iktisadi düzey olacaktır.

Değer teorisinin sorunsalı ile siyaset öznesi yaratma sorunsalı arasında yaşanan karışıklık Negri için üretken emek kategorisinde tekrar etmektedir kendini. "Üretimde giderek merkezî hale gelen entelektüel ve bilimsel güçler" ve "büyüyen gayrı-maddilik" olgularına dair tespitlerde ortaya çıkar bu karışıklık. Üretken emek Marx'ta "sermaye için üretken" emektir. Onun fiziksel bir değer üretip üretmemesinden, gayrı-maddi olup olmamasından bağımsız bir tanımdır bu, ki Marx bu konudaki tartışmasını Smith'in metinleriyle diyalog kurarak *Artı Değer Teorileri*'nde yapmış ve tartışmayı kapatmıştır. Negri'nin "yeni çağ"ın (1968 sonrası dönem) özgünlüğü olarak gayrı-maddi emeği (1996: 259) fabrika işçisi emeğinden başka bir yere koyarken güttüğü sorunsal, siyasal özne tanımıdır. Ama bunun için Marksist değer teorisinin sorunsalı ile çatışarak başlar işe. Oysa maddi ya da gayri-maddi emek olsun, kapitalist üretim biçimi içinde çalıştırıldığı müddetçe aynı değeri üretir. İkisi arasında siyasal konumlanışlar bakımından farklar olabilir. Biri proleterken diğeri proleter olarak davranmayabilir. Çok belirlenimli somut düzeyin tek belirleyicisi değer teorisi değildir. Bunu söyleyebilmek için değer teorisi reddedilemez. "(...) emeğin esası bakımından proletarya, bütünüyle soyut, gayrı-maddi ve entelektüeldir; emeğin biçimi bakımından ise hareketlidir ve çok değerliliğe sahiptir" (1996: 260). Bütün bu yeni emek niteliklerinin ampirik düzeyde ne derece geçerli olduğundan bağımsız olarak bu yeni "toplumsal işçi" tanımının emek sömürüsünün temelini dönüştürdüğünü, niceliği olmayan bir değer sistemi yarattığını söylemek Marx'ın değer ve üretkenlik tanımlarını herhangi bir sonuç vermeyecek şekilde alt üst etmek anlamına gelir.

Üstelik bu reddiye, siyaset sorunsalına da hizmet edebilecek bir alanın ortadan kalkması olacaktır: "Canlı emek, böylece öncelikle kendi mahrem varoluşunda bile, sömürülen kitlelerin özgürlük gereksinmelerini toplar ve bunları kendi varlığında özümler" (1996: 278-279). Burada değer üretimi noktasında

ölçülebilir gerçek bir antagonizma yoksa, "sömürülen" kitlelerin özgürlük gereksiniminin kaynağı ne olacaktır? Negri, ekleyerek devam eder "işçilerin mücadelesi, dolayısıyla, sermayeye 'karşı' olduğunda bile daima onun 'içinde'dir." (1996: 272). Tablo iyice karmaşıklaşır, bu öncüllerden antagonizmanın bütün koşullarının yok olduğu bir tablo çıkmaktadır. Negri'nin bu tablodan çıkardığı sonuç ise işin reddidir. Buraya gelmek için niye bu kadar çok geminin yakılmak zorunda olunduğu ve yakılan bu gemilerin insanları bu radikal noktalara kadar taşıyıp taşıyamayacağı bir muammadır.

"İşin reddinin sermayeden emek-zamanını ölçme İktidar'ını koparması gibi, (...) soyutlaşma içinde entelektüel hale gelen emeğin, aklı sermayeden koparması gibi (...)" (1996: 279). Bu cümleden çıkarılabilecek ilk sonuç, sermayenin elinde emek-zamanını ölçme iktidarının olduğudur, yani emek-değerin niceliksel olduğu ve bunun bir iktidar yarattığı, ve hatta emek-sermaye antagonizmasının koşulu olduğudur. Oysa bu, Negri'nin baştan beri taşıdığı görüşün tam tersidir. Negri yine gereksiz yere çelişkiye düşmektedir.

* * *

İmparatorluk kitabında N-H'nin manifestolarının sorunsalına dair daha ayrıntılı incelemeler bulabilmekteyiz. Yeni emek tanımının en önemli niteliği, üretimin fabrikadan taşıp topluma yayıldığı bir biyo-politika çağına ait olması, maddi olmaması ve duygulanımsal olması, tıpkı bir ağın birbiriyle ilişkili birçok uç noktası gibi iletişimsel olması, yani klasik proletaryadan farklı bir siyasal güç geliştirme imkânına sahip bir özne olmasıdır.

"Emeğin ve devrimin öznesinin temelli değiştiğini kabul etmemiz gerekiyor. Proletaryanın bileşimi değişmiştir, dolayısıyla bizim bu konudaki anlayışımız da değişmelidir" (2001: 77).[3] Emeğin hâkim biçimi artık maddi olmayan duygulanımsal emektir. Tüm bu vurgular bireylere "yeniden üretim" noktasından gelen siyasal gücünü hatırlatma hedefini taşımaktadır. Yeni proletarya üretim dışı alanlardaki bireyleri de kapsar. Hatta işsizleri de kapsar. Ve bu yeni proletarya tanımı üretim alanında da genişleyen hizmet sektöründeki emek tarafından pekiştirilir.[4] Yeniden üretim alanlarının genişlemesi, üretimin kendisinin

3 "Kavramsal olarak, proletaryayı biz, emekleri kapitalist üretim ve yeniden üretim biçimleri tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak sömürülen ve bu biçimlere tâbi kılınan herkesi kapsayan geniş bir kategori olarak anlıyoruz. Bundan önceki bir devirde proletarya kategorisi, paradigmatik figürü erkek kitlesel fabrika işçisi olan endüstriyel işçi sınıfı merkezliydi ve bazen proletarya dendiğinde sadece bu sınıf akla geliyordu (...). Günümüzde bu işçi sınıfı neredeyse sahneyi terk etti. Varlığı son bulmadı, ama kapitalist ekonomideki ayrıcalıklı konumunu ve proletaryanın sınıf bileşimindeki hegemonik konumunu yitirdi" (2001: 77).

4 "Küresel ekonominin postmodernleşmesinde başı çeken üç tür eme[ği]" "(...) kısacası, enformasyon ekonomisinin zirvesindeki hizmet sektörünün itici gücü olan maddi-olmayan emeği üçe ayırabiliriz. Birincisi, enformatikleşmiş ve bizatihi üretim sürecini dönüştürecek bir şekilde iletişim teknolojilerini bünyesine katmış bir endüstriyel üretimle ilgilidir. İmalar bir hizmet sayılır; dayanıklı malların üretimindeki maddi emek, maddi-olmayan emekle karışır ve maddi-olmayan emek halini almaya başlar. İkincisi, bir yanda yaratıcı ve zeka ürünü manipülasyon ve öte yanda rutin

yeniden üretim haline gelmesi, duygulanımsal emek tanımının ardındaki bu yeni biyo-politik çağı tanımlayan tespittir.

> Ne var ki, İmparatorluğun biyo-politik bağlamında, sermayenin üretimi her zamankinden daha fazla bizatihi toplumsal hayatın üretimi ve yeniden üretimi ile birleşir; dolayısıyla üretici, yeniden üretici ve üretici olmayan emek arasındaki ayrımları savunmak her zamankinden daha zorlaşır. Emek, ister maddi ya da maddi olmayan emek, isterse kafa ya da kol emeği olsun, toplumsal hayatı üretir ve yeniden üretir ve bu süreçte sermaye tarafından sömürülür. Biyo-politik üretimin bu geniş çerçevesi sonuçta proletarya kavramının genelliğini kavramamıza imkân verir. Biyo-politik bağlamda üretimle yeniden üretim arasında zaman içinde ayrımın ortadan kalkması da bir kez daha zaman ve değerin ortak ölçülemezliğine ışık tutar. Emek fabrika duvarları dışına çıktıkça, çalışma gününün herhangi bir ölçüsüne ilişkin bir kurguyu savunmak ve böylece üretim zamanıyla yeniden üretim zamanını ya da çalışma zamanı ile boş zamanı birbirinden ayırmak giderek zorlaşır. Biyo-politik üretim alanında çalan saatler yoktur; proletarya bütün genelliğiyle, her yerde, bütün gün boyunca üretir (2001: 403).

İmparatorluk kitabında geliştirilen bu tespitlerde problemli olan üç eksen söz konusudur. İlki duygulanımsal emeğin yaşadığımız dönemin karakteristiği olacak şekilde yaygınlık kazanması, ikincisi duygulanımsal emeğin değer yaratıyor olması ve üçüncü olarak da bu toplam değerin artık ölçülemiyor oluşudur.

Her üçünün üzerinde yükseldiği karışıklık ise yukarıda açıklanılmaya çalışılan Marksist iktisadın sorunsalıyla, siyasal özne tanımlama sorunsalının karıştırılması ve buradan da Marksist iktisadın reddi hususlarıyla ilgilidir. İncelemeye yeni bir proletarya dahil edilirken, Marksist iktisadın araçları kapı dışı bırakılmaktadır. *İmparatorluk* kitabında N-H'nin ortaya koyduğu yeniden üterim alanının artan önemine dayanan ve değerin ölçülemezliğini iddia eden bu tezlere dair değerlendirmemizi yine Ollman'ın yöntemine dönerek sürdürebiliriz.[5]

---

simgesel manipülasyona ayrılmış analitik ve simgesel işlerdeki maddi-olmayan emektir. Son olarak, maddi-olmayan emeğin üçüncü türü duygulanımın üretimi ve manipülasyonuyla ilgilidir; (aktüel ya da virtüel) insani ilişki gerektirir, yani bedensel emek tarzıdır. Küresel ekonominin postmodernleşmesinde başı çeken bu üç tür emektir" (2001: 305-6). "Modernleşme süreci emeğin tarım ve madencilikten (birincil sektör) endüstriye (ikincil sektör) göçüyle tanımlanırken, postmodernleşme ya da enformatikleşme süreci emeğin endüstriden hizmet alanına (üçüncü sektör) göçüyle tanımlanır ve hâkim kapitalist ülkelerde, özellikle de ABD'de 1970 başlarından beri gerçekleşmekte olan bir kaymayla kendini gösterir. Hizmetler sağlıktan eğitime, finanstan taşımacılığa, eğlence ve reklama kadar geniş bir alanı kapsıyor. İşlerin çoğu son derece değişken ve esnek beceriler gerektiriyor. Daha önemlisi, işlerin özelliği genelde işin yapılmasında bilginin, enformasyonun, duygulanımın ve iletişimin merkezî rol oynamasından geliyor" (2001: 298).

5 Maddi olmayan emeğin genişlemesi ve duygulanımsal emeğin artan önemi olgularının aslında kapitalizmin 20. yüzyılının öyküsüne pek yabancı olmadığını iddia edebiliriz. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında silah altına alınan milyonlarca birey bu tür bir genişlemeyi yaratmıştır. Zira onlar da kamunun istihdam ettiği emektir ve askerî anlamda disipline edilmiş de olsa duygulanımsal özellikleriyle yapılması gereken "üretim" işine katkıda bulunmaktadırlar. Burada Negri'nin katkısı bu tarz bir doğrudan disiplin yönteminin değil dolaylı bir denetim yapısının söz konusu olduğu, yani disiplinci yönetim paradigmasından kontrol paradigmasına sıçrandığı tezi olabilir (2001: 329) ki bu yine, değerin ölçülemeyeceği kabulünü ve değer kuramının reddini gerektirmez.

Yeniden üretim alanının değer yarattığı tezi doğru olmakla birlikte bu değerin niceliksel olarak belirleyiciliğinin olmadığı da vurgulanmalıdır. Bu nokta N-H'nin tezinin olgu ile ilişkisinin sınanabileceği noktadır. Yeniden üretim alanında yaratılabilecek olan değer, üretim alanının kendisinde yaratılan değere göre niceliksel olarak hiçbir zaman daha büyük olamaz. Değer kuramı için niceliksel olarak esas belirlenim üretim alanıdır. Yeniden üretim alanının kendisi niceliksel olarak üretimin kendisinden küçük olmak zorundadır. Birikim ve kapitalist sömürü tanım gereği bunu gerektirir. Olgusal düzeyde hâlâ kapitalist sömürü geçerliliğini koruyorsa, üretim için hayati olsa bile yeniden üretim alanının değil, üretim alanının kendisinin değer kuramı için belirleyici olduğunu kabul etmemiz gerekir. Birikimin olduğu yerde emek gücünün üreteceği değer, emek gücünü üretecek değerden daha büyüktür. Basit bir örnek verirsek, bir kilo patatesle, onlarca kilo patates yetiştirebilecek bir emek gücünü yeniden yaratmamız mümkündür. Değerin niceliksel olarak esas kaynağı emek gücünü yaratan emek değil emek gücünün kendisidir. Bir başka örnek, hiçbir zaman emek gücünün yeniden üretimini sağlayan ev içi emeğin değer katkısının, o emekçinin gidip lokantada çalışarak yapacağı değer üretiminden daha büyük olamayacağıdır.

Yeniden üretim alanının önemli olduğu tezinin *İmparatorluk* kitabı ile gittiği yer aslında politik bir önermedir. Kuramın sorunsalı konjonktür için bir manifesto inşa etmek, yani, öznelerin kendi politik güçlerinin farkında olmalarını sağlamaktır. Bunun için bütün vurgu, öznelerin tümünün etki edebilecekleri bir alana yani yeniden üretim alanına kaydırılır. Üstelik bu, olgusal olarak karşılığını bulan bir tezdir de. Zira piyasa ekonomisi her yere nüfuz etmeye başlamıştır. Her birey kapitalist ilişkilerin dolaylı ya da doğrudan bir parçasıdır. Yeniden üretimin bir parçası olmak, kapitalist ilişkilere etki edebilmek anlamını da taşır. Artık, değer biçimi "üretici güçler arasında gelişen 'iletişim'in kendisidir" (1996: 253). Yani yeniden üretim alanı siyaset için önemlidir. *İmparatorluk* kitabı ile tüm yoksul-yoksun-ezilen-işsiz-işçi bireylere yani çokluğa politik bir güç verilmektir.[6] (Üretim içinde yer almayanlar bile yeniden üretim, üreme işlevleri içinde yer alırlar, böylece sistemi yıkmak için yeniden üretim alanından gelen güçleriyle birer etki noktasına dönüşürler.)[7]

---

6 Bunun için üretim alanının önemini üreme ve üretme alanına genişletirler. Her birey, üretim yapmıyor olsa bile üreme ve üretme yani yeniden üretim alanında yer alan duygulanımsallığı ile, bilgi ağının bir uç noktası olmak ile yeniden üretimi etkileyebilme gücüne sahiptir. Bu son derece doğru bir enerji tespitidir.

7 "Üretim, yeniden üretimden ayrılmaz hale gelir; üretici güçlerle üretim ilişkileri birbirine karışır; sabit sermaye beyinlerde, bedenlerde ve üretici öznelerin eşgüdümünde, değişen sermaye içinde oluşma ve temsil edilme eğilimi taşır. Toplumsal özneler aynı zamanda bir birlikçi makinenin üreticisi ve ürünleridir. Bu yeni tarihsel oluşum içinde artık 'dışarısı' olan bir imge, bir özne, bir değer ya da bir pratik tayin etmek mümkün değildir" (2001: 388).

"Üre(t)menin olabilmesi için, politikanın sevgi ve arzuya, yani biyo-politik üretimin temel kuvvetlerine boyun eğmesi zorunludur" (2001: 391). Oysa üretimin olabilmesi için, her şeyden önce sınıflar arasındaki ilişkinin istikrara kavuşturulması, yani çelişkiler/çatışmalar alanının he-

Ulaşılan siyasi sonuçlar ise değer kuramının ölçülebilirliğinin sonlanmasına dayandırılır. "Emeğin bireyselleştirilemediği ve ölçülemediği bir ortamda eski 'eşit işe eşit ücret' sloganını desteklemek bile mümkün değildir. Toplumsal ücret talebi bütün nüfusu kapsayacak şekilde, sermayenin üretimi için zorunlu olan bütün faaliyetlere eşit bir karşılık verilmesi talebidir; öyle ki toplumsal ücret aslında garanti edilmiş bir gelirdir" (2001: 404) Son derece politik ve meşru bir taleptir bu. Ve kuramsal ve pratik olarak meşruiyetini yeniden bölüşüm alanının artan önemi ile proletaryanın elde ettiği yeni güçte bulabilir.[8] Ancak buradaki ifadeden açıkça görüldüğü gibi N-H, bunu emeğin ölçülemediği tezine dayandırır.

Yeniden üretim alanı siyasal hegemonya için, sistemin devamlılığı için hayati öneme sahip olsa bile daha önce görmüş bulunduğumuz gibi iktisadi açıdan hiçbir zaman niceliksel olarak ilkinden daha büyük bir değer yaratamayacağı için değer ölçümleri bakımından etkisizdir. N-H, bu nedenle bir çelişki ortaya çıkabileceğinden çekinerek ölçülebilir soyut bir emek kategorisinin geçerliliğini refleksif olarak reddederler; oysa bu iki alan birbirinden farklı sorunsallara dairdir – siyasal özne ve değerin seyri: "Imparatorlukta, değer ölçü ötesi kurulur" (2001: 363). "Hayatın büyük gövdesinde gömülü duran değer ölçü-ötesidir" (2001: 371). "Emek gücünün nitelikleri (fark, ölçü ve belirlenim) artık kavranır olmaktan çıkmıştır; aynı şekilde sömürü de artık yerelleştirilemez ve nicelleştirilemez"[9] (2001: 223). Bu tespitlerde N-H'nin farklı bir soyutluk düzeyinde, farklı bir sorunsala denk düşen bir değer tanımı kullandıklarını daha iyi görürüz. "Hayatın büyük gövdesine gömülü duran emek" ifadesi için bir örnek düşünelim. Tekno-kentlerle üniversite-sanayi ilişkisinin kurulduğu bir yapı düşünelim ve bu yapıdaki hayatın büyük gövdesine gömülü duran değeri ortaya çıkarmaya çalışalım. Buradaki değer, özel şirket çalışanına dönüştürülmüş akademisyenler tarafından bilgisi üretilen, öğrenciler çalıştırılarak işlenen ve teknokent bölgesinde patentlenerek firmanın özel mülkiyetine dönüştürülen ve fabrikalarda metalaştırılan bu bilgi olmasa gerektir. Bu bilgi, toplumun değil özel bireylerin mülkiyetindedir. N-H'nin bahsettikleri hayata gömülü bilgi, bu şirketlerde esnek istihdam modeline göre çalıştırılan üniversite öğrencilerinin zihinsel, ruhsal, duygulanımsal olarak beslendikleri ve besledikleri tüm

---

gemonya ile istikrara kavuşturulmuş olması gerekmektedir. Çelişki ve çatışma yerine sevgi ve arzu kavramlarının kullanılması ve üretimle birlikte üretme-üreme kategorilerinin kullanılması N-H'nin, yukarıdaki bölümlerde tespit ettiğimiz üretimden yeniden üretime kayan vurgularının bir göstergesidir.

8 "Toplumsal ücret aileyi aşarak bütün çokluğa, hatta çalışmayanlara uzanır; çünkü bütün çokluk üretir ve onun üretimi toplam toplumsal sermaye açısından zorunludur. Postmodernliğe ve biyo-politik üretime geçiş sürecinde, emek gücü giderek kolektif ve toplumsal hale gelir" (2001: 403-404).

9 "Ancak bu yeni üretici güçlerin yeri yoktur, çünkü her yeri işgal etmiştir ve onlar bu sonsuz yok-yerlerde üretiyor ve sömürülüyor. İnsan yaratıcılığının evrenselliği, özgürlük, arzu ve canlı emeğin sentezi, postmodern üretim ilişkilerinin bu yok-yerinde gerçekleşiyor" (2001: 223).

kaynaklar, örneğin üniversitede edindikleri tüm entelektüel donanım, ellerinin altındaki internet, internetten indirdikleri ve belki de onlara büyük bir coşku veren dünyanın öbür ucundan bir amatör grubun müzikleridir belki. Belki bu bilgi o emeğin daha verimli çalışmasını ya da tam tersine devrimci olmasını, sistemi sabote etmesini sağlayabilir. Her ikisi de değerdir. Ama ilki iktisadi sorunsal için, sermaye çevrimlerini anlamamız için gerekli olan soyutlama düzeyine otururken, ikincisi sınıfsal öznenin ve onun gücünün tanımlanması sorunsalı için uygun bir soyutlama düzeyindedir. İkincisini araştırıp ilkinin ortadan kalktığını söylememiz yersizdir. Hemen eklememiz gerekir ki, değerin hâlâ güçlü ya da geçerli olduğunu söylemeleri N-H'nin, bunun ölçülebilir olduğunu reddetmedikleri anlamına da gelmez.[10]

Bu karmaşa N-H'yi para üzerine incelemelerinde çelişkiye zorlar. Değerin sadece önemli olmadığı, ölçülebilir olduğu ve bu ölçümün de para dolayımından geçtiği anlamına gelen yorumlar yapmak zorunda kalırlar:

"Bu dünya kendini en eksiksiz olarak parasal açıdan gösterir. Bu açıdan bakınca değerlerin bir ufkunu ve bir dağıtım makinesini, bir birikim mekanizmasını ve bir dolaşım aracını, bir iktidarı ve bir dili görebiliriz. Paraya bulanmış bu alan dışında hiçbir şey, hiçbir duruş noktası, hiçbir 'çıplak hayat' yoktur; hiçbir şey paradan kaçamaz. Üretim ve yeniden üretim paradan elbiseler giyinip kuşanmıştır. Aslında, küresel arenada her biyo-politik figür paradan kıyafetler içindedir" (2001: 57). Para ölçülebilir bir meta olduğuna, N-H bunu üretimle, yeniden üretimle ilişkilendirdiklerine göre ve yeni çağda da bu ilişki geçerli olduğuna, hatta "her biyo-politik figür" bu ilişkiyi taşımak durumunda olduğuna göre, değerin nicelleştirilemeyeceği iddiası çelişik bir iddia olacaktır: Bir sermaye, bir değer olarak para ölçülebilirdir, ama değer ölçülemez.

Marksist iktisatta değerin dolayımı para olduğuna, değer sermaye için harcanan emek saatlerle ortaya çıktığına göre ve kapitalistleşen her şeyin bir parasal karşılığı olduğuna göre ilişkiler küre üzerinde uzamsal olarak dağılsa ve karmaşıklaşsa bile "kavranır olmaktan çıkan", açıklanamaz bir olgu ile karşı karşıya olamayız.[11]

Sonuç yerine

Bütün bu tanımlar ve pozisyonlar, basit hatalar ya da gözden kaçmış çelişik ifadeler olmasa gerektir. Negri'nin böyle bir iddiadan başlama gereksinimin iki

10 "Postmodern kapitalizmde artık-değeri ölçen sabit bir gösterge olmamakla birlikte, değer hâlâ güçlüdür ve her yerde hazır ve nazırdır" (2001: 362). "(...) çünkü biyo-iktidarın küreselliği içinde her sabit değer ölçüsü çözülme eğilimine girer ve iktidarın emperyal ufku son tahlilde ölçü dışı bir ufuk olarak ortaya çıkar" (2001: 361). Her bir çevrim sonunda sermayenin değeri yeniden belirlenir. Bu değer sisteminin özündeki gerçekliktir. Çevrimler küreselleşme ile nicel olarak daha karmaşık bir hal alabilir, ancak mantık aynıdır.

11 Marksist iktisatta geliştirilen açılımlar için Freeman ve Carchedi'ye (1996) bakılabilir.

nedeni olduğunu düşünülebilir: Neo-liberal dönemde sönümlenen sendikal mücadele, soğuk savaş döneminin örgütleriyle (sendika bürokrasisi, bürokratik sosyalizm bunların temel belirleyicileri olsa gerek) özdeşleşen devrimci öznenin mavi yakalı fabrika işçisinden başka bir şey olamayacağı inancı ve 1980 sonrasında neredeyse tüm dünyada sendikal hareketlerin sönümlenmesiyle birlikte düşülen açıklanamaz boşluk... Böylesi bir kriz döneminde, tartışmanın enerjisi bu inançlarla hesaplaşmayı gerektirmekte. Hesaplaşılması gereken birtakım sorunların olduğu konusunda, Negri'nin, tespitlerini "işçi partisi teorisi, politiğin toplumsaldan ayrılmasını öngerektirdi" tezinde[12] temel bir çerçeve halinde sunduğunu görüyoruz. "(...) Bu noktada temsil etme kuramının ve dolayısıyla toplum-devlet ayrılığı kuramının hiçbir şekilde günümüz sınıf mücadelesi gerçekliğine, güncel değer formu ve toplum yapısına uygun düşmediğini belirtelim. Nihayetinde bu, geçip gitmiş bir dönemden kalma edilgin bir kuramdır" (1996: 286-287). Negri, İkinci Enternasyonel'den bugüne uzanan örnekler verdikten sonra şu tespiti yapmaktadır: "Örgütlenme ve temsil modelleri toplumsalı politikten, sendikayı partiden ayırmayı gerekçelendirecek başka bir projeye dayanmaktadır." "Bugün bu temsil biçimlerinin elendiği gün gibi ortadadır" (1996: 287). İçinde yaşadığımız üçüncü sanayi devriminde "geleneksel temsilcilik ortadan kalkmıştır." Ama yeni olana dair bir umut da taşımaktadır Negri: "politik iradenin ifade edilebileceği tek bir alan vardır: doğrudan, genel, soyut ve evrensel alan" (1996: 287).

Negri'nin, siyasal alana dair açılım çabaları ortaya koyarken, iktisâdi alanı gözden çıkarmasının ardındaki bir başka neden olarak, Marksist iktisadın tüm bir 20. yüzyılın yaklaşık doksan yılını kuramsal bir kriz içinde geçirmiş olması gösterilebilir.[13] Açıkça teslim edilmelidir ki, bu süre zarfında Marksist iktisat, değer kuramını güncel olgusal düzeyin açıklayıcısı olarak kuramamıştır. Marksist iktisadın yüzyıla, kurama sonradan atfedilen bir "dönüşüm problemi" ile başlaması ve Marksizme bu problem çerçevesinde yapılan tüm eklemelerin Marksist iktisadı neoklasik genel denge modellemesine sıkıştırmış olması bunun bir göstergesidir. Kriz o kadar açıktır ki, örneğin kâr oranları tüm dünyada gözle görülür bir şekilde düşerken, Marx'ın yanıldığı, teknolojik ilerlemeyle birlikte kâr oranlarının düşmeyip yükseleceği tezleri Marksistlerce savunulabilmiştir. Marksist iktisat, olgular karşısında açıklamasız kalırken, devrim siyaseti yapan ve bu doğrultuda siyaset kuramını dönüştürmeye çalışan düşünürlerin, kuramsal enerjiyi, katkı bekleyen bir başka noktaya, siyasal mücadele alanına çekebilmek için, bu tartışmalara son vermek üzere "Değer ölçülemez; ölçülemese de onu emek yaratır. Yola devam..." demesi bu açıdan yadırgatıcı da değildir. Ancak Marksist iktisadın da 1990'lı yıllardan itibaren önemli katkılar

12 17 nolu tez.

13 Marksist iktisadın krizinin nedenleri, yukarıda sıralanan bürokratik örgütlenmenin etkilerinde aranabilir ancak bu konu ayrı bir inceleme içinde ele alınmaya ihtiyaç duyar.

alarak, "paranın değeri" ve "dönüşüm problemi" gibi temel tartışmalarda netleşme sağladığının ve kendi 'krizini' aştığının da görülmesi gerekir.[14]

Siyasal alanı etkilemeye dair bir acelecilikle, bir manifesto olarak inşa edilen bu kuramın, Marksist iktisadın 1980'lerin sonlarında henüz aşamadığı krizi aşmış olması ve sermayenin yeniden üretim mekanizmalarını çözümlemeye girmesi beklenemese bile, iktisat alanını bu kadar kolay ve gereksiz bir biçimde reddetmesi, değerin ölçülemez-çözümlenemez olduğunu iddia etmesi de beklenmemelidir. Yapılması gereken, bu manifestonun, 1990'larda Marksist iktisat içinde değer problemine dair yaşanan tartışmalar ve elde edilen netleşmeler ışığında değerin ölçülebilir olduğuna, ölçümüne dair katkılara açık bırakılmasıdır. Politik hareketlere etkisi bakımından bildiğimiz en önemli Manifesto'nun (Komünist Manifesto'nun) yazarının, benzer bir eksiklik hissiyle ömrünün kalanını, tamamlayamayacağını fark etmiş olsa bile, kapitalist yeniden üretimi anlayabilmek için büyük bir iktisat kuramı inşasına adamış olmasını hatırlamak Negri ve Hardt'ın manifestosunun nasıl geliştirilebileceği konusunda yol gösterici olabilir.

KAYNAKÇA

Hardt M. ve Negri A. (2001) *İmparatorluk*, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı.

Negri A. (2005 [1996]) "Marks Üzerine Yirmi Tez: Bugünkü Sınıf durumunun Yorumu", der. Makdisi, S., Casarino, C. ve Karl, R.E., *Marksizmin Ötesinde Marksizm* içinde, Ankara: İmge.

Ollman, Bertell (1993) *Dialectical Investigations*, Londra ve NY: Routledge.

Freeman, A. ve Carchedi, G. (1996) *Marx and Non-Equilibrium Economics*, Cheltenham UK: Edward Elgar.

14 Halihazırda Marksist iktisat içinde önemli tartışmalar yürütenler arasında Bellofiore, Dumenil, Freeman, Foley, Kliman, Levy, Mohun, ve Moseley gibi düşünürler sıralanabilir.

Yeni liberalizmin kökleri var (mı?): Bir eleştiri üzerine

*A. Dinç Alada**

Toplum ve Bilim dergisinin 108. sayısında yayınlanan "Öncü İktisat Düşünürleri Yeni Liberalizme Karşı (mı?)" adlı makalemi değerlendiren yazısında (Bekmen, 2007: 296-306) Ahmet Bekmen, nazik bir üslup sergiliyor. Hayatımızın hemen her alanında olduğu gibi bilim dünyamızda da hâkim olan görmezden gelme ya da kırıp dökerek polemik yapma biçiminde var olan 'eleştiri' yöntemleri yerine bilimsel yapıcı eleştiri yolunu seçiyor. Yapıcı eleştirinin gerçeğin aranmasında en güçlü araçlardan biri olduğu fikri doğal olarak benimsendiğinde Bekmen'e değil 'not kırmak', 'kırılmak' bu tartışmayı başlattığı için teşekkür etmek gerekiyor.

Bu yazıda, İ. Akça ile birlikte kaleme aldıkları "Bu sayıda: İktidardan Kesit Almak" adlı dosya tanıtım yazısını geliştirme çabalarına bir yorum getirmeden, doğrudan "Öncü İktisat Düşünürleri Yeni Liberalizme Karşı (mı?)" adlı makalede ortaya atılan hipotezlere karşı Bekmen'in izlediği muhakemeyi değerlendirmek amaçlanmaktadır.

Eleştiri yazısında ileri sürüldüğünün aksine yeni liberalizmin köklerinin olup olmadığı ile ilgili metin okumalarına dayalı spekülatif bir deneme kaleme alınırken 'eski' düşünürleri zorunlu olarak liberal etiket altında toplamaktan dikkatle kaçınılmıştı. Makalenin başlığının seçiminden sonuç bölümüne bu titizlik korunmuş ele alınan düşünürlerin belirli eserleri ve belirli düşünsel evreleri dikkate alındığında, sadece bu kayıt altında, onlara liberal, korumacı, merkantilist, ulusçu, otoritaryen, paternalist, erken sosyal devletçi denilebileceği gösterilmeye çalışılmıştı. Makalede sadece bir yerde o da "eğer Vergara'nın sınıflaması izlenirse" (Alada, 2007a: 183) ibaresi kullanılarak "preliberallerden klasik liberallere ve oradan da yeni liberallere doğru bir sürekliliğin *olmadığı*

(*) İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi.

kanaati güçlenmiştir" sonucuna varılmıştı. Bekmen, Vegara'nın[1] birbirleriyle asla bağdaşmaz olduğunu düşündüğü bu üç liberal aileye nasıl baktığını hiç dikkate almadan bu ifadeyi dışarıda bırakarak makaleyi kendi istediği çerçeveye oturtmayı tercih etmektedir. Makalede "liberal düşünce geleneği içerisinde bir tartışma yap[ıldığı]" (Bekmen, 2007: 299) ve hatta "erken liberal düşüncedeki kamu müdahalesine... olumlayıcı rol" (a.g.e.: 302) biçildiği iddia ediliyor.[2] Petty, Berkeley, Smith ve J.S. Mill gibi öncü iktisat düşünürlerinin ısrarla 'liberal' etiketin altına alınması son derece sınırlandırıcı, hatta gerçek dışı bir ön kabul olur. Elbette bu düşünürlerin tümünün eserlerinin belirli yerlerinde, bazı dönemlerde bugün liberal diyebileceğimiz önermelerinin olduğu söylenebilir, ancak bunun tüm eserlerde ve tüm evrelerde geçerli olduğunu kabul etmek gerçek dışıdır. Bu konuda ilgili makale yeterli malzeme sunmaktadır.[3]

Bekmen'in de hemfikir olduğu gibi "Öncü İktisat Düşünürleri..." makalesi iki hipotez, bu hipotezleri destekleyici malzeme ve bir sonuçtan oluşuyor. Ancak, Bekmen makalede elde edilen sonuca ulaşılmasını sağlayan iki ayaktan biri olan belirsizliğe ya da hesapta olmayana karşı öncü düşünürlerle yeni liberaller arasında çok önemli bir felsefi bakış farkı olduğu hipotezine dokunmuyor, bu hipotezi ilgi alanı dışında tutuyor. Oysa örneğin Hayek'in "zengin ve yoksul, herkes kendi gelirine, beceri ve şansın karma bir oyununun sonucu olarak sahip oluyor... çünkü bu oyunu oynamak üzere anlaştık" (Hayek, 1967: 175) derken amaçlanmayan sonuçların, herkesin kendi eylemi ve tesadüf sayesinde 'adil' olarak dağıtılacağı fikrinin arkasındaki indeterminizm (belirlenemezcilik) felsefi tutumu başka nasıl sorgulanabilir, tartışmaya açılabilirdi? Makalede bu amaççı felsefi tutum yerine önerilen belirsizlik-kararlılık kuramının bu tartışmayı açabileceğini, Smith, Mill ve hatta Berkeley'in böyle bir felsefi yaklaşıma benzer ya da yakın çözümleme denemelerinin bulunduğu iddia edilmekteydi. Bu çözümlemelerin de, kamunun insanın hayati ve vazgeçilmez ihtiyaçlarını karşılaması, özgürlük ve hakların geliştirilmesine olumlu katkı yaparak, zor karşısında insanın direnebilme, çözüm bulabilme gücünü artırabilme özelliğini öne çıkararak yeni liberal akımın minimal kamu çıkarsamasına alternatif olabilecek bir yaklaşıma kapı aralayabileceği fikri tartışmaya açılmıştı. Spekülatif ya da yanlışlanabilirliğe açık böylesi bir deneme karşısında Bek-

1 Vergara çalışmasında liberalizmi, sözcük anlamından felsefi-moral temellerine ayrıntıları ile irdelediğinden, kullandığı pre-liberal, klasik liberal ve ultra liberal ayrımları herhangi bir tereddüde yol açmıyor. Makalede bu kitaba referansla yukarıdaki ifade kullanılmıştır. Hatta bu ayrımların bilindiği [belki de hatalı olarak] ön kabulü ile İngilizce özette makaledeki titizlikten bir ölçüde uzaklaşılmış olduğu görülüyor. F. Vergara'nın çalışması için bkz. Vergara, 2006.

2 Bekmen ve Akça, dosya tanıtım yazılarında da makalede hiç böyle bir vurgu olmamasına rağmen "...17. yüzyıl sonrasının bu *liberal* iktisat düşünürlerinin" [(2007: 11), a.b.ç.] ifadesine yer vererek yeni liberalizmin köklerinin 'zorunlu olarak' eski liberallerde olduğu ön kabulü ile hareket ediyorlar.

3 Özellikle, *Ahlâki Duygular Kuramı*'ndan hareketle Smith'in hiç de liberal olmayan bir siyaset kuramına sahip olduğu iddiası için bkz. Khalil, 2005.

men'in bu hipotezi hem dışarıda bırakması hem de bu çabayı "erken liberal düşüncedeki kamu müdahalesine...olumlayıcı rol [biçmek]" (Bekmen, 2007: 302) şeklinde değerlendirmesi nasıl kabul edilebilir?

Makalede liberal gelenek içinde süreklilik tezini benimseyen İnsel'in (2004: 156) ileri sürdüğü kamu hizmet alanının büyüklüğü 'geleneksel ve muhafazakâr liberal' yaklaşımlarda farklılaşabilir, ama her iki yaklaşımın temel ilkesi ekonomik önceliklerin kamu hizmetini belirlemesidir anlayışı değerlendirilmiş, ileri sürülen iki hipotez ve dört öncü iktisat düşünürünün eserlerinden yararlanılarak elde edilen malzeme ile yeni liberalizmin köklerinin bu öncü düşünürlerde *çoğunlukla* bulunmadığı kanaatinin güçlendiği sonucuna varılmıştı. Ahmet Bekmen, Foucault ve Neocleous'un çalışmalarına dayanarak liberalizm ile modern iktidar arasındaki bağa vurgu yaparak makalede ileri sürülen hipotezleri bir bakıma dışarıda bırakmak üzere farklı bir çerçeveyi alternatif olarak sunuyor. Liberalizmin, devlet-sivil toplum sınırının hareketli doğası ve bu hareketliliğin tarihsel şartlar etrafında yön bulduğu, kamu-piyasa, zor-meşruiyet ikilemleri üzerine şekillenmesinin iktidarın kurumlarının yeniden düzenlenmesi bakımından bir tür yönetim *ethosuna* tekabül ettiği ileri sürülüyor. Ayrıca, liberal düşüncenin, mülkiyet ve onun güvenliği konusundaki kaygılara bağlı olarak 'en az yönetim' anlayışını geliştirdiği gibi, davranışların etik doğrultuda belirli bir forma sokularak 'davranışın idaresinin' gerçekleştirildiği alana karşılık gelen modern iktidarın soy söylemi olduğu iddia ediliyor. Bu bakış açısına göre liberal düşünce ailesinin kendi içinde temelde ayrışmasının mümkün olmadığı ve sonuçta kopuş ya da süreklilik gibi tartışmaların yapay olduğu kanaati sergileniyor.

Liberalizmin bir iktidar söylemi haline gelişinin arkasında Neocleous'un polis tarihinin ikinci evresi (2006: 8) olarak adlandırdığı 1648 Westphalia Anlaşması'nın ardından ortaya çıkan "iktidarın gücünün nüfusun refahı üzerinden düşünüldüğü başka bir yönetim anlayışına geçiş" (Bekmen, 2007: 298) süreci bulunuyor. Petty'nin 1660'lardan itibaren başlayan yazılarında nüfusun mutluluğunu, sağlığını ve güvenliğini, refahını kapsayıcı bir yönetim anlayışı ile ele aldığı, çalışmanın, toplumsal dayanışmanın, eğitimin ve istihdamın önemini vurgulayan total bir refah anlayışını bulmak mümkün. Benzer şekilde Berkeley'in makalede değerlendirilen eserine geri dönüldüğünde, 1730'lar İrlandası üzerine değerlendirmeleri izlendiğinde Bekmen'in sözünü ettiği yönetim anlayışının özellikle çalışma veya çalıştırma etiği bakımından öne çıkarıldığı açıktır. Hatta bir adım daha atarsak, Bekmen'in Jessop'tan aktardığı 'Schumpeterci İstihdam Devleti' yerine 'Berkeleyci İstihdam Devleti' demek daha doğru bile olabilirdi. Petty ve Berkeley ile ilgili bu saptamalar daha önce makalede değerlendirilmiş, dışarıda bırakılmamıştı. Bekmen bir bakıma bu tesbitlerin daha öne çekilmesini talep etmektedir. Ancak bu yeni konumlandırma bu düşünürleri ultra liberalizmin öncüleri yapmaya yetmiyor.

Bekmen'in liberalizmin yönetim ethosunun sürekliliğine yaptığı vurgu bir bakıma seçilen öncü düşünürlerin eserlerinde ve söylemlerinde izlerine rastlanabilecek bir unsur. Kapitalizmin yarattığı iktidar ile çeşitli evreler, inişler ve çıkışlar yaşayarak günümüze doğru uzanan yapısı, elbette, bu düzen ve düzenlemeler içinde düşünürlerin karşılaşılan sorunlara, yoksulluğa, adaletsizliğe karşı bir dil oluştururken önlerine koymak zorunda oldukları bir kabuldür. Sistemi eleştirmek için bile önce sistemi anlamak, anlamlandırmak, işleyiş mekanizmalarını betimlemek gerekiyor. Bu durum öncü düşünürlerin yazılarına yansıyor. Bu açıdan Bekmen'in Foucault ve Neocleous'dan aldığı destekle çizdiği tablo, makale çalışmasını reddetmiyor, onu çeşitlendiriyor, tarihsel bir çerçeveye oturtulmasını zorluyor.

Farklı düşünülen nokta şudur; kapitalizmin tarihinde kamunun insan ihtiyaçlarının karşılanmasına, hak ve özgürlüklerin kollanmasına yönelik düzenlemelerin pozitiften negatife dönüştüğü, örneğin 1834 Fakir Yasaları ile amaçlanan çalışan kesimlerle yardıma muhtaç kesimleri birbirinden kesin çizgileri ile ayıran düzenlemelerin yarattığı insanlık dışı sonuçların 'liberalizmin her çeşidini' içine alan yönetim ethosuna bir örnek olarak gösterilmesidir (Bekmen, 2007: 300). Bekmen'in Marx'ı tam da bu noktada devreye sokması son derece yerindedir: "Marx'ın kafasındaki ışığın, Ren bölgesi eyalet meclisinin, orman köylülerinin orman sahiplerinin arazilerinde bulunan odunları kullanmaları hususunda sahip olageldiklerini düşündükleri 'haklarını', mülk sahiplerinin çıkarları uyarınca yok saymasına istinaden yanmasına şaşmamak gerekir" (a.g.e.: 300). Dikkat edileceği gibi Marx için düşünsel yeniliğin, insanın geniş anlamda yapabilirliklerini kısıtlayan, gerileten *negatif kamu* (Alada, 2007b: 20) uygulamalarının ortaya çıkması ile başlaması da şaşırtıcı olmamalıdır. İlgi çekici olan nokta kamu düzenlemeleri bakımından özellikle çalışan sınıflar bakımından ortaya çıkan ve daha önceki dönemlere göre artan olumsuzlukların örneğin J. S. Mill için de çarpıcı olmasıdır. 1834 Fakir Yasalarının olumsuz sonuçları, İrlanda'da kıtlık sorunu ve 1848 devrimi J. S. Mill'in de kafasında ışıkların yanmasına ve fikirlerini yeniden gözden geçirerek reformist ve radikal önerilerini eserlerine eşi Harriet Taylor'un da katkılarıyla yerleştirmesine neden olmuştur (Winch, 1970: 30-32). Mill'in sadece 'liberal' önerileri ile sınırlı olmayan katkıları ortada iken onun az gelişmiş ülkelerde demokrasinin gelişme potansiyeline karşı dile getirdiği, asla kabul edilemez, seçkinci bakışını genellemek, düşünürün en zayıf yanını onun temel bakışı olarak yansıtmak[4] nasıl kabul edilebilir? J. S. Mill'in *Özgürlük Üstüne* adlı eserinde yer alan bilginin ilerlemesi ve bireyselliğin gelişimine dair tesbitlerinden etkilenen Feyerabend, Mill hakkında şunları yazıyor:

4 Bkz. Bekmen, 2007: 301.

> Birçok insan Mill'i anladıklarını sandıkları liberal itikadın zayıflıkları nedeniyle onu bertaraf etmek için bir liberal olarak adlandırmaya meyilli olmuşlardır. Bu biraz haksızlık, Mill, bugün 'liberalizm' olarak adlandırılandan gerçekten çok farklı. O birçok bakımdan bir *radikal*. Hatta bir radikal olarak, akılcılığı ile insanlığı ile ileride... (Feyerabend, 2004: 65n. 1, vurgu: orijinal).

Sonuç olarak, Bekmen'in eleştiri yazısı, özellikle makalede tartışılan hipotezler üzerinde kanaat değişikliğine yol açacak saptamalardan ziyade idare, iktidar ve ideolojinin karşılıklı ilişkilerine ve tarihsel dönemeçlerin dikkatli tahliline yönelik yapıcı uyarılar ile sınırlı kalıyor.

KAYNAKÇA

Alada, A. D. (2007a) "Öncü İktisat Düşünürleri Yeni Liberalizme Karşı (mı?)", *Toplum ve Bilim*, no. 108.

Alada, A.D. (2007b) "İktisadi Düşünceler Tarihinin Önemi", Yuvarlak Masa Toplantısı, *İktisat Dergisi*, no. 490, Ekim-Kasım.

Bekmen, A. (2007) "Bir Yönetim Zihniyeti Olarak Liberalizm", *Toplum ve Bilim*, no.109.

Bekmen, A. ve Akça, İ. (2007) "Bu sayıda: İktidardan Kesit Almak", *Toplum ve Bilim*, no. 108.

Feyerabend, P. K. (2004) "Two Models of Epistemic Change: Mill and Hegel", *Problems of Empiricism: Philosophical Papers*, C. 2 içinde, Cambridge: Cambridge University Press.

Hayek, F. A.(1967) "The Principles of a Liberal Social Order", *Studies in Philosophy, Politics and Economics* içinde, Londra-Henley: Routledge ve Kegan Paul.

İnsel, A. (2004) "Kamu Hizmeti Özel Çıkara Teslim Edilebilir mi?", *Hukuk ve Adalet*, Yıl 1, no.2, Nisan-Haziran.

Khalil (2005) "An Anatomy of Authority: Adam Smith as Political Theorist", *Cambridge Journal of Economics*, 29.

Neocleous, M. (2006) *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*, çev. A. Bekmen, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Vergara, F. (2006) *Liberalizmin Felsefi Temelleri*, çev. B. Arıbaş, İstanbul: İletişim Yay.

Winch, D. (1970) "Introduction", J. S. Mill, *Principles of Political Economy* içinde, D. Winch (der.), Middlesex: Pelican.

Abstracts (İngilizce özetler)

The simulating effect on class criteria of the consumption as strategy of identity of the industrial and post-industrial workers

ALİ ERGUR

The last century of the capitalism can be characterized by a relatively rapid transformation of the process of production and work, as well as the determinant changes in the structure of the capital. In an extremely accelerated range of possibilities in transportation and communication, contemporary capitalism has gradually became the sum of a globally intertwined networks, which resulted the dominance of an economic organization based particularly on world scale fluencies. Consequently, working patterns have radically changed during the last three decades. Today, most of the economic activities seem to be reorganized around postindustrial settings, though industrial activities continue to survive but in a relative atrophy and throughout a qualitative transformation. The result is, on the one hand, the emergence of white collar jobs, and, on the other, the progressive disappearance of the production as an identity-constitutive process. Instead, consumption arises as a much more ephemeral and short-termed identity provider. These well known changes are usually theorized today, through a polarized conceptual construction between industrial and postindustrial patterns of working, as if these were two isolated spheres in which opposing modes of consumption shape different trajectories of identity for workers. We assume that these patterns of consumption do not come to light as separated domains, and ways of life, but rather, as similar extensions of the same lifestyle receipts preached by the integrated system of consumption. Therefore, workers of the both kinds of organization share a remarkable amount of the lifestyle attributes closely related to

the very act of consumption. Such an interpenetrated field of the identity-making instruments, invokes inevitably a widely shared psyche of classlessness. Indeed, this simulating effect on class criteria over-emphasizes consumption as a constant strategy for individuals, given that the self-defining mechanisms of the latter are now highly disoriented and fluid, though they can still dialectically extract some personal methods of emancipation. This article tries to show certain indicators of this simulation, through the results of a qualitative research on the workers of both industrial and postindustrial sectors in Istanbul.

⌘

Solid waste collection as a form of informal labour

BETÜL ALTUNTAŞ

This paper contains sharing of knowledge and experience regarding the solid waste collection industry and its workers in the case of Ankara. Data used in the paper are based on a qualitative research made with the paper collectors in Ankara and the experience and knowledge I have gathered through the organizational efforts thanks to my position as founding member and chairman of the Waste Paper Worker's Association in 2005. In depth interviews were made with the collectors in waste neighborhoods, storehouses and on the streets, most of which were executed during the active work process. We came together with the workers on various social and cultural occasions such as home visits, funerals and weddings, and demonstrations, actions and group meetings in order to clarify the demands and define a perspective for struggle. In these meetings, the networks of power in the industry, the features of major waste neighborhoods in Ankara, socio-cultural backgrounds of the collectors and their working conditions, their integration with/exclusion from the city, their political position, problems with the police and the municipality were discussed, as well as workers' views regarding the operation of the industry and organization. What distinguishes this work may be its effort to discuss the issue from within, and to realize "what needs to be done" with the desire towards "something can be done".

This paper recognizes waste collecting as a form of struggling with the most dreadful features of poverty. Nevertheless, it also claims that there is a huge industry behind all this debate which cannot be read solely through concepts of new urban poverty and emergent forms of subsistence. It is argued that the dynamics of taking up collecting, ethnical structures, political understandings, and views on organizing are significant variants in the process of workerization within this non-homogeneous group. I hope this work will provide insight for those who study the industry as well as the Waste Paper Worker's Association and other democratic mass organizations.

⌘

Migration waves from Turkey to Northern Cyprus: Excluded informal migrant labour in Nicosia

HATİCE KURTULUŞ - SEMRA PURKİS

Population exchange between Northern and Southern parts of Cyprus which took place as a result of Turkey's intervention in 1974 led to profound fissures in the socio spatial scales that had existed before. The most urgent need to reconstruct these scales was labour force and this need was satisfied by Turkey as no other country but Turkey recognised Northern Cyprus as an independent state. This labour shortage still continues in Northern Cyprus' certain economical sectors such as construction, service sector and agriculture and the labour demand of these sectors has been met mostly by migrant labour from Turkey. This article describes shortly three different migration waves from Turkey to Northern Cyprus since 1974 and focuses on third migration wave and argues that lots of parallelisms between this wave and other informal labour migration all over the world in terms of their condition of being migrant, their spatial, cultural, ethnic exclusion as well as their exclusion as a social class.. In contrast to general tendency of looking at migration from Turkey to Northern Cyprus as Turkey's population engineering policy and a local phenomenon, especially this third wave migration share with other worldwide labour migration patterns the same characteristic of clustring in the spaces of urban poverty in addition to other global characteristics mention above. In this article we aimed at making two contributions by implementing an emprical research on migrant labour from Turkey whom clustered in Nicosia/Surlariçi. Our first aim is developing a fresh approach beyond dominant strategical approaches on the processes of migration from Turkey to Northern Cyprus and pointing out their nature as labour migration and second one is showing global and regional characteristics of this labour movement.

⌘

Spotlighting silent categ ɔry of young females: Everyday life experiences of 'house girls' in Turkey

G. DEMET LÜKÜSLÜ - KEZBAN ÇELİK

Societies always relate the roles, status and experiences of their subjects with age; thus all societies have an age-based stratification. Since this is a socially constructed stratification, its content changes according to time and space. Therefore the concepts of child, youth and elderly become debatable issues whose meanings are changing from country to country, from culture to culture and from past to present. In Turkish society, the word "youth" generally refers to young males,

considered as dynamic, active, and "wild-blooded", whose rights and duties have not yet been defined and/or recognised. The category of youth itself is not homogenous, changing according to social class, ethnicity, place, family type and socio-economic status of the family.

This paper examines everyday life experiences of young women in Turkey known as *ev kızı* (the phrase literally means "house girl" in Turkish). The study is based on in-depth interviews conducted with a total of 30 house girls living in poor districts of Istanbul and Ankara. Our sample of house girls includes young women between the ages of 18-24, who are single and not previously married, do not participate in full-time education or in the labour market and live with their family. The paper aims to combine youth studies with women's studies and to introduce gender in youth studies as well as introducing generation and age factor in women's studies.

Rethinking masculine domination: Pierre Bourdieu as an opportunity for masculinity studies

H. BAHADIR TÜRK

The purpose of this article is to rethink the debates concerning the question of domination, a central theme in masculinity studies, by focusing on Pierre Bourdieu's arguments, particularly, the ones that are presented in his controversial text, *La Domination Masculine*. This article is structured as follows: The first section highlights main characteristics of masculinity studies with a particular emphasis on Connel's theory of hegemonic masculinity. The second section provides a brief overview of the concepts such as habitus, doxa, practice, symbolic power and symbolic violence, which are crucial in order to make sense of Pierre Bourdieu's theoretical universe, in a descriptive way. The next section provides an analysis how Pierre Bourdieu's arguments concerning "masculine domination" can be read on the axis of masculinity studies. This section also tries to re-examine Connel's theory of "hegemonic masculinity" under the light of Pierre Bourdiue's arguments. The central argument of this aricle is that Pierre Bourdieu's conceptual framework and arguments may provide a significant contribution to the debates and problems in the existing literature of masculinity studies.

Gender and place: Men's coffeehouses

NURHAK POLAT

The masculinity is not something that men are born with, but also must be acquired and defended. There are numerous places such as traditional men's coffeeho-

uses, like many other similar kind of places in many countries, in which men construct and reconstruct the 'manliness'. It is based on the fact that the social construct of masculinity is reinforced by gender separated spaces, particularly in a world where traditionally the gender identities are constructed and experienced permanently separate from each other. These spaces enable the socialization of men as 'man', away from any influences of other types of sexuality, i.e. women.

The focus of this paper is to discuss a case that I have experienced last summer in a men's coffeehouse in a small town of northwestern Turkey where I went for a fieldwork. My main purpose is to discuss about the fact of 'men's coffeehouses' with regard to masculinity studies and men studies. In this context I refer to the *habitus* theory of Pierre Bourdieu, the studies of Robert W. Connell and Michael Meuser as well as some studies from Latin America. I try to analyse the phenomenon of 'men's coffeehouses' in the light of these theories and studies concerning the exclusion of women from these spaces.

⌘

Life and politics at the crossroads: Hammer, sickle and refugees

AYTEK SONER ALPAN

The convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations in Lausanne Negotiations in 1923 created a historically distinctive experience. The distinctiveness of this historical experience rooted in the fact that it was the first compulsory population exchange. The economic, political and social impacts of the Population Exchange as a "project" of restricting the potential problems in modernization and nation-building processes of these two late-capitalized countries and the interaction of these impacts with each other constitute the focus of this article, however, this work tries to picture these impacts and interactions in a distinct context. This article focuses on the relations between refugees and the Communist Party of Greece and exhibits the economic, political and social conditions in Greece in the interwar era while investigating the course of this relation in 1920s and 1930s. The historical process investigated in this work shows how a political agent which has limited effect in the beginning achieves to a position of determining the fate of whole country as a result of a series of coincidences in national and international scales.

⌘

Accumulation strategies, hegemony and the European Roundtable

EREN DÜZGÜN

This article has elaborated on how the transnational capital, which has been organized in and through the European Roundtable of Industrialists, has come to affect the accumulation strategies in Europe. It has been discussed that the intra-capital conflict between globalists and Europeanists has ended in favour of the former by the beginning of the 1990s. The globalists have succeeded to mould a hegemonic framework into which the potentially contending groups can be incorporated, although the framework itself has still been predominantly established with reference to the long-term interests of the transnational capital. However, the main contribution of this article lays in its effort to further understand the developments of the Lisbon process. The principles which were put forward at the Lisbon Summit has been claimed to have constituted a Post-Fordist accumulation strategy that has basically implied the institutionalization of the hegemony of the transnational capital in Europe. These assumptions have been backed by two case studies –EURATEX and ETUC– in an attempt to find out the extent to which the Lisbon strategy has successfully contained the potentially dissident groups. This would also be a litmus test for the validation of my earlier claims.

Marxism in Weber: A comparative introduction to *General Economic History*

DENİZ KUNDAKÇI

Among the various analyses of the rise of capitalism, the most consistent were those of Weber's and Marx's. They were compared in different ways, mainly since the beginning of 20th century when Weber's *Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* was first published. Generally it is claimed that their perspectives are completely different from each other. Through the analysis of *Protestant Ethic*, Weber was put in opposition to Marx in terms of his analysis of the relationship between society and economy. This positioning of Weber is usually based on his writings on the sociology of religion and his *Protestant Ethic*. However, it is claimed in this article that Weber's analysis was in close proximity with that of Marx's and this becomes obvious in his work of *General Economic History*. Weber's approach in *General Economic History* can be considered to be a Marxist one. Different from his earlier works he refers widely to Marx and elaborates the factors which he thought Marx had left outside of his analysis.

Toplum ve Bilim

106

Aytaç Berkes, Küçükömer ve Mardin üzerine bir deneme **Buğra** Türkiye'de sağ ve sosyal politika **Akan** AB çalışma ilişkilerinde Üçüncü Yol modeli **Nişancı** 1980 sonrası dönüşümde devlet-sermayedar ilişkileri **Eres** Türkiye'de varlığı tutma biçimleri **Öztürk** Tanpınar'ın oyun dünyaları **Karaömerlioğlu** Türkiye'de çok-partili demokrasiye dönüş **Erol** Popüler müzikte otantisite **Özben** Cami düğünleri **Şen** Değişen Balkan kimlikleri **Bjelic** Semiyotik felaket ve Avrupa'nın kendini inşa edebilme gücü **Myrivili** Bir performans olarak sınır **Nikolchina** Bir entelektüel ütopya olarak Batı **Yeşilkaya** David Harvey ve ütopyalar

107

Hassan *Mukaddime*'ye dâir ve sâir **Kurtoğlu** İbn Haldun'la çağımızı okumak **Işık - Pınarcıoğlu** Bölgesel siyasi tercihler ve AKP **Zeyneloğlu** İstanbul'un seçim coğrafyası: 1999-2002 **Bakırezer** Trabzon olaylarının sosyolojisine dair notlar **Ayman** Bellek mekânı olarak sınır ve ötekilik: Kars şehri **Özman** Baltacıoğlu'nda 'cinsi lâtif'in ölümü ya da erkekliğe methiye **Batur** Türkiye'de psikolojinin kurumsallaşması **Serdar** Latin Amerika'nın neo-liberalizm deneyimi **Ateş** Alevilik üzerinden merkez-çevre ekseni **Özkan** Yugoslavya'dan sonra Balkanlar **Bakırezer-Demirer-Bağce** Etik, liyakat, istismar **Özdemir** Marksizm ve söylem analizi

108

Özkazanç Biyo-politik çağda suç ve cezalandırma **Çalışkan** Neo-liberal piyasa nasıl işler?: Pamuk, iktidar ve fiyat **İpek Can** Sivil toplum, neo-liberal dönüşümler ve gönüllülük **Eder** Moldovyalı göçmenler ve Türkiye'de neo-liberal devlet **Buğra** AKP döneminde sosyal politika ve vatandaşlık **Alada** Öncü iktisat düşünürleri yeni liberalizme karşı (mı?) **Yılmaz** Kapitalist küresel kurumsallaşma sürecinde yolsuzluk **Yardımcı - Saltan** Sokak toplayıcılarının iş ve yaşam koşulları üzerine **Özgen** Aşiretin etnik bir kimlik olarak yeniden inşası **Mollaer** Türkiye'de muhafazakârlık üzerine

109

Gambetti Linç girişimleri, neo-liberalizm ve güvenlik devleti **Berksoy** 1980 sonrası Batı'da ve Türkiye'de polis teşkilatları **Cantek** Hürriyet gazetesinin yorum sayfası üzerine **Ecevitoğlu - Aytaç** Siyasal bir mesele olarak namus cinayeti tartışmaları **Saç** Bir yazım hatası: *Türksolu* **Köroğlu** "Milli hakikat" üzerine tezler: Attilâ İlhan'ın Gazi Paşa'sı **Nalbantoğlu** Daimon'unu yitiren üniversite **Maktav** Türk sinemasında bir "oyun" olarak "hukuk" **Dedeoğlu** Sosyal politika, istihdam ve enformel çalışma **Çoban** İnsan hakları bağlamında embriyonun moral statüsü

110

Argın Eleştirel Teori'nin Türkiye mecrası **Köker** Modern hukuk devletinin eleştirisi: Neumann ve Habermas **Sezer** Habermas: Kantçı projenin eleştirel gücü **Bilgen** Habermas ve sosyal hakların meşruiyeti **Nalbantoğlu** "Âlem kitsch olmuş, biz n'apalım." Adorno, kültür, sanat **Çelebi** Weimar entelektüelleri polisiye okuyor **Bora** Peygamberâne ve "geveze"? Ernst Bloch ve Eleştirel Teori **Avar** Frankfurt Okulu ve tekno-bilim eleştirisi **Kejanlıoğlu** Eleştirel Teori'nin "diğerleri"nden Leo Lowenthal **Demirkol** Eleştirel Teori'de bir özgürleşme aracı olarak sanat **Gürkan** Bir yönetim ve maliye düşüncesi olarak kameralizm **Saraçoğlu** Türkiye'de göçmen antipatisinin etnikleştirilmesi **Kendirci** İran ilkokul ders kitaplarında din ve yurttaşlık

111

Baker Kanaat nedir? **Nalbantoğlu** De te fabula narratur **Çiğdem** "Hakikât" ve "görüş" **Toker** Tuhaf bir düşünce **Erdoğan** "Neyin feryadı" yahut "dertli kaval" **Kavas** [Elyazması burada kesiliyor] **Özgün - Gündüz - Gökmen** Dünyanın tüm savaşları **Lazzarato** Mücadele, olay, medya **Çelebi** Brecht'in "Tedbir" oyununda yasa, devlet ve siyaset **Açık** Eski Yunan'da siyasal alanın oluşumu üzerine **Bozkurt** Ulus Baker'in Fotogram'larının İz'inde bir yolculuk **Avar** Deleuze'de çokluk, farklılık ve oluş(lar) **Akyıldız** Bir "Spinozist" olarak Benjamin **Ocak** Sosyal bilimler, belgesel sinema, video **Melitopoulos** Timespaces (Zamanmanzaraları)

Birikim Yayınları

ISSN 1300-9354

9 771300 935002